

VALODA
UN **VALSTS**

VALSTS VALODAS KOMISIJA
R A K S T I

10. SĒJUMS

VALODA UN VALSTS

Dr. habil. philol. A. Veisberga redakcijā

Valsts valodas komisijas Rakstu redkolēģija

Andrejs Veisbergs, *Dr. habil. philol.* (galvenais redaktors)

Māris Baltiņš, *Dr. habil. med.* (Valsts valodas centrs)

Ina Druviete, *Dr. habil. philol.* (Latvijas Universitāte)

Birute Klāsa-Langa, *PhD* (Tartu Universitāte)

Ilze Rūmniece, *Dr. philol.* (Latvijas Universitāte)

Daiva Vaišniene, *Dr. hum.*

(Vītauta Dižā Universitātes Izglītības akadēmija)

Māra Sīmansona vāka dizains

Redaktores

Ieva Jansone (latviešu val.)

Regīna Jozauska (angļu val.)

Oskara Stalidzāna datormakets

SATURS

Valsts prezidenta Raimonda Vējoņa ievadvārdi	7
--	---

JĀNIS PLEPS

Vienīgā valsts valoda: latviešu valoda un Satversme	8
---	---

ANDREJS VEISBERGS

Latviešu valoda un Eiropas Savienība	26
--	----

DAIVA VAIŠNIENE

Valodas politikas sākumi Lietuvā	42
--	----

PĒTERIS VANAGS

Latviešu valoda pirms Latvijas valsts	55
---	----

MĀRIS BALTIŅŠ

Latviešu valodas statuss Latvijā pirms Pirmā pasaules kara	87
--	----

BAIBA METUZĀLE-KANGERE

Valoda bez valsts	108
-------------------------	-----

JURIS BALDUNČIKS

<i>Republika</i> un tās atribūti Latvijas valstiskuma kontekstā: lingvistiskais aspekts	126
--	-----

DENS DIMIŅŠ

<i>Vita nova</i> : padomju reformējošais diskurss Latvijas PSR presē līdz 1953. gadam	145
--	-----

VINETA PORIŅA

Padomju okupācijas sekas Latvijas valodas situācijā 21. gadsimtā	159
---	-----

DZINTRA HIRŠA

Mūsu valoda uz otrā gadu simteņa sliekšņa	175
---	-----

INA DRUVIETE

Valsts valoda augstākajā izglītībā	186
--	-----

VACLAVA PLUČA

Valsts valoda un mazākumtautību skola 198

NORMUNDS DZINTARS

Latviešu valodas skolu programmu mērķi un uzdevumi
laiku lokos: no pirmssākumiem līdz 20. gs. 70. gadiem 209

JĀNIS VALDMANIS, INITA VĪTOLA

Latviešu valodas aģentūra – valsts valodai un izglītībai 246

ANDRA KALNAČA

Vai latviešu gramatika mainās? 259

ANDREJS VASIĻJEVS

Latviešu valoda, mākslīgais intelekts
un izaicinājumi Eiropas daudzvalodībai 277

ILZE RŪMNIECE

Tulkojumi no klasiskajām valodām: mērķauditorija
un humanitārā izglītība divos gadsimtos 289

Ziņas par autoriem 301

Latvijas simtgades gadā Valsts valodas komisija organizēja starptautisku zinātnisko konferenci, lai īpaši izceltu latviešu valodu Latvijas valstiskuma kontekstā. Latviešu valoda ir simboliska vērtība gan Latvijas sabiedrībai, gan Latvijas valstij.

Latviešu valoda mums ļāva apzināties sevi kā vienu tautu – latviešus. Latviešu valoda un kultūra mūs iedvesmoja dibināt pašiem savu valsti. Savukārt latviešu valodas saglabāšana un lietošana padomju okupācijas tumsā viskaļāk atgādināja par mums atņemto brīvību. Tāpēc arī Trešajā atmodā mūs uzrunāja un aizrāva *Līvu* “Dzimtās valodas” patiesums un spēks.

Viens no Latvijas valsts mērķiem ir nodrošināt latviešu valodas pastāvēšanu un attīstību cauri gadsimtiem. To, lai mūsu valoda skanētu vienmēr, vislabāk var garantēt pašiem sava valsts. Tomēr valoda ir dzīva; tā attīstās kopā ar sabiedrību, kas ik dienas gan neformālā, gan oficiālā saziņā to izmanto, kopj un nepārtraukti pilnveido.

Latviešu valodas saglabāšana nav tikai valsts institūciju pienākums un uzdevums. Valodas tagadne un nākotne ir atkarīga no mums katra – lietosim latviešu valodu ik dienas ar lepnumu, mācīsim latviešu valodu saviem bērniem un mazbērniem, mudināsim citus apgūt latviešu valodu. Īpaši svarīgi ir veicināt latviešu valodas apguvi cittautiešu vidū jau no pirmsskolas vecuma.

Aizvadītajā gadā izsludināju Saeimas pieņemtos likumus, kas paredz pakāpenisku pāreju uz vispārējās izglītības iegūvi tikai valsts valodā. Esmu pārliecināts, ka tas sekmēs saliedētas sabiedrības veidošanos Latvijā un nostiprinās Latvijas valsti. Mācības latviešu valodā nodrošinās iespēju visiem jauniešiem iegūt kvalitatīvu izglītību un veidot pilnvērtīgu dzīvi Latvijā.

Lai rakstu krājums “Valoda un valsts” ikvienam tā lasītājam sniedz jaunas idejas un iedvesmu latviešu valodas kā vienīgās valsts valodas stiprināšanā!

Latvijas Valsts prezidents
Raimonds Vējonis

JĀNIS PLEPS

VIENĪGĀ VALSTS VALODA: LATVIEŠU VALODA UN SATVERSME

IEVADS

Lai gan Latvijas Republikas Satversme¹ (turpmāk – Satversme) ir spēkā kopš 1922. gada 7. novembra², valsts valodas jautājumi tās tekstā pirmo reizi noregulēti tikai pirms divdesmit gadiem. 1998. gada 15. oktobrī Saeima pieņēma grozījumus Satversmē, tās 4. pantā nosakot, ka valsts valoda Latvijas Republikā ir latviešu valoda. Šie grozījumi stājās spēkā 1998. gada 6. novembrī.³

Satversme tradicionāli tiek uzskatīta par īsu un lakonisku konstitūciju, kurā atsevišķi jautājumi netiek detalizēti regulēti.⁴ Atbilstoši Satversmes stilam un arhitektūrai ar Satversmes 4. panta grozījumu būtu bijis pietiekami, lai konstitucionāli noteiktu latviešu valodas statusu. Tomēr aizvadītajos divdesmit gados konstitucionālais likumdevējs uzskatījis par nepieciešamu Satversmes tekstā detalizēti izvērst latviešu valodas kā vienīgās valsts valodas regulējumu. Latviešu valoda Satversmes tekstā minēta astoņas reizes, tās regulējumu ieviešot ar trijiem dažādiem Satversmes grozījumiem.⁵ Šāda konstitucionālā likumdevēja rīcība apstiprina latviešu valodas kā vienīgās valsts valodas principiāli svarīgo nozīmi Latvijas konstitucionālajā iekārtā.

¹ Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis*, 1922, 30. jūnijs, Nr. 141. Ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 2018. gada 4. oktobrim. Satversmes aktuālā redakcija pieejama: <https://likumi.lv/doc.php?mode=DOC&id=57980> [skatīts 30.01.2019.].

² Likums par Latvijas Republikas Satversmes spēkā stāšanos un ieviešanu. *Valdības Vēstnesis*, 1922, 30. jūnijs, Nr. 141.

³ Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 1998, 23. oktobris, Nr. 308/312.

⁴ Pleps, J. Latvijas valsts konstitucionālie pamati. *Latvija un latvieši. Akadēmiskie raksti divos sējumos*. I sējums. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2018, 97.–98. lpp.

⁵ Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 1998, 23. oktobris, Nr. 308/312; Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 2002, 10. maijs, Nr. 70; Grozījums Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 2014, 8. jūlijs, Nr. 131.

Latviešu valoda kā vienīgā valsts valoda ir viena no svarīgākajām konstitucionālajām vērtībām un būtisks Latvijas konstitucionālās identitātes elements.⁶ Iztulkojot Satversmi, Satversmes tiesa ir īpaši norādījusi, ka “latviešu valoda kā valsts valoda ir neatņemama Latvijas valsts konstitucionālās identitātes sastāvdaļa. Latviešu valoda kā valsts valoda piešķir Latvijas valstij noteiktu – un tieši latvisku – nacionāli kulturālo identitāti.”⁷

Līdz šim nozīmīgākais apkopojošais pētījums par latviešu valodu kā vienīgo valsts valodu tiesību zinātnē veikts kā Satversmes 4. panta komentārs.⁸ Atsevišķi šā jautājuma aspekti skarti Egila Levita⁹, Sanitas Osipovas¹⁰ un šā raksta autora¹¹ pētījumos. Tāpat nozīmīgs avots var būt Valsts prezidenta Valda Zatlera izveidotās Konstitucionālo tiesību komisijas viedokļi.¹² Satversmē ietvertā regulējuma interpretācijā izmantojams arī Saeimas 2012. gada 2. februāra paziņojums “Par

⁶ Pleps, J. Latvijas valsts konstitucionālie pamati. *Latvija un latvieši. Akadēmiskie raksti divos sējumos*. I sējums. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2018, 104. lpp. Plašāk sk.: Osipova, S. Latvijas Republikas konstitucionālā identitāte Satversmes tiesas spriedumos. *Jurista Vārds*, 2018, 3. jūlijs, Nr. 27(1033), 8.–13. lpp.

⁷ Par Valsts valodas likuma 18. panta pirmās daļas un 21. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 96. pantam: Satversmes tiesas 2017. gada 17. novembra lēmums par tiesvedības izbeigšanu lietā Nr.2017-01-01. *Latvijas Vēstnesis*, 2017, 22. novembris, Nr. 231. Lēmuma 16. punkts.

⁸ Druviete, I., Kārklīņa, A., Kusiņš, G., Pastars, E., Pleps, J. Satversmes 4. pants. *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014, 295. – 330. lpp.

⁹ Levits, E. Par latviešu valodu Satversmes 4. pantā nacionālās valsts kontekstā. Latgaliešu valoda (latgaļu volūda) kā valsts valodas paveids. *Jurista Vārds*, 2011, 25. oktobris, Nr. 43(690), 8.–10. lpp.; Levits, E. Izvērstas Satversmes preambulas teksta piedāvājuma komentārs. *Jurista Vārds*, 2013, 24. septembris, Nr. 39(790), 9.–11., 16. lpp.

¹⁰ Osipova, S. Valsts valoda kā konstitucionāla vērtība. *Jurista Vārds*, 2011, 18. oktobris, Nr. 42(689), 6.– 8.lpp.; Osipova, S. Latvijas Republikas konstitucionālā identitāte Satversmes tiesas spriedumos. *Jurista Vārds*, 2018, 3. jūlijs, Nr. 27(1033), 8.–13.lpp.

¹¹ Pleps, J. Latgaliešu valoda un Satversme. *Jurista Vārds*, 2011, 25. oktobris, Nr. 43(690), 24.–29. lpp.; Pleps, J. Vienā valodā. 22.08.2012. <http://providus.lv/article/viena-valoda> [skatīts 30.01.2019.]; Pleps, J. Krievu valoda pēc tautas nobalsošanas. *Jurista Vārds*, 2012, 28. augusts, Nr. 35(734), 2. lpp.

¹² Par sabiedrisko elektronisko plašsaziņas līdzekļu tiesisko regulējumu demokrātiskas valsts iekārtā: Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas 2010. gada 24. maija viedoklis. *Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisija. Viedokļi: 2008–2011*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 84., 86.–89. lpp.; Par Latvijas valsts konstitucionālajiem pamatiem un neaizskaramo Satversmes kodolu: Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas 2012. gada 17. septembra viedoklis. *Par Latvijas valsts konstitucionālajiem pamatiem un neaizskaramo Satversmes kodolu. Konstitucionālo tiesību komisijas viedoklis un materiāli*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2012, 95.– 97., 109.–110., 134. lpp.

latviešu valodas valstisko lomu”¹³ un ar tā pieņemšanu saistītās debates Saeimas sēdē.¹⁴

Šā raksta mērķis ir raksturot latviešu valodas kā vienīgās valsts valodas statusu Latvijas konstitucionālajā iekārtā. Lai sasniegtu raksta mērķi, autors analizēs latviešu valodas kā valsts valodas statusu, kā arī aplūkos latviešu valodas regulējumu Satversmē, īpaši izceļot konstitucionālo nosacījumu, ka latviešu valoda ir vienīgā valsts valoda. Rakstā tiks izmantoti attiecīgo Satversmes normu sagatavošanas materiāli (*travaux preparatoires*), tiesību doktrīna un Satversmes tiesas nolēmumi.

VALSTS VALODAS STATUSS

Satversmes tekstā latviešu valodai valsts valodas konstitucionālais rangs tika piešķirts tikai 1998. gada 15. oktobrī, izdarot attiecīgus grozījumus Satversmes 4. pantā.¹⁵ Tomēr no šā fakta nevar izdarīt secinājumu, ka līdz attiecīgajiem grozījumiem latviešu valodas kā valsts valodas statuss nebija konstitucionāli noteikts. Tiesību zinātnē ir atzīts, ka Satversmes regulējuma būtiska daļa ir nerakstītie vispārējie tiesību principi, kas nosaka attiecīgās valsts konstitucionālo identitāti.¹⁶

Sanita Osipova pamatoti secinājusi, ka “visās valstīs, neatkarīgi no tā, vai konstitūcijās ir *expressis verbis* ietverta atsevišķa norma, kas nosaka valsts valodai aizsardzību, vai arī šādas *expressis verbis* normas nav, valsts valoda ir konstitucionāla vērtība. Konstitūcija kā pamatdokuments var pastāvēt tikai valodas formā. Valoda, kurā konstitūcija ir pieņemta, ir uzskatāma par valsts valodu. Tā kā konstitūcija ir nācijas gribas simbols un vērtība, tad arī valoda, kurā tā pieņemta, ir vērtība. Līdz ar to katra konstitūcija padara valsts valodu par konstitucionālu vērtību.”¹⁷

¹³ Latvijas Republikas Saeimas paziņojums “Par latviešu valodas valstisko lomu”. *Latvijas Vēstnesis*, 2012, 7. februāris, Nr. 21.

¹⁴ Latvijas Republikas 11. Saeimas ziemas sesijas piektās sēdes 2012. gada 2. februārī stenogramma. <http://www.saeima.lv/lv/transcripts/view/105> [skatīts 30.01.2019.].

¹⁵ Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 1998, 23. oktobris, Nr. 308/312.

¹⁶ Plašāk sk.: Pleps, J., Pastars, E., Plakane, I. *Konstitucionālās tiesības. Papildināts un pārstrādāts izdevums*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014, 19.–21. lpp.

¹⁷ Osipova, S. Valsts valoda kā konstitucionāla vērtība. *Jurista Vārds*, 2011, 18. oktobris, Nr. 42 (689), 7. lpp.

Satversmes teksta izstrādāšana, tā pieņemšana 1922. gada 15. februārī un publicēšana 1922. gada 30. jūnijā latviešu valodā nozīmēja, ka latviešu valoda ir Latvijas Republikas valsts valoda. "Satversmes pieņemšana tikai trīs gadus pēc valsts pasludināšanas 1922. gada 15. februārī bija apliecinājums, ka latviešu valoda var būt valsts valoda, jo tajā var noteikt valsts likumus, spriest tiesu un tauta var komunicēt visās jomās. [...] Satversme ar savu pastāvēšanu apliecināja tautas gribu un izvēli savas valsts pamatus pasludināt latviešu valodā, kas ir neatņemama konstitucionāla vērtība, kas iekļauj savas tautas domāšanas stilu, pasaules uzskatu un apvieno nāciju."¹⁸

Tomēr arī līdz Satversmes pieņemšanas brīdim Latvijas Republikā latviešu valoda bija valsts valoda. Latvijas Republikas proklamēšana 1918. gada 18. novembrī notika latviešu valodā¹⁹, un tās proklamēšanas akts – uzsaukums "Latvijas pilsoņiem!"²⁰ – tika sastādīts un oficiāli publicēts latviešu valodā. Jau kopš Latvijas Republikas proklamēšanas 1918. gada 18. novembrī latviešu valodai bija valsts valodas konstitucionāls statuss.

Apspriežot likumprojektu par valodu tiesībām, Latvijas Tautas padomes loceklis Kārlis Pauļuks uzsvēra, ka "visas Tautas padomes frakcijas atzina, ka Latvijā latviešu valoda ir valsts valoda."²¹ Savukārt cits Tautas padomes loceklis Pauls Šimans šajās debatēs uzsvēra: "Ja mēs latviešu valodu [likumprojektā] neesam uzsvēruši kā valsts valodu, tad tas notika uz komisijas latviešu tautības locekļu priekšlikumu, kas ieskatīja, ka tā nav mūsu darīšana, pašu par sevi saprotamu lietu jums vēl sevišķi apstiprināt."²²

Latvijas valsts dibinātāji – Latvijas Tautas padome un pēc tam arī Latvijas Satversmes sapulce – atzina latviešu valodu par valsts valodu un konstitucionāla ranga nerakstītu normu, kura ir pašsaprotama un nav apstrīdama.²³ Līdzīgi arī Latvijas Republikas augstākā tiesu instance –

¹⁸ Osipova, S. Valsts valoda kā konstitucionāla vērtība. *Jurista Vārds*, 2011, 18. oktobris, Nr. 42 (689), 8. lpp.

¹⁹ Svinīga Latvijas valsts neatkarības proklamēšana 18. novembrī 1918. gadā. *Latvijas Tautas padome*. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1920, 5.–17. lpp.

²⁰ Latvijas pilsoņiem! *Pagaidu Valdības Vēstnesis*, 1918, 14. decembris, Nr. 1.

²¹ Tautas padomes ceturtnās sesijas astotā sēde 27. augustā 1919. g. *Latvijas Tautas padome*. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1920, 259. lpp.

²² Turpat, 263. lpp.

²³ Druviete, I., Kārkliņa, A., Kusiņš, G., Pastars, E., Pleps, J. Satversmes 4. pants. *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014, 298.–299. lpp.

Latvijas Senāts – savā praksē atzina latviešu valodas kā valsts valodas tiesības.²⁴

Likumos latviešu valodas kā valsts valodas statuss tika lakoniski noteikts gadījumos, kad ar šiem likumiem tika paralēli regulēta citu valodu izmantošanas iespēja oficiālā saziņā. Šajā ziņā vērā ņemams ir 1918. gada 6. decembra Pagaidu nolikuma par Latvijas tiesām un tiesāšanās kārtību 10. pants. Tā pirmā daļa paredzēja, ka darīšanu valoda tiesās un tiesu iestādēs ir valsts valoda – latviešu valoda. Savukārt otrā daļa noteica iespēju tiesām pēc apstākļiem un vajadzības atļaut krievu vai vācu valodas lietošanu.²⁵

VALSTS VALODA SATVERSMĒ

Latvijas Satversmes sapulce bija paredzējusi Satversmes tekstā ietvert normu, ka latviešu valoda ir valsts valoda. Līdzīgi Latvijas Tautas padomes izmantotajai juridiskajai tehnikai to bija plānots ietvert pantā, kas līdztekus tam regulēja mazākumtautību valodu lietošanas iespējas. Satversmes komisija Satversmes otrās daļas “Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi” projektā piedāvāja ietvert šāda satura pantu: “Latviešu valoda ir valsts valoda. Mazākuma tautību piederīgiem ir garantēta viņu valodas brīva lietošana kā runā, tā arī rakstos. Kādas mazākuma tautību valodas un cik tālu pielaižamas valsts, pašvaldību un tiesu iestādēs, noteic sevišķs likums.”²⁶

Šā panta apspriešanā otrajā un trešajā lasījumā bija debates par Franča Kempa un Franča Trasuna iesniegtajiem priekšlikumiem, kas paredzētu, ka latgaliešu izloksnei Latgales apgabalā ir oficiālās valodas tiesības. Iesniegtie priekšlikumi tika noraidīti. Referents Jānis Purgalis otrajā lasījumā uzsvēra: “Satversmes komisijā nebija ne mazāko šaubu par to, ka valsts valoda var būt tikai latviešu literatūras valoda un nevis kāda no izloksnēm, lai to lietotu, kur lietodami, vai nu Latgales trijos apriņķos vai

²⁴ Latvijas Senāta Apvienotās sapulces 1924. gada 3. oktobra spriedums. *Latvijas Senāta Apvienotās Sapulces spriedumi. Tieslietu Ministrijas Vēstneša pielikums*, 1925, 71. lpp. Šajā lietā Latvijas Senāta Apvienotā sapulce atsauca uz iepriekš taisītu atzinumu 1923. gada 16. martā.

²⁵ Pagaidu nolikums par Latvijas tiesām un tiesāšanās kārtību. *Pagaidu Valdības Vēstnesis*, 1918, 14. decembris, Nr. 1. Sk. arī: Latvijas Tautas padomes 1. sesijas piektā sēde 6. decembrī 1918. g. *Latvijas Tautas padome*. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1920, 61.–63. lpp.

²⁶ Latvijas Satversmes sapulces V sesijas 10. sēdes 1922. gada 7. februārī stenogramma. *Latvijas Satversmes sapulces stenogrammas*. 1922. gads. 4. burtnīca. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1922, 328. lpp.

Gulbenes apgabalā. Viscaur par valsts valodu ir uzskatāma latviešu literatūras valoda.”²⁷ Savukārt Kārlis Skalbe debatēs uzsvēra: “Mums valoda jāapvieno, jo, ja mēs apvienojamies administratīvi, tad arī jāapvieno valoda. Valsts valoda ir mūsu literatūras valoda, un tā mums jāciena.”²⁸ Trešajā lasījumā Margērs Skujenieks uzsvēra, ka “katra latvieša, kā kurzemnieka, tā vidzemnieka, tā latgalieša interesēs ir, lai mums būtu viena valoda; jo lielāks būs mūsu skaits, jo stiprāka būs mūsu kultūra, un jo stiprāks būs viņai pamats un jo labāk varēs viņa zelt un augt.”²⁹

Tajā pašā laikā Latvijas Satversmes sapulces debatēs Kārlis Skalbe par latgaliešu izloksnes lietošanu uzsvēra: “Mēs viņiem šīs izloksnes tiesības neliedzam un neapgrūtinām latgaliešus, kad viņi runā savā izloksnē tiesās un citās iestādēs.”³⁰ Savukārt Kārlis Deķēns minēja: “Latgales iestādēs un arī centrālajās valdības iestādēs pieņem rakstus arī Latgales izloksnē [...] Saprāšanās ceļš ved uz to, ka visur valdošā loma piekrit literatūras valodai, bet zināmas tiesības ir arī izloksnēm.”³¹

Latvijas Satversmes sapulce tomēr nepieņēma Satversmes otro daļu, jo trešajā lasījumā tās pieņemšanai pietrūka balsu.³² Satversme stājās spēkā 1922. gada 7. novembrī gan bez tajā ietverta izvēsta cilvēka pamattiesību kataloga, gan valsts valodas regulējuma.

Konstitucionālais likumdevējs pie latviešu valodas kā valsts valodas noteikšanas atgriezās 1934. gada Satversmes revīzijas laikā. Uz otro lasījumu Satversmes grozījumiem tika iesniegts priekšlikums Satversmes 4. pantā noteikt, ka valsts valoda ir latviešu valoda.³³ Šis priekšlikums

²⁷ Latvijas Satversmes sapulces V sesijas 10. sēdes 1922. gada 7. februārī stenogramma. *Latvijas Satversmes sapulces stenogrammas*. 1922. gads. 4. burtnīca. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1922, 336. lpp.

²⁸ Turpat, 333. lpp.

²⁹ Latvijas Satversmes sapulces V sesijas 34. sēdes 1922. gada 5. aprīlī stenogramma. *Latvijas Satversmes sapulces stenogrammas*. 1922. gads. 8. burtnīca. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1922, 1214. lpp.

³⁰ Latvijas Satversmes sapulces V sesijas 10. sēdes 1922. gada 7. februārī stenogramma. *Latvijas Satversmes sapulces stenogrammas*. 1922. gads. 4. burtnīca. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1922, 333. lpp.

³¹ Turpat, 332.–333. lpp.

³² Plašāk sk.: Kučs, A. Protection of Fundamental Rights in the Constitution of the Republic of Latvia during the Interwar Period and after the Restoration of Independence. *Journal of the University of Latvia “Law”*, No. 7, 2014, pp. 55–58.

³³ Latvijas Republikas IV Saeimas IX sesijas 5. sēdes 1934. gada 4. maijā stenogramma. *Latvijas Republikas IV Saeimas stenogrammas*. IX sesija. 1934. gads. Rīga: Latvijas Republikas Saeimas stenogrammas, 1934, 123. sl.

iezīmēja, ka latviešu valodas kā valsts valodas statuss tiktu nostiprināts atsevišķi no mazākumtautību valodu lietošanas jautājumiem, valsts valodai piešķirot simbolisku svaru. Tiesību zinātnieki atzīmēja, ka tas ir svarīgākais attiecīgo Satversmes grozījumu papildinājums, tomēr tas tikai konstatējot neapšaubāmu faktu.³⁴ Attiecīgo grozījumu raksturoja kā “deklaratīvu konstatējumu, bez šaubām, svarīgu, bet par kuru neviens nešaubījās”.³⁵

Referents Alfrēds Bērziņš Saeimas sēdē par plānoto Satversmes grozījumu uzsvēra: “Satversmes 4. pantā līdz šim bija paredzēts valsts karoga veids, kādam tam jābūt, bet par vienu citu svarīgu lietu – valsts valodu ir sevišķs likums. Publisko tiesību komisija atzina, ka ir nepieciešami ievest Satversmē arī valsts valodas lietošanas noteikumus. Tā ir svarīgāka par valsts karogu; tāpēc 4. pantu papildināja ar teikumu: “Valsts valoda ir latviešu valoda.””³⁶ Otrajā lasījumā šis priekšlikums tika atbalstīts, tomēr 1934. gada 15. maija valsts apvērsuma dēļ Satversmes revīzija netika pabeigta.

Pēc neatkarības atjaunošanas latviešu valodas kā valsts valodas noteikšana Satversmes tekstā tika uzskatīta par vienu no nepieciešamajiem Satversmes pilnveidojumiem. “Latviešu valodai kā valsts valodai jābūt konstitucionāli aizsargātai. Pašreiz tas ir noteikts ar tikai “vienkāršu” likumu, un līdz ar to var tikt grozīts vai pat atcelts arī ar “vienkāršu” likumu. Ņemot vērā, ka latviešu skaits Latvijā ir samazinājies un patlaban tikai 56% no iedzīvotāju kopskaita ir latvieši, būtu nepieciešams konstitucionāli noteikt latviešu valodu kā valsts valodu.”³⁷

Jau pašā pirmajā 5. Saeimas sēdē tika rosināts izdarīt apjomīgus Satversmes grozījumus, turpinot 4. Saeimas sāktu Satversmes revīziju. Kā uzsvēra deputāts Edvīns Kide: “Satversmē jāieraksta, ka Latvijas valsts valoda ir latviešu valoda.”³⁸ Saeimas vairākums iesniegto Satversmes

³⁴ Akmentiņš, R. Latvijas Satversmes reforma (Sakarā ar mēģinājumiem izvest Satversmes pār-gorzījumus Saeimā). *Jurists*, 1934, Nr. 6(56), 111. sl.

³⁵ Turpat, 109. sl.

³⁶ Latvijas Republikas IV Saeimas IX sesijas 3. sēdes 1934. gada 3. maijā stenogramma. *Latvijas Republikas IV Saeimas stenogrammas*. IX sesija. 1934. gads. Rīga: Latvijas Republikas Saeimas stenogrammas, 1934, 41. sl.

³⁷ Kusiņš, G. Kā pilnveidot mūsu valsts Satversmi. *Satversmes reforma Latvijā: par un pret*. Rīga: Sociāli ekonomisko pētījumu institūts “Latvija”, 1995, 42. lpp. Sk. arī: Dreifelds, J. Kādi grozījumi Satversmē būtu nepieciešami. Turpat, 87. lpp.

³⁸ Latvijas Republikas 5. Saeimas pirmās sēdes 1993. gada 6. jūlijā stenogramma. http://www.saeima.lv/steno/st_93/060793.html [skatīts 30.01.2019.].

grozījumu projektu noraidīja. Tajā pašā laikā Saeimas Juridiskās komisijas priekšsēdētājs Aivars Endziņš atzina nepieciešamību risināt valsts valodas jautājumu Satversmē. Viņš minēja: „..diskutējot Juridiskajā komisijā par šā projekta būtību, mēs viennozīmīgi atbalstām to, ka Satversmē ir nepieciešams izdarīt grozījumus attiecībā uz 4. pantu, proti, Satversmes jeb pamatlikuma līmeni noteikt, ka valsts valoda ir latviešu valoda.”³⁹

Attiecīgais Satversmes grozījums tika izdarīts 1998. gada 15. oktobrī, vadoties pēc 1934. gada Satversmes grozījumu idejas.⁴⁰

Sākotnēji 6. Saeimas izveidotā Latvijas Republikas Satversmes otrās daļas projekta – Par cilvēktiesībām – izstrādes komisija līdzīgi Latvijas Satversmes sapulces Satversmes komisijai izšķīrās nostiprināt valsts valodu cilvēktiesību nodaļā. Tās sagatavotā Satversmes II daļas “Par cilvēktiesībām” projekta 114. pants paredzēja: “Latviešu valoda ir valsts valoda. Personām, kuras pieder pie mazākumtautībām, ir tiesības saglabāt un attīstīt savu valodu, etnisko un kultūras savdabību.”⁴¹

Tomēr attiecīgā projekta apspriešanas gaitā vairākas institūcijas un politiķi izteica priekšlikumus latviešu valodas kā valsts valodas regulējumu pārcelt uz Satversmes 4. pantu.⁴² Šādu Satversmes grozījumu piedāvāja Saeimas Juridiskās komisijas izstrādātais Satversmes grozījumu projekts. Referents Ilmārs Bišers atzina, ka “Juridiskās komisijas alternatīvais variants pieņēma no “Tēvzemei un Brīvībai” priekšlikumus par to, ka jautājums par valsts valodu būtu ietverams pirmajā daļā. [...] Juridiskā komisija to atbalstīja vienprātīgi, ka šo jautājumu pārnes uz pirmo daļu.”⁴³

Otrajam lasījumam tika iesniegts priekšlikums valsts valodu tomēr Satversmē neregulēt, taču Saeimas vairākums šo priekšlikumu noraidīja. Priekšlikuma iesniedzējs deputāts Aleksandrs Golubevs bija pārliecināts, ka “mums ir Valsts valodas likums, kas reglamentē to, ka Latvijā valsts

³⁹ Latvijas Republikas 5. Saeimas plenārsēdes 1993. gada 16. septembrī stenogramma. http://www.saeima.lv/steno/st_93/st1609.html [skatīts 30.01.2019.].

⁴⁰ Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 1998, 23. oktobris, Nr. 308/312.

⁴¹ Ziemeļe, I. 114. pants. *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011, 708. lpp.

⁴² Druviete, I., Kārkliņa, A., Kusiņš, G., Pastars, E., Pleps, J. Satversmes 4. pants. *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014, 303. – 304. lpp.

⁴³ Latvijas Republikas 6. Saeimas pavasara sesijas devītās sēdes 1998. gada 21. maija stenogramma. http://www.saeima.lv/steno/st_98/st2105.html [skatīts 30.01.2019.].

valoda ir latviešu valoda, tāpēc runāt par to Satversmē, kurā runāts par ģerboni, par karogu, vispār par tiesībām, es uzskatu, nevajadzētu”.⁴⁴

Pēc Satversmes 4. panta grozījuma spēkā stāšanās latviešu valoda kā valsts valoda tika atzīta par vienu no Latvijas visaugstākajām pamatvērtībām, kas skar demokrātiskas valsts iekārtas pamatus.⁴⁵

LATVIEŠU VALODA SATVERSMĒ

Pēc Satversmes 4. panta grozījuma konstitucionālais likumdevējs uzskatīja par savu pienākumu papildus latviešu valodas kā valsts valodas noteikšanai Satversmes normās reglamentēt latviešu valodas lietošanas jautājumus. Tas norāda uz latviešu valodas būtisko vērtību Satversmes sistēmā.⁴⁶ Satversmes turpmākie grozījumi nozīmēja konstitucionālā likumdevēja apzināšanos, ka valsts valodas politikas jomā nekāda atkāpšanās nav iespējama un latviešu valodas loma ir reāli jāstiprina.⁴⁷

Arī Satversmes tiesa savā praksē nepārprotami konstatējusi nepieciešamību aizsargāt valsts valodu un nostiprināt tās lietošanu, “ņemot vērā vēsturiskās īpatnības, to, ka latviešu skaitliskais sastāvs 20. gadsimta laikā valsts teritorijā ir samazinājies, atsevišķās lielākajās pilsētās, arī Rīgā, pamatnācija joprojām ir minoritāte [...] un latviešu valoda tikai nesen atguvusi valsts valodas statusu”.⁴⁸ Tāpat Satversmes tiesa uzsvērusi, ka, “ievērojot latviešu valodas kā valsts valodas nostiprinājumu Satversmē, kā arī to, ka globalizācijas apstākļos Latvija ir vienīgā vieta pasaulē, kur var tikt garantēta latviešu valodas un līdz ar to arī pamatnācijas pastāvēšana un attīstība, latviešu valodas kā valsts valodas lietošanas jomas sašaurinājums

⁴⁴ Latvijas Republikas 6. Saeimas rudens sesijas pirmās sēdes 1998. gada 20. augusta stenogramma. http://www.saeima.lv/steno/st_98/st2008.html [skatīts 30.01.2019.].

⁴⁵ Nikulceva, I. Obligātā tautas nobalsošana Latvijā. *Latvijas Universitātes žurnāls “Juridiskā Zinātne”*, Nr. 1, 2010, 187. lpp.

⁴⁶ Druviete, I., Kārkliņa, A., Kusiņš, G., Pastars, E., Pleps, J. Satversmes 4. pants. *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014, 296. lpp.

⁴⁷ Gailīte, D. Kā, stiprinot valodu, saglabāt Satversmes tradīcijas. *Latvijas Vēstnesis*, 2002, 20. marts, Nr. 44.

⁴⁸ Par Valodu likuma 19. panta un Ministru kabineta 2000. gada 22. augusta noteikumu Nr. 295 “Noteikumi par vārdu un uzvārdu rakstību un identifikāciju” atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 96. un 116. pantam: Satversmes tiesas 2001. gada 21. decembra spriedums lietā Nr. 2001-04-0103. *Latvijas Vēstnesis*, 2001, 22. decembris, Nr.187. Secinājumu daļas 3. punkts.

valsts teritorijā uzskatāms arī par valsts demokrātiskās iekārtas apdraudējumu.”⁴⁹ Satversmes tiesa atzinusi nepieciešamību stiprināt latviešu valodas kā valsts valodas statusu tāpēc, ka “vēsturisku apstākļu dēļ no 1940. gada līdz 1990. gadam latviešu valodas lietošana bija ievērojami sarukusi” un “pastāv nepieciešamība latviešu valodu īpaši aizsargāt un veicināt tās attīstību”.⁵⁰

Saeima 2002. gada 30. aprīlī grozīja četrus Satversmes pantus, un visi grozījumi bija saistīti ar latviešu valodas statusa nostiprināšanu. Satversmes 18. pantā tika ieviests Saeimas deputāta svinīgais solījums (zvērēsts), kurā citastarp deputāts svinīgi solīja stiprināt latviešu valodu kā vienīgo valsts valodu. Satversmes 21. pantā tika noteikts, ka Saeimas darba valoda ir latviešu valoda, savukārt līdzīgi Satversmes 101. pantā tika noteikts, ka pašvaldību darba valoda ir latviešu valoda. Satversmes 104. pantā tika nostiprinātas ikviena tiesības saņemt atbildi no valsts un pašvaldību iestādēm latviešu valodā.⁵¹

Likumprojekta anotācijā bija norādīts, ka tā mērķis pilnīgāk izvērst Satversmes 4. pantā jau nostiprināto latviešu valodas kā valsts valodas statusu un nepārprotami noteikt, ka latviešu valoda ir darba valoda Saeimā un pašvaldībās.⁵² Likumprojekta apspriešanā eksperti norādīja uz šo grozījumu nelietderību, jo Satversmes 4. panta noteikums par latviešu valodu kā valsts valodu nodrošinot latviešu valodas aizsardzību un esot pietiekams pamats piedāvāt papildu regulējuma atvasināšanai Satversmes 4. panta interpretācijas ceļā.⁵³ Tomēr Saeimas sēdē referents Linards Muciņš atzina nepieciešamību detalizēt latviešu valodas konstitucionālo regulējumu: “Šie grozījumi ir vērsti uz latviešu valodas kā valsts valodas tālāku nostiprināšanu, uz Satversmes 4. panta – ļoti augsta līmeņa teorētiskās normas – iedzīvināšanu jau konkrētās normās, tādās, kas konkrēti

⁴⁹ Turpat.

⁵⁰ Par Radio un televīzijas likuma 19. panta piektās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 89., 91., 100. un 114. pantam, Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 10. pantam un 14. pantam saistībā ar 10. pantu un Starptautiskā pakta par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām 19. un 27. pantam: Satversmes tiesas 2003. gada 5. jūnija spriedums lietā Nr. 2003-02-0106. *Latvijas Vēstnesis*, 2003, 6. jūnijs, Nr. 85. Secinājumu daļas 3. punkts.

⁵¹ Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 2002, 10. maijs, Nr. 70.

⁵² 7. Saeimas likumprojekta Nr. 1214 “Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē” anotācija pirmajam lasījumam, 20.03.2002. http://www.saeima.lv/L_Saeima7/reg.likprj.htm [skatīts 30.01.2019.].

⁵³ Mits, M. Četrreiz par to pašu Satversmē, 21.03.2002. <https://www.delfi.lv/news/versijas/martins-mits-cetrreiz-par-to-pasu-satversme.d?id=2880472> [skatīts 30.01.2019.].

norāda latviešu valodas kā valsts valodas pielietošanas jomu, kārtību un, neapšaubāmi, personu tiesības saņemt šajā valodā atbildes valsts un pašvaldību institūcijās.”⁵⁴

Latviešu valodas jautājumi detalizēti izvērsti arī paplašinātajā Satversmes ievadā. 2014. gada 19. jūnijā pieņemtajā Satversmes ievada grozījumā latviešu valodas pastāvēšanas un attīstība cauri gadsimtiem tika atzīta par vienu no Latvijas valsts pastāvēšanas mērķiem. Latviešu valoda tika atzīta par vienu no faktoriem, kas veido Latvijas identitāti Eiropas kultūrtelpā. Tāpat latviešu valoda kā vienīgā valsts valoda tika atzīta par saliedētas sabiedrības pamatu.⁵⁵

Satversmes ievadā latviešu valoda novērtēta kā demokrātiskās līdzdalības un saliedētas sabiedrības pamats. “Latviešu valodai ir jābūt kopējai visiem, kas jūtas piederīgi Latvijai, neatkarīgi no izcelsmes un nacionālās pašidentifikācijas. Bez tās nav iespējama pilnvērtīga demokrātiska līdzdalība un saliedēta sabiedrība. Tādēļ valstij tā ir jāveicina, lai tā patiesi kļūtu par mūsu kopējo valodu.”⁵⁶

Apspriežot Satversmes ievadu trešajā projektā, tika iesniegts priekšlikums tajā ietvert norādi arī uz latgaliešu rakstu valodu kā vienu no faktoriem, kas veidojis Latvijas identitāti. Komentējot šo priekšlikumu, referente Ilma Čepāne uzsvēra, ka “latgalieši ir latviešu nācijas daļa un ka latgaliešu rakstu valoda ir latviešu valodas paveids, kura aizsardzību paredz Valsts valodas likums. Turpretī ievadā ir formulēts valsts pienākums garantēt latviešu nācijas, tās valodas un kultūras pastāvēšanu un attīstību. Un tas attiecas arī uz latgaliešu un citu latviešu reģionālo identitāšu kopšanu, sargāšanu un atbalstu to identitātes saglabāšanai.”⁵⁷

Satversmes grozījumu kontekstā uzsverams, ka konstitucionālais likumdevējs ir apzinājies, ka latviešu valoda ir vienīgā valsts valoda,

⁵⁴ Latvijas Republikas 7. Saeimas ziemas sesijas divpadsmitās (ārkārtas) sēdes 2002. gada 20. martā stenogramma. http://www.saeima.lv/steno/2002/st_2003/st2003.htm [skatīts 30.01.2019.].

⁵⁵ Grozījums Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 2014, 8. jūlijs, Nr. 131. Par latviešu valodu Satversmes ievadā sk.: Balodis, R. Satversmes ievads. *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014, 126., 131. lpp.

⁵⁶ 11. Saeimas likumprojekta Nr.1075/Lp11 “Grozījums Latvijas Republikas Satversmē” anotācija. <http://titania.saeima.lv/LIVS11/saeimalivs11.nsf/0/64D394CCE1123A42C2257C7D00523485?OpenDocument> [skatīts 30.01.2019.].

⁵⁷ Latvijas Republikas 11. Saeimas pavasara sesijas devītās sēdes 2014. gada 19. jūnijā stenogramma. <http://www.saeima.lv/lv/transcripts/view/248> [skatīts 30.01.2019.].

tomēr Satversmes ievadā un tās 21., 101. un 104. pantā izvēlēties simboliski regulēt tieši latviešu valodas kā tādas lietojumu, nevis valsts valodas izmantošanas tehniskus jautājumus.

VIENĪGĀ VALSTS VALODA

Satversmes 18. pantā paredzētajā Saeimas deputāta svinīgajā solījumā (zvērestā) uzsvērts, ka latviešu valoda ir vienīgā valsts valoda. Satversmes 4. pantā šāds noteikums nav īpaši izcelts, tomēr tas nav nejaušs. No Latvijas Republikas proklamēšanas mērķiem nepārprotami izriet, ka Latvijas Republikā var būt tikai viena valsts valoda – latviešu valoda.⁵⁸ Satversmes ietvaros nav iespējams pārskatīt šo Latvijas Republikas konstitucionālās identitātes elementu.⁵⁹

Latvijas pilsoņu kopumam šo konstitucionālo principu bija pieņākums apstiprināt 2012. gada 18. februāra tautas nobalsošanā. Ne mazāk kā viena desmitā daļa vēlētāju 2011. gadā Satversmes 78. panta kārtībā iesniedza izskatīšanai Saeimā grozījumus Satversmē, kas paredzēja noteikt krievu valodu kā otru valsts valodu.⁶⁰ Saeimas vairākums noraidīja šāda likumprojekta nodošanu komisijām, un līdz ar to atbilstoši Satversmes 78. pantam bija automātiski rīkojama tautas nobalsošana.⁶¹

Satversmes 78. panta kārtībā rīkotajā tautas nobalsošanā Latvijas pilsoņu kopums ar konstitucionālo balsu vairākumu (Satversmes 79. panta pirmā daļa) noraidīja priekšlikumu noteikt krievu valodai otras valsts valodas statusu.⁶² 2012. gada 18. februārī notikušajā tautas nobalsošanā par Satversmes grozījumu pieņemšanu balsoja 273 347 vēlētāji

⁵⁸ Par Latvijas valsts konstitucionālajiem pamatiem un neaizskaramo Satversmes kodolu: Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas 2012. gada 17. septembra viedoklis. *Par Latvijas valsts konstitucionālajiem pamatiem un neaizskaramo Satversmes kodolu. Konstitucionālo tiesību komisijas viedoklis un materiāli*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2012, 95.–97. lpp.

⁵⁹ Turpat, 151. lpp.

⁶⁰ 11. Saeimas likumprojekts Nr.174/Lp11 "Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē". <https://titania.saeima.lv/LIVS11/saeimalivs11.nsf/0/7688E0EEE3EA7418C225796C0035DA05?OpenDocument> [skatīts 30.01.2019.].

⁶¹ Latvijas Republikas 11. Saeimas rudens sesijas sešpadsmitās (ārkārtas) sēdes 2011. gada 22. decembrī stenogramma. <http://www.saeima.lv/lv/transcripts/view/99> [skatīts 30.01.2019.].

⁶² Centrālās vēlēšanu komisijas 2012. gada 23. februāra lēmums Nr. 25 "Par 2012. gada 18. februāra tautas nobalsošanas rezultātiem". *Latvijas Vēstnesis*, 2012, 24. februāris, Nr. 32.

(24,88%), bet pret grozījumu pieņemšanu Satversmē bija 821 722 vēlētāji (74,8%).⁶³

2012. gada 18. februāra tautas nobalsošana uzskatāma par spēkā esošo konstitucionālā ranga aktu, kas ietverama Latvijas rakstītās konstitūcijas struktūrā.⁶⁴ Tautas nobalsošanā Latvijas pilsoņu kopums kā konstitucionālais likumdevējs atkārtoti apstiprināja latviešu valodu kā vienīgo valsts valodu un Latvijas nacionālā valstiskuma pamatelementu, kas principiāli noteic šā valstiskuma identitāti. Citas valodas Latvijas Republikā var būt tikai svešvalodas, kuras nevar pretendēt uz valsts valodas, reģionālās valodas vai jebkuru citu statusu Satversmes ietvaros.⁶⁵

SECINĀJUMI

1. Latviešu valoda kā vienīgā valsts valoda ir svarīga konstitucionālā vērtība un neatņemams Latvijas Republikas konstitucionālās identitātes elements. Satversmes ietvaros šis latviešu valodas statuss nav pārskatāms.
2. Latviešu valoda ir vienīgā valsts valoda Latvijas Republikā kopš Latvijas Republikas proklamēšanas 1918. gada 18. novembrī. Lai arī attiecīgā norma nebija ietverta Satversmes tekstā, tā pastāvēja kā konstitucionālās iekārtas nerakstīts vispārējs tiesību princips.
3. Latviešu valodas konstitucionālo statusu nosaka Satversme (1998. gada 15. oktobra Satversmes 4. panta grozījums, 2002. gada 30. aprīļa Satversmes 18., 21., 101. un 104. panta grozījums, kā arī 2014. gada 19. jūnija Satversmes ievada grozījums), kā arī 2012. gada 18. februāra tautas nobalsošanā paustā Latvijas pilsoņu griba kā atsevišķs konstitucionālā ranga akts.

⁶³ 2012. gada 18. februāra tautas nobalsošana par likumprojekta "Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē" pieņemšanu. Rezultāti. <http://www.tn2012.cvk.lv> [skatīts 30.01.2019.].

⁶⁴ Plašāk sk.: Pleps, J. Krievu valoda pēc tautas nobalsošanas. *Jurista Vārds*, 2012, 28. augusts, Nr. 35 (734), 2. lpp.; Druviete, I., Kārklīņa, A., Kusiņš, G., Pastars, E., Pleps, J. Satversmes 4. pants. *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014, 315. lpp.

⁶⁵ Pleps, J. Krievu valoda pēc tautas nobalsošanas. *Jurista Vārds*, 2012, 28. augusts, Nr. 35(734), 2. lpp.

LITERATŪRA

1. Akmentiņš, R. Latvijas Satversmes reforma (Sakarā ar mēģinājumiem izvest Satversmes pārgorzījumus Saeimā). *Jurists*, 1934, Nr. 6(56).
2. Balodis, R. Satversmes ievads *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014.
3. Dreifelds, J. Kādi grozījumi Satversmē būtu nepieciešami. *Satversmes reforma Latvijā: par un pret*. Rīga: Sociāli ekonomisko pētījumu institūts "Latvija", 1995.
4. Druviete, I., Kārklīņa, A., Kusiņš, G., Pastars, E., Pleps, J. Satversmes 4. pants. *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014.
5. Gailīte, D. Kā, stiprinot valodu, saglabāt Satversmes tradīcijas. *Latvijas Vēstnesis*, 2002, 20. marts, Nr. 44.
6. Kučs, A. Protection of Fundamental Rights in the Constitution of the Republic of Latvia during the Interwar Period and after the Restoration of Independence. *Journal of the University of Latvia "Law"*, No. 7, 2014.
7. Kusiņš, G. Kā pilnveidot mūsu valsts Satversmi. *Satversmes reforma Latvijā: par un pret*. Rīga: Sociāli ekonomisko pētījumu institūts "Latvija", 1995.
8. Levits, E. Par latviešu valodu Satversmes 4. pantā nacionālās valsts kontekstā. Latgaliešu valoda (latgaļu volūda) kā valsts valodas paveids. *Jurista Vārds*, 2011, 25. oktobris, Nr. 43(690).
9. Levits, E. Izvērstas Satversmes preambulas teksta piedāvājuma komentārs. *Jurista Vārds*, 2013, 24. septembris, Nr. 39(790).
10. Mits, M. Četrreiz par to pašu Satversmē, 21.03.2002. <https://www.delfi.lv/news/versijas/martins-mits-cetrreiz-par-to-pasu-satversme.d?id=2880472> [skatīts 30.01.2019.].
11. Nikuļceva, I. Obligātā tautas nobalsošana Latvijā. *Latvijas Universitātes žurnāls "Juriskā Zinātne"*, Nr.1, 2010.
12. Osipova, S. Valsts valoda kā konstitucionāla vērtība. *Jurista Vārds*, 2011, 18. oktobris, Nr. 42(689).
13. Osipova, S. Latvijas Republikas konstitucionālā identitāte Satversmes tiesas spriedumos. *Jurista Vārds*, 2018, 3. jūlijs, Nr. 27(1033).
14. Pleps, J. Latgaliešu valoda un Satversme. *Jurista Vārds*, 2011, 25. oktobris, Nr. 43 (690).
15. Pleps, J. Vienā valodā. 22.08.2012. <http://providus.lv/article/viena-valoda> [skatīts 30.01.2019.].
16. Pleps, J. Krievu valoda pēc tautas nobalsošanas. *Jurista Vārds*, 2012, 28. augusts, Nr. 35 (734).
17. Pleps, J., Pastars, E., Plakane, I. *Konstitucionālās tiesības. Papildināts un pārstrādāts izdevums*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2014.

18. Pleps, J. Latvijas valsts konstitucionālie pamati. *Latvija un latvieši. Akadēmiskie raksti divos sējumos*. I sējums. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2018.
19. Ziemeļe, I. 114. pants. *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011.

NORMATĪVIE TIESĪBU AKTI

1. Latvijas pilsoņiem! *Pagaidu Valdības Vēstnesis*, 1918, 14. decembris, Nr.1.
2. Latvijas Republikas Satversme. *Valdības Vēstnesis*, 1922, 30. jūnijs, Nr. 141. Ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 2018. gada 4. oktobrim. Satversmes aktuālā redakcija pieejama: <https://likumi.lv/doc.php?mode=DOC&id=57980> [skatīts 30.01.2019.].
3. Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 1998, 23. oktobris, Nr. 308/312.
4. Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 2002, 10. maijs, Nr. 70.
5. Grozījums Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 2014, 8. jūlijs, Nr. 131.
6. Pagaidu nolikums par Latvijas tiesām un tiesāšanās kārtību. *Pagaidu Valdības Vēstnesis*, 1918, 14. decembris, Nr. 1.
7. Likums par Latvijas Republikas Satversmes spēkā stāšanos un ieviešanu. *Valdības Vēstnesis*, 1922, 30. jūnijs, Nr. 141.

TIESĪBU PRAKSE

1. Latvijas Senāta Apvienotās sapulces 1924. gada 3. oktobra spriedums. *Latvijas Senāta Apvienotās Sapulces spriedumi. Tieslietu Ministrijas Vēstneša pielikums*, 1925.
2. Par Valodu likuma 19. panta un Ministru kabineta 2000. gada 22. augusta noteikumu Nr. 295 "Noteikumi par vārdu un uzvārdu rakstību un identifikāciju" atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 96. un 116. pantam: Satversmes tiesas 2001. gada 21. decembra spriedums lietā Nr. 2001-04-0103. *Latvijas Vēstnesis*, 2001, 22. decembris, Nr. 187.
3. Par Radio un televīzijas likuma 19. panta piektās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 89., 91., 100. un 114. pantam, Eiropas Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 10. pantam un 14. pantam saistībā ar 10. pantu un Starptautiskā pakta par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām 19. un 27. pantam: Satversmes tiesas 2003. gada 5. jūnija spriedums lietā Nr. 2003-02-0106. *Latvijas Vēstnesis*, 2003, 6. jūnijs, Nr. 85.
4. Par Valsts valodas likuma 18. panta pirmās daļas un 21. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 96. pantam: Satversmes tiesas 2017. gada 17. novembra lēmums par tiesvedības izbeigšanu lietā Nr. 2017-01-01. *Latvijas Vēstnesis*, 2017, 22. novembris, Nr. 231.

5. Latvijas Republikas Saeimas paziņojums "Par latviešu valodas valstisko lomu". *Latvijas Vēstnesis*, 2012, 7. februāris, Nr. 21.
6. Centrālās vēlēšanu komisijas 2012. gada 23. februāra lēmums Nr. 25 "Par 2012. gada 18. februāra tautas nobalsošanas rezultātiem". *Latvijas Vēstnesis*, 2012, 24. februāris, Nr. 32.
7. 2012. gada 18. februāra tautas nobalsošana par likumprojekta "Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē" pieņemšanu. Rezultāti. <http://www.tn2012.cvk.lv> [skatīts 30.01.2019.].
8. Par sabiedrisko elektronisko plašsaziņas līdzekļu tiesisko regulējumu demokrātiskas valsts iekārtā: Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas 2010. gada 24. maija viedoklis. *Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisija. Viedokļi: 2008–2011*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2011.
9. Par Latvijas valsts konstitucionālajiem pamatiem un neaizskaramo Satversmes kodolu: Valsts prezidenta Konstitucionālo tiesību komisijas 2012. gada 17. septembra viedoklis. *Par Latvijas valsts konstitucionālajiem pamatiem un neaizskaramo Satversmes kodolu. Konstitucionālo tiesību komisijas viedoklis un materiāli*. Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2012.

SAGATAVOŠANAS MATERIĀLI

1. Svinīga Latvijas valsts neatkarības proklamēšana 18. novembrī 1918. gadā. *Latvijas Tautas padome*. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1920.
2. Latvijas Tautas padomes 1. sesijas piektā sēde 6. decembrī 1918. g. *Latvijas Tautas padome*. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1920.
3. Tautas padomes ceturtais sesijas astotā sēde 27. augustā 1919. g. *Latvijas Tautas padome*. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1920.
4. Latvijas Satversmes sapulces V sesijas 10. sēdes 1922. gada 7. februārī stenogramma. *Latvijas Satversmes sapulces stenogrammas*. 1922. gads. 4. burtnīca. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1922.
5. Latvijas Satversmes sapulces V sesijas 34. sēdes 1922. gada 5. aprīlī stenogramma. *Latvijas Satversmes sapulces stenogrammas*. 1922. gads. 8. burtnīca. Rīga: Satversmes sapulces izdevums, 1922.
6. Latvijas Republikas IV Saeimas IX sesijas 3.sēdes 1934. gada 3. maijā stenogramma. *Latvijas Republikas IV Saeimas stenogrammas*. IX sesija. 1934. gads. Rīga: Latvijas Republikas Saeimas stenogrammas, 1934.
7. Latvijas Republikas IV Saeimas IX sesijas 5. sēdes 1934. gada 4. maijā stenogramma. *Latvijas Republikas IV Saeimas stenogrammas*. IX sesija. 1934. gads. Rīga: Latvijas Republikas Saeimas stenogrammas, 1934.

8. Latvijas Republikas 5. Saeimas pirmās sēdes 1993. gada 6. jūlijā stenogramma. http://www.saeima.lv/steno/st_93/060793.html [skatīts 30.01.2019.].
9. Latvijas Republikas 5. Saeimas plenārsēdes 1993. gada 16. septembrī stenogramma. http://www.saeima.lv/steno/st_93/st1609.html [skatīts 30.01.2019.].
10. Latvijas Republikas 6. Saeimas pavasara sesijas devītās sēdes 1998. gada 21. maija stenogramma. http://www.saeima.lv/steno/st_98/st2105.html [skatīts 30.01.2019.].
11. Latvijas Republikas 6. Saeimas rudens sesijas pirmās sēdes 1998. gada 20. augusta stenogramma. http://www.saeima.lv/steno/st_98/st2008.html [skatīts 30.01.2019.].
12. Latvijas Republikas 7. Saeimas ziemas sesijas divpadsmitās (ārkārtas) sēdes 2002. gada 20. martā stenogramma. http://www.saeima.lv/steno/2002/st_2003/st2003.htm [skatīts 30.01.2019.].
13. Latvijas Republikas 11. Saeimas rudens sesijas sešpadsmitās (ārkārtas) sēdes 2011. gada 22. decembrī stenogramma. <http://www.saeima.lv/lv/transcripts/view/99> [skatīts 30.01.2019.].
14. Latvijas Republikas 11. Saeimas ziemas sesijas piektās sēdes 2012. gada 2. februārī stenogramma. <http://www.saeima.lv/lv/transcripts/view/105> [skatīts 30.01.2019.].
15. Latvijas Republikas 11. Saeimas pavasara sesijas devītās sēdes 2014. gada 19. jūnijā stenogramma. <http://www.saeima.lv/lv/transcripts/view/248> [skatīts 30.01.2019.].
16. 7. Saeimas likumprojekta Nr. 1214 “Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē” anotācija pirmajam lasījumam, 20.03.2002. http://www.saeima.lv/L_Saeima7/reg.likprj.htm [skatīts 30.01.2019.].
17. 11. Saeimas likumprojekts Nr. 174/Lp11 “Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē”. <https://titania.saeima.lv/LIVS11/saeimalivs11.nsf/0/7688E0EEE3EA7418C225796C-0035DA05?OpenDocument> [skatīts 30.01.2019.].
18. 11. Saeimas likumprojekta Nr. 1075/Lp11 “Grozījums Latvijas Republikas Satversmē” anotācija. <http://titania.saeima.lv/LIVS11/saeimalivs11.nsf/0/64D394C-CE1123A42C2257C7D00523485?OpenDocument> [skatīts 30.01.2019.].

JĀNIS PLEPS**THE ONLY OFFICIAL LANGUAGE: THE LATVIAN LANGUAGE AND THE CONSTITUTION OF LATVIA****SUMMARY**

The constitutional status of the Latvian language is determined by the Constitution. Also the will of Latvian citizens to have the Latvian language as the only official language expressed in the referendum of 18 February 2012 is a separate and legally binding constitutional act.

The Latvian language as the only official language is regulated in details in the text of the Constitution. The concept of the Latvian language as the only official language is mentioned eight times in the text of the Constitution. This regulation was included in the text with three different amendments to the Constitution (amendment of Article 4 of the Constitution of 15 October 1998, amendment of Articles 18, 21, 101 and 104 of the Constitution of 30 April 2002, and amendment to the Preamble of the Constitution of 19 June 2014).

The Latvian language as the only official language is a fundamental constitutional value and one of the most important elements of the constitutional identity of the Republic of Latvia. According to the Constitution of Latvia, the Republic of Latvia has only one official language – Latvian. Within the framework of the Constitution, the status of the Latvian language as the only language of the country is not amendable.

The Latvian language is the only official language in the Republic of Latvia since the proclamation of the Republic of Latvia on 18 November 1918. The relevant provision was included in the text of the Constitution only in 15 October 1998, but it existed as an unwritten principle of the constitutional system from the proclamation of the state.

ANDREJS VEISBERGS

LATVIEŠU VALODA UN EIROPAS SAVIENĪBA

VALODU STATUSS ES

Runājot par Eiropu, vienmēr tiek uzsvērtas tās daudznacionālā un daudzvalodīgā būtība. “Eiropā nacionālajā pašapziņā gandrīz vienmēr dominējošais ir **valodas** elements, kuru parasti papildina kopēja teritorija, vēsture, izcelsme, kultūra (visplašākajā nozīmē), nereti arī reliģija” (Levits 2012: 64). Valoda nav tikai saziņas vai informācijas līdzeklis, tā ir kultūrmantojuma sastāvdaļa, nacionālās literatūras izteiksmes līdzeklis, tilts starp paaudzēm, nacionālās identitātes un specifikas nesēja. Latviešu valoda ir mūsu nacionālās identitātes pamatiezīme (Druvieta 2018: 7). Eiropā nav vienotas lingvistiskas tradīcijas – attieksmes pret savu valodu. Tā var būt ļoti dažāda: vienaldzīga un ieinteresēta, agresīva un iebiedēta, konservējoša un atvērta, uz pagātņi vai uz nākotni vērsta. Attieksmi pret valodu visvairāk ietekmē, domājams, kultūrtradīcijas un apdraudētības izjūta.

Tiek uzskatīts, ka valodas politika, tāpat kā kultūra un izglītība, pieder pie Eiropas Savienības dalībvalstu kompetences jomām. Valodu jautājums parādās “Romas līgumā” 1957. gadā, kur noteikta dalībvalstu oficiālo valodu vienlīdzība un to statuss Eiropas institūcijās (oficiālās un darba valodas). Eiropas Savienības līguma 4. pants nosaka, ka Eiropas Savienība respektē dalībvalsts nacionālo identitāti, pie kuras saskaņā ar Eiropas Savienības tiesas judikatūru, cita starpā, pieder arī valsts valoda (Levits 2012: 69). Filozofiskās vadlīnijas Eiropas Savienības valodu politikā attieksmē pret daudzvalodību un valodu saglabāšanas iespējām ir skaidras: valodas ir vērtība, Eiropas bagātība, nacionālās un arī eiropiskās identitātes pamats.

Bet 21. gs. sākumā Eiropas Savienības institūcijas nopietnāk pievērsās valodu daudzveidībai un tās regulējumam, piemēram, 2005. gadā pieņemtajā “**Jaunajā** daudzvalodības stratēģijā”. To lielā mērā noteica angļu valodas ekspansija saziņā un tās straujā izplatīšanās ES iekšējā aprītē

(kopš 1995. gada un īpaši pēc 2004. gada paplašināšanās). Šeit var saskatīt ES raksturīgo pretmonopolu ievirzi, centienus nepieļaut angļu valodas kļūšanu par automātisko valodu pēc noklusējuma (*default language*) (Wierzbicka 2014). Vienas dabiskas valodas pieņemšana par *lingua franca* dotu tās lietotājiem vairākas priekšrocības – tiem nebūtu jāpiepūlas apgūt citas, to labākā valodas prasme nostādītu tos pāri citiem, kas nebūtu taisnīgi (Van Parijs 2011), kā to vērojam jau zinātnē (Hanauer et al. 2019). Turklāt jau tagad redzam lielvalodas apjoma priekšrocības valodu apmācības un tehnoloģiju jomās (par to vēlāk). Ir pieņemts, ka valoda nav tikai utilitārs saziņas līdzeklis, bet arī kognitīvs instruments (Trabant 2014).

Eiropas Savienības valodu daudzveidības saglabāšana kā konceptuāls mērķis pirmo reizi minēts ES Pamattiesību hartā (2000) un tās atjauninātajā variantā (Eiropas 2012): “Savienība respektē kultūru, reliģiju un valodu daudzveidību.” Harta laika gaitā ir ieguvusi arvien stiprāku juridisko statusu.

Eiropas Savienības moto kopš 2000. gada “Vienota dažādībā” (Kraus 2008) ietver stratēģisku pamatnostādni, kas detalizēti iestrādājama likumdošanas aktos un programmās, piemēram, 2003. gada jūlijā Eiropas Komisijas pieņemtajā darbības plānā “Valodu apguves un lingvistiskās dažādības veicināšana (2004–2006)”.

Eiropas valodu svars ES ir ļoti dažāds. Ja ņemam vērā pirmsbreksita dzimtās valodas runātājus, skaitot pilsoņus, tad procentuālā aina ir apmēram šāda:

Vācu18%	Ungāru3%	Somu1%
Angļu13%	Portugāļu2%	Horvātu1%
Franču13%	Grieķu2%	Lietuviešu<1%
Itāļu13%	Zviedru2%	Slovēņu<1%
Spāņu8%	Čehu2%	Latviešu<1%
Poļu8%	Bulgāru2%	Īru<1%
Rumāņu5%	Slovāku1%	Maltiešu<1%
Holandiešu4%	Dāņu1%	Īru<1%

Vairākas no lielajām un vidēji lielajām valodām (iezīmētas treknrakstā) ir plaši izplatītas arī ārpus ES, kas nopietni ceļ to ekonomisko un prestiža vērtību, padara izdevīgāku to apriti, lielā lietotāju apjoma dēļ palētina valodas industriju.

Latviešu valoda nu jau 15 gadus ir viena no ES oficiālajām valodām, tā skan Eiropas Parlamentā, tajā tiek tulkoti visi Eiropas Savienības oficiālie dokumenti, tā ir iegājusi Eiropas aprītē. Mūsu valodai iekļūstot izredzēto klubā – oficiālās valodas statusā –, tā guvusi papildu punktus un ceļ savu (diemžēl ierobežoto) ekonomisko vērtību.

Patlaban latviešu valoda ir viena no 24 oficiālajām ES valodām (pēc Breksita, ja tāds būs, angļu valoda paliks oficiālā, un, domājams, būtiski nezaudēs savu izplatību). ES ir parādījies arī pusoficiālās valodas statuss – piemēram, katalāņu ar tās 7 miljoniem runātāju. Katalāņu un arī īru/gēļu valodā nodrošinātas dažas funkcijas, par tām papildus maksā Katalonija un Īrija.

Līdzās oficiālajām pastāv arī t.s. ES struktūru darba valodas (šo lomu pilda galvenokārt angļu un franču valoda). Dažās institūcijās par darba valodu noteikta viena vai vairākas. Piemēram, Eiropas Parlamentā, Padomē un Eiropadomē, Eiropas Reģionu komitejā un Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komitejā tiek lietotas visas oficiālās valodas; Eiropas Komisijā – angļu, franču un vācu valoda, Eiropas Savienības tiesā – franču valoda (lai gan juridiski tas nav noteikts, un konkrētās lietas izskatīšana notiek attiecīgās iesniedzējvalsts valodā). Eiropas Centrālā banka darbojas angļu valodā, dažās aģentūrās, piemēram, *Europol*, *Eurojust* darba valoda arī ir angļu valoda. Valodas jautājums parasti nerada lielas saziņas problēmas – to palīdz atrisināt tulki un tulkotāji. Lielākas grūtības var radīt būtiskas atšķirības valstu juridiskajās un tiesību sistēmās un ar to saistītajā terminoloģijā (Language 2018), kad, piemēram, līdzīgs vārds ietver sevī citu nozīmi (ko parasti ir viegli pamanīt) vai nelielas nozīmes vai aptvēruma atšķirības. T.s. Eiropaloda (par ko daudzi sodās) šo problēmu atrisina tikai daļēji, jo arī eirolekti dažādās valodās nav ekvivalenti (Observing 2018). Ārpus darba valodu kategorijas, citu valodu saimē latviešu valodas lietojums ES institūcijās ir tikpat izplatīts kā, piemēram, poļu, zviedru, dāņu vai holandiešu valodām.

PIRMSIESTĀJAS BAŽAS

Taču atceramies, ka pirms iestājas ES bija nopietnas bažas ne tikai par iespējamo ekonomisko un politisko suverenitātes ierobežojumu, bet arī par to, vai oficiālās valodas statuss nebūs nomināls. Labā atmiņā vēl bija citā savienībā praktizētā lielā atšķirība starp oficiālo un reālo statusa piepildījumu, lai gan arī oficiālā līmenī krievu valoda vienmēr bija “vienlīdzīgāka” nekā citas.

Par to, cik atšķirīgs bija “lielās krievu valodas” stāvoklis, liecina daži citāti no pēckara laika:

“Kopīgā un galvenā PSRS tautu valoda ir lielās krievu tautas valoda, kura kopš Tēvijas kara dienām ir vispār atzīta starptautiska valoda. Galvenā vērtība literāros tulkojumos jāpievērš tulkojumiem no krievu valodas, kā jaunu vērtību, lielu atziņu un ideoloģiskas mērķtieces vispusīgākai un dziļākai iedzīvināšanai mūsu literatūrā” (Niedre 1945: 930, 932).

“Esmu pārliecināts, ka ciešā sadraudzībā ar lielās krievu tautas zinātniekiem, saņemot pastāvīgu radošu palīdzību no mūsu Dzimtenes galvaspilsētas Maskavas valodniekiem, Padomju Latvijas valodnieki stingri nostāsies uz marksisma ceļa un godam izpildīs uzdevumus, kādus izvirzījis lielais zinātnes koriķis, miera karognesējs, padomju tautas vadonis biedrs Staļins” (Pelše 1952).

Grūti iedomāties līdzīgus izteikumus par angļu valodu no kādas dalībvalsts vai ES vadītājiem.

Tomēr pastāvēja arī citas bažas: ES pieprasīs Latvijā izveidot un piekopt tādu valodas politiku, kas būtībā atmetīs latviešu valodas pozīcijas atpakaļ, ka šeit ieplūdis migrantu pūļi no Eiropas (tai laika vēl no vecās vai jaunās Eiropas), ka Latvijas lietvedību spiedīs pāriet uz angļu valodu, ka minoritāšu tiesību ievērošana nostiprinās krievu valodas kā lielvalodas pozīcijas. Bija runas par prasību likvidēt nepilsoņu institūtu, noteikt neizmērojamas un nereālas individu, grupu un mazākumtautību tiesības.

Bailes par latviešu valodai vēlamas politikas maiņu radīja Eiropas (ne tik daudz ES, kā Eiropas Padomes un EDSO) nostāja attiecībā uz jauno “Valsts valodas likumu” un arī pirms tam. Ja deviņdesmito gadu vidū pamatdiskusijas bija par nepilsoņu jautājumu, naturalizācijas kvotām un loģiem, tad gadsimta pēdējās desmitgades beigās uzmanības centrā nonāca tieši valodas jautājums. Pēc ilgām diskusijām kopš 1995. gada starp politiķiem un valodniekiem Saeimā beidzot tika pieņemts “Valsts

valodas likums” (1999). Tas izsauca Eiropas institūciju iebildes. Pēc pieņemšanas Saeimā prezidente Vaira Vīķe-Freiberga atgrieza to otrreizējai caurlūkošanai un pārstrādāšanai kā pārāk radikālu un nelatviešus iero-bežozošu. To kritizēja gan Eiropas Padome, gan EDSO (Ar 1998), gan ES institūcijas, un, protams, arī Kremlis (Druviete, Ozolins 2016: 130). ES izmantoja t.s. maigo varu ar dažāda līmeņa politiķu komentāriem, kritiku, vizītēm (Schmid 2008). Piemēram, Somijas prezidentūra pat draudēja atlikt uzaicinājumu uz sarunām par iestāšanos ES. EDSO Augstais minoritāšu un cilvēktiesību komisārs van der Stūls vēstulē Latvijas prezidentei paziņoja, ka vairāki likuma panti ir pretrunā ar Latvijas starptautiskajām saistībām. Tā kā EDSO viedokli kā “atskaites punktu” izmantoja ES, vērtējot potenciālo kandidātvalstu politisko kritēriju izpildi, uz to bija jāreaģē (Hirša 2008: 57). Iebildumi galvenokārt saistījās ar valodas lietojumu publiskajā informācijā, reklāmā, privātajā uzņēmējdarbībā. Saspringto diskusiju rezultātā “Valsts valodas likums” tika mīkstināts un vispārināts, piekāpjoties jautājumā par valodas lietošanu privātajā uzņēmējdarbībā un vēl dažos citos jautājumos, piemēram, informatīvo materiālu valodas regulējumā. Atsevišķu pantu interpretācija tika nodota Ministru kabineta noteikumu ziņā (2000. gadā tādu bija pat 10). Vēlāk, 2002. gadā tika atvieglotas arī prasības deputātu valodu zināšanu noteikšanā (pēc ES Cilvēktiesību tiesas rekomendācijām un ASV un NATO spiediena) u. c. Jau toreiz valodnieki un politiķi brīdināja par sekām, proti, šāda redakcija neļaus strauji mainīt iesīkstējušās valodu lietojuma proporcijas un attieksmes Latvijā. To jūtam vēl šodien.

Savā ziņā šīm bažām bija reāls pamats. ES visumā cenšas uzturēt līdzsvaru, nemainīt un nesaasināt pastāvošo situāciju, bet Latvijas gadījumā bija runa par samērā strauju valodu statusa un reālā lietojuma hierarhijas maiņu ar politisku lēmumu palīdzību. Padomju laikā nostiprinātais asimetriskais bilingvisms (Hogan Brun 2005a, 2005b) bija jāmaina. Protams, bija iespēja atsaukties uz okupācijas 50 gadiem un tās sekām, kas jānovērš (Ozolins 2002). Palīdzēja arī samērā līdzīgās valodas problēmas kaimiņvalstīs (Hogan-Brun 2008).

Lai gan kompromisi tika rasti “eiropiskā stilā”, no šodienas skatpunkta redzam, ka Latvijai kā jaunpienācējai tika piemērotas un, iespējams, arī pārāk stingri interpretētas prasības un saistības, kuru pieņemšanā mēs nebijām piedalījušies. Šai laikā Eiropā bija izveidojies ultraliberāls

un nedaudz nereāls skats uz valodu līdztiesību to reālajā izpausmē. Modē bija hipertrofēts multikulturālisms un tam piesaistīts hipertrofēts multilingvisms – proti, uzskats, ka dalībvalstīm jānodrošina gluži vai identiskas funkcionēšanas iespējas visām mazākumtautību valodām un pat katram mazākumtautības pārstāvim vai bēglim individuāli. Iespējams, aiz dažām Eiropas Padomes un EDSO aktivitātēm Baltijas virzienā slēpās mūsu lielā austrumu kaimiņa spiediens, vēl pirms hibrīdkara un viltus ziņu laikmeta.

Taču šīs sarunas ar Eiropas institūciju emisāriem, diskusijas un cīņas attīstīja Latvijas politiķu un valodnieku spēju argumentēt, jo emocionālie Latvijas traģiskās vēstures stāsti Eiropas emisārus nespēja aizkustināt (Latvijas 1998). Tā rezultātā mums izveidojās spēcīgākā sociolingvistiskā skola Eiropā, sazarotas un kompetentas valodas politikas institūcijas un regulāri valodas situācijas monitoringi kopš 1995. gada (The Language 1995). No otras puses, šis brīdis bija valodniecībai izdevīgs – par valodām daudz runāja, pastāvēja dažādas programmas un fondi. Nekad netika apšaubīta jauno ES dalībvalstu tiesības uz tādu pašu oficiālo valodu statusu kā vecajām.

MULTILINGVISMS JEB DAUDZVALODĪBA

Līdzīgi daudziem citiem eiroterminiem *daudzvalodība* jeb *multilingvisms* ES nav precīzi definēts un tajā var ielikt dažādu saturu (Edwards 2012; Barbier 2018). Eiropas Padome šķir *plurilingvismu* – valodas lietotāja kompetenci/spējas/prasmes vairākās valodās un *multilingvismu* – vairāku valodu klātesamību ģeogrāfiskā telpā. ES institūcijas lieto *multilingvismu* abās nozīmēs. Tāpēc šis terminu lietojums vienmēr jāuztver uzmanīgi.

Eiropas Komisijas ilgtermiņa mērķis *Jaunajā daudzvalodības stratēģijā* (2005) bija panākt, lai ikvienam Eiropas Savienības pilsonim papildus dzimtajai valodai būtu attīstas praktiskās iemaņas – t. s. funkcionālā valodas prasme – vēl vismaz divās valodās: “Daudzveidība ir tā, kas Eiropas Savienību veido tādu, kāda tā ir: tā nav **sajaukums**, kurā pazūd atšķirības, bet kopēja mājvieta, kurā cildina daudzveidību un kurā katram no mums dzimtā valoda ir bagātības avots un tilts uz lielāku solidaritāti un savstarpēju sapratni” (Communication 2005).

Par spīti labajiem nodomiem jāatzīst, ka, gadiem ejot, situācija nav daudz mainījusies un plānotais mērķis tā arī nav sasniegts. Daudz kas notiek angļu valodā – globālās valdošās elites valodā, un cilvēki, kuru angļu valoda nav ļoti laba, ir daļēji izslēgti vai izstumti no daudziem procesiem. ES institūcijās daudzvalodību visumā izdodas noturēt, lai gan arī tur angļu valodas dominance ir izteikta, par ko regulāri satraucas īpaši franču valodas aizstāvji, piemēram, *Starptautiskā Frankofonijas organizācija* (Institutions 2018). Ārpusē angļu valodas dominance pieaug – gan zinātnē (Rainer 2007; Montgomery 2013:134), gan izglītības sistēmā, gan komercijomā. Angļu valoda ir gandrīz vienmēr pirmā vai otrā valoda dažādu uz starptautisku auditoriju vērstu ES valstu uzņēmumu interneta portālos (viesnīcas, transports, pārdošanas tīkli). Tā kā daudzvalodība aptver dažādus jautājumus – cīņu pret angļu valodas monopolu, dalībvalstu oficiālo valodu pozīcijas, ES neoficiālo valodu statusu utt., rast vienus un vienkāršus kopsaucējus acīmredzot nav iespējams (Gazzola 2006; Petitjean 2010). To traucē neskaidrības, piemēram, tādā jomā, kā tradicionālo, t. sk. minoritāšu, valodu statusa atšķirības starp tām, kam ir teritoriāla bāze un kam tādas nav, arī jauno migrantu valodu stāvoklis, it īpaši pilsētās (Extra & Yagmur 2004).

REĀLAIS NODROŠINĀJUMS

Reālo latviešu valodas statusu ES nodrošina institūciju rakstiskās un mutiskās tulkošanas dienesti, kas tulko sanāksmes, eirotekstus, veido datubāzes un terminoloģijas resursus (IATE, dažādas datubāzes atsevišķiem dienestiem). Tas nodrošina informācijas pieeju latviski, saziņu ar pilsoņiem. Lielapjoma tulkošana neizbēgami rada ievērojamu eirolodas netiešo iespaidu uz latviešu valodu – tiesību aktu transponēšana, mūsu likumu veidošanu uz ES tiesību aktu bāzes, izmantojot ES terminoloģiju.

Latviešu valodā tiek tulkoti visi svarīgākie ES tiesību akti (direktīvas, regulas, noteikumi), tiek izdoti dažādi materiāli informācijai par ES notikumiem un darbību. Latviešu valodā var runāt mūsu eiroparlamentārieši un ministri Padomes sēdēs, kā arī dažādo ekspertu grupās. Latviešu valodā katrs Latvijas iedzīvotājs vai institūcija var droši rakstīt vēstuli ES iestādēm un ierēdņiem un saņemt atbildi latviešu valodā, sūdzēties

Eiropas Savienības tiesā (kur Latvijai piekritīgais jautājums tiks izskatīts latviešu valodā), Eiropas Cilvēktiesību tiesā, latviešu valoda pieejama Eiropas skolā latviešu ierēdņu bērniem Briselē utt., tātad šai ziņā viss ir kārtībā.

Domājams, oficiālās valodas statuss dod arī kādu artavu latviešu valodas psiholoģiskās vitalitātes stiprināšanā, ar kuru latviešiem ir problēmas, kā arī mudina dažu nelatviešu izcelsmes indivīdu padomāt par padziļinātu valsts valodas apguves iespēju. Oficiālās valodas statuss ir priekšrocība darba tirgū ES institūcijās. Ja Latvijas pilsonis vēlas pretendēt uz darbavietu ES struktūrās, parasti tiek prasīta divu vai trīs ES oficiālo valodu zināšana. Tas var būt zināms stimuls uz Eiropas struktūrām mērķejošiem Latvijas cittautiešiem labāk apgūt valsts valodu. Vismaz tāda atbilde apklusināja kādu pārliecinātu “internacionālisti”, kas man kādā pasākumā nopraskāja, vai ir kāds nopietns iemesls, kāpēc viņai kā lielās un varenās krievu valodas nesējai būtu jāapgūst mazā iezemiešu valodiņa.

Kopš iestāšanās ES pretēji pesimistu prognozēm ir samazinājies arī spiediens politiskajā laukā attiecībā uz mazākumtautību valodu statusu Latvijā, mūsu pārstāvjiem ir iespējams labāk skaidrot Latvijas nostāju un vietējiem politiķiem nedrebēt pie katra “Briseles” šķietama aizrādījuma. Pat vairāk, kad 2012. gadā notika bēdīgi slavenais referendums par krievu valodu kā otru valsts valodu, latviešu Eiropas Parlamenta deputāti spēja mobilizēt nopietnu Eiropas Tautas partiju grupas atbalstu pret šiem tīkojumiem.

ES TULKOŠANAS INDUSTRIJA

Taču, iespējams, svarīgāk par iepriekšminēto ir tas, ko šis statuss ir devis pašai latviešu valodai kopumā. Pirms iestājas tika iztulkots Eiropas tiesību aktu kopums (*acquis communautaire*) – vairāk nekā 100 000 standartlapu apjomā, tulkoti tika Eiropas Kopienų Tiesas vēsturiskie spriedumi, Ziemeļatlantijas līgumorganizācijas (NATO) un citu starptautisku organizāciju dokumenti. Šis darbs turpinās arī pēc iestāšanās, un tas katrā ziņā nāca un nāk par labu latviešu valodai. Tas bagātina vārdu krājumu, stabilizē valodas leksisko sistēmu, standartizē terminoloģiju (lai gan vēl joprojām ir daudz paralēlo terminu), noslīpē oficiālā un juridiskā

stila iezīmes, jo darbs tiek veikts sistemātiski un kvalitatīvi. Ir nopietni izvēsta tulkošanas veikspēja Latvijā, Briselē un Luksemburgā, izveidotas vārdnīcas un datubāzes un radīts daudz jaunu terminu. Kopumā vairāk kā 200 000 terminu ir uzkrāti datubāzēs (tie gan visi nav jaunradītie termini, bet apstrādāti, klasificēti un datubāzēs pieejami). Savukārt IATE terminu bāzē, kurā ir visu dalībvalstu un latīņu valodas termini, latviešu valodā ir ap 50 000 terminu (salīdzinājumam – pāri par miljonu angļu un franču terminu). Taču latviešu valoda nav bezcerīga pastarīte – arī igauņiem, lietuviešiem, slovākiem, ungāriem, maltiešiem ir līdzīgs terminu skaits, čehiem tas pat ir mazāks un horvātiem divreiz mazāks.

Eiropas dokumentos ir minētas daudzas parādības, būtnes un priekšmeti, kas vidējam latvietim ir nezināmi, bet daudz kas no šī jaunā un svešā ar laiku parādās mūsu veikalos, ēdienkartēs, puķu dobēs u. c. Šad tad dzirdam iebildumus, ka šie teksti un jaunvārdi ikdienā nevienam nav vajadzīgi un ir nodokļu maksātāju naudas šķērdēšana, jo sastrādātais iegulst skapjos vai datoratmiņās. Taču atcerēsimies, ka Bībeles tulkošanas laikā nez vai daudzi latvieši bija redzējuši **lauvu** vai **kamieli**, ēduši **vīģes** vai **olīvas**, vai mājās turēja **dimantus**, tomēr ar laiku šie jēdzieni un vārdi latviešiem kļuva pazīstami. Tāpat arī tagad dažādas nedzirdētas jūras veltes, ģenētikas atklājumi, ar klimata pārmaiņām saistīti jēdzieni, farmācijas jaunumi un vārdi latviešu valodā bieži ienāk tieši no Eiropas tekstiem. Turklāt darbs tiek veikts par ES līdzekļiem.

TULKOŠANAS DIENESTI

Vairums cilvēku zina, ka ES institūcijās notiek tulkošana, taču patiesie apjomi, nodarbināto cilvēku skaits un viņu devums ir visai miglains. ES institūcijas ekonomijas un darba nevienmērības dēļ mutiskās tulkošanas vajadzībām nodarbina gan štata darbiniekus, gan piesaista līgumtulkus, tāpat daļu rakstisko tulkojumu dod ārštata tulkotājiem un tulkošanas birojiem. Štata rakstisko tulkotāju darba vieta ir Luksemburga un Brisele, mutisko štata tulku vieta Brisele, bet ikmēneša sēdes notiek arī Strasbūrā un nereti arī citur.

Eiropas Parlamenta Konferenču tulkošanas dienestā strādā 9 Latvijas štata tulki (no kopā 270 tulkiem), kas tulko Eiropas Parlamentam,

Eiropas Reģionu komitejai, Eiropas sociālo un ekonomikas lietu komitejai, un mazliet arī Komisijai un Padomei. Parlamentā tiek tulkotas visas plenārsēdes, daudzas politisko grupu sēdes, komiteju sēdes, kā arī dažādi citi pasākumi. Darba apjoma sadalījums starp štata un ārštata tulkiem ir apmēram 50:50.

Eiropas Parlamenta Tulkotāju nodaļā strādā 25 latviešu tulkotāji un vēl vadības grupa un tulkošanas asistenti, kas apstrādā dokumentus pirms tulkošanas, bet arī, piemēram, pārvērš rakstītā tekstā latviešu deputātu teikto plenārsēdēs. Ārštata tulkotāji tulko ap 30% tekstu (lapu izteiksmē apmēram 16 000). Šī ir patiesi daudzvalodīga iestāde, kas tieši (bez starpniekvalodām) tulko dokumentus no angļu, franču, vācu, itāļu un spāņu valodas. Apmēram 75% tekstu oriģināls ir angļu valodā. Tulkots tiek arī Ombudam. Papildus ierastajiem Parlamenta ziņojumiem, grozījumiem, rezolūcijām ir arī citi teksti – filmas, brošūras, Vēstures nama teksti.

Eiropas Komisijas Konferenču tulkošanas dienests (SCIC) nodarbina 14 latviešu štata tulkus, kas tulko apmēram 6000 cilvēkdienas gadā, nodrošinot Komisijas, Padomes, Eiropas Ekonomisko un sociālo lietu komitejas un Reģionu komitejas, arī dažādu aģentūru vajadzības. Pieejami ir ap 60 akreditētie ārštata tulki, regulāri nodarbināti ap 30 (25 Briselē dzīvojoši). Latvija veiksmīgi izmanto dalībvalstīm mutiskajai tulkošanai atvēlēto finansējuma aploksni – līdzekļus, kas piešķirti no Padomes budžeta, lai apmierinātu pieprasījumu pēc latviešu tulkojuma Padomes darba grupās.

Eiropas Komisijas Tulkošanas ģenerāldirektorāta Latviešu valodas departamentā strādā 60 tulkotāju. 2017. gadā iekšēji tika iztulkotas 75 840 lapas jeb 66,4%, līdz ar to ārštata tulkotājiem tika nosūtīti ap 33% no visiem tulkojamiem dokumentiem. Šobrīd (Omnibus-15 līgums) EN-LV kombinācijā strādā 13 tulkošanas pakalpojumu sniedzēji, galvenokārt uzņēmumi.

ES Padomes Tulkošanas dienesta un ES Padomes Ģenerālsēkretariāta Latviešu tulkošanas nodaļā strādā 24 tulkotāji un 6 tulkošanas asistenti, plus vēl 4 cilvēki 'vadības komandā'. Dienests 'apkalpo' Eiropas Savienības Padomi un Eiropadomi. Visa tulkošana notiek uz vietas, pārsvarā no angļu (ap 90%) un franču valodas. Darba specifika ir īsie termiņi – vairākums tulkojamo tekstu ir īsi un ar īsu termiņu (pāris dienas).

Tulkoti tiek pārsvarā tiesību akti, kuru pirmās versijas lielākoties jau tulkotas Komisijā, un ar tiem saistīti iekšējie Padomes dokumenti (apmēram puse no darba slodzes). Tas nozīmē, ka darbs ir visai fragmentēts, liela uzmanība ir jāpievērš terminoloģijas saskaņošanai un citiem uz kvalitāti vērstiem papilddarbiem. Pārējo darba daļu veido Padomes komunikācijas teksti (interneta vietne u. c.), kā arī politiskie teksti – Padomes un Eiropadomes secinājumi. Pēdējie parasti tiek tulkoti ‘reālā laikā’, proti, tulkotāji strādā arī nakts vidū, piemērojoties samitu delegātu vajadzībām.

Komiteju tulkošanas dienesta Latviešu nodaļā strādā 13 cilvēki – 9 tulkotāji, 3 asistenti un nodaļas vadītāja, un tā apkalpo Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komiteju un Reģionu komiteju. Lai gan nomināli daļa tulkošanas nodaļas darbinieku ‘pieder’ vienai komitejai, daļa – otrai, darbs tiek darīts kopā. Tiek izmantoti arī ārpakalpojumi – līgums ar *Amplexor* – aptuveni 20% tekstu, taču ārpakalpojumu izmantošana tuvāko gadu laikā varētu palielināties.

Tulki un tulkotāji strādā arī Eiropas Savienības tiesā, tulkošana notiek arī ES aģentūrās – Eiropas tiesībsargāšanas birojs, Eiropas policija u. c.

Tātad kopā ES institūcijās strādā ap 170 latviešu štata tulku un tulkotāju un vēl ap 100 ārštata darbinieku. Vēl daļa tulkojumu tiek uzticēti ārējiem birojiem. Tas ir krietni vairāk nekā Latvijas valsts struktūrās valodas jomā tieši nodarbināto skaits. Naudas izteiksmē ES ieguldījums valodas jomā kopumā veido vismaz 20 miljonus eiro gadā. Eiropas institūciju tulku un tulkotāju darbs veido nopietnu pienesumu mūsu valodas attīstībā.

NĀKOTNE

Arī nākotnē valodu jautājums paliks nacionālo valstu pārziņā, jo grūti iedomāties, ka kāda dalībvalsts varētu vēlēties no šīs prerogatīvas atteikties par labu ES institūcijām. Šķiet, ka, ņemot vērā zināmu nacionālisma renesansi un identitātes apdraudējuma sajūtu saistībā ar globalizāciju un bēgļu jautājumu, būs mazāk pārspīlēta multikulturālisma un multilingvisma. Sakarā ar citām degošām prioritātēm būtībā neatrisināmais valodu līdztiesības jautājums saņem mazāk uzmanības.

Iespējama īru, maltiešu valodas neliela renesanse institūcijās, specifiski noligumi ar pašfinansējumu: katalāņu, basku, galīciešu, velsiešu

valodām. Pēdējā laikā aktualizējies augstākās izglītības valodas jautājums, kur angļu valodas dominance sasniedz nevēlamus apjomus (Beacco 2003). (Sk. arī I. Druvietes rakstu šajā krājumā.)

Arvien lielāka nozīme valodas izdzīvošanā un pilnasinīgā funkcionēšanā nākotnē (un jau šodien) būs datorlingvistikas attīstībai. Mazām un vidējām valodām šajā jomā ir grūti konkurēt ar lielajām (Skadiņa 2012) un tās ir neizbēgami lemtas zināmai apjoma noteiktai atpalcībai, taču ir jānodrošina pamatprasības un vajadzības, kas garantē valodas lietojumu mūsdienu pasaulē. Un to ir daudz – bez jau ierastajām un mums pieejamajām funkcijām, šobrīd ļoti aktuālas ir runas atpazīšanas un kvalitatīva mašintulkojuma iespējas. ES saskata šīs vajadzības un tiek veidoti un finansēti dažādi projekti datorlingvistikas jomā. Tā Eiropas parlamenta ziņojumā “Valodu līdztiesība digitālajā laikmetā” uzsvērts, ka “Valodas tehnoloģijas pirmām kārtām ir pieejamas angļu valodā; lielie pasaules un Eiropas ražotāji un uzņēmumi bieži vien izstrādā VT arī galvenajām Eiropas valodām ar salīdzinoši lieliem tirgiem – spāņu, franču un vācu valodai (šajās valodās jau trūkst resursu dažās apakšjomās); tomēr uzsver, ka ir vajadzīgi vispārīgi ES līmeņa pasākumi (rīcībpolitika, finansējums, izpēte un izglītošana), kas nodrošinātu VT izstrādi mazāk lietotām oficiālajām ES valodām” (Valodu 2018).

Prognozēt turpmāko valodas politikas attīstību Eiropas Savienības līmenī ir grūti, tomēr Latvijas zinātniekiem un politiķiem ir iespējas ietekmēt šos procesus, gan pilnveidojot Latvijas valodas politikas normatīvo bāzi un institucionālo sistēmu, gan popularizējot savus sasniegumus starptautiskajās institūcijās. Kopumā par spīti grūtajam sākumam Latvijas valodas politikai Eiropas Savienības stāsts tomēr ir bijis veiksmes stāsts.

LITERATŪRA

1. *Ar Eiropas mērauklām* (1998). <https://www.vestnesis.lv/ta/id/47531>
2. Barbier, Jean-Claude (2018). European integration and the variety of languages. An awkward co-existence. *The Politics of Multilingualism. Europeanisation, globalisation and linguistic governance*. Ed. by Peter A. Kraus, Francois Grin. John Benjamins, 333–357.
3. Beacco, J.-C., Byram, M. (2003). *Guide pour l'élaboration des politiques linguistiques éducatives en Europe. De la diversité linguistique à l'éducation plurilingue*. Strasbourg, Division des Politiques Linguistiques, Conseil de l'Europe.

4. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – A New Framework Strategy for Multilingualism (2005). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52005DC0596>
5. Druviete, I., Ozolins, U. (2016). The Latvian referendum on Russian as a second state language, February 2012. *Language Problems & Language Planning*, 40: 2, 121–145.
6. Druviete, I. (2018). Valoda kā valsts identitāte: trīsdesmit gadi kopš valsts valodas statusa atjaunošanas latviešu valodai. *Nacionālās identitātes sociolingvistiskie aspekti*. Red. I. Druviete. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 45–63.
7. Edwards, John (2012). *Multilingualism: Understanding Linguistic Diversity*. London: Continuum.
8. *ES Pamattiesību harta* (2012). [https://komitejas.esfondi.lv/Shared%20Documents/Pamattiesibu_harta_04112016_\(LV\).pdf](https://komitejas.esfondi.lv/Shared%20Documents/Pamattiesibu_harta_04112016_(LV).pdf)
9. Extra, G. & Yagmur, K. (2004). *Urban multilingualism in Europe: immigrant minority languages at home and school*. Clevedon: Multilingual Matters.
10. Gazzola, Michele (2006). Managing Multilingualism in the European Union, Language Policy Evaluation for the European Parliament. *Language Policy*, 5 (4), 393–417.
11. Hanauer, D. I., Sheridan, Ch. L., Englander, K. (2019). Linguistic Injustice in the Writing of Research Articles in English as a Second Language: Data From Taiwanese and Mexican Researchers. *Written Communication*, 36 (1), 136–154.
12. Hirša, Dz., Joma, D., Druviete, I. (2008). Valsts valodas likuma izstrādes motivācija un pieņemšana. *Valsts valodas likums: vēsture un aktualitāte*. Rīga: Zinātne, 54–68.
13. Hogan-Brun, Gabrielle (2005a). Language in Society across the Baltic Republics: A Comparative Overview. *Journal of Baltic Studies*, 36/3, 273–282.
14. Hogan-Brun, Gabrielle (2005b). The Baltic Republics and Language Ideological Debates Surrounding European Union Accession. *Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 26: 5, 367–377.
15. Hogan-Brun, Gabrielle, Ozolins, Uldis, Ramoniene, Meilute, Rannut, Mart (2008). Language Politics and Practices in the Baltic States. *Language Planning and Policy in Europe. Vol 3. The Baltic States, Ireland and Italy*. Ed. by Robert B. Kaplan, Richard B. Baldauf Jr. Clevedon: Multilingual Matters Ltd., 31–192.
16. Institutions européennes: Plaidoyer en faveur de la langue française et du multilinguisme (2018). <https://ue.delegfrance.org/institutions-europeennes-plaidoyer>
17. Kraus, Peter A. (2008). *A Union of Diversity: Language, Identity and Polity-Building in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
18. *The Language Situation in Latvia: Sociolinguistic Survey* (1995). Rīga: Latviešu valodas institūts.

19. *Language and Law: The Role of Language and Translation in EU Competition Law* (2018) Eds S. Marino, Ł. Biel, M. Bajčić, V. Sosoni. Springer International Publishing.
20. Latvijas Republikas 6. Saeimas rudens sesijas astotā (ārkārtas) sēde (1998). http://www.saeima.lv/steno/st_98/st2809.html
21. Levits, Egils (2012). Latviešu nācija, Latvijas tauta, Latvijas valsts. *Zinātne, sabiedrība un nacionālā identitāte*. Rīgā: LZA, 61–84.
22. Montgomery, L. S. (2013). *Does Science need a Global Language? English and the Future of Research*. Chicago: University Press.
23. Niedre, J. (1945). Literārā tulkojuma problema. *Karogs*, 9–10, 930–935.
24. *Observing Eurolects. Corpus analysis of linguistic variation in EU law*. Ed. by Laura Mori. John Benjamins.
25. Ozolins, U. (2002). Post imperialist language situations: The Baltic Republics. *World Congress of Language Policies*. Barcelona. www.linguapax.org/congres/taller/taller/Ozolins.html
26. Pelše, A. (1952). Latviešu valodniecības stāvoklis un republikas valodnieku uzdevumi. *Karogs*, 3, 246–258.
27. Petitjean, C. (2010). Représentations linguistique et plurilinguisme. Enjeux et méthodes. In M. Iliescu, Danler P. & Siller, H. (eds). *Actes du XXVe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*. De Gruyter, 223–232.
28. Rainer, E.H. (2007). The dominance of English in the international scientific periodical literature and the future of language use in science. *AILA Review*, 20, 53–71.
29. Schmid, C. (2008). Ethnicity and Language tensions in Latvia. *Language Policy*, 7 (1), 3–19.
30. Skadiņa, Inguna et al. (2012). *The Latvian Language in the Digital Age*. Berlin, Heidelberg: Springer Verlag.
31. Trabant, Jürgen (2014). *Globalesisch oder was? Ein Plädoyer für Europas Sprachen*. München: Beck.
32. Valodu līdztiesība digitālajā laikmetā (2018). www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2018-0332+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN
33. Van Parijs, Philippe (2011). *Linguistic Justice for Europe and for the World*. Oxford: Oxford University Press.
34. Wierzbicka, Anna (2014). *Imprisoned in English: The Hazards of English as a Default Language*. Oxford: Oxford University Press

ANDREJS VEISBERGS**THE LATVIAN LANGUAGE AND THE EUROPEAN UNION****SUMMARY**

The European Union is viewed as an embodiment of multilingualism and multiculturalism, reflected in its motto: “united in diversity” (*in varietate concordia*). However, the attitudes to the official and non-official languages in member states differ, while in some states the status and the position of the language is taken for granted, in others, especially smaller ones or multilingual ones, there is much worry and strife. In the earlier decades the EU and its predecessor, the European Communities, left the language issues to the competence of the national states, in the 21st century the EU institutions have increasingly addressed the language issues, usually within the framework of the relatively moot concept of multilingualism. The latter often refers to the EU official language system and their use by the institutions, but also to the necessity of knowing more than one or two languages (sometimes called *plurilingualism*), and often to the language use distribution in general, the struggle against dominance of English, minority language rights and other issues.

Latvian is one of the smallest EU languages, spoken by less than 1% of the EU population. However, the language issue for Latvians is a major one, its status directly linked to the national identity and statehood.

Before accession in 2004, advice and suggestions from the EU and particularly OSCE as regards the Latvian Language Law were taken painfully and suspiciously, since Latvia had experienced the Soviet occupation linguistic policies for half a century and had inherited a huge Russian-speaking minority that was averse to learning the state language. The EU emissaries seemed to ignore the basic tenets of the newly reclaimed state and the feeling of historical fairness. After protracted and often acrimonious discussions a compromise was reached: Latvian language laws were adapted to the EU standards and the EU gave in on some issues. Thus, the relationship between the EU and Latvia started on the wrong foot. Since then, however, the political and legal issues with the EU have not drawn major controversies.

As Latvian is one of the 24 official languages of the EU, its use in the institutions is at parity with other languages, except the big three – English, French and German that have a different status. Before accession, Latvia had to do the homework: translated the *acquis communautaire*, since accession most of the work is done by the EU translation and interpretation services.

All EU documents are translated into Latvian (directives, regulations and other legislative acts) as well as various informative and reference materials. Latvian members of the European Parliament, our ministers at council meetings, and experts in working groups can use Latvian. Latvians can write to the EU institutions and receive answers in Latvian, they can address the European Court of Justice, European Court of Human Rights in Latvian, and the issues in the ECJ proceedings will be reviewed in Latvian. The EU has funded various Latvian language projects, of late computer linguistics and HLT have come to the fore, as the lesser used languages cannot compete on equal grounds with the big languages in the free market.

There are about 170 staff translators and interpreters as well as around 100 freelancers working in various EU translation and interpretation services (the Parliament, the Commission, and the Council) funded by the EU. Some translation work is outsourced to translation agencies. The EU related work on translations and terminology contributes seriously to the development of Latvian as well as to the broader implementation of multilingualism in Europe.

DAIVA VAIŠNIENĒ

VALODAS POLITIKAS SĀKUMI LIETUVĀ

Valodas politika – īpaša valsts politikas joma, kur vienā veselumā saplūst tiesiskā regulējuma jautājumi, ideoloģiskās pārliecības, nacionālās identitātes vērtības, etnisko minoritāšu tiesības, individuālās izteiksmes brīvība, lietošanas tradīcijas un lingvistiskā kompetence. Pēc Lietuvas neatkarības atjaunošanas 1918. gadā valodas politikas pamatlicējiem bija jāveic pasākumi, lai saskaņotu visus šos faktoros, nosakot valodas lietošanas jomas vai rūpējoties par valodas korpusu un garantējot valodas apmācību. Valodas politikas risinājumi, sākot ar personīgo un fragmentēto izvēli, proti, tādu kā Žemaišu bīskapa Motiejus Valančus (*Motiejus Valančius*) atbalsts un politiskā ietekme, izplatot lietuviešu periodiskos izdevumus preses aizlieguma periodā, vai arī Vinca Kudirkas (*Vincas Kudirka*) uzsāktā vīnošanās par lietuviešu valodas alfabētu (Smetonienē 2014), un beidzot ar likumu par vārdu un uzvārdu rakstību 1938. gadā, tikai divdesmit neatkarīgās valsts pastāvēšanas gadu laikposmā nostiprināja lietuviešu valodas statusu administratīvajā darbā, skolā, armijā, kā arī citās jomās (Subačius 2004: 114–115). Tātad, kā starpkaru periodā tika audzēts valsts valodas stumbrs, kura saknes turpināja augt, palika dzīvotspējīgas okupācijas laikā un izvirzīja 1989. gadā kustības “Sajūdis” mērķi – atgriezt oficiālo statusu lietuviešu valodai? Uz ko tika balstīts valodas politikas pamats?

Izsakot personīgo viedokli, jāatzīmē, ka tie galvenie stūrakmeņi bija juridiskais statuss un normatīvais valodas lietošanas reglamentējums, ietekmīgas politiskās personības un publiski veidota pozitīva sabiedrības attieksme pret valodu. Lietuvas Neatkarības sākumā šie komponenti tika īpaši labi saskaņoti. Lielākā daļa Lietuvas Padomes locekļu, kuri parakstīja Lietuvas Neatkarības aktu, bija cilvēki, tieši iesaistīti valodas kopšanā: redaktori, izdevēji, tulkotāji, kuri veidoja lietuviešu terminoloģiju, cīnījās par lietuviešu valodas tiesībām.¹ Pēc neatkarības atgūšanas šie

¹ Par tautas patriarhu saucamā Jona Basanaviča (*Jonas Basanavičius*), pirmās avīzes lietuviešu valodā “Aušra” dibinātāja, vēsturnieka un folklorista politiskajā programmā, pēc Mīkola

cilvēki kļuva par prezidentiem, ministriem, zinātniekiem, tomēr viņi neaizmirs, ka valoda ir viens no būtiskiem faktoriem valsts statusa atgūšanā un tā īstenošanā. Balstoties uz politikas līderiem, kas bija redzami publiski, valodas prestižs tika veidots arī sabiedrībā.

Šajā rakstā sniegti galvenie juridiskie un politiskie virzieni, nostiprināti tiesību aktos un politiskajās diskusijās, kas tika fiksētas divdesmito–četrdesmito gadu Seima stenogrammās. Intensīvas valodas politikas veidošanas perioda rezultāts – pietiekoši saskaņota juridiskā sistēma valodas sistēmas statusa nostiprināšanai dažādās dzīves jomās, sakārtota lietuviešu valodas mācīšana, sākot no sākumskolas līdz augstākajai izglītībai, sākās valodas izstrādes un pētniecības institūcijas izveide. Politisko procesu ilustrēšanai tiks sniegti arī daži piemēri no Latvijas, jo neatkarīgas valsts sākumā Lietuvai un Latvijai nācās saskarties ar ļoti līdzīgam problēmām.

Pirmoreiz paredzēts noteikums, ka valsts valoda – lietuviešu valoda, ierakstīts 1922. gada Konstitūcijā². Konstitūcijas projekta referents Seimā Zigms Starkus ir precīzi raksturojis valodas statusa un valodas tiesību svarīgumu: “Valodas tiesības ir tiesības, kuru pārkāpumu īpaši jūt valsts pilsonis” (SSd 40 1922: 108). Starp citu, vēlāka laika konstitūcijās – 1928. un 1938. gadā – minētas arī vietējas valodas, kuru lietošanu būtu jāreglamentē atsevišķam likumam. 1938. gada konstitūcijā vēl tiek precizēts, ka šādā likumā būtu jānosaka, kuros Lietuvas novados un kurās valsts iestādēs jālieto ne tikai lietuviešu valoda, bet arī var sazināties citās valodās.

Konstitūcija (1928. g.): *Valsts valoda – lietuviešu valoda. Vietējo valodu lietošanu nosaka atsevišķs likums.* (LVTA 1996: 14)

Krupaviča (*Mykolas Krupavičius*) uzskata, bijis viens punkts – lietuviešu valoda un lietuviešu skola (Krupavičius 1927: 192). Pirmais Lietuvas prezidents Antans Smetona (*Antanas Smetona*) bija dažu avīžu redaktors, Vītauta Dižā Universitātē mācīja lietuviešu valodas stilistiku. Starp citu, ar A. Smetonas rediģējamo laikrakstu “Viltis” (latv. *Cerība*) sadarbojās literārās valodas pamatlicējs Jons Jablonskis (*Jonas Jablonskis*), tādējādi “Viltis” ir pelnījis īpašu atzinību, jo nostiprinājis Jablonska ortogrāfiju (JJ 2010: 370). Nākamais ārlietu ministrs Petrs Klims (*Petras Klimas*) bija redaktors un korektors, sagatavojis mācību materiālus lietuviešu valodas sintaksē (Bukaitė 2016: 76–77). Lielākā signatoru daļa vienā vai otrā veidā bija iesaistījušies lietuviešu valodas tiesību aizstāvēšanā, piemēram, izdevējs Saļamons Banaitis (*Saļiamonas Banaitis*) Kauņā nodibināja pirmo lietuviešu ģimnāziju, filozofijas zinātņu doktors Jurgis Šaulis (*Jurgis Šaulyš*) bija tulkotājs, Viļņā rīkoja slepenus lietuviešu valodas kursus.

² Lietuvas Valsts pagaidu konstitūcijā, kas tika pieņemta 1920. gadā, kultūra un valoda netiek minēta (LVTA 1996: 6–7).

Konstitūcija (1938. g.): *Valsts valoda – lietuviešu valoda. Likums nosaka, kuras vietējas valodas, līdztekus valsts valodai, var izmantot atsevišķos Lietuvas novados un valsts iestādēs.* (LVTA 1996: 21)

Jāpievērš uzmanība tam, ka konstitucionālā norma par vietējo valodu lietošanu visā neatkarīgas Lietuvas divdesmit gadu garumā tā arī netika īstenota, un šāds likums vai pat tās projekts nav nonācis līdz Seima zālei. Patiesībā sākumā, kaut arī netika pieņemts atbilstošais tiesību akts, valsts institūcijas pieļāva citu valodu lietošanu. 1919. gadā, kad neatkarības ideja bija jāaizstāv vairākās kara frontēs, Valdības uzrunā teikts, ka Lietuvas Valsts tiek radīta par labu visiem tās iedzīvotājiem, neatkarīgi no tā, kādā valodā viņi runā, kurai reliģijai pieder. Gan tiem, kas runā lietuviski, gan tiem, kas runā poļu, baltkrievu, ebreju valodā, ir vienlīdzīgas tiesības, vienāda atbildība (LVTA 1996: 112).

Tajā pašā gadā tika pieņemts Pašvaldību likums, kas nosaka, ka pašvaldību iestādēs līdztekus valsts valodai ir atļauts lietot arī citas svešvalodas.

Pašvaldību likums (1919. g.): *Visās pašvaldību iestādēs rakstu darbus veic valsts (lietuviešu) valodā. Līdztekus valsts valodai ir atļauts lietot citas svešvalodas.* (LVTA 1996: 289)

Tomēr, mainoties politiskajai situācijai, nostiprinot tiesisko valsts valodas pamatu, vietējo valodu lietošana būtiski sašaurinājusies. Mainījušos situāciju arī atspoguļo politiskā komunikācija Lietuvas Seimā. Dibināšanas Seimā kopš 1920. gada dažādu tautību pārstāvji arvien biežāk runā savā valodā: poļu, ebreju. Sākotnēji stenogrammās iekļauti to uzstāšanos tulkojumi lietuviešu valodā. Šķiet, valodas izvēles brīvība bijusi arī Latvijas Saeimā.

Saeimas statūta likums (1923. g.): 147. pants. *Vācu un krievu valodā turētās runas pievienojamas stenogrammu oriģināliem tādā valodā (vācu vai krievu), kādā tās runātāji birojam iesnieguši.* (LRSt I Saeimas 1. sesija 1923: 248)

Tomēr, jau sākot ar 1922. gadu, Lietuvas Seimā pārstāj stenografēt runas, kas nav lietuviešu valodā. Vienkārši tika ierakstīts, ka runātājs nerunā lietuviski. Lai gan, šķiet, citvalodu iestarpinājumi netraucēja savstarpējai sapratnei un vispārējai diskusijai.

Pretēja situācija rodas pēc Pirmā Seima vēlēšanām 1923. gadā. Diskutējot par Pārstāvju mandātu pārbaudes komisijas paziņojumu, Seima

pārstāvis Simons Rozenbaums (*Simonas Rozenbaumas*) sāk runāt ebrejiski. Sākusies neapmierinātība, un sēdes priekšsēdētājs Antans Tumēns (*Antanas Tumėnas*) atgādina ievērot Konstitūcijas sesto pantu (valsts valoda – lietuviešu valoda) un lūdz norādīt, pamatojoties uz kuru likumu pamata, Rozenbaums piešķir sev atkāpšanās tiesības. Iespējams, priekšsēdētājs ļoti labi zināja, ka šāds likums nekad netika pieņemts. Rozenbaums bija spiests pamest tribīni (SSt, 1923: 67).

Mazāk strīdīga situācija atrisināta 1929. gadā Latvijas Saeimā, izskatot likumu par personīgā nodokļa atlaišanu:

Budžeta komisijas referents V. Piķulevskis: Многоуважаемые депутаты! (Saucieni zālē: "Referentam latviski jārūnā!") — Latviski jārūnā? Atvainojiet, to es nezinašu.

Priekšsēdētājs P. Kalniņš: Lūdzu referēt latviešu valodā. (LRSS III Saeimas 2. sesija 1929: 240)

Starpkaru perioda neatkarīgajā Lietuvā, kā arī Latvijā, nebija neviens atsevišķi valodai veltīts normatīvais akts. Vai tas nozīmē, ka netika izstrādāta arī valodas politika? Bet varbūt valsts valodas statuss nebija pietiekami aizsargāts? Vai valodas plānošana un korpuss netika pietiekami ievērots?

Vēsturiskie piemēri liecina, ka valodas politikas veiksmē ir atkarīga ne tikai no formālajiem dokumentiem, to nosaukumiem un skaitļiem, bet gan no pilsoniskas sabiedrības un tās politikas pārstāvju valodas lietošanas noteikumiem, valodas lietošanas tiesiskiem regulējumiem dažādās politikas jomās un, protams, līdzekļiem, kas tiek ieguldīti valodas politikas īstenošanā.

Pāreja no administrēšanas un pakalpojumu sniegšanas svešvalodā uz pievēršanos lietuviešu valodas lietošanai ir ietekmējusi daudzas jomas. Šeit tiks aplūkotas tikai dažas no tām, kurām, manuprāt, bijusi vislielākā ietekme uz sabiedrību un kuras visvairāk skar valodas lietošanas paradumus un noteikumus.

Valodas politika – tā galvenokārt ir izglītības politika. Šeit arī sāka pirmo valodas politikas problēmu risināšana. Sākot ar kopējo valodas prasmes rādītāju standarta izstrādi. Sakarā ar to, ka sākumskolās tiek izmantota nepietiekami vienota pareizrakstība un nepietiekami pareiza valoda, jau 1919. gadā Sākumskolu departaments visiem sākumskolu instruktoriem un skolotājiem izplata ziņojumu par to, ka oficiālajos

dokumentos un apmācībai jāpiemēro valodas noteikumi un rakstība, kas ir izklāstīti Jona Jablonska lietuviešu valodas gramatikā (LVŽ 1919 8: 8). Tā rezultātā sabiedrība bija sagatavota pieņemt vispārlietojamo valodu. Starp citu, runājot par naudas līdzekļiem, par vispārlietojamās valodas tēvu sauktajam Jonam Jablonskim Seims ar likumu piešķir 450 litu stipendiju uz mūžu (LVTA 1996: 202).

Mazākumtautību vidējās skolās, kuru atsevišķos apgabalos bija pat vairāk nekā skolu valsts valodā, bija noteikts, ka lietuviešu valodā būtu jāpasniedz: lietuviešu valoda, lietuviešu literatūra, vēsture, Lietuvas ģeogrāfija, fiziskā kultūra un militārās mācības. Šo priekšmetu skolotājus privāto mazākumtautību skolās varēja iecelt pats izglītības ministrs, tādējādi nodrošinot gan lojalitāti valstij, gan mācīšanas kvalitāti (LVTA 1996: 365–366).

Šķiet, tur, kur nevarēja piemērot burkāna metodi, bija jāizmanto pātagas princips. Kopš 1936. gada privātās vidusskolās, kurās pasniedz citās valodās, aizliegts apmeklēt skolēniem, kuru viens vai abi vecāki ir lietuvieši (LVTA 1996: 365). Jau 1925. gadā mazākumtautību skolās izplatīts apkārtraksts un lūgts norādīt skolēnu vecāku tautību, jo saņemta informācija par to, ka daudzi bērni, kas mācās mazākumtautību skolās, ir lietuvieši. Kāds rezultāts ir gaidāms? Drīzumā izglītības ministrs Leons Bistrs (*Leonas Bistras*) Seimam referē, ka pēc šīs aptaujas daudzas amatpersonas izņēma savus bērnus no poļu skolām un pārcēla uz lietuviešu skolām (SSt 1924: 149 sēde).

Tomēr izglītības lietuviešu valodā pieejamības problēma dažos reģionos palika neatrisināta. Lūk, nesen pievienotajā Klaipēdas apgabalā lietuviešu skolotāju trūkuma dēļ daudzās skolās turpināja mācīt tikai vācu valodā.

Šāda vidusskolu situācija ietekmēja arī lingvistisko situāciju augstākajā izglītībā. Augstākās izglītības tiesību likumā paredzēts, ka ārvalstu absolventiem, lai stātos universitātē, jānokārto valsts valodas eksāmens (LVTA 1996: 344). Tomēr lietuviešu valodas mācīšanas kvalitāte pat lietuviešu skolās ne vienmēr bija perfekta: valodnieks Antans Salis (*Antanas Salys*), kas tolaik strādāja Vītauta Dižā Universitātes uzņemšanas komisijā, pauž nožēlu par to, ka skolas durvis aizver skolēni ar vāju rakstītprasmi, nav gatavi studijām universitātē.

Lai gan valsts valoda dažu iedzīvotāju vidū vēl tiek praktiski nicināta, vismaz mūsu "Almae Matris" durvīm jābūt ciešām. [...] Sabiedrībai joprojām nepatīk, kā mūsu valsts pilsoņi, kas nav svešinieki, īpaši intelīģence, pārzina valsts valodu. (Salys 1979, 35–36)

Līdzīgas diskusijas tika aizsāktas arī Latvijas Saeimā (1927. gada 4. maijā, 5. sēde), kad mazākumtautību skolu pārstāvji izteica pārmērumus par latviešu valodas iestājek sāmeniem, kurās, iespējams, tiek sniegta priekšrocība iestāties kandidātiem, kuriem latviešu valoda ir dzimtā valoda.

G. Reinhardts (Kristīgā nacionālā savienība): *Te pārmet, ka eksāmenos prasot valsts valodu. Jā, valsts valodu vajag prasīt, jo tā ir mūsu valsts valoda, un augstskolā lielākā daļa lekciju lasa latviešu valodā. Latviešu valoda jāprot, ja grib studēt Latvijas universitātē! Attiecībā uz latviešu valodu jāsaka, ka ne tik vien mazākuma tautības nepārvalda latviešu valodu, bet pat latvieši, par nožēlošanu, tik slikti pārvalda savu valodu, ka tīri brīnums.* (LRSt II Saeimas VI sesija 1927: 164)

Oficiālais valodas statuss pirmām kārtām atklājas attiecībās ar valsts iestādēm un sniedzot pakalpojumus. Pēc neatkarības pasludināšanas vispirms tika pieprasīts, lai pašas valsts amatpersonas pārvaldītu valsts valodu. Pienākums runāt valsts valodā bija ārstu, tiesnešu, notāru, skolo-tāju, grāmatnīcu, dažādu sabiedrisko asociāciju vadītāju pienākums.

Medicīnas prakses tiesību Lietuvā likums (1921. g.): *Visiem tiem, kas vēlas iegūt tiesības veikt ārstniecības darbību, jāspēj sazināties valsts valodā.* (LVTA 1996: 456)

Grāmatnīcu likums (1935. g.): *Par grāmatnīcas vadītāju var kļūt Lietuvas pilsonis, kurš ir sasniedzis divdesmit viena gada vecumu, spēj komunicēt gan mutiski, gan rakstiski lietuviešu valodā.* (LVTA 1996: 273)

Biedrību likums (1936. g.): *Biedrības vadības locekļiem Lietuvas pilsoņiem jāspēj komunicēt gan mutiski, gan rakstiski lietuviešu valodā.* (LVTA 1996: 258)

Tomēr 1919. gadā tiesnešiem bija pienākums mācēt poļu un baltkrievu valodu. Šī prasība vairs nav spēkā 1933. gadā pieņemtajā Tiesu iestādes likumā.

Pagaidu Lietuvas tiesu un to darba likums (1919. g.): *Tiesas process notiek valsts lietuviešu valodā; šajā valodā tiek sastādīti protokoli un spriedumi. Tiesnesim jāspēj sazināties arī citās vietējās valodās (poļu un baltkrievu), ja lietas dalībnieki neprot valsts valodu. Tiem, kas nepārvalda valsts un citu šeit minēto valodu, jānodrošina tulka pakalpojumi.* (LVTA 1996: 701)

Tiesu iestādes likums (1933. g.): *Tiesas darba valoda ir lietuviešu valoda. Tie lietas dalībnieki, kuri nepārvalda lietuviešu valodu, tiesā var sniegt informāciju mutiski citā valodā. Šādos gadījumos tiesai jāizmanto tulka pakalpojumi.* (LVTA 1996: 711)

Valodas prasmes prasību izpilde iekļauta arī reliģisko organizāciju darbību reglamentējošos likumos.

Lietuvas Vecticībnieku organizācijas, kam ir attiecības ar Lietuvas Valdību, pagaidu noteikumi (1923. g.): *Vecticībnieku draudzēs visiem valdes locekļiem jābūt Lietuvas pilsoņiem un jāpārvalda lietuviešu valoda.* (LVTA 1996: 235)

Ebreju sinagogu un lūgšanas namu Valdes vēlēšanu instrukcija (1927. g.): *Sinagogu un lūgšanas namu Valdes kandidāti var būt Lietuvas pilsoņi, kuriem ir tiesības ievēlēt, var komunicēt lietuviski.* (LVTA 1996: 247)

Izveidojot vai pārveidojot tiesisko sistēmu, ļoti būtisks ir precizitātes, skaidrības un vienotās terminoloģijas jautājums. Pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas dažādās Lietuvas daļās darbojušās dažādas civiltiesību sistēmas, daži akti no tām tā arī netika iztulkoti lietuviešu valodā, piem., no franču valodas palikušas netulkotas dažas Napoleona kodeksa, kurš bija spēkā Lietuvas rietumu daļā, grāmatas (LVTA 1996: XXVI). 1928. gadā, izveidojot Valsts padomi, tajā kā atsevišķa struktūrvienība organizētā Terminoloģijas komisija koordinēja juridisko terminu vienveidošanas darbu, tika uzsākta juridisko terminu vārdnīcas izveide (LVTA 1996: XIX–XX).

Uzmanība bija jāpievērš ne tikai valodas lietošanai, bet arī tās kvalitātei. Toreizējos normatīvajos aktos tika formulētas arī valodas pareizības prasības, kas palīdzēja nostiprināt pakāpeniski ieviešamo vispārlietojamās valodas standartu un izrādīja īpašu politisko spēku atbalstu valodas aspektiem, kā arī institūcijām.

1935. gadā pieņemts Preses likums, kurā paredzētas stingras soda sankcijas par valodas nepareizu lietošanu. Valodas pareizības prasības noteiktas arī kinofilmu reklāmas rullīšiem, biedrību nosaukumiem, organizāciju statūtiem.

Preses likums (1935. g.): *Lietuviešu valodai iespieddarbos jābūt tīrai, gramatiski pareizai.*

Valodas tīrību un pareizību uzrauga izglītības ministrs.

Izglītības ministrs, konstatējot iespieddarbā nepareizu valodas lietojumu, par to informē Iekšlietu ministru.

Iekšlietu ministrs, saņemot iepriekš minēto paziņojumu, ir tiesīgs:

- 1) brīdināt iespieddarba izdevēju un redaktoru,*
- 2) apturēt līdz trim mēnešiem laikrakstu, kurā arī pēc brīdinājuma valoda paliek izkropļota, vai arī pilnībā to slēgt,*
- 3) konfiscēt iespieddarbu, kurā valoda īpaši piesārņota. (LVTA 1996: 268)*

Valodas politikas veidošanu ievērojami ietekmēja augstāko politikas amatpersonu valodas nostādnēs. Lielākā daļa likumu attiecībā uz valodu, īpaši runājot par valodas pareizības prasībām, tika pieņemta no 1927. līdz 1939. gadam. Tātad laikposmā, kad par prezidentu tika ievēlēts Antans Smetona. Pēc prezidenta iniciatīvas 1938. gadā dibināts Lituānistikas institūts, kuram nekavējoties dots Antana Smetonas vārds, par godu šim prezidentam (LVTA 1996: 395). Ar prezidentu tika saskaņoti arī jaunizveidotie pareizrakstības noteikumi, kā arī citas iniciatīvas lituānistikas stiprināšanā.

Starp citu, 1927. gadā Lietuvas Seims tika atlaists, un līdz ar to tam nebija nekādas ietekmes uz politisko procesu. Jaunais Seims, kura vēlēšanas notika 1936. gadā, pieņēma vienīgo likumu, kas ir svarīgs valodas politikai, – Uzvārdu likumu, kura izstrāde un iesniegšana, ņemot vērā arī citus šajā laikā pieņemtos likumus, tika saskaņota ar prezidentu Antanu Smetonu.

Pirmais tiesību akts par personvārdu pareizrakstību Lietuvā tika pieņemts 1920. gadā. Tolaik tas bija svarīgs moments – jaunas topošas valsts pilsoņiem tika izsniegti personas dokumenti, tajos ierakstot īstos lietuviešu uzvārdus un vietvārdus.

Rikojums par cilvēku vārdu, uzvārdu un iesauku, kā arī vietvārdu rakstību (1920. g.): *Dokumentos un oficiālajos ziņojumos cilvēku vārdus, uzvārdus un iesaukas, kā arī vietvārdu nosaukumus jāraksta atbilstoši spēkā esošajām lietuviešu valodas normām.*

Cittautiešu vārdi un uzvārdi jāraksta, nemainot vārda sakni, tikai pievienojot lietuviešu galotnes. (LVTA 1996: 159)

Diskusijas par personvārdu rakstību uzsāktas 1921. gadā, kad tika pieņemts likums par Uzvārdu maiņu, lai tiktu atļauta uzvārdu lietuviskošana. Neatkarības akta parakstītājs, tā laika Valdības vadītājs, kas vēlāk kļuva par Republikas prezidentu, Dr. Kazis Griņus, apstiprinot šo projektu un sniedzot atbalstu uzvārda tradīcijām un izvēlei, teicis: “Es ļoti cienu tos cilvēkus, kuri neļauj sava uzvārda vēsturiskajā formā mainīt nevienu burtu. Jā, es zinu vienu no cienījamiem cilvēkiem Mikola Rōmera kungu, kurš vienmēr lūdzis laikrakstos viņa uzvārdu rakstīt ar “ō”, jo tā esot ievērojamo cilvēku uzvārda vēsturiskā forma un viņš vēlas saglabāt tradīciju.” (SSd 28 1921: 6)

1937. gadā Seima sekretārs Kviklis (*Kviklys*), iepazīstinot ar jaunizveidoto Uzvārdu likumprojektu, tā nepieciešamību vispirms pamatoja ar izdevīgākiem nosacījumiem pārtautoto uzvārdu lietuviskošanā: “Katram ir jāatmet svešais apģērbs – uzvārds –, kam tas ir pārtautots.” (SSt 54 1937:85)

Jaunums 1938. gadā pieņemtajā likumā – personvārda formas rakstība ir identiska oriģinālformai, ja tā vēlas pilsonis un ja šīs valodas alfabēts ir latīņu valodas alfabēts. Starp citu, tas pilnīgi saskanēja ar Antana Smetonas uzskatiem. Jau 1935. gadā Pareizrakstības reformas komitejas locekļus Antanu Sali (*Antanas Salys*), Pranu Skardžu (*Pranas Skardžius*), Jonu Balčikoni (*Jonas Balčikonis*), izglītības ministru Jozu Tonkūnu (*Juozas Tonkūnas*) un ģenerālsekretāru Kazimieru Masiļūnu (*Kazimieras Masiļūnas*) pieņēma prezidents, kurš deva savu svētību pareizrakstības reformas pamatprincipiem (Salys I 1979: 66), tāpat arī punktam, kurā teikts, ka svešvārdus atstāj oriģinālrakstībā, protams, ja alfabēts ir latīņu. Šī citvalodu personvārdu rakstība tika atcelta tikai padomju okupācijas laikā.

Uzvārdu likums (1938. g.): *Lietuviešu uzvārdu raksta atbilstoši spēkā esošajām literārās valodas normām un Uzvārdu vārdnīcai.*

Cittautieša uzvārdu raksta atbilstoši lietuviešu valodas un rakstības noteikumiem, bet to var rakstīt arī tā, kā savā valodā raksta tās īpašnieks, ja viņš to vēlas un ja alfabēts ir latīņu. (LVTA 1996: 163)

Tagad var tikai minēt par to, kā būtu mainījusies valodas politika, ja Lietuva nebūtu zaudējusi valstiskumu. Tomēr ir skaidrs, ka deviņdesmitajos gados sākums nav bijis tukšā vietā, bet apmēram tur, kur valodas politikas izveidi pārtrauca okupācija. Lietuvā daži valodnieki, politiķi, mediju pārstāvji liek domāt par mūsdienu valodas politikas autoritāro

raksturu, kas, iespējams, izriet no padomju laika, taču tam nav nekāda sakara ar objektīviem faktiem. Jo 1990. gadā bija jāatbild uz tiem pašiem izglītības, valsts administrācijas, lietotāju apkalpošanas valsts valodā jautājumiem kā 1918. gadā. Nav pārsteidzoši, ka tika likti lietā līdzīgi risinājumi, un 1992. gadā pieņemtā Valsts valodas likuma pirmsākumi meklējami starpkaru perioda tiesību aktos.

Nobeigumā var atgādināt, ka valodas politika ir valsts politikas neatņemama sastāvdaļa. To atspoguļo ne tikai likumdošana vai ar valodas lietojuma uzraudzību saistītu valsts iestāžu funkcijas, bet arī kopējā kultūras un valodu lietošanas noteikumu vide, kas reglamentē visas valsts politikas jomas – zinātni, izglītību, sabiedrības informēšanu, sociālo aprūpi vai ārpolitiku. Vienīgi saprotamā formā un saskaņotā veidā īstenotā valodas politika var būt sabiedrību saliedējoša, nevis naidojoša.

AVOTI

- LRSS – *Latvijas Republikas Saeimas Stenogrammas*. Rīga: Latvijas Republikas Saeima, 1922–1934. Pieejams tiešsaistē: http://flriga.lv/tzpi/materiali/Saeimas_stenogrammas/I_Saeima_1_sesija_1922-1923.PDF
- LVTa – *Lietuvos valstybės teisės aktai* (1918 02 16–1940 06 15). Sast. V. Andriulis, R. Mockevičius, V. Valeckaitė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 1996.
- SSd – *Steigiamojo Seimo darbai*. Kaunas: St.[eigiamojo] Seimo sekretoriatas, 1920–1922. Pieejams tiešsaistē: <http://www.epaveldas.lt/recordDescription/LNB/C1C1B0000092954>
- SS – *Seimo stenogramos*. Kaunas: [Seimo kanceliarija], 1922–1927, 1936–1939.

LITERATŪRA

1. Bukaitė, Vilma. *Nepriklausomybės akto signataras Petras Klimas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2016.
2. Krupavičius, Mykolas. A. A. Dr. Jonas Basanavičius. *Židinys*, 3 (27), 1927 (kovo mėn.), 183–197.
3. JJ 2010 – *Atsiminimai apie Joną Jablonskį*. Sast. Giedrė Čepaitienė, Lionė Lapinskienė. Vilnius: Gimtasis žodis, 2010.
4. LVŽ 1919: *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 1919 m. liepos 1 d., Nr. 8. Pieejams tiešsaistē: <http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C10000143886>.

5. Salys, Antanas. *Raštai I. Bendrinė kalba*. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1979.
6. Smetonienė, Irena. Kalbos vieta valstybių politikoje: standartinių kalbų susikūrimas. *Parlamento studijos* 16, 2014. Pieejams tiešsaistē: http://www.parlamento-studijos.lt/Nr16/16_kalba_2.htm#footnote-7221-12
7. Subačius, Giedrius. Standartinių (bendrinių) kalbų istorijos chronologija. *Metmenys* 84, 2004, 97-115. Pieejams tiešsaistē: https://subacius.people.uic.edu/ARTICLES/SUB_2004_Chron%20METM.PDF

DAIVA VAIŠNIENĖ**THE ORIGIN OF LANGUAGE POLICY IN LITHUANIA
(1918–1939)****SUMMARY**

Language policy is an exceptional branch of national policy in which matters of legal regulation, ideological stipulations, national identity values, ethnic minority rights, the freedom of personal expression, usage traditions and linguistic competences converge. With the restoration of Lithuania's independence in 1918, the pioneers of the language policy had to harmonise all of the above aspects, establishing the areas of language usage or looking after the corpus and teaching of language. The period of intensive formation of language policy had produced a rather uniform legal framework for the entrenchment of the status of the language in various fields of life, the well-ordered teaching of the Lithuanian language from primary school to university, and the first efforts to establish language management and research institutions.

This article deals with the key legal and political stipulations that anchored in legislation in the period of 1918–1939 and covered in political discussions (based on the stenographs of the *Seimas* of the Republic of Lithuania).

The stipulation that the Lithuanian language was the state language first appeared in the 1922 Constitution of the Republic of Lithuania. The subsequent Constitutions of 1928 and 1938 also contained mentions of local languages, with their usage to be regulated by a separate law. The 1938 Constitution specified that that law should designate the regions and public establishments of Lithuania where those other local languages could be used in addition to the Lithuanian language. However, this Constitutional stipulation was never implemented throughout the 20 years.

The transition from public administration and services based on a foreign language to the obligation to use Lithuanian affected many areas. Firstly, a reformation of the education sector was undertaken and a

standard for language proficiency grounded in Jonas Jablonskis grammar was implemented. In addition to Lithuanian language and literature, ethnic minority schools, which in some areas were more prevalent than Lithuanian schools, were required to teach the history and geography of Lithuania, and physical education in Lithuanian.

The official status of the language is revealed in the way it was applied to authorities and services. A requirement to be able to speak Lithuanian was imposed on state officials, medical staff, judges, notaries, teachers, heads of libraries and managers of various public fellowships and religious organisations.

The political leaders of the period were concerned not only about usage of the language, but also about the quality of its use. Legislation contained requirements for the correctness of language, helping solidify the norms of the standard language being instilled in education. For instance, the Law on the Press of 1935 stipulated that publishers could face up to three months' suspension of a newspaper publication or confiscation of a print run as punishment for using incorrect language.

The viewpoint of President Antanas Smetona had a major influence on the policy on language. The president's approval would be sought on spelling rules and other initiatives to provide impetus for Lithuanian studies. In 1938, the Institute of Lithuanistics was founded and named after Antanas Smetona. That same year, the Law on Surnames was adopted, providing the possibility to restore distorted Lithuanian surnames and to spell foreign personal names as originally intended, providing the underlying language had a Latin alphabet. This method of spelling foreign personal names was cancelled during the era of Soviet occupation.

We can only guess on the further course that the policy on language would have taken had Lithuania not lost its independence to Soviet occupation. Evidently, after the state regained its independence in 1991, efforts to shape a policy on language were not a greenfield endeavour: they commenced roughly at the point where the development of the policy on language was shut down by the occupation.

PĒTERIS VANAGS

LATVIEŠU VALODA PIRMS LATVIJAS VALSTS

1. IEVADS

Par latviešu valodu mūsdienās sauc to valodu, ko par savu pirmo valodu uzskata vairums Latvijas Republikas pamatiedzīvotāju un kas funkcionē kā Latvijas valsts valoda kopš 1991. gada. Ar latviešu valodu saprot ne tikai tās standartizēto rakstu formu, bet arī visus tās teritoriālos un sociālos variantus.

Latviešu valodas paraugi ir saglabājušies rokrakstos un iespiestos tekstos kopš 16. gadsimta, taču tās vēsture ir daudz senāka. Latviešu valodas vēsturi visplašākajā nozīmē var dalīt divos lielos periodos:

1. Latviešu valodas aizvēsture (5. g. t. pr. Kr.–12. gs.).
2. Latviešu valodas vēsture (13. gs. – mūsdienas).

Pirmais periods aptver: a) indoeiropiešu pirmvalodas laikmetu (5.–3. g. t. pr. Kr.), b) baltu pirmvalodas laikmetu (2. g. t.–5. gs. pr. Kr.), c) austrumbaltu, resp. rietumbaltu pirmvalodas laikmetu (5. gs. pr. Kr.–7. gs. m. ē.), d) cilšu (jeb maztautu) valodu laikmetu (7. gs.–12. gs.). Latviešu valodas aizvēsturei kopīga iezīme ir jebkādu rakstu pieminēkļu trūkums. Tāpēc par šī laika valodas iezīmēm var spriest tikai pastarpināti, izmantojot salīdzināmi vēsturisko metodi, kā arī iekšējās rekonstrukcijas metodi.

Valodniekiem nav vienota viedokļa, no kura brīža var runāt par “latviešu valodu”, kas izveidojusies no agrākiem valodas stāvokļiem, un kad šī valoda izplatījusies pa visu mūsdienu latviešu valodas teritoriju. No arheoloģijas un vēstures liecībām zināms, ka 11.–13. gadsimtā šai zemē dzīvojušas baltu ciltis – latgaļi, sēļi, zemgaļi, kurši, kā arī Baltijas somu valodā runājošie lībieši.¹ Arheoloģisko kultūru atšķirības ir redzamas veiktajos izrakumos, bet valodas atšķirības nav nosakāmas, jo neeksistē nekādi šo cilšu valodu pieraksti. Arheologi, vēsturnieki un valodnieki

¹ Rādiņš, A. Arheoloģisks ceļvedis latviešu un Latvijas vēsturē. Rīga: Neputns, 2012, 95–165; Vasks, A. The Pre-history of Latvia. *Latvia and Latvians*. Vol. II. Rīga: Latvian Academy of Sciences, 2018, 9–39.

tomēr ir vienisprātis, ka latviešu tautība un līdz ar to valodas kopība veidojusies apt. 14.–15. gadsimtā² toreizējās Livonijas teritorijas dienvidu daļā, kas visai līdzīga mūsdienu Latvijas apveidiem. Pēc valodnieku viedokļa nozīmīgākā loma latviešu valodas izveidē bija zemgaļu un (vai) latgaļu cilts valodām,³ kas kļuva par pamatu latviešu tautības valodai. Cik vecas ir 19.–20. gadsimtā fiksētās dialektu un izlokšņu atšķirības, nav skaidri nosakāms, jo trūkst rakstu liecību par to attīstību. Katrā ziņā daļa no tām ir vecāka par 16.–17. gadsimtu, kad minētas patskaņu un divskaņu atšķirības starp vidus un augšzemnieku dialektu.

Kopš 13. gadsimta valodas Livonijā ir fiksētas arī rakstos, tāpēc ar šo brīdi var sākt runāt par latviešu valodas vēsturi šaurākā nozīmē. Šī plašā laikmeta sīkāka periodizēšana ir atkarīga no pētnieka skatupunkta. Arturs Ozols latviešu rakstu valodas vēsturi sācis ar pirmajiem plašākajiem tekstiem 16. gadsimtā un dalījis veclatviešu rakstu laikmetā, kam ir trīs periodi: senākais (16. gs.–17. gs. pirmā puse), vidējais (17. gs. vidus–18. gs. vidus) un jaunākais (18. gs. vidus–19. gs. vidus).⁴ Šim posmam seko pārejas periods – jaunlatviešu rakstu valoda (19. gs. otrā puse), kā arī nacionālās literārās valodas periods (kopš 19. gs. beigām).⁵

Cittautu rakstu valodu vēstures un teorijas pētnieki ir piedāvājuši dažādas tām raksturīgas periodizācijas, tām piemītošo pazīmju un citas tipoloģijas. Tā, Čārlzs Fergusons (*Charles Ferguson*)⁶ piedāvājis trīs dimensijas: grafizācija (*graphization*), standartizācija (*standardization*), modernizācija (*modernization*). Standartizācijas dimensija, pēc viņa vārdiem, ietver aptuveni to, ko Einars Haugens (*Einar Haugen*)⁷ apzīmējis ar: a) normas izvēli (*selection of norm*), b) kodifikāciju (*codification of norm*), d) normas akceptēšanu (*acceptance of norm*). Savukārt modernizācijas

² Šterns, I. *Latvijas vēsture 1290–1500*. Rīga: Daugava, 1997, 598–622; Vilcāne, A. The Balts and the Baltic Finns. *Latvia and Latvians*. Vol. II. Rīga: Latvian Academy of Sciences, 2018, 84–89.

³ Bušs, O., Jansone, I. An insight into the history of the Latvian language. *Latvia and Latvians*. Vol. II. Rīga: Latvian Academy of Sciences, 2018, 138–139; Zinkevičius, Z. Par latviešu valodas cilmī. *Rinktiniai straipsniai*. I. Vilnius: Lietuvių katalikų akademija, 2002, 139.

⁴ Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 11–14.

⁵ Ozols, A. Latviešu literārās valodas vēsture (programma). *Raksti valodniecībā*. Rīga, 1967, 513–516.

⁶ Ferguson, C. Language Development. J. A. Fishman, C. A. Ferguson & J. Das Gupta (eds.). *Language Problems of Developing Nation*. New York, London, Sydney & Toronto, 1968, 27–35, īpaši 28–29.

⁷ Haugen, E. *The Ecology of Language*. Stanford, California: Stanford University Press, 1972, 252.

dimensija atbilst aptuveni Haugena aspektam – c) funkciju paplašināšana (*elaboration of functions*).

Heincs Kloss (*Heinz Kloss*)⁸ ir ieteicis standartvalodas izveidi ietvert terminā izveide (*Ausbau*). Izveidi plašākā nozīmē veido: a) alfabētizācija (*Alphabetisierung*), ja valodai vēl vispār nav rakstības; b) pareizrakstības vienādošana (*Vereinheitlichung der Rechtschreibung*); c) valodas formu vienādošana (*Vereinheitlichung der Sprachformen*); d) izveide (*Ausbau*) šaurākā nozīmē, ko varētu saukt arī par tālākattīstību (*Weiterentwicklung*) vai modernizāciju (*Modernisierung*).

H. Kloss šo izveidi saista ar divām savstarpēji atkarīgām dimensijām – jauni stilistiskie līdzekļi un jaunas lietojuma jomas. Šīs jomas var dalīt: 1) reliģiskajos tekstos; 2) lietiskajos tekstos; 3) daiļliteratūras tekstos; 4) privātajos tekstos, kas ietver ne tikai vēstules, bet arī privātpersonu iesniegumus, sūdzības u. tml.

Līdzās šiem tīri lingvistiskiem un saturiskiem aspektiem būtu jāņem vērā arī sociolingvistiskie aspekti. Latviešu valodas gadījumā tie būtu: aktīvie lietotāji (valodas veidotāji un kopēji, adresanti – rakstītāji un runātāji), pasīvie lietotāji (adresāti – lasītāji un klausītāji), rakstu lietojuma jomas un funkcijas. Katrā vēstures periodā šie aspekti ir atšķirīgi, papildinās ar jaunām niansēm.

Izmantojot minētos kritērijus, latviešu valodas vēsturi šaurākā nozīmē (kopš 13. gs.) sīkāk var dalīt septiņos posmos:

1. Grafizācijas un valodas izvēles periods (13. gs.–17. gs. pirmā puse).
2. Normas sākotnējās kodifikācijas periods (17. gs. vidus–18. gs. vidus).
3. Normas stabilizācijas periods (18. gs. otrā puse–19. gs. vidus).
4. Normas daļējas maiņas un modernizācijas periods (19. gs. otrā puse–20. gs. sākums).
5. Funkciju paplašināšanas periods (1918–1940).
6. Funkciju sašaurināšanas periods (1940–1991).
7. Otrais funkciju paplašināšanas periods (1991– mūsdienas).

Pēdējie trīs periodi gan vairs neietilpst šī raksta tematikā. Cita periodizācija vēsturisko atšķirību dēļ ir nepieciešama kopš 18. gadsimta pastāvošajai latgaliešu rakstu valodai, tomēr šai rakstā tās attīstība tiks aplūkota paralēli latviešu rakstu valodas procesiem.

⁸ Kloss, H. *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800*, 2., erweiterte Auflage (Sprache der Gegenwart, 37). Düsseldorf, 1978, 37–63.

2. GRAFIZĀCIJAS UN VALODAS IZVĒLES PERIODS

Līdz ar vācu ekspansiju Baltijā un Livonijas izveidošanos parādās arī pirmie latviešu valodas pieraksti – sākas **latviešu valodas grafizācijas un valodas izvēles periods**. Visagrākais no pierakstiem ir fiksēts latīņu valodā sacerētajā Indriķa hronikā (1225–1227), kad latgaļu virsaitis Rūsiņš 1212. gadā Cēsu mestru Bertoldu nosaucis par “savu draugu” (*draugum suum*).⁹ Vārdam *draugum* ir latīņu valodas galotne, taču sakne ir atpazīstama un saskan ar mūsdienu valodā lietojamo. Lielāko latviešu valodas dotumu daļu 13.–15. gadsimtā tomēr veido nevis sugasvārdi, bet īpašvārdi – vietvārdi un personvārdi.¹⁰ Arī tie sniedz ziņas par valodu, kaut visai ierobežotā apjomā. 15. gadsimta beigās Rīgas amatnieku apvienību grāmatās parādījās pirmie latviešu valodas sugasvārdu pieraksti – *mate* [māte], *scewe* [sieva],¹¹ bet 16. gadsimta vidū arī pirmie saistītie teksti – ieraksti Rīgas amatu brālību grāmatās, kur līdzās vācu valodai dažkārt lietota arī latviešu valoda. Vecākie ir 1532.–1533. gada ieraksti nastnieku jeb krāvēju amata grāmatā: *Laurens Touryn, seesz wyre wene kopē* [Laurens Tauriņš, seši vīri vienā kopā]; *ta yr ka yr* [tā ir, kā ir], *Anna Szageryn lyck sow scrywet paer jounē mahsze* [Anna Žagariņa lika sevi skrīvēt ‘ierakstīt’ par jaunu māsu].¹²

Ar šo pašu laiku saistāmi arī agrākie saglabājušies reliģisko tekstu pieraksti. Vēl pirms reformācijas var būt uzrakstīta t. s. Gisberta tēvreize (1507),¹³ ar katolisko tradīciju tieši saistīta arī Prūsijā mūka Simona Grūnava (*Simon Grunau*) pierakstītā tēvreize.¹⁴ Nozīmīgākā loma latviešu rakstu valodas veidošanā bija luteriskajai reformācijai, kas kopš 1521. gada sāka izplatīties arī Livonijā. Jau 1525. gadā ir ziņas par agrāko

⁹ *Indriķa hronika*. Ā. Feldhūna tulkojums, Ē. Mugurēviča priekšvārds un komentāri. Rīga: Zinātne, 1993, 176–177, 393.

¹⁰ Blese, E. *Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII–XVI g.s.)*. Rīga, 1929.

¹¹ Arbusow, L. *Studien zur Geschichte der lettischen Bevölkerung im Mittelalter und 16. Jahrhundert*. *Latvijas Augstskolas Raksti*, I, 1921, 98.

¹² Arbusovs, L. Piezīmes par 16. gadu simteņa vecākajiem latviešu literatūras pieminētiem. Visagrākie rokraksti latviešu valodā kopš 1558. g. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1920, 1, 45–48; Arbusow, L. *Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert (1532 ff. 1625)*. *Latvijas Augstskolas Raksti*, II, 1922, 31.

¹³ Draviņš, K. *Altlettische Schriften und Verfasser*. Lund, 1965, 19–35.

¹⁴ Turpat, 19–28; Schmid, W. P. Zu Simon Grunaus Vaterunser. *Indogermanische Forschungen*, LXVII, 1962, 261–273.

grāmatu latviešu valodā,¹⁵ kas iespiesta Vācijā, taču aizturēta tolaik katoliskajā Lībekas pilsētā un līdz Rīgai tā arī laikam nav nonākusi. 16. gs. 20.–30. gados Rīgā radīti pirmie plašākie reliģiskie teksti latviešu valodā, kas bija nepieciešami kristietības izplatīšanai un dievkalpojumiem tautas valodā – perikopes jeb lasījumi no Bībeles, dziesmu grāmata, katehisms –, kuri gan šais gados izplatījušies tikai rokrakstos.¹⁶ Tomēr kāda daļa no tekstiem varēja būt arī iespiesta, kā to liecina Sebastiāna Minsterā (*Sebastian Münster*) grāmatā *Cosmographie* 1550. gada izdevumā pirmoreiz ievietotās t.s. Johana Hāzentētera (*Johannes Hasentöter*) tēvreizes¹⁷ analīze. Šī tēvreize ir vecākais pašlaik zināmais saglabājies iespiestais teksts latviešu valodā.

Pirmie plašākie latviešu valodas pieminekļi ir luteriskās baznīcas rokasgrāmatas sastāvdaļas – katehisms, perikopju krājums un dziesmu grāmata. Sākotnēji tās tulkotas jau 16. gadsimta pirmajā pusē, bet pirmoreiz ar Kurzemes hercoga Gotharda atbalstu iespiestas 1586.–1587. gadā Kēnigsbergā.¹⁸

Katoļu baznīcas pretreformācijas darbības rezultāts kopš 16. gadsimta vidus jau Polijas–Lietuvas valsts tiešā pakļautībā esošajā Livonijas daļā – Pārdaugavas hercogistē – bija Pētera Kanīzija (*Petrus Canisius*) katehisma tulkojums *Catechismus Catholicorum*,¹⁹ ko iespieda Viļņā 1585. gadā un kas ir vecākā saglabājusies grāmata latviski. 1621. gadā izdota pirmā saglabājusies katoļu dziesmu grāmata *Geistliche Catholische Gesänge*,²⁰ ko sagatavojis Georgs Elgers (*Georg Elger*).

No šī laika saglabājušies arī divi plašāki rokraksti. Pirmais ir ar 1627. gadu datētais Andreja Geceļa (*Andreas Getzel*) Psalmu un Zālamana

¹⁵ Johansen, P. Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. *Zeitschrift für Ostforschung*, 8, 1959, 523–532; Biezais, H. *Beiträge zur lettischen Kultur- und Sprachgeschichte*. Åbo: Åbo Akademi, 1973, 25–31.

¹⁶ Apinis, A. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga: Liesma, 1991, 27–29; Vanags, P. *Luterāņu rokasgrāmatas avoti*. Vecākā perioda (16. gs.–17. gs. sākuma) latviešu teksti. Stokholma: Memento; Rīga: Mantojums, 2000, 21–36.

¹⁷ Draviņš, K. Das Hasentötersche lettische Vaterunser. *Studi Baltici*, 9, 1952, 211–230.

¹⁸ Precīzus rakstā minēto 16.–19. gs. izdevumu aprakstus var atrast bibliogrāfiskajā rādītājā: *Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855*. *Kopkatalogs*. Rīga: LNB, 1999.

¹⁹ Karulis, K. 1585. gada katehisms un tā tapšanas gaita. *Valodas aktualitātes 1985*. Rīga, 1986, 38–46; Michelini, G. 1585 m. latviško katekizmo šaltiniai. *Mvnera lingvistica et philologica Michaeli Hasivk dedicata*. Poznań, 2001, 121–129.

²⁰ Jēgers, B. Einige Bemerkungen zu Georg Elgers *Geistlichen Catholischen Gesängen* (1621). *Ceļi*, 17, 1979, 43–89.

sakāmvārdu tulkojums,²¹ bet otrs – starp 1625. un 1640. gadu pārtulkotie Rīgas linaudēju amata statūti jeb šrāga.²²

Valodas (t. i., dialekta) izvēli rakstiem noteica ekonomiskie un politiskie faktori. Livonijas galvenā pilsēta bija Rīga, tāpēc agrīnie teksti latviešu valodā lielākoties radušies tajā, kā arī ataino tur runāto latviešu valodu un viduslejasvācu tradīcijas ietekmē radušos rakstību.²³ Teksti, neraugoties uz visām nepilnībām un trūkumiem, sniedz visai plašu liecību par sava laika latviešu valodu. Spriežot pēc materiāla, tolaik Rīgā runātā valoda visumā atbilst mūsdienu latviešu literārās valodas un tās pamatā esošā vidus dialekta sistēmai. Agrīnā laikmeta latviešu rakstu valodas gramatikā, mazāk leksikā, jūtama spēcīga vācu valodas ietekme.

Šī perioda raksti latviešu valodā lielākoties ir reliģiskie jeb atslēgas teksti (*Schlüsseltexte* – H. Klosa apzīmējums): katehismi, dziesmu grāmatas, Bībeles perikopes, pirmie Vecās Derības grāmatu tulkojumi. To rakstītāji, vienlaikus arī paši rakstu valodas veidotāji, bija vācu tautības garīdznieki, grāmatas bija adresētas vispirms jau citiem garīdzniekiem vai baznīcas kalpotājiem, kas no tām lasīja dievkalpojuma laikā vai citos gadījumos. Kā adresāti – klausītāji bija latviešu (un lībiešu) tautības cilvēki, kas lasīt vēl neprata. Rakstu funkcija bija kristīgās ticības izplatīšana un nostiprināšana.

Nelielā skaitā esošo lietisko tekstu rakstītāji 16. gadsimtā tāpat bija garīdznieki, kas bija arī amatu rakstveži, taču 17. gadsimta sākumā acīmredzot rakstīt prata jau arī atsevišķi amata locekļi, kas jau paši varēja veikt rakstvežu pienākumus. Tādējādi nedaudz paplašinājās rakstītāju loks, adresāts – klausītājs nemainās. Rakstu funkcija līdz ar šrāgu tekstu tulkojumiem ir jau plašāka – tai ir arī lietiskas un juridiskas informācijas izplatīšanas uzdevums. No latviešu viedokļa pirmo rakstu valoda pastāvēja tikai kā **klausāma valoda**.

Par latviešu tautskolu agrīnajā periodā vēl nevar runāt. Rīgā vismaz daļai latviešu skolas gan bija piejamas, tomēr to sniegtā izglītība bija

²¹ Zēvers, J. Par dažiem XVII g. s. latviešu valodas pieminekļiem. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1932, II, 137–145; III, 227–234; IV, 325–332; IX/X, 288–289.

²² Arbusow, L. Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert (1532 ff. 1625). *Latvijas Augstskolas Raksti*, 2, 1922, 19–57, šeit 33–57.

²³ Blese, E. Mūsu rakstniecības pirmo pieminekļu valoda. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1925, 8, 192–193.

latiņu valodā. Skolas tautas valodā sāka veidoties tikai pēc reformācijas. Par pirmo latviešu skolu uzskatāma Jēkaba baznīcas skola, kas uzsāka darbu 16. gs. 70. gados. Kad latviešu draudze tika pārcelta uz Jāņa baznīcu, skola darbojās pie tās. 17. gs. pirmajā pusē latviešu skola bija arī pie Ģertrūdes baznīcas. Ārpus Rīgas latviešu skolu vēl nebija, kaut par to nepieciešamību tika spriests.²⁴

3. NORMAS SĀKOTNĒJĀS KODIFIKĀCIJAS PERIODS

Pirmo latviešu rakstu valoda drīz vien vairs nespēja apmierināt ne adresantu, ne adresātu prasības. Bija nepieciešams precizēt rakstību, veidot un kodificēt valodas normu. Tas veicināja 1631. gadā Rīgā iespiestās luterāņu baznīcas rokasgrāmatas *Lettisch Vademecum* rašanos, ko sagatavoja Georgs Mancelis (*Georg Mancelius*). Ar viņa darbību sākās latviešu valodas **normas sākotnējās kodifikācijas periods**. Mancela devumu vainagoja 1654. gadā izdotā sprediķu grāmata *Lang=gewünschte Lettische Postill*. G. Mancelis savos darbos sniedza ne tikai uzlabotu rakstību, bet arī skaidrāku valodas formu.²⁵ Tā vairs nebalstījās Rīgas sarunvalodā, bet nedaudz atšķirīgajā Zemgales lauku apvidū runātajā valodā, kas nebija tik spēcīgi vācu valodas ietekmēta. Tomēr vienlaikus tai nebija specifisku dialektālu, tikai zemgaliskajām izloksnēm raksturīgu iezīmju.

17. gadsimta vidū nozīmīgākais latviešu rakstu valodas inovators bija kurzemnieks Kristofors Firekers (*Christophor Fürecker*), kura spalvai pieder gan latviešu gramatikas²⁶ un vārdnīcas manuskripti,²⁷ gan arī ap 180 dziesmu, kas ir pirmās silabotoniskajā vārsmošanas sistēmā.²⁸ Firekers radīja latviešu reliģiskās poētikas pamatu, izmantojot arī tautas dziesmas elementus.²⁹

²⁴ Straubergs, J. *Rīgas vēsture*. [Brooklyn], 1954, 273–274, 366; Staris, A. (red.). *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Rīga, 1987, 28–38.

²⁵ Bērziņš, L. Valoda un izteiksme Mancela rakstos. *Izglītības Mēnešraksts*, 1944, 1, 9–12; 1944, 2, 29–34; Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 152–204.

²⁶ Draviņš, K. *Altlettische Schriften und Verfasser*. Lund, 1965, 83–114.

²⁷ Zemzare, D. *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga, 1961, 73–83.

²⁸ Bērziņš, L. Kristofors Fürekers un viņa nozīme latviešu literatūrā. *Filologu biedrības raksti*, VIII, 1928, 145–224.

²⁹ Grudule, M. *Latviešu dzejas sākotne 16. un 17. gadsimtā kultūrvēsturiskos kontekstos*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2017, 113–138.

Gadsimta otrā puse ir nozīmīga ar pilnu Bībeles izdevumu. Vairāki mācītāji jau iepriekš bija tulkojuši Bībeles daļas. Vidzemes mācītājs Jānis Reiters (arī *Johannes Reuter*) pārtulkoja Mateja evaņģēliju, kas iespiests 1664. gadā Rīgā (nav saglabājies) un 1675. gadā izdeva tulkojuma paraugu *Eine Übersetzungs Probe*, kurā ir fragmenti gan no Vecās, gan Jaunās Derības grāmatām.³⁰ Atsevišķus Bībeles fragmentus tulkojis arī K. Firekers, tie ievietoti atjaunotajā perikopju krājumā Kurzemes baznīcas rokasgrāmatā *Vermehretes Lettisches Handbuch* (1685).

Visa Bībeles teksta pārtulkošana latviski un tās izdošana saistīta ar Zviedru Vidzemes ģenerālsuperintendentu Johanu Fišeru un mācītāju Ernstu Gliku.³¹ Jauno Derību E. Glikš pārtulkoja 1681.–1682. gadā, Veco Derību turpmākajos gados līdz 1690. gadam, bet iespiešana ilga no 1685. līdz pat 1694. gadam. Bībeles tulkojuma ietekmi uz latviešu valodas un arī literatūras attīstību nav iespējams pārvērtēt.³² Bībele un dziesmu grāmata no 17. gadsimta beigām pakāpeniski ienāca katra latvieša dzīvē un ietekmēja ne vien rakstu, bet arī runāto valodu. Šīs grāmatas kļuva par rakstu valodas normu izplatītāju ikdienā dažādās izloksnēs runājošo ļaužu starpā. Turklāt Bībeles tulkojums vienmēr palika kopīgs gan Kurzemei, gan Vidzemei un tā stiprināja rakstu valodas vienotību.

Vienlaikus 17. gadsimtā notika arī būtiskas izmaiņas latviešu valodas areāla iekšējās robežās. Livonijas konfederācijas periodā (13. gs.–1561), neraugoties uz vairākiem valstiskiem veidojumiem, reliģisku un kultūras robežu nebija. Tādas sāka rasties līdz ar Kurzemes un Pārdaugavas hercogistu izveidošanu pēc Livonijas padošanās Lietuvai, kas 1569. gadā iekļāvās Polijas–Lietuvas ūnijā. Taču nozīmīgākās izmaiņas notika 17. gadsimta

³⁰ Reiters, J. *Tulkojuma paraugs*. Ar B. Jēgera apceri. Stokholma: Daugava, 1975; Karulis, K. *Jānis Reiters un viņa tulkojums*. Rīga: Liesma, 1986.

³¹ Dunsdorfs, E. *Pirmās latviešu Bībeles vēsture*. Minneapolis, 1979, 23–99; Glück, H., Polanska, I. *Johann Ernst Glück (1654–1705): Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland*. Wiesbaden, 2005, 72–83; Aarma, L. Ernst Glück und Johann Fischer: ihre Rolle bei der lettischen und estnischen Bibelübersetzung. Chr. Schiller, M. Grudule (Hrsg.). *“Mach dich auf und werde licht – Celies nu, topi gaišs”*. Zu Leben und Werk Ernst Glücks (1654–1705). Akten der Tagung anlässlich seines 300. Todestages vom 10. bis 13. Mai 2005 in Halle (Saale). Wiesbaden, 2010, 79–110.

³² Šmits, P. Glikš bībeles valoda. *Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums*, 14, 1908, 21–100; Vanags, P. Der Einfluss der Glückschens Bibelübersetzung auf die Entwicklung der lettischen Schriftsprache. Chr. Schiller, M. Grudule (Hrsg.). *“Mach dich auf und werde licht – Celies nu, topi gaišs”*. Zu Leben und Werk Ernst Glücks (1654–1705). Akten der Tagung anlässlich seines 300. Todestages vom 10. bis 13. Mai 2005 in Halle (Saale). Wiesbaden, 2010, 159–178.

pirmajā pusē pēc poļu–zviedru kara, kad saskaņā ar Altmarkas pamieru (1629) un it īpaši Olīvas miera līgumu (1660) izveidojās robeža, kas sadalīja bijušo Pārdaugavas hercogisti Zviedru un Poļu Vidzemē (mūsd. Latgalē).³³ Tā rezultātā latviešu zemēs izveidojās divi stingri nošķirti areāli. Vienu veidoja Kurzeme un Zviedru Vidzeme, kurās valdošā konfesija bija luterisms, bet kulturālā un politiskā ziņā noteicošā bija vācu kultūra un valoda. Savukārt Poļu Vidzemē nostiprinājās katolicisms, kulturālā un politiskā ziņā pakāpeniski pieauga poļu kultūras un valodas loma. Abus areālus šķīra arī tajos runātā latviešu valodas forma. Kurzēmē un Vidzemē jau bija nostiprinājusies vidus dialektā balstītā rakstu valoda. Poļu Vidzemē runātā latviešu valoda no tās stipri atšķīrās. 17. gadsimtā gan vēl tika izdotas vairākas katoļu grāmatas esošajā rakstu valodā,³⁴ taču 18. gadsimta pirmajā pusē parādījās pirmie izdevumi, kuru valoda balstījās latgaliskajās izloksnēs.

Reliģisko tekstu jomu šai normas sākotnējās kodifikācijas periodā papildināja: sprediķu grāmatas; baznīcas dziesmu tulkojumi, ko var saukt jau par reliģisku dzeju; Bībeles tulkojums; lūgšanu grāmatas. Reliģiskās literatūras rakstītāji, kas bija arī valodas veidotāji un kopēji, joprojām bija tikai garīdznieki, tomēr pakāpeniski mainījās tekstu adresāts – lasītājs. Ja līdz 17. gadsimta vidum tie tāpat kā iepriekš bija tikai citi mācītāji, 18. gadsimta pēdējā ceturksnī iezīmējas pavērsiens – grāmatas sāka orientēt uz latvieti ne tikai kā klausītāju, bet arī kā lasītāju. Tas atspoguļojas faktā, ka, sākot ar 1672. gada Heinriha Kleinšmita (*Heinrich Kleinschmidt*) *Latweeschu Pataro=Ghramata*, grāmatām parādās titullapas u. c. periteksti ne vairs tikai vācu, bet arī latviešu valodā. Situācijas maiņu skaidri atspoguļo, piemēram, tās pašas H. Kleinšmita grāmatas virsrakstā teiktais, ka tā ir “*wisseem Lattweescheem, kattri Raxtu prot und lassit mahk, par labbu sattaissita*”.

17. gadsimts ir latviešu valodas lingvistiskās apzināšanas un apraksta aizsākums. Pirmo gramatiku – *Manuductio* (1644) – sagatavoja Johans Georgs Rēhehūzens (*Johann Georg Rehehusen*).³⁵ Tai sekoja daudz pilnīgākā

³³ Dunsdorfs, E. *Latvijas vēsture 1600–1710*. Stokholma: Daugava, 1962, 19–52, 127–138.

³⁴ Kučinskis, S. Latviešu katoļu mācību, lūgšanu un dziesmu grāmatas Cēsu bīskapijā. *Dzimtenes kalendārs* 1986. gadam. Vesterās: Trīs rozes, 1985, 221–299.

³⁵ Fennell, T. G. *The First Latvian Grammar J.G. Rehehusen's "Manuductio ad linguam lettonicam..."*: A fac-simile text with annotated translation & commentary. Melbourne, 1982.

Heinriha Ādolphijs (*Heinrich Adolphi*) *Erster Versuch* (1685),³⁶ kas balstījās uz K. Firekera materiāliem un kļuva par stūrakmeni turpmākajai latviešu valodas aprakstīšanai. Šo grāmatu var uzskatīt arī par latviešu valodas gramatiskās sistēmas pirmo kodifikācijas mēģinājumu. Turklāt tā kalpoja par latviešu valodas mācībgrāmatu daudziem garīdzniekiem, kas kļuva par rakstu valodas aktīvajiem lietotājiem – runātājiem un rakstītājiem.

Veidojās arī latviešu leksikogrāfijas tradīcija. Pirmā iespēstā vārdnīca ir G. Manceļa *Lettus* (1638).³⁷ Iznāca arī trīs daudzvalodu vārdnīcas – nozīmīgākā – G. Elgera *Dictionarium Polono-Latino-Lottavicum* (1683).³⁸ Vajadzību pēc vārdnīcām apliecina arī vairāki saglabājušies vārdnīcu manuskripti.³⁹

Jauns lietisko tekstu veids, kas aizsākās 17. gadsimta beigās, ir ābece (vecākās zināmas no 80. gadiem).⁴⁰ Vienlaikus skolā gan reliģijas, gan lasīšanas mācībai izmantoja arī citus rakstus – katehisma, dziesmu grāmatas u. c. reliģisko tekstu izdevumus.⁴¹ Tā, piemēram, 1682. gadā izdotā katehisma titullapā norādīts, ka tā ir domāta lietošanai skolās: .. *auf E.E. Hochw. Rahts hiesiger Stadt Verordnung denen allhie in der Vor=Stadt und Land=Vogtey auffgerichteten Schulen zu Nutze In die Lettische Sprache übersetzt.*

No 17. gadsimta ir saglabāties samērā daudz tiesas un amata zvērestu tekstu,⁴² bet savdabīgs, tieši šim laikam raksturīgs, ir latviešu valodas lietojums arī vairāku baznīcu metriku grāmatās gan Vidzemē, gan

³⁶ Adolphi, H. *Erster Versuch einer kurtz-verfasseten Anleitung zur lettischen Sprache*, Mitau 1685. Herausgegeben und mit einem Vorwort versehen von Harald Haarmann (Linguarum minorum documenta historiographica. Bd. 2), Hamburg, 1978; Fennell, T. G. *Adolphi's Latvian Grammar*, Vol. 1, Adolphi's text with annotated English translation. Melbourne, 1993.

³⁷ Zemzare, D. *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*, Rīga, 1961, 11–63.

³⁸ Turpat, 64–72.

³⁹ Turpat, 73–90, 94–102; Fennell, T. G. *Fürecker's dictionary: the first manuscript*. Rīga, 1997; Fennell, T. G. *Fürecker's dictionary: the second manuscript*. Rīga, 1998; Fennell, T. G. *Manuale Lettico-Germanicum: the text of the original manuscript transcribed by Trevor G. Fennell*, Vol. 1–2. Rīga, 2001; Blese, E. *Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Rīga, 1936.

⁴⁰ Draviņš, K. Visvecākās latviešu ābece. *Ceļa Zīmes*, 24, 1955, 146–151; Draviņš, K. 17. gadsimta latviešu ābece Tartu Universitātes bibliotēkā. *Årsbok utgiven av seminarierna i slaviska språk, jämförande språkforskning och finsk-ugriska språk vid Lunds Universitet 1955–1956*, 1959, 67–88.

⁴¹ Apinis, A. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga, 1991, 65–71.

⁴² Kļava, K. *Die Sprache der lettischen juristischen Dokumente vom Ende des 17. Jahrhunderts*. Stockholm, 1989.

Kurzemē. Atsevišķi mācītāji, piemēram, Mālpilī,⁴³ Piltenē, daļu metriku ierakstu ir veikuši latviski. Tā kā lielākoties tie ir laulību ieraksti, ir pamats domāt, ka iemesls varētu būt bijusi nepieciešamība laulājamās pārus uzsaukt pirms laulībām, kas bija jādara draudzei saprotamā valodā.

17. gadsimta pēdējais ceturksnis bija pirmais latviešu rakstu valodas uzplaukuma laiks, starp 1671. un 1708. gadu iznāca ap 60 izdevumu latviski. Taču Lielā ziemeļu kara un mēra epidēmijas dēļ sekoja ilgāks apsūkuma periods. Izaugsme atsākās tikai ar 1722. gadu, kad atkal līdz gadsimta vidum parādījās ap 60 izdevumu.⁴⁴ Visnozīmīgākais ir 1739. gadā izdots otrais – atjaunotais un rediģētais – Bībeles izdevums.⁴⁵ Tieši tas kļūst par svarīgu normas avotu latviešu rakstu valodai tālākā attīstībā. Tas ir arī robežpunkts starp diviem latviešu rakstu valodas vēstures periodiem.

Periodā parādās arī pirmie beletristiskie teksti latviešu valodā. 1632. gadā pirmoreiz publicēts latviešu folkloras sacerējums – tautasdziesma.⁴⁶ Saglabājušies arī vairāki tautasdziesmu pieraksti rokrakstā. Savdabīga beletristikas grupa ir veltījumdzejoļi (*Gelegenheitsgedichte*), no kuriem agrākais ir no 1631. gada, bet kopumā līdz šim zināmi gandrīz 30 šādi 17. gadsimta teksti.⁴⁷ Ne šo tekstu autori, ne adresāti nav latvieši, bet tie atbilst sava laika daudzvalodu tradīcijai. Par pirmo prozas darbu latviešu valodā var uzskatīt G. Manceļa vārdnīcai (1638) pievienotās 10 sarunas starp diviem latviešu zemniekiem. To mērķis gan nebija sniegt beletristiku, bet kalpot par runātas latviešu valodas paraugu – valodas mācībgrāmatas sastāvdaļu.

Normas sākotnējās kodifikācijas periodam raksturīga pakāpeniska valodas rakstības un gramatisko formu vienādošana. G. Manceļa uzlabojumiem rakstībā sekoja K. Fīrekera ierosinājumi, bet, gatavojot

⁴³ Vanags, P. Latviešu valoda Mālpils baznīcas grāmatās 17.–18. gadsimtu mijā. I. Pauloviča. (red.). *Kultūrvēstures avoti un Mālpils novads*. Mālpils: Mālpils novada dome; Rīga: Zinātne, 2016, 65–83.

⁴⁴ Apinis, A. *Latviešu grāmatniecība*. Rīga, 1977, 57–80.

⁴⁵ Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 301–311.

⁴⁶ Draviņš, K. *Altlettische Schriften und Verfasser*. Lund, 1965, 46–50.

⁴⁷ Grudule, M. 17. gs. veltījuma dzeja latviešu valodā, *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē*, 13. Liepāja, 2008, 7–22; Grudule, M. Latvian Poetry in Livland and Courland in the 17th century and beginning of the 18th. K. Ross, P. Vanags (eds.). *Common Roots of the Latvian and Estonian Languages*. Frankfurt am Main etc., 2008, 101–147, šeit 138–143.

Bībeles izdevumu, notika mācītāju sanāksmes,⁴⁸ kurās vienojās par precizētu rakstību, kas pirmo reizi lietota 1685. gadā Jaunās Derības, Kurzemes baznīcas rokasgrāmatas un H. Ādolfija gramatikas izdevumos. Tālākus precizējumus rakstībā ieviesa arī 1739. gada Bībeles izdevums, kam sekoja ilgāks stabilitātes periods līdz pat 19. gadsimtam. Izmaiņas vienādošanas virzienā skāra arī gramatiku. G. Manceļa vārdnīca, sprediķu grāmata un Bībeles tulkojums ievērojami papildinājis arī latviešu rakstu valodas leksiku⁴⁹ un frazeoloģiju⁵⁰ gan ar tautas valodā noklausītiem, gan Bībeles frazeoloģismiem. Tas pilnveidoja reliģisko rakstu stilu un bagātināja to ar jauniem elementiem, padarot to tuvāku un saprotamāku vienkāršajam lasītājam.⁵¹

Šai periodā radās arī jauns latviešu rakstu adresāts – lasītājs latvietis. Latviešu valoda kļuva arī par **lasāmu valodu**. To veicināja latviešu skolu rašanās aizsākumi.⁵² Rīgā līdzās jau esošajām Jāņa un Ģertrūdes baznīcas skolām veidojās jaunas – 1676. gadā Lastadijā, 1667. gadā Ilģeciemā, 80. gados Torņakalnā, Āgenskalnā.⁵³ Rīgas latviešu skolām gan bija raksturīgi, ka mācības bieži vien notika vācu valodā. 80.–90. gados izveidoja skolas Rīgas patrimoniālajā apgabalā – Salā, Piņķos, Katlakalnā, Biķeros, Babītē, Olainē. Savukārt skolu aizsākums Vidzemē bija 17. gs. 80. gados zviedru varas laikā – Daugavgrīvā, Matīšos (1678), Rubenē (1679), Vietalvā, Lielsalacā (1682), Alūksnē (1683), Zeltīnos, Apukalnā.⁵⁴ Līdz 1710. gadam Vidzemē bija 68 draudzes skolas valsts muižās un privātmuižās. Kurzemes hercogistē pirmā skola, kurā mācījās arī latviešu bērni, bija Jelgavas Annas skola (1633), bet kopumā skolu sistēma 17. gadsimtā te vēl neveidojās. Taču latviešu lasītprasme neapšaubāmi bija pieaugusi.

⁴⁸ Straubergs, J. Kā noritēja Bībeles tulkošanas darbs. *Izglītības Mēnešraksts*, 1943, 9, 197–200.

⁴⁹ Šmits, P. Glikas bībeles valoda. *Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums*, 14, 1908, 21–100; Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 288–301.

⁵⁰ Veisbergs, A. Bībeles izcelsmes frazeoloģija latviešu valodā. *Contrastive and Applied Linguistics*, 3. Rīga, 1994, 31–62; Veisbergs, A. *Borrowed Phraseology in Latvian (17th–21st century)*. Rīga, 2012, 91–113; Migla, I. Frazeoloģismi G. Manceļa vārdnīcā "Lettus". *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 4, 2000, 150–159; Skrūzmane, E. Somatiskie frazeoloģismi Georga Manceļa "Postillā". *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 14 (1), 2010, 283–291.

⁵¹ Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 191–204; Veidemane, R. Stilistikās diferenciācijās aizsākumi E. Glikas Bībeles tulkojumā. *Valodas aktualitātes* 1986. Rīga, 1987, 35–45.

⁵² Staris, A. (red.). *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Rīga, 1987, 34–45.

⁵³ Straubergs, J. *Rīgas vēsture*. [Brooklyn], 1954, 366–376.

⁵⁴ Glück, H., Polanska, I. *Johann Ernst Glück (1654–1705): Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland*. Wiesbaden, 2005, 38–40, 49–51.

4. NORMAS STABILIZĀCIJAS PERIODS

Pēc Bībeles 2. izdevuma (1739) gan latviešu valodas gramatiskā, gan rakstības forma ieguva visai stabilas normas raksturu, kas nākamos 100 gados tikai minimāli mainījās. Tāpēc šo laiku var dēvēt par **normas stabilizācijas periodu**. Galvenās pārmaiņas valodā saistāmas ar pakāpenisku tematikas paplašināšanos, jaunas leksikas un stilu rašanos.

Nozīmīgāko vietu joprojām gan ieņēma reliģiskā literatūra:⁵⁵ Bībele (1739, atkārtots izdevums arī 1794); dziesmu grāmatas (kopskaitā vairāk nekā 25 izd.); lūgšanu grāmatas; katehismi; perikopes; sprediķu grāmatas (līdzās jau 17. gs. sarakstītajai Georga Manceļa sprediķu grāmatai (atkārtoti un papildināti izdevumi 1746., 1770. gadā) četras jaunas – Dundagas mācītāja Jākoba Bankava (*Jacob Friedrich Bankau*) – 5 izdevumi, sākot ar 1725. gadu, Cesvaines mācītāja Kristiāna Lenca (*Christian David Lenz*) – divas daļas – 1764. un 1767. gadā, Ārlavas mācītāja Frīdriha Mačevska (*Friedrich Gustav Maczewski*) – 1793. gadā, Rūjienas mācītāja Gustava Bergmaņa (*Gustav Bergmann*) – 1794. gadā) u. c.⁵⁶

Šai periodā paplašinās beletristisko tekstu daudzums un arī dažādība. Laikmetu ievadīja Gothards Frīdrihs Stenders (*Gotthard Friedrich Stender*),⁵⁷ kura publikācijas aptver garīgo un laicīgo dzeju – “Rahms laiks pehz pehrkona breemas” (1753), “Jaunas Siņģes” (1774), “Jauna isskaidrota Dseesmu grahmata” (1783), “Siņģu Lustes” (1783, 1789), kā arī garīgo un laicīgo prozu – “Swehti Stahsti” (1756), “Masa Bihbele” (1790), “Swehtas gudribas Grahmatiņņa” (1774), “Jaukas Pasakkas in Stahsti” (1766), “Pasakkas un Stahsti” (1789).

1790. gadā Aleksandrs Stenders (*Alexander Johann Stender*)⁵⁸ izdod pirmo dramatisko sacerējumu – lugu latviešu valodā – “Lustesspehle no Semmneeka / kas par Muischneeku tappe pahrwehrsts”, kas tulkota no dāņu rakstnieka Ludviga Holberga (*Ludwig Holberg*) darba “Kalna Jepe”. 19. gadsimta pirmajā pusē tai seko vairākas citas, no kurām īpaši var

⁵⁵ Apinis, A. *Latviešu grāmatniecība*. Rīga, 1977, 91–116.

⁵⁶ Sokols, Ē. (red.). *Latviešu literatūras vēsture, I. Latviešu folklorā, literatūra līdz 19. gs. vidum*. Rīga, 1959, 425–437.

⁵⁷ Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 367–416; Frīde, Z. *Latvis. Gothards Frīdrihs Stenders*. Rīga, 2003, 135–195.

⁵⁸ Sokols, Ē. (red.). *Latviešu literatūras vēsture, I. Latviešu folklorā, literatūra līdz 19. gs. vidum*. Rīga, 1959, 564–566.

pieminēt rokrakstā esošo 1817. gadā tulkoto un 1818. gadā izrādīto Frīdriha Šillera (*Friedrich Schiller*) lugas “Laupītāji” tulkojumu, ko veicis Jānis Peitāns no Dikļiem Vidzemē.⁵⁹

Beletristiku papildina pirmie plašākie stāstu un romānu tulkojumi⁶⁰ – 1807. gadā iznāca Kristiāna Zalcmaņa (*Christian Salzmann*) *Erzählung, wie Ernst Haberkfeld aus einem armen Bauer ein Freiherr geworden* A. J. Stendera tulkojumā (“Pilnīga isstahstischana, kahdā wihsē Ausan Ehrnests no semmneeka par Brihwkungu zehlees”), kas aptvēra 334 lpp. Savukārt 1825. gadā izdots pirmais nosacīti par pasaulē jaunatnes literatūru dēvējamais darbs Joahima Kampes (*Joachim Campe*) pārstrādātais “Robinsons Kruhsinšch” (*Robinson der Jüngere*) Kristofa Girgenzona (*Christoph Girgensohn*) tulkojumā 281 lpp. apjomā.

Nozīmīgs jaunums ir latviešu tautības autoru beletristikas parādīšanās, kas aizsākās ar Apriķu dzimtcilvēka Neredzīgā Indriķa dzeju krājumu (1806).⁶¹ 19. gadsimta pirmajā pusē latviešu literatūras veidošanā iesaistījās arvien vairāk latviešu, no kuriem nozīmīgākie ir Ansis Līvintāls, Ernests Dinsbergs, Ansis Leitāns, Jānis Ruģēns,⁶² kuri tulkoja vācu autoru darbus, kā arī rakstīja oriģinālsacerējumus, galvenokārt dzeju. Līdz ar to veidojās jauna rakstu valodas aktīvo lietotāju – rakstītāju grupa, kam latviešu valoda bija dzimtā.

Latviešu folklorai lielāku vērību sāka pievērst ar 18. gadsimta otro pusi,⁶³ bet pirmie tautasdziesmu krājumi iznāca 19. gadsimta sākumā – G. Bergmanis privātajā tipogrāfijā Rūjienā iespieda savus vākus *Erste Sammlung Lettischer Sinngedichte* (1807) un *Zweyte Sammlung lettischer*

⁵⁹ Apinis, A. *Neprasot atļauju: latviešu rokraksta literatūra 18. un 19. gadsimtā*. Rīga, 1987, 68–77.

⁶⁰ Frīde, Z. *Ienest sveci istabā: Latviešu literatūras veidošanās aspekti 19. gadsimta pirmajā pusē*. Rīga, 2011, 168–178; Veisbergs, A. The nation born in translation (Latvian translation scene). *Baltic Journal of English Language, Literature and Culture*, 4, 2014, 102–121, īpaši 106–110.

⁶¹ Taterka, T., Krastiņa, K. Latviešu zemnieka pirmie soļi literārajā laukā. Neredzīgā Indriķa parādīšanās eiropēiskās tautas apgaismības, Veimāras mākslas filozofijas un baltvācu dzimtbūšanas atcelšanas diskursa kontekstā. *Latvijas Universitātes raksti. 731. sēj. Literatūrzinātne, folkloristika, māksla*. Rīga, 2008, 31–49.

⁶² Sokols, Ē. (red.). *Latviešu literatūras vēsture, I. Latviešu folklorā, literatūrā līdz 19. gs. vidum*. Rīga, 1959, 595–623.

⁶³ Bērziņš, L. Latviešu tautas dzeja Stendera un Herdera laikmetā. *Filologu biedrības raksti*, 7, 1927, 154–173; Bērziņš, L. Atraktā tautas dzeja. *Filologu biedrības raksti*, 13, 1933, 114–151; Ambainis, O. *Latviešu folkloristikas vēsture: Pamatvirzieni un fakti*. Rīga, 1989, 18–35.

Sinn-oder Stegreifs-Gedichte (1808), kā arī Frīdriha Vāra (*Friedrich Wahr*) "Palzmareeschu Dseesmu Krahjums" (1808).

Apgaismības laikmeta ietekmē kopš 18. gs. 60. gadiem latviešu valodā aizsākās jauns lietisko tekstu veids⁶⁴ – praktisku padomu literatūra vairākās nozarēs: medicīnā, zemkopībā, lopkopībā, mājāsaimniecībā, pavārgrāmatas. Tā iesākas ar Jākoba Langes (*Jakob Lange*) tulkotajām Vidzemes igauņu daļas ārsta Pētera Vildes (*Peter Wilde*) medicīniska rakstura pamācībām "Latweeschu Ahrste",⁶⁵ kas 1768. gadā iznāca 28 turpinājumos. Tas uzskatāms arī par pirmo periodisko izdevumu latviešu valodā. Citos izdevumos propagandēta kartupeļu, ābolu audzēšana, biškopība u. c. jomas.

Kopš 18. gadsimta vidus iznāca pirmie kalendāri latviešu valodā, atsevišķi Kurzemei un Vidzemei.⁶⁶ Tajos līdztekus lietišķai informācijai par dabas parādībām, gaidāmajiem tirgiem u. c. sniegtas arī dažādas praktiskas pamācības, pakāpeniski parādās arī īsāki literāri teksti – dzejoļi, stāsti.

Jau 17. gadsimtā radās pirmie īsie juridiska rakstura teksti latviešu valodā, bet 19. gadsimta sākumā tika sagatavoti daudz plašāki juridiski materiāli – 1804. gadā "Likkumi preeksch Widsemes Semneekeem" – 54 lpp., 1805. gadā "Kursemmes Mescha=Likkumi" – 52 lpp., bet īpaši nozīmīgi ir dzimtzemnieku brīvlatīšanas likumu izdevumi Kurzemei – "Likkumu=Grahmata par Kursemmes Semneekem" (1818) un Vidzemei – "Likkumi Widsemmes Semneekeem dohti" (1820).

Līdz ar G. F. Stendera "Augstas Gudribas Grahmata no Pasaules un Dabbas" (1774, 1776),⁶⁷ kas ir populārs enciklopēdisks apcerējums dabaszinātnēs un ģeogrāfijā, sākās izziņas un mācību literatūras attīstība.⁶⁸ 19. gadsimta pirmajā pusē iznāca pirmā lasāmgrāmata skolai – Gotfrīda

⁶⁴ Daija, P. *Apgaismība un kultūrpārnese: Latviešu laicīgās literatūras tapšana*. Rīga, 2013.

⁶⁵ Pokrotniece, P. J. Lange un "Latviešu Ārste". Pēteris E. Vilde. *Latviešu Ārste*. Rīga, 1991, 219–245; Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 433–439.

⁶⁶ Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 427–433; Sokols, Ē. (red.). *Latviešu literatūras vēsture, I. Latviešu folklorā, literatūrā līdz 19. gs. vidum*. Rīga, 1959, 462–466.

⁶⁷ Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 387–394; Karulis, K. G. F. Stendera valoda un rakstība. G. F. Stenders. *Augstas gudribas grāmata no pasaules un dabas*. Rīga, 1988, 537–555.

⁶⁸ Grabis, R. Ieskats latviešu zinātnes valodas veidošanās sākumos. *Darbu izlase*. Rīga, 2006, 233–251; Frīde, Z. *Ienest sveci istabā: Latviešu literatūras veidošanās aspekti 19. gadsimta pirmajā pusē*. Rīga, 2011, 231–252.

Georga Miliha (*Gottfried Georg Mylich*) “Jauna Skohlas=Grahmata” (1803), pirmās priekšmetu mācību grāmatas – matemātikā (1806),⁶⁹ vācu valodā (1820), vēsturē (1829), ģeogrāfijā (ap 1830),⁷⁰ mūzikā (1848).

Aplūkojamajā periodā aizsākās žurnālu un laikrakstu tipa izdevumi latviešu valodā. Pirmais žurnāls “Latwiska Gadda=Grahmata”⁷¹ iznāca gan tikai divus gadus (1797–1798), taču pirmais laikraksts “Latweeschu Awises”,⁷² kas sāka iznākt 1822. gadā Jelgavā, turpināja savu pastāvēšanu līdz pat Pirmajam pasaules karam. No 1832. līdz 1846. gadā Rīgā iznāca arī otrs nozīmīgs laikraksts – “Tas Latweeschu Ļauschu Draugs”.⁷³

100 gadu laikā starp 18. un 19. gadsimta vidu kopā iznāca ap 1300 grāmatu latviski, perioda beigās jau ap 30 izdevumu gadā.⁷⁴ Pieauga arī tirāža – starp 1836. un 1855. gadu iespiests no viena līdz pusotram miljoniem eksemplāru.⁷⁵

Šāds izdevumu pieaugums nebūtu iespējams, ja tam līdztekus nepieaugtu arī lasītprasme latviešu vidū. Tās veicināšanā sākotnēja nozīme bija jau zviedru laikā 17. gadsimta beigās dibinātajām skolām Vidzemē, taču īpašu ietekmi uz to atstāja hernhūtiešu jeb brāļu draudžu kustība,⁷⁶ kas izplatījās Vidzemē, sākot ar 18. gs. 30. gadiem. Tās iespaidā lasītprasme kļuva par parastu lietu šajā apvidū. Nozīmīga vieta procesā bija Valmiermuižas skolotāju semināram (1738–1745), kas sagatavoja pirmos skolotājus zemnieku skolām. Brāļu draudžu novados 18. gadsimta beigās lasītpratēju skaits sasniedza 80–88%,⁷⁷ bet Vidzemē kopumā ap 75%.

⁶⁹ Klekere, I. Latviešu matemātikas mācīgrāmatas 19. gadsimtā. *Bibliotēku zinātnes aspekti: Grāmata – lasītājs*, 4 (IX). Rīga, 1980, 82–101.

⁷⁰ Apinis, A. Pirmā Latvijas ģeogrāfijas mācīgrāmata latviešu valodā. *Soļi senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās*. Rīga, 2000, 106–122.

⁷¹ Sokols, Ē. (red.). *Latviešu literatūras vēsture, I. Latviešu folklorā, literatūrā līdz 19. gs. vidum*. Rīga, 1959, 538–541; Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 439–444; Grigulis, A., Treijs, R. *Latviešu žurnālistikas vēsture. No pirmsākumiem līdz Pirmajam pasaules karam*. Rīga: Zvaigzne, 1992, 12–15.

⁷² Zelče, V. *Latviešu avižniecība: Laikraksti savā laikmetā un sabiedrībā 1822–1865*. Rīga, 2009, 95–220; Grigulis, A., Treijs, R. *Latviešu žurnālistikas vēsture. No pirmsākumiem līdz Pirmajam pasaules karam*. Rīga: Zvaigzne, 1992, 17–26.

⁷³ Turpat.

⁷⁴ Apinis, A. *Latviešu grāmatniecība*. Rīga, 1977, 91–92, 138–139.

⁷⁵ Apinis, A. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga, 1991, 142.

⁷⁶ Straube, G. *Latvijas brāļu draudzes diārijs (jaunākais noraksts) jeb hernhūtiešu brāļu draudzes vēsture Latvijā*. Rīga, 2000.

⁷⁷ Apinis, A. *Neprasot atļauju: latviešu rokraksta literatūra 18. un 19. gadsimtā*. Rīga, 1987, 15.

Kurzemē lasītpratēju skaits bija mazāks – aptuveni 30–35%.⁷⁸ Tas saistīts ar izglītības atšķirību abās provincēs. Kurzemē 18. gadsimtā vēl zemāko skolu sistēmas nebija vispār.⁷⁹ Savukārt Vidzemē tika turpinātas zviedru laikos aizsāktās tradīcijas, ko formāli nostiprināja 1765. gada Vidzemes landtāga lēmums par zemnieku skolām, kas paredzēja mājmacību un muižu skolu ierīkošanu.⁸⁰ Kaut realitāte visai stipri atšķīrās no lēmuma, taču kopumā zemnieku izglītības līmenis (lasītprasme) pieauga.

Brāļu draudzēs pamazām izplatījās arī rakstītprasme, par ko liecina fakts, ka līdztekus iespējstajai literatūrai šai apvidū kopš 18. gadsimta otrās puses izvērās rokraksta literatūras⁸¹ tradīcija. Tā ietver gan dzeju, gan prozu. Hernhūtiešu prozu veido gan tulkojumi – biogrāfijas, vēstures stāsti, reliģiski un misticiski sacerējumi, gan arī oriģināli darbi – autobio-grāfijas, draudžu hronikas. Brāļu draudžu locekļi bija arī pirmie, kas sāka rakstīt vēstules latviešu valodā.⁸² 19. gadsimta pirmajā pusē parādījās jau minētie pirmie latviešu tautības autori. Tādējādi latviešu valoda sāka pārtapt arī par **rakstāmu valodu** latviešiem pašiem. Latvieši pamazām sāka veidoties par rakstu valodas aktīvajiem lietotājiem – rakstītājiem, ne tikai klausītājiem un lasītājiem.

Pēc visu latviešu zemju iekļaušanas Krievijas impērijā 18. gadsimta beigās un Krievijas izglītības sistēmas reformas 19. gadsimta sākumā latviešu skolas tomēr palika atšķirīgā stāvoklī.⁸³ Baltijā izglītība tika atstāta vietējās pārvaldes pārziņā un tādējādi nevis Krievijas izglītības, bet iekšlietu ministrijas pakļautībā. 1805. gadā apstiprināja Georga Frīdriha Parrota (*Georg Friedrich Parrot*) izstrādāto *Verordnung über Gemeindeschulen im Bildungsgebiet Dorpat* ("Nolikums par draudzes skolām Tērbatas mācību apgabalā"), kas tomēr netika realizēts.

⁷⁸ Салминь, А. Я. О грамотности крестьян Лифляндской и Курляндской губерний в XVIII в. *История СССР*, 1969, № 5, 136–140.

⁷⁹ Staris, A. (red.). *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Rīga, 1987, 61–65.

⁸⁰ Turpat, 57–61.

⁸¹ Apinis, A. *Neprasot atļauju: latviešu rokraksta literatūra 18. un 19. gadsimtā*. Rīga, 1987, 11–67; Apinis, A. Hernhūtiešu vēsturiska un biogrāfiska satura rokraksti. *Grāmata. Veltījums latviešu grāmatas 475 gadu atcerei*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2000, 11–29.

⁸² Adamovičs, L. *Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks, 1710–1740*, 2. izd. [Mineapolis], 1963, 349–361.

⁸³ Staris, A. (red.). *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Rīga, 1987, 72–77.

Zemāko skolu sistēma laukos tika balstīta uz atšķirīgajiem 1817. un 1819. gada zemnieku brīvlaišanas likumiem, kas noteica izglītības pamatus Kurzemē un Vidzemē.⁸⁴ Tāpēc abās guberņās pastāvēja atšķirīgas sistēmas – Vidzemē bija pagastskolas un augstāka līmeņa draudzes skolas, bet Kurzemē – tikai pagastskolas. Tomēr skolu nebija visur, arī faktiskais skolēnu skaits bija visi neliels, piem., Vidzemē 1835. gadā tikai 7,3% no visiem skolas vecuma bērniem apmeklēja skolu. Galvenā mācību forma joprojām bija māj mācība, ko realizēja lielākoties sievietes – mātes, bet pārraudzīja draudžu mācītāji.

19. gs. 40. gados tika uzsākta formāla skolotāju gatavošana. Atvēra skolotāju seminārus – Irlavā Kurzemei un Valmierā Vidzemei.⁸⁵ Tautskolu situācijas uzlabošanai nozīmīga vieta bija atvēlēta 1849. gada Vidzemes zemnieku likumos, taču to faktiskā realizācija aizsākās tikai pēc 1861. gada.⁸⁶ Kurzemē 19. gadsimta pirmajā pusē vairs nekādas būtiskas pārmaiņas nenotika.

Galvenā loma latviešu valodas izpētē un veidošanā līdz 19. gadsimta vidum bija vācu tautības mācītājiem. 18. gadsimta vidū latviešu valodas apraksts nostājas uz moderniem pamatiem. 1761. gadā G. F. Stenders publicēja savu *Neue vollstündigere lettische Grammatik*, bet 1783. gadā papildinātu izdevumu *Lettische Grammatik*.⁸⁷ Attīstījās arī leksikogrāfija. Nozīmīgākās vārdnīcas – Jākoba Langes *Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch-deutsches Lexicon* (1777) un G. F. Stendera *Lettisches Lexicon* (1789).⁸⁸ Abas kalpoja līdz pat 19. gadsimta otrajai pusei.

19. gadsimta sākumā latviešu valodas aprakstīšanā un kopšanā bija ieinteresēti vairs ne tikai atsevišķi indivīdi, bet jau samērā daudzi garīdznieki. Šim mērķim viņi 1824. gadā izveidoja Latviešu literāro jeb draugu biedrību (*Lettisch-literärische Gesellschaft*),⁸⁹ kas nodarbojās ar latviešu

⁸⁴ Staris, A. (red.), *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Rīga, 1987, 77–102.

⁸⁵ Turpat, 102–106, 144–155.

⁸⁶ Turpat, 117–143.

⁸⁷ Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 368–387.

⁸⁸ Turpat, 353–366, 401–416; Zemzare, D. *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga, 1961, 124–152, 175–184.

⁸⁹ Ārons, M. *Latviešu Literāriskā (Latviešu Draugu) Biedrība savā simts gadu darbā. Ainas no latviešu un vāciešu attiecību vēstures*. Rīga: A. Gulbis, 1929; von Hehn, J. *Die Lettisch-literärische Gesellschaft und das Lettentum*. Königsberg (Pr.) und Berlin: Ost-Europa-Verlag, 1938.

valodas izpēti. 1828. gadā sāka iznākt tās rakstu krājumi *Magazin der lettisch-literärischen Gesellschaft*.⁹⁰

Produktīvākais 19. gadsimta pirmās puses latviešu valodas aprakstītājs bija pirmais Tērbatas Universitātes latviešu valodas lektors Oto Rozenbergers (*Otto Rosenberger*), bet par visa gadsimta nozīmīgāko gramatiku kļuva Augusta Bīlenšteina (*August Bielenstein*) *Die lettische Sprache, nach ihren Lauten und Formen* (1863–1864).⁹¹ Tās teorētiskajās nostādnēs balstījās visas nākamās latviešu gramatikas līdz pat 20. gadsimtam.

19. gadsimta sākumā bija kļuvis skaidrs, ka latviešu valodas rakstība tomēr nav ideāla, tika izvirzīti dažādi priekšlikumi tās mainīšanai,⁹² notika pat diskusija *Magazin* numuros, tomēr vienots risinājums panākts netika, un viss palika bez pārmaiņām.

Rakstu valodas morfoloģija bija visumā stabila. Līdz ar jauniem žanriem attīstījās specifiska nozaru leksika, kas veidoja pamatu terminoloģijai. 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta pirmajā pusē latviešu rakstu valodā ienāca jauni internacionālismi,⁹³ tomēr bieži internacionālismu vietā vēl lietotas aprakstošas vairāku vārdu konstrukcijas, piem., *Academie – Augsta skola, Addressiren – us grahmatu rakstiht, kam ta peeder*.

Sintaksē joprojām spēcīgs vācu valodas iespaids, kas gan atkarīgs no autora. Labākā valoda ir J. Langem, G. F. Stenderam, Kristofam Harderam (*Christoph Harder*), Kārlim Elferfeldam (*Karl Elverfeld*), Kārlim Hūgenbergeram (*Karl Hugenberger*), arī jaunajiem latviešu tautības autoriem, tomēr arī viņiem tiek pārņemta pakļaušanās vācu valodas ietekmei.

Tādējādi normas stabilizācijas periodā turpinās jaunu lietojuma jomu un stila līdzekļu veidošana. Turpinās valodas izveides process jeb tālāktattīstība, kurā kļūst saredzami vēl būtiski uzlabojami rakstu valodas aspekti.

Šajā pat laikā (18. gs. vidus–19. gs. vidus) no Vidzemes un Kurzemes atdalītajā bij. Poļu Vidzemē veidojās sava rakstu valoda, kas bija balstīta

⁹⁰ Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 527–557.

⁹¹ Kļaviņa, S. Die Werke von August Bielenstein – eine bedeutende Quelle der Indoeuropäistik des 19. Jahrhunderts. *Res Balticae, Miscellanea italiana di studi baltistici*, 8, 2002, 151–168; Kļaviņa, S. *Latviešu valodas pētnieki. No kļaušu laikiem līdz savai valstij*. Rīga: RaKa, 2008, 25–51.

⁹² Bergmane, A., Blinkena, A. *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga, 1986, 21–22.

⁹³ Ozols, A. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga, 1964, 401–416; Ozols, A. Internacionālismu liktenis latviešu tautības valodā. Ozols, A. *Raksti valodniecībā*. Rīga, 1967, 464–482.

Dienvidlatgales izloksnēs.⁹⁴ Te norisinājās valodas izveides un normas sākotnējās kodifikācijas periods. Pirmais pieminētais, bet neatrastais izdevums ir ar 1730. gadu datētā “Katoliszka Dzismiu gromota”. Agrākā saglabājusies grāmata ir t. s. Asūnes evaņģēliji jeb perikopju krājums *Evangelia Toto Anno singulis Dominicis & Festis diebus*, kas iespiests 1753. gadā Viļņā.⁹⁵ Kopš 1771. gada daudzkārt izdots dziesmu, lūgšanu un katehisma apkopojums *Nabożeństwo*. 1768. gadā izdota pirmā ābece, 1801. gadā atsevišķa dziesmu grāmata “Dzismies Swatas”, 1805. gadā plašs katehisms jautājumos un atbildēs “Wyssa mocieyba katoliszka”, kā arī citi reliģiski izdevumi. Pirmā praktisku padomu grāmata ir Juzefa Akeleviča (*Józef Akielewicz*) “Eysa mociba ap audzieyszonu biszu” (1832). Kopumā starp 1753. un 1835. gadu izdots ap 40–50 grāmatu.⁹⁶

Latgalisko grāmatu autori, tātad arī rakstu valodas veidotāji bija dažādas cittautu izcelsmes katoļu garīdznieki, taču lasītāji varēja būt ne tikai citi garīdznieki, bet arī zemnieki. Kaut arī mūsdienu Latgalē ne poļu (1561–1772), ne krievu (kopš 1772) laikmetā praktiski nebija skolu zemniekiem, kurās mācītu arī dzimto valodu,⁹⁷ gan izdotās ābece, gan citu grāmatu periteksti liecina, ka daļa šī novada latviešu apguva arī lasītprasmi. Tātad latgaliešu rakstu valoda šai laikā bija ne tikai klausāma, bet arī lasāma valoda. Ikdienā, protams, tika lietotas vietējās izloksnes. 19. gadsimta sākumā sarakstītas arī pirmās gramatikas, kas domātas valodas apguvei garīdzniekiem, vispirms jau Krāslavas garīgajā seminārā,⁹⁸ kas darbojās starp 1757. un 1842. gadu. Gramatiku rokraksti zināmi kopš 1810. gada, bet pirmā iespiestā latgaliešu gramatika ir “Grammatyka Inflansko-Łotewska..” (1817).

⁹⁴ Stafecka, A. Trīs posmi latgaliešu rakstu valodas vēsturē. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1991, 1, 45–56; Leikuma, L. *Gruomota škuoluotuojim*. Lielvārde: Lielvārds, 1993, 70–76.

⁹⁵ *Evangelia toto anno 1753. Pirmā latgaliešu grāmata*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2004.

⁹⁶ Apinis, A. *Latviešu grāmatniecība*. Rīga, 1977, 114–116.

⁹⁷ Staris, A. (red.). *Tautas izglītība un pedagogiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Rīga, 1987, 45–48, 67–71, 109–114.

⁹⁸ Brežgo, B. Školas Latgolā XVII–XX g.s. *Latgolas Škola*, 1928, 7, 7.

5. NORMAS DAĻĒJAS MAIŅAS UN MODERNIZĀCIJAS PERIODS

Jauns latviešu rakstu valodas vēstures periods, ko var dēvēt par **normas daļējas maiņas un modernizācijas periodu**, sākās 19. gadsimta vidū līdz ar nacionālās atmodas kustību. Viens no tās stūrakmeņiem bija latviešu valoda – tās lietošana un tālāka veidošana.

Būtiskākā pārmaiņa, kas notika šai laikā, – par rakstu valodas kopējiem un attīstītājiem kļuva paši latvieši, pārņemot līdz tam vācu tautības mācītāju veiktās funkcijas.⁹⁹ Turklāt paplašinājās latviešu rakstu valodas aktīvo lietotāju – rakstītāju loks. Gan grāmatu, gan periodikas autoru vidū pieauga latviešu īpatsvars. Sāka iznākt jauni laikraksti – “Mahjas Weesis” (1856–1910),¹⁰⁰ “Pehterburgas Awises” (1862–1865),¹⁰¹ “Baltijas Wehstnesis” (1868–1906).¹⁰² Pirmais dienas laikraksts bija “Rīgas Lapa” (1877–1880), bet turpmāk dienas laikraksti iznāca nepārtraukti. Literāri un sabiedriski nozīmīgi bija žurnāli “Pagalms” (1881–1882), “Rota” (1884–1888), bet jo īpaši “Austrums” (1885–1906) un “Mahjas Weesa Mehnesch-raksts” (1895–1905).¹⁰³ Visu šo izdevumu veidošanā bija iesaistīti jau ļoti daudzi latvieši no dažādiem sabiedrības slāņiem.

Beletristikā ienāca literāri nobrieduši autori, kas radīja nozīmīgas un paliekošas kultūras vērtības. Ja Jura Alunāna vai Ausekļa dzejai šodien ir vairāk vēsturiska vērtība, tad pirmais romāns latviešu valodā – brāļu Kaudzišu “Mērnieku laiki” (1879), Andreja Pumpura literārais eposs “Lāčplēsis” (1888), Rūdolfa Blaumaņa proza un dramaturģija,

⁹⁹ Ancītis, K. Kādas valodnieciskas polemikas simtgadu piemiņai. *Rakstu krājums. Veltījums akad. prof. Dr. J. Endzelīnam*. Rīga, 1959, 269–303; Vanags, P. Latviešu valodas standartizācijas problēma 19. gadsimtā: valodas kopēju maiņa. *Latvijas Universitātes raksti*, 731. sēj. *Literatūrzinātne, folkloristika, māksla*. Rīga: LU, 2008, 62–71.

¹⁰⁰ Zelče, V. *Latviešu avīžniecība: Laikraksti savā laikmetā un sabiedrībā 1822–1865*. Rīga, 2009, 223–320.

¹⁰¹ Apals, G. *Pēterburgas Avīzes: Latviešu pirmā saskare ar Eiropas politiskajām idejām*. Rīga, 2011; Roze, L. *Latviešu valoda pirms simt gadiem: “Pēterburgas Avīžu” sabiedriski politiskā leksika*. Rīga, 1962; Grigulis, A., Treijs, R. *Latviešu žurnālistikas vēsture. No pirmsākumiem līdz Pirmajam pasaules karam*. Rīga: Zvaigzne, 1992, 30–52.

¹⁰² Sokols, Ē. (red.). *Latviešu literatūras vēsture, II. Latviešu nacionālās literatūras sākuma periods*. Rīga, 1963, 91–110; Grigulis, A., Treijs, R. *Latviešu žurnālistikas vēsture. No pirmsākumiem līdz Pirmajam pasaules karam*. Rīga: Zvaigzne, 1992, 58–66.

¹⁰³ Sokols, Ē. (red.). *Latviešu literatūras vēsture, III. Jaunās strāvas periods*. Rīga, 1956, 66–82; Grigulis, A., Treijs, R. *Latviešu žurnālistikas vēsture. No pirmsākumiem līdz Pirmajam pasaules karam*. Rīga: Zvaigzne, 1992, 77–90; I. Bērziņš (red.). *Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 357–376.

Aspazijas un Raiņa dzeja un dramaturģija, Jāņa Poruka, Kārļa Skalbes, Friča Bārdas un vēl daudzu citu literātu darbi ir aktuāli arī pēc vairāk nekā simts gadiem pēc to radišanas. Literāti veicināja rakstu valodas uzplaukšanu, daži no tiem kā, piemēram, Rainis, – bija pat īpaši aktīvi valodas jaunveidotāji.

Latviešu rakstu valodas fonoloģiskā un arī morfoloģiskā puse jau perioda sākumā bija stabila un akceptēta, bet rakstība vēl bija uzlabojama. 19. gs. 60. gados skaidri tika apzinātas risināmās problēmas, no kurām galvenā bija – pāreja no fraktūras uz antīkvu iespiestos tekstos, tomēr reālas virzības uz priekšu vēl nebija. Sākot ar 70. gadiem, galvenais rakstības reformu ierosinātājs, organizētājs un realizētājs centrs bija 1868. gadā dibinātās Rīgas Latviešu biedrības Zinātnības komiteja, vēlāk Zinību komisija (RLB ZK).¹⁰⁴ Tika izdoti raksti ar dažādiem reformētas rakstības paraugiem. Līdztekus jaunas ortogrāfijas veidošanai 19. gadsimta beigās vienkāršota arī tradicionālā rakstība – at mesti nevajadzīgie līdzskaņu dubultnieki un ierobežota mēmā *h* lietošana garo patskaņu apzīmēšanai.

1908. gadā RLB ZK paspārnē noorganizēja Ortogrāfijas komisiju, kurā piedalījās valodnieki Kārlis Milenbahs, Jānis Endzelīns u. c. Tā izstrādāja ortogrāfijas priekšlikumus, kas publicēti presē. Projektu apsprieda arī 1908. gada jūnijā, bet tā paša gada novembrī publicēts “Uzaicinājums latviešu pareizrakstības reformas lietā”, kurā vēlreiz sniegti jaunās latviešu valodas rakstības principi.¹⁰⁵ Šie principi noteica: 1) pāreju uz latīņu burtiem; 2) *h* kā garumzīmes atmešanu; 3) burtu š, ž, č, dž; s, z, c, v lietojumu mūsdienu funkcijā; 4) patskaņu garumu apzīmēšanu ar gulošu svītru ne tikai saknēs, bet arī piedēkļos un galotnēs; 5) divskaņa [ie] apzīmēšanu ar *ie* vecās tradīcijas *ee* vietā.¹⁰⁶ Tomēr sākt ieviest reālā lietojumā jauno ortogrāfiju varēja tikai pēc Latvijas valsts nodibināšanas 1918. gadā.

¹⁰⁴ Bergmane, A., Blinkena, A. *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga, 1986, 24–30; Wohlfart, K. *Der Rigaer Letten Verein und die lettische Nationalbewegung von 1868 bis 1905*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2006, 244–252; Volfarte, K. *Rīgas Latviešu biedrība un latviešu nacionālā kustība no 1868. līdz 1905. gadam*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 200–205.

¹⁰⁵ Kļaviņa, S. *Latviešu valodas pētnieki. No klausu laikiem līdz savai valstij*. Rīga: RaKa, 2008, 123–133, īpaši 126–128.

¹⁰⁶ Paegle, Dz. *Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes. Otrā paaudze*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2001, 39–46.

Līdztekus ortogrāfijas jautājumiem tika risināti arī citi rakstu valodas normēšanas jautājumi, lielākoties leksikas un sintakses problēmas. 19. gadsimta vidū ievērojamākā loma latviešu rakstu valodas veidošanā piederēja Jurim Alunānam¹⁰⁷ un Atim Kronvaldam.¹⁰⁸ Viņi gan aizstāvēja latviešu valodas pozīcijas, gan pilnīgoja latviešu rakstu valodas tālākas veidošanas paņēmienus. Ļoti nozīmīgs ir viņu devums latviešu valodas vārddarināšanas līdzekļu izzināšanā un aktivizēšanā.¹⁰⁹ Būtiska nozīme valodas izveides procesā bija Krišjāņa Valdemāra vadībā sagatavotajām vārdnīcām, vispirms jau 1872. gadā iznākušajai “Kreewu-latweeschu-wahzu wahrnizeī”.¹¹⁰ Tajā ietverti ļoti daudzi jaunvārdi. To starpā gan A. Kronvalda, gan citu darinājumi, gan arī daudzi jauni internacionālismi. Jaundarinājumi nepalika tikai vārdnīcās, 19. gadsimta otrās puses periodika un grāmatas veicināja to ieviešanos latviešu valodā. Pakāpeniski rakstu valodas jaunrades procesā iesaistījās plašs tautas darbinieku loks.

Šai periodā latviešu rakstu valoda būtiski izmainījās. Jaunlatviešu lietotā rakstu valoda vēl principā ne ar ko neatšķīrās no iepriekšējā perioda valodas, ko kultivēja vācu tautības rakstītāji un viņu sekotāji, bet līdz 20. gadsimta sākumam rakstu valoda bija atbrīvojusies no daudziem ģermānismiem, tuvinoties dzīvajai tautas sarunvalodai. Tas jūtams gan leksikā, gan gramatikā, piem., izzudusi vai ievērojami samazinājusies: *tas, tā; viens, viena* lietošana artikula funkcijā; atributīvā ģenitīva lietošana aiz apzīmējamā vārda.¹¹¹ Aizguvumu vietā, kā arī jaunu jēdzienu apzīmēšanai darināti jaunvārdi, piemēram, *apstāklis, apvārsnis, atkārtot, burtnīca, cēlonis, dzeja, izglītība, izloksne, jaunatne, kundze, līdzeklis, nākotne, pilsonis*,

¹⁰⁷ Brence, M. Juris Alunāns (1832–1864) – latviešu valodas kopējs un bagātinātājs. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 18. Rīga: Avots, 1982, 41–46.

¹⁰⁸ Kušķis, J. Kronvalda Atis un latviešu valoda. *Varavīksne 1987*. Rīga: Liesma, 1987, 186–201; Strautiņa, V. A. Kronvalda uzskati par latviešu valodu un tās attīstības iespējām. *Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 1967, 109–121.

¹⁰⁹ Blinkena, A. The Role of Neo-Latvians in Forming of Latvian Literary Language. *National Movements in the Baltic Countries in the 19th Century* (Studia Baltica Stockholmiensia, 2). Stockholm, 1985, 337–343.

¹¹⁰ Zemzare, D. *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Rīga, 1961, 218–311; Karulis, K. Valdemāra vārdnīca un latviešu literārās valodas attīstība. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 8. Rīga: Liesma, 1972, 40–53.

¹¹¹ Kažoku Dāvis. Mūsu rakstu valoda un mūsu tēvu valoda. *Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums*, 8, 1893, 18.

priekšmets, rakstnieks, raksturs, saeima, satversme, skābeklis, slāpeklis, stāvoklis, tēlot, ūdeņradis, vēstule, vēsture, vienība, zīmulis. Ļoti plaši latviešu valodā ieviesti dažādi internacionālismi, modernizētas to formas.¹¹² Tā jau 1862. gada “Pēterburgas Avīžu” numuros atrodami, piem., *aritmētika, banka, demokrātija, direktors, eksāmens, fakultāte, ideja, konstitūcija, kultūra, medicīna, opera, partija, prēmija, republika, skulptūra* u. c.¹¹³

No 19. gadsimta beigām rakstu valodas kopšanā galveno lomu pakāpeniski sāka ieņemt akadēmiski izglītoti filologi valodnieki – Kārlis Mīlenbahs, Jēkabs Velme, Pēteris Šmits, Jānis Endzelīns. Ar viņu līdzdalību izstrādāja jaunās ortogrāfijas projektu. Rakstu valodas moderno normu kodificēšanā nozīmīga vieta bija 1907. gadā izdotajām J. Endzelīna un K. Mīlenbaha grāmatām “Latweeschu gramatika” un “Latweeschu walo-
das mahziba”, kas kļuva par normas avotu nākamajos gadu desmitos.¹¹⁴

Līdztekus publicistiem un valodniekiem latviešu literārās valodas veidošanā nozīmi ieguva arī spilgtākie literāti – Apsīšu Jēkabs, Doku Atis, Rūdolfs Blaumanis, Aspazija, Andrievs Niedra u. c. Literatūras apskatos bieži uzmanība pievērsta ne tikai satura, bet arī valodas novērtējumam.¹¹⁵ Ļoti nozīmīga, kaut arī reizēm pretrunīgi vērtēta, vieta ir dzejnieka Raiņa darbībai, it īpaši viņa veiktajam J. Gētes “Fausta” tulkojumam (1896–1898).¹¹⁶ Viņa dzejas valoda papildināja gan poētikas izteiksmes līdzekļus, gan rakstu valodu kopumā. Raiņa dzejas valodai raksturīgi īsi atvasinājumi, piem., *atveldze, baisma, mīla*; neregulāri atvasinājumi no darbības vārda saknes, piem., *aicīnums, nožēlums; čalošs, zaļošs*; salikteni, piem., *ārprātnams, vasarlietus, tēraudzils*.¹¹⁷ Raiņa valoda ietekmējusi arī turpmāko poētikas valodu 20. gadsimtā.

¹¹² Roze, L. Pirmā latviešu svešvārdu vārdnīca. *Valodas un literatūras institūta raksti, XIII. Leksikogrāfijas un leksikoloģijas jautājumi.* Rīga, 1961, 273–299; Roze, L. *Latviešu valoda pirms simt gadiem.* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1962.

¹¹³ Alunāns, J. Iztulkošana no kādiem svešiem vārdiem, kas Pēterburgas Avīzēs no 1862. gada atronami. *Pēterburgas Avīzes*, pielikums pie Nr. 26, 1862, V–VIII.

¹¹⁴ Metuzāle-Kangere, B. Linguistic Perspectives in Latvia 1900–1914. *The Baltic Countries 1900–1914* (Studia Baltica Stockholmiensia, 5). Stockholm, 1990, 443–455; Paegle, Dz. *Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes. Otrā paaudze.* Rīga: Zvaigzne ABC, 2001, 53–57, 95–96.

¹¹⁵ Blinkena, A. Latviešu literārā valoda 19. gs. 80.–90. gados. *Baltistica*, 31 (2), 1996, 241–247.

¹¹⁶ Druviete, I. (sast.). *Kārlis Mīlenbahs un viņa laikmets.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2014, 77–115.

¹¹⁷ Grabis, R. Raiņa ieguldījums latviešu literārās valodas attīstībā. *Darbu izlase.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2006, 203–213; Grase, H. Raiņa leksika. *Cēļi*, 9. Rīga: Ramave, 1939, 283–309.

Atsevišķās zinātņu jomās sāka veidoties arī terminoloģijas pamati – ķīmijā¹¹⁸, valodniecībā¹¹⁹, arī botānikā, medicīnā, fizikā, jurisprudencē. Tomēr terminrade vēl nebija sistemātiska un koordinēta, atsevišķi terminu saskaņošanas centieni bija saistīti ar profesionālu organizāciju darbību vai enciklopēdisku izdevumu rediģēšanu.¹²⁰

19.–20. gs. mijā bija pieaugusi latviešu rakstu valodas loma latviešu sabiedrībā. Lasītprasme 1897. gadā Vidzemē bija 94,6%, Kurzemē – 88,6%,¹²¹ kas līdz ar Igauniju un Somiju bija visaugstākais procents toreizējā Krievijas impērijā.

Tik augstus lasītprasmes rādītājus neapšaubāmi bija veicinājuši arī formālās izglītības attīstība. Ja līdz 19. gs. 70. gadiem tautskolas bija atstātas pašplūsmai, sabiedriskie procesi veicināja, ka kopš 1874. gada Vidzemē un 1875. gada Kurzemē tās ieguva stingrākus priekšrakstus un mācību programmas.¹²² Skolās kā mācību priekšmeti iekļauti arī lasīšana un rakstīšana mātes valodā, kam bija vajadzīgas arī mācīgrāmatas.

Pirmā – Friča Mekona “Latwiskas walodas katķisme preeksch tautas skohlahm” iznāca jau 1874. gada, tai sekoja Ģederta Tauriņa darbs “Latweeschu walodas gramatika preeksch skōhlahm un paschmahzibas” (1877), Kaudzītes Matisa “Wadons ortografijas mahzibā tautas skohlahm” (1877), Heinriha Spalviņa “Paligs walodas mahzibā un dohmu rakstos” (1879), kā arī citu autoru mācīgrāmatas. Kopumā laikā līdz Pirmajam pasaules karam izdeva vairāk nekā 20 autoru darbus, daudzus arī atkārtotos izdevumos.¹²³

¹¹⁸ Baldunčiks, J. Latviešu ķīmijas terminoloģijas attīstība 19. gs. 50.–70. gados. *Vārds un tā pētišanas aspekti*, 13 (2), 2009, 6–16.

¹¹⁹ Peile, E. Materiāli latviešu gramatikas terminoloģijas vēsturei 19. gadsimta pēdējā ceturksnī. *LVU Zinātniskie raksti*, LX sēj., 9.A laid. Rīga, 1967, 277–314; Paegle, Dz. *Latviešu valodas mācīgrāmatu paaudzes. Pirmā paaudze*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999, 76–81; Baldunčiks, J. Latviešu valodniecības terminoloģijas attīstība 19. gadsimtā. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti*, 2. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2008, 23–35.

¹²⁰ Baltiņš, M. Latviešu terminoloģijas attīstība: mantojums, problēmas un perspektīvas. *Letonikas pirmais kongress. Valodniecības raksti*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 2006, 72–73.

¹²¹ Bērziņš, V. (red.). *20. gadsimta Latvijas vēsture. I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000, 287.

¹²² Staris, A. (red.). *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Rīga, 1987, 117–134.

¹²³ Paegle, Dz. *Latviešu valodas mācīgrāmatu paaudzes. Pirmā paaudze*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999, 97; Paegle, Dz. *Latviešu valodas mācīgrāmatu paaudzes. Otrā paaudze*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2001, 47–49.

Īpašu vietu šo grāmatu vidū ieņem Andreja Stērstes “Latweeschu walodas mahziba, sistematisks kurss” (1879–1880), kas ir pirmā latviski sarakstītā sistemātiskā latviešu valodas gramatika un gandrīz trīsdesmit gadus bijusi plašākā un labākā gramatika latviešu valodā.¹²⁴ Nākamie šāda veida darbi ir jau pieminētie J. Endzelīna un K. Milenbaha kopdarbi “Latweeschu gramatika” un “Latweeschu walodas mahziba” (1907).

Tautskolas attīstība 19. gadsimta beigās pēc neilga pacēluma tomēr apsīka. Tam bija nopietni politiski iemesli. Pēc Nikolaja Manaseina vadītās Krievijas senāta komisijas revīzijas Baltijā 1886. gadā sākās pakāpeniska visas izglītības rusifikācija.¹²⁵ Sākumā vidējā un augstākā izglītība, bet līdz 1901. gadam arī pirmmācība laukos pārgāja uz krievu mācību valodu. Latviski palika tikai reliģijas mācība, kā arī pašas mātes valodas stundas, kaut to skaits tika ievērojami samazināts. Zināms skolu rusifikācijas atslābums iestājās pēc 1905. gada revolūcijas, bet 1913. gadā tā tika atsākta ar jaunu sparū.¹²⁶ No pilnīgas jaunatnes rusifikācijas izglāba Pirmais pasaules karš un Latvijas valsts izveidošana, kurā pirmoreiz latviešu valodā bija pieejama ne tikai pirmmācība, bet arī vidusskola un augstākā izglītība.

Sabiedriskās dzīves, kultūras, bet jo īpaši skolu izplatība bija veicinājusi to, ka līdztekus izloksnēm daudzi latvieši līdz 19. gadsimta beigām bija apguvuši rakstu valodu ne tikai pasīvi, bet lietoja to arī aktīvi – gan rakstu, gan arī runas formā. Jau 1862. gadā J. Alunāns savā manuskriptā palikušajā rakstā *Audiatur et altera pars* šādi raksturojis latviešu valodas izlokšņu un rakstu valodas situāciju: “Pašlaik latviešu valodā var izšķirt divas galvenās izloksnes, proti, īsti latvisko Kurzemē un Vidzemē un poliski latvisko Vitebskas guberņā, pie kam pēdējai pieder arī Augškurzemes un Daugavpils izloksne, kā arī izloksne Vidzemē ap Alūksni. [...] Latvietis no Liepājas vai Bauskas apkaimes bez grūtībām sapratīs latviešus no Kokneses vai Mazsalacas. Ir gan latviešiem dažādās vietās dažāda izruna un uzsvēruma veidi, bet tie nav tik ievērojami, ka varētu kavēt saprašanos. Taču arī šī izrunas atšķirība dienu no dienas mazinās sakarā

¹²⁴ Paegle, Dz. *Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes. Pirmā paaudze*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1999, 28–34; Blese, E. *Stērstu Andreja gramatiskie darbi*. Rīga: Rota, 1934.

¹²⁵ Staris, A. (red.). *Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam*. Rīga, 1987, 178–200.

¹²⁶ Bērziņš, V. (red.). *20. gadsimta Latvijas vēsture. I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918*. Rīga, 2000, 476–479.

ar attīstītākas kultūras nosacīto latviešu rakstu valodas izplatīšanos, kas, kā zināms, pamatojas Jelgavas un Rīgas apkārtnes tautas valodā. Līdz ar to, ka virsroku ņēmusi rakstu valoda, iznācis, ka rakstu pratēji un vairāk lasījušie latvieši, tāpat saimnieki, krodzinieki, amatnieki utt., satiksmē savā starpā visā Latvijā lieto gandrīz vienīgi šo rakstu valodu, kamēr lokālisti vēl dzīvo tālāk dienestnieku un kalpu mutē. Jā, šī rakstu valoda pamazām izspiež arī polisko latviešu dialektu.”¹²⁷

Ja 19. gadsimta vidū šādu J. Alunāna viedokli var uzlūkot par daļēji pārspīlētu, ko veicinājusi viņa vēlme rehabilitēt un pozitīvi novērtēt latviešu valodu, atbildot uz vācu izdevumos izteiktām kritiskām piezīmēm, tomēr tendenci tas neapšaubāmi parāda. Gadsimta pēdējā ceturkšņa presē atkārtoti var lasīt līdzīgus novērojumus. Piemēram, 1887. gadā kāds Daugavietis, aprakstot ceļojumu pa Kurzemi, izsaka domu, ka visiem būtu jāapgūst rakstu valoda, “kuŗu izglītoti dundadznieki ļoti glīti runā.”¹²⁸ Ed. Z., stāstot par studentu gadu piedzīvojumiem, piemin savu biedru Grumbu, kas “būdams iz apgabala, kur ļaudis runā sevišķi jocīgu izloksni, [...] kā jau students, kā jau katrs izglītots cilvēks runāja mūsu rakstu valodu.”¹²⁹ Arī Vidzemes Rankā 1895. gadā “Jaunā paaudze stipri cenšas runāt pēc vispārīgās, grāmatu izloksnes.”¹³⁰

Vispārinājumu par rakstu valodas un izlokšņu lietojumu un tā tendencēm sniedz K. Mīlenbahs un J. Endzelīns, kuri kopš 1900. gada trīs vasaras apceļo Latviju, vācot izlokšņu materiālus. K. Mīlenbahs izteicies visai tēlaini: “..mūsu laikos savienojušies pret izloksnēm trīs vareni ienaidnieki, kas plucina jo dienas, jo vairāk izlokšņu kuplumu un grasās viņu raibumu vietā jo dienas, jo vairāk rakstu valodas vienādību ieviest. Šie trīs lielie izlokšņu naidnieki ir skolas, grāmatas un māju iepirkšana. Skolās jaunā paaudze mācās rakstu valodu; to skolā piesavinādāmās, viņa lūko dzīvē izlietot, lai gan daudzkārt vēl izloksnes savādības rakstu valodai piejaukdama.”¹³¹ J. Endzelīns, kā vienmēr, ir lakonisks: “..skolu un rakstu valodas iespaids aug augamo un jo dienas jo stiprāki

¹²⁷ Alunāns, J. *Izlase*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1956, 223–224.

¹²⁸ *Dienas Lapas feļetona turpinājums*, 1887, Nr. 202, 4.

¹²⁹ *Austrums*, 1893, Nr. 2, 164.

¹³⁰ *Mājas Viesis*, 1895, Nr. 13, 3.

¹³¹ Mīlenbahs, K. *Darbu izlase divos sējumos*. 1. sējums. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2009, 329.

skauž niecināto izloksni.”¹³² Tādējādi var pilnīgi droši apgalvot, ka latviešu rakstu valoda 19.–20. gs. mijā ir jo plaši izplatījusies pa Kurzemi un Vidzemi, kļūstot par **runājamu valodu**.

Citāda un daudz dramatiskāka latviešu valodas situācija laikmetā kopš 19. gadsimta vidus bija Vitebskas guberņas latviskajos apriņķos – t.i., mūsdienu Latgalē. Politisko notikumu dēļ tā dalāma trīs periodos: 1) līdz 1865. gadam; 2) 1865.–1904. gads; 3) kopš 1904. gada. Pirmajā periodā turpinājās 19. gadsimta pirmajā pusē aizsākusies latgaliešu rakstu valodas attīstība. Atkārtotos izdevumos iznāca dziesmu un lūgšanu krājumi, katehismi, izdota pirmā sprediķu grāmata – Tomaša Kosovska (*Tomasz Kossowski*) “Mocibas” (1852) 2 sējumos. Kaunatas mācītājs Juzefs Macilevičs (*Józef Macilewicz*) no dažādiem lietuviešu rakstiem pārtulkoja populārzinātnisko “Pawujciejszona un wysajdi sposobi” (1850). Valodas apgūšanu garīdzniekiem palīdzēja T. Kosovska *Gramatyka inflantsko lotewska* (1853), kā arī pirmā vārdnīca – Jana Kurmina (*Jan Kurmin*) *Słownik polsko-lacinsko-lotewski* (1858). Starp 1856. un 1859. gadu iznāca jau ap 30 grāmatu latgaliski.¹³³ 1860. gadā savu literāro un izdevējdarbību uzsāka Gustavs Manteifelis (*Gustav von Manteuffel*), kopā sagatavojot 17 izdevumus. To starpā bija Bībeles stāsti “Nutykszonas Biblias” (1860, 1861), mācībgrāmata “Rekinoszonas pamociejzona” (1863), bet nozīmīgākais – pirmais kalendārs “Inflantuziemies Łajkagromota aba kalenders” (1862–1871). Šis ražīgais posms beidzās, kad pēc poļu sacelšanās, kas bija skārusi arī Latgali, 1865. gadā aizliedza iespiest latviešu grāmatas latīņu burtiem Vitebskas un citās Krievijas t. s. Dienvidrietumu apgabala guberņās. Kopš 1870. gada to vairs neļāva arī citās Krievijas teritorijās, tāpēc grāmatas latgaliešu rakstu valodā vairs oficiāli neizdeva.

Sākās četrdesmit gadu (1865–1904) ilgušais drukas aizlieguma periods, kura laikā grāmatas Latgalē ievada nelegāli.¹³⁴ Tāpat izvērās grāmatu pārrakstīšana ar roku, kā arī jaunas rokraksta literatūras radīšana.¹³⁵ Tajā iesaistījās visai daudzi rakstu pratēji, nozīmīgākie no tiem bija Andrivs Jūrdžs, Joņs Seiļs, Vincents Leika, Francis Škesters u. c. Visā periodā formālas izglītības latviešu valodā Latgalē nebija, arī valodu skolā

¹³² Endzelīns, J. *Darbu izlase*. I. Rīga, 1971, 151.

¹³³ Apinis, A. *Latviešu grāmatniecība*. Rīga, 1977, 195.

¹³⁴ Turpat, 1977, 219–220.

¹³⁵ Apinis, A. *Neprasot atļauju: latviešu rokraksta literatūra 18. un 19. gadsimtā*. Rīga, 1987, 156–179.

nemācīja. Lasīt un rakstīt bērni un pieaugušie apguva tikai mājās. Tomēr, neraugoties uz sarežģīto situāciju, 19. gs. beigās lasītprasme mūsdienu Latgalē saskaņā ar 1897. gada tautas skaitīšanas datiem bija 50,3%.¹³⁶

Nākamais latgaliešu rakstu valodas vēstures posms saistīts ar drukas aizlieguma atcelšanu 1904. gadā, kad atkal brīvi varēja izdot grāmatas un periodiku latgaliski. 1905. gadā Pēterburgā, kur bija lielāks skaits Latgales latviešu inteliģences, izdeva pirmo laikrakstu latgaliski – “Gaisma” (1905–1906). Tam sekoja “Sākla” (1906), “Auseklis” (1906–1907), “Dryva” (1908–1917).¹³⁷ Atsākās arī grāmatu un kalendāru izdošana. Jau 1903. gadā Pēterburgā notika pirmā latgaliešu ortogrāfijas apspriede, nākamo sarīkoja Rēzeknē (1907). Antons Skrinda (*Ontons Skrynda*) publicēja arī pirmo pašu latgaliešu sagatavoto gramatiku “Latwišu wolúdas gramatika” (1908). Tajā atspoguļoti 1907. gada apspriedes lēmumi, kas daļēji modernizēja rakstību, bet daļēji, cenšoties tuvināties latviešu rakstu valodai, ieviesa dzīvajā valoda neesošas formas. Kopš 1907. gada latgaliešu valodu sāka mācīt un lietot arī dažās privātās skolās Rēzeknē.¹³⁸ Valsts skolās tas tomēr nebija iespējams.

Līdz ar to arī latgaliešu rakstu valodas veidošanu un rakstīšanu tajā 20. gadsimta sākumā bija pārņēmuši dzimtās valodas runātāji. Valodu lietoja gan runas, gan rakstu formā. Tālākai tās attīstībai bija nepieciešams valstisks risinājums, ko varēja sniegt tikai valodas oficiāls statuss, kas Krievijas impērijā nebija iedomājams.

6. NOBEIGUMS

Neraugoties uz oficiālo rusifikācijas politiku, 20. gadsimta sākumā latviešu valoda bija nostiprinājusies, rakstu valodu gan rakstos, gan runā lietoja Vidzemes un Kurzemes guberņu latviešu vairākums. To rāda gan dažādi iepriekš minētie fakti, gan izdevumu statistika. Ja 1856. gadā iznāca pāri par 30 grāmatu latviski, 1860. gadā – ap 60, 1875. – ap 105, 1887. – 184, 90. gados ik gadus iznāca ap 250 nosaukumu izdevumu

¹³⁶ Bērziņš, V. (red.). 20. gadsimta Latvijas vēsture. I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918. Rīga, 2000, 287.

¹³⁷ Grigulis, A., Treijs, R. Latviešu žurnālistikas vēsture. No pirmsākumiem līdz Pirmajam pasaules karam. Rīga: Zvaigzne, 1992, 174–180.

¹³⁸ Leikuma, L. *Gruomota školuojuojim*. Lielvārde: Lielvārds, 1993, 87–88.

vairāk nekā 700 000 eksemplāru kopmetienā.¹³⁹ 1913. gadā Latvijā iznāca jau 869 grāmatas gandrīz 3 miljonu eksemplāru kopmetienā. Lielāko laikrakstu metiens bija 75 000 – “Dsimtenes Wehstnesis” (1913), 80 000 – “Jaunakās Siņas” (1914).¹⁴⁰ Pēc 1904. gada atkal varēja attīstīties arī latgaliešu rakstu valoda.

Vienlaikus latviešu valodas visos tās paveidos tālāku izplatīšanos nepieļāva tās ierobežotais lietojums, jo oficiāls statuss bija tikai krievu valodai – tā bija gan iestāžu, gan izglītības valoda. Tomēr var uzskatīt, ka pirms Pirmā pasaules kara latviešu rakstu jeb literārā valoda vismaz rakstu formā jau bija visu Vidzemes un Kurzemes latviešu kopvaloda. Latgalē pakāpeniski nostiprinājās latgaliešu rakstu valoda. Būtiski, ka tagad latviešu valodu gan veidoja, gan lietoja paši latvieši.

Septiņsimt gadu pēc pirmā fiksējuma, četršimt gadu laikā kopš pirmajiem saistītajiem tekstiem latviešu valoda no tikai izlokšņu formā pastāvošas tautības valodas bija kļuvusi par augsti attīstītu kultūras valodu. Bija izveidojusies arī vēsturisku apstākļu noteiktā latgaliešu rakstu valoda. Latviešu valodas nākamais vēsturiskais solis bija kļūšana par nācijas un valsts valodu 1918. gadā dibinātajā Latvijas Republikā.¹⁴¹

¹³⁹ Apinis, A. *Latviešu grāmatniecība*, Rīga 1977, 259.

¹⁴⁰ Bērziņš, V. (red.) *20. gadsimta Latvijas vēsture. I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918*, Rīga 2000, 495–502.

¹⁴¹ Plakans, A. From a regional vernacular to the language of a state: the case of Latvian. *International Journal of the Sociology of Language*, 100/101, 1993, 203–219.

PĒTERIS VANAGS**THE LATVIAN LANGUAGE
BEFORE THE LATVIAN STATE****SUMMARY**

The article discusses the origin and development of the Latvian language, which covers the period until the beginning of the 20th century. The main focus is on the following phases of the history of Latvian: 1) period of the graphization and language selection (first half of the 13th to 17th century); 2) period of the initial codification of the norm (mid-17th century to mid-18th century); 3) period of normalization (second half of the 18th century to mid-19th century); 4) period of partial change and modernization of the norm (second half of the 19th century to the beginning of the 20th century).

During this development, the following processes took place in the Latvian language: a) alphabetization or graphization; b) unification of spelling; c) unification of language forms; d) the construction of a language (*Ausbau*) in a narrower sense, which can also be called modernization. This construction involves two interdependent dimensions – new stylistic tools and new genres: 1) religious texts; 2) practical texts; 3) fiction; and 4) private texts.

Sociolinguistic aspects should be taken into account alongside purely linguistic aspects and content of texts. In the case of the Latvian language, they are active users (language creators – writers and speakers), passive users (readers and listeners), and areas of use and functions of the language. These aspects differ in each historical period, complemented by new nuances.

At the beginning of the 20th century, the Latvian language was already well established. Before World War I, the Latvian written or literary language was at least in its written form a common language for all Latvians in Vidzeme (*Livland*) and Kurzeme (*Courland*). In Latgale, the Latgalian written language has gradually strengthened. Latvian was developed and used by the Latvians themselves.

In the four hundred years since the first written texts, the Latvian language had developed from spoken dialects into a highly developed standard language. The next historic step was the Latvian language becoming a national language in the Republic of Latvia, founded in 1918.

MĀRIS BALTIŅŠ

LATVIEŠU VALODAS STATUSS LATVIJĀ PIRMS PIRMĀ PASAULES KARA

XIX gs. laikā norisa strauja latviešu nācijas veidošanās, kuras laikā latvieši no “arāju kārtas” kļuva par daudzveidīgu kultūras tautu ar augstu lasītprasmi, daudzskaitlīgu izglītotu personu slāni, saimniecisko eliti, sazarotu preses izdevumu klāstu un bagātīgu literatūru. Šis ceļš, kas daudzām citām Eiropas tautām bija prasījis vairākus gadsimtus, tika paveikts aptuveni divu paaudžu dzīvēs, veidojot uzskatāmu piemēru straujai Eiropas nedominējošo tautu attīstībai, kas vēsturē iegājis ar apzīmējumu “tautu pavasaris” (*Völkerfrühling, le printemps des peuples*)^{1,2}. Saprotams, ka šāds process vistiešākā veidā skāra valodas lomu un funkcijas sabiedrībā, gan attīstot valodas izteiksmes līdzekļus un bagātinot leksiku ar visām kultūrtautām nepieciešamo jēdzienu apzīmējumiem, gan izvirzot prasības par tās statusa maiņu un lietojuma sfēru paplašināšanu.

Raugoties uz laiku līdz politiskās deklarācijās izteiktām latviešu tautas valstsgribas izpausmēm, kas noslēdzās ar 1918. gada 18. novembra aktu, šo laikmetu atbilstoši tautas sociāli kulturālajai attīstībai iespējams iedalīt šādi:

1. Laikmets līdz 1856. gadam.
2. Nacionālās atmodas pirmais posms (1856.–1875.).
3. Nacionālās atmodas otrais posms (1876.–1890.).
4. Populārzinātnisko rakstu un enciklopēdisko izdevumu laikmets (1891.–1914.).
5. Nacionālās mobilizācijas laikmets (1914.–1918.).

¹ Sentamara, Y., Waché, B. *Du Printemps des peuples à la Société des nations. Nations, nationalités et nationalismes en Europe. 1850–1920*. Paris: La Découverte, 1996. 366 p.

² Hroch, M. Programme und Forderung nationaler Bewegungen. Ein europäischer Vergleich. In: *Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850–1914*. Red. H. Timmermann. Berlin, 1998, S. 17–30.

Katram no tiem raksturīgas citādas valodas attīstības un statusa problēmas, kas lielākoties saistītas ar attiecīgā laikmeta politisko kontekstu un tautas intelektuālo līderu izvirzītajām prioritātēm. Šī raksta ietvaros tiks īsumā aplūkoti tikai trīs vidējie posmi (no 1856. līdz 1914. gadam), jo tie visspilgtāk raksturo neatbilstību starp latviešu nācijas kulturālo attīstību, no vienas puses, un krasi ierobežotajām latviešu valodas sociolingvistiskajām funkcijām, no otras. Taču nebūtu pamata uzskatīt, ka Nacionālās atmodas laikmetu no iepriekšējā šķir kāda krasa robeža, jo, kā to jau 1930. gadā norādījis toreizējais Latvijas Valsts arhīva direktors Jānis Bērziņš³, tautiskā kustība un labvēlība pret tautas kulturālo attīstību ir daudz senāka par K. Valdemāra darbības sākumu, bet atšķirību rada pārliecība, ka latviešu uzplaukums pilnībā iespējams, saglabājot savu tautību (uzlūkojot vācu valodu tikai kā līdzekli izglītības iegūšanai, nevis tās pārņemšanu kā pašmērķi).

Par Nacionālās atmodas sākumu tradicionāli pieņemts uzskatīt 1856. gadu, kad notika trīs būtiski notikumi (iznāk Jura Alunāna dzejoļu krājuma "Dziesmiņas" 1. daļa, tiek dibināts neklerikālais laikraksts "Mājas Viesis" un pie lasītājiem nonāk populārzinātnisko rakstu krājuma "Sēta. Daba. Pasaule" 1. laidieni). Aplūkojot laiku īsi pirms šiem notikumiem, pēdējo gadu pētījumi^{4,5} apliecina, cik nepamatots izrādījies apgalvojums par XIX gs. pirmo pusi kā "tukšo laiku", jo tajā pakāpeniski aizsākās latviskas cilmes laikrakstu korespondentu, mācību grāmatu un populārzinātnisku darbu autoru slāņa veidošanās no agrīnās latviešu inteliģences vidus. Turklāt, atbilstoši grāmatniecības vēstures pētnieka Alekseja Apīņa atziņai⁶, lasītprasme un lasīšana jau bija kļuvusi par nozīmīgu parādību latviešu sabiedrībā.

Latviešu nācijas attīstība šī perioda sākumā visumā ir līdzīga citu nedominējošo Centrāleiropas un Austrumeiropas tautu attīstības A fāzei (protams, ņemot vērā politiskās dzīves atšķirības Krievijas impērijā un Austroungārijā, uz kuru šis modelis sākotnēji attiecināts), kad priekšplānā

³ Bērziņš, J. Mēģinājums ievest krievu burtus leišu un latviešu rakstos. III. Pirmais ieteikums ieviest krievu burtus latviešu rakstos un latviešu tautiskā kustība. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1930, Nr. 3, 298.–309. lpp.

⁴ Zelče, V. *Latviešu avižniecība: laikraksti savā laikmetā un sabiedrībā, 1822–1865*. Rīga: Zinātne, 2009. 487 lpp.

⁵ Frīde, Z. *Ienest gaismu istabā*. Rīga: LU Folkloras, literatūras un mākslas institūts, 2011. 342 lpp.

⁶ Apinis, A. *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga: Liesma, 1991. 223 lpp.

izvirzās neliela intelektuāļu grupa, kura izceļ nacionālo valodu un kultūru kā būtisku pašvērtību.⁷

Ja līdz tam laikam galvenās rūpes par latviešu valodas izpēti un kopšanu bija uzņēmušies vācbaltieši (galvenokārt luterāņu mācītāji), kas šim nolūkam bija apvienojušies 1824. gadā dibinātajā Latviešu literārajā (literāriskajā) biedrībā (*Lettisch-literarische Gesellschaft*) jeb Latviešu draugu biedrībā, tad jau šī posma sākumā notika “valodas kopēju maiņa”, pašiem latviešiem pilnībā pārņemot rūpes par valodas attīstību.^{8,9} Šajā laikmetā nevien strauji izbeidzās vācu tautības autoru loma latviešu rakstniecībā (izņemot garīgo literatūru), bet arī radikāli mainījās publikāciju ievirze, jo aizvien lielāku nozīmi ieguva vēlme apmierināt lasītāju intelektuālās prasības, nevis tikai gādāt par dievvārdu skaidrojumiem, praktiskiem ieteikumiem vai triviālu lasāmvielu.¹⁰

Kaut gan rakstītājiem, kas skāra kādas latviešu valodā līdz tam neaplūkotas tēmas, nācās krietni nopūlēties gar jaunu apzīmējumu meklēšanu un nereti ieteikumi nebija veiksmīgi, tomēr kopīgais noskaņojums šajā laikā bija optimistisks, uzlūkojot relatīvu terminu trūkumu par pārejošu parādību: “Kā daži triec par latviešu valodas nabadzību, tā brēca grieķi un romnieki par romnieku valodas neizlocību un nabadzību. Kā romnieku valoda, uzstājoties daudz krietniem rakstniekiem, bagātīgi uzplauka, tā arī kuplumā pieņēmas un bez šaubīšanās pieņemsies jo lielākā mērā latviešu valoda, strādājot latviešu rakstniekiem uzcītīgi latviešu rakstniecības laukā.”¹¹

Pamatu šādam noskaņojumam deva gan sekmīgā tautskolu attīstība, gan arī pakāpeniska pagastu pašvaldību attīstība, veidojot pirmo vietvaras darbinieku paaudzi.¹² Tādēļ taisnība Marģerim Skujeniekam, kurš

⁷ Hroch, M. *Why did they begin? On the transition from cultural reflection to social activism in European national movements*. SPIN lecture 2010. Pieejams tiešsaistē: www.spinnet.eu/images/2011-08/hroch-spin-lecture_-2010.pdf [sk. 06.06.2016.].

⁸ Sanders, J. Atskats uz Latviskās literatūras 300 gadiem. *Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums*, 4. Rīga, 1888, 61.–70. lpp.

⁹ Vanags, P. Latviešu valodas standartizācijas problēma 19. gadsimtā: valodas kopēju maiņa. *Latvijas Universitātes Raksti*. 731. sējums. *Literatūrzinātne, folkloristika, māksla*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2008, 62.–71. lpp.

¹⁰ Baltiņš, M. Terminrades process un principi. *Latviešu valoda*. A. Veisberga redakcijā. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 415.–433. lpp.

¹¹ Līgciemiņeks. *Latviešu valoda*. *Pagalms*, 1881, Nr. 2, 15.–16. lpp.

¹² Kļaviņš, K. “Mērnieku laiki” eiropieša acīm: Brāļu Kaudziņu romāna “Mērnieku laiki” pirmā pilnā vāciskā tulkojuma papildināts ievads. Salzburg: Verlag Kaspars Kļaviņš, 2012. 43 lpp.

uzsvēra, ka tautiskā kustība jau no paša sākuma izvērtās par “cīņu dēļ tautas valodas tiesībām”.¹³ Spilgtāko šo prasību formulējumu izklāstīja Kaspars Biezbārdis savā vāciski rakstītajā un 1865. gadā Vācijā iespīestajā brošūrā “Valodas un izglītības cīņa Baltijā”, kurā viņš pieprasīja visu valodu vienlīdzību izglītībā un latviešu valodas lomas pieaugumu pēc gaidāmās tiesu reformas.

Var, protams, iebilst, ka šajā laikā gandrīz visa skolotāju izglītība (kā Valkā, tā Irlavā) notika tikai vācu valodā un daudzu latviešu skolotāju ģimenes bija izteikti vāciskas (lai atminamies kaut vai Jāzepa Vītola sarežģīto ceļu uz latvietību¹⁴ un to, cik dažāda šī izvēle bija viņa līdzaudžiem Rūdolfam Blaumanim, Paulam Valdenam un Mārtiņam Zilem¹⁵). Taču šai laikā kopumā pieauga augstāku izglītību un pārtikušāku materiālo stāvokli sasniegušo latviešu skaits, tādēļ pakāpeniski zuda iespējas identificēt jēdzienus “izglītots” – tad vācietis, bet, ja “latvietis”, tad – [mazizglītots] zemnieks. Šo lūzumu domāšanā spilgti raksturojis Kaudzītes Matīss (Kalinieks): “..Latvieši paši iesāka savu valodu cienīt un mīlēt, īsti vēl tādā laikmetā, kur vācināšanas gars bij sācis jau nodibināties. Varbūt ar šiem pēdējiem divdesmit pieciem gadiem, ja tos nokavētu, būtu nokavēta visa Latviešu valodas attīstīšanās vai vismaz padarīta otrtik grūta. Agrāk turēja par izglītības pierādījumu jeb zīmi to, kad sargājās latviski runāt, un pat jo vairāk, kad likās latviski neprotot. Tagad šī ieraža atrodama vairs varbūt tik pie kādiem plānprātīgiem ļautiņiem, bet saprātīgie un izglītotie Latvieši runā tagad jo mīļāk latviski.”¹⁶

Jāuzsver, ka tikai neliela daļa Tautiskās atmodas darbinieku (Juris Alunāns, Kaspars Biezbārdis, Kronvalda Atis) latviešu valodas tiesību paplašināšanos uzsvēra kā nozīmīgāko tautas attīstības jautājumu. Citiem (it īpaši Krišjānim Valdemāram) dominēja ekonomiskā stāvokļa nostiprināšanās, bet izglītība un valoda šai nozīmē kalpoja tikai kā līdzeklis materiālās labklājības uzlabošanai. Var pievienoties A. Plakanam¹⁷, kurš radikālāku

¹³ Skujenieks, M. *Nacionālais jautājums Latvijā*. Pēterburga: A. Gulbja apgādībā, 1913. 290 lpp.

¹⁴ Vītols, Jāzepe. *Manas dzīves atmiņas*. Rīga: Liesma, 1988. 397 lpp.

¹⁵ Baltiņš, M. Profesors Mārtiņš Zile un viņa idejas par medicīnas pedagoģiju (1863–1945). *Laikmets un personība*, 7. Rīga: RaKa, 2006, 182.–215. lpp.

¹⁶ Kalinieks. Tagadējs Latviešu valodas virziens. *Balss*, 1883, Nr. 16, 20. aprīlis; Nr. 17, 27. aprīlis; Nr. 18, 4. maijs.

¹⁷ Plakans, A. Rusifikācijas politika: latvieši 1855.–1914. gads. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1996, Nr. 2, 107.–132. lpp.; 1996, Nr. 4, 61.–81. lpp.; 1997, Nr. 1, 70.–89. lpp.

nacionālismu saredzēja vienīgi Kronvalda Ata uzskatos (it īpaši būtiskākajā 1872. gadā vāciski publicētajā apcerējumā “Nacionālie centieni”), turklāt viņa plānos tautas attīstība saistījās ar līdztiesīgas sadarbības veidošanu ar vāciešiem, attīstot un stiprinot Baltijas reģionālās īpatnības.

Pēc Aleksandra Dauges¹⁸ domām, pat jaunlatviešu periodā bija ļoti maz nacionālā ideālisma, tādēļ saskarē ar valdības aprindām kā K. Valdemārs, tā K. Barons bieži bez vajadzības uzsvēra latviešu rusofiliju un par maz vērības veltīja latviešu valodas lomai, pārspilējot cerības par vispārēju liberālu reformu nozīmi Krievijas impērijā, kas teju vai automātiski nostiprinās latviešu valodas pozīcijas. Tādējādi šajā laikā nereti politiskais atbalsts tika meklēts nevis liberālajās vācbaltiešu aprindās, bet gan pie reakcionārākajiem slavofiliem, par ko daudzi tautiskās kustības līderi vēlāk izpelnījās asu kritiku kā no nacionālo publicistu (K. Grasis¹⁹ vai Alfrēds Goba²⁰), tā marksistu (Pēteris Stučka²¹ un Ernests Eferts-Klusais²²) puses. Pat publicisti, kuri kopumā ļoti pozitīvi vērtēja Krišjāņa Valdemāra darbību, piemēram, Aleksandrs Grīns²³, bija spiesti atzīt, ka viņa taktika orientēties uz visai reakcionārām slavofilu aprindām konkrētos gadījumos radīja daudzos ieskatu, ka krievu valdības pārstāvji ir dabiskie latviešu tautas sabiedrotie, tā vājinot gatavību meklēt konstruktīvus risinājumus valodas statusa nostiprināšanai pēc pārkrievošanas laikmeta sākuma. Līdz ar to trūka gatavības tautas interešu aizstāvībai “vest cīņu divās frontēs”²⁴, aizbildinoties ar cīņu pret vācietību, kaut gan jau XIX gs. 70. gados bija puslīdz skaidrs, ka tautas pamatdaļas (nevis atsevišķu indivīdu vai ģimeņu) pārvācošanās nav iespējama un dažu vāciešu privilēģijas, kas izriet no neatrisinātām agrārām attiecībām, ir sociāla, nevis etniska konflikta pamatā.

¹⁸ Дауге, А. *Латыши*. Петроград–Москва: Задруга, 1917. 30 с.

¹⁹ Grasis, K. “Tautiskais” un “socialistiskais” viedokļi. *Dzimtenes Atbalss*, 1916, Nr. 67, 27. augusts.

²⁰ Goba, A. Divas legendas. Krišjānis Valdemārs un Janis Jansons. *Latviešu literatūras kritika*, 4. sēj., 2. grām. (1918–1940). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1960, 189.–243. lpp.

²¹ Nacionālais jautājums un latviešu proletariāts. Stučka, P. *Nacionālais jautājums un latviešu proletariāts. Darbu izlase 1906–1930*. Rīga: Liesma, 1972, 67.–87. lpp.

²² Klusais [E. Eferts-Klusais]. *Piezīmes par latviešu ideoloģijas vēsturi. I daļa. Līdz 1905. g. revolūcijas priekšvakaram*. Maskava: Prometejs, 1925. 160 lpp.

²³ Grīns, A. Latviešu valsts un latviešu vienības doma vieno gadusimtenus. *Sējējs*, 1937, Nr. 2, 119.–130. lpp.; Nr. 3, 247.–253. lpp.; Nr. 4, 359.–361. lpp.

²⁴ Valters, M. *Mūsu tautības jautājums. Domas par Latvijas tagadni un nākotni*. Rīga: Jaunu rakstu apgādiens, 1914. 175 lpp.

Kaut gan nav iespējams neatzīt straujo latviešu valodas izaugsmi laikā kopš tautiskās atmodas laikmeta sākuma,²⁵ tomēr jāapzinās, ka pārsteidzošā kārtā šo centienu sekmes drīzāk nodrošināja atsevišķu personu (tostarp arī preses darbinieku) pūles, nevis esošo organizāciju kopdarbība. Šo būtisko niansi uztvēris rakstnieks Apsesdēls, kurš tādēļ jaunajā Latvijas valstī aicināja vairīties no šādas pieejas: “Tautas atmodas laikmetā valodu, kurā gribēja radīt un radītās vērtības sniegt tautai, uzlūkoja kā šo sava laikmeta darboņu privātlietu un kā privātlaudis tā laika darbinieki arī ķērās un radīja viņu – savām vajadzībām.”²⁶ No šī viedokļa var izteikt izbrīnu, kāpēc netika turpināta jaunveidoto vārdu sarakstu caurskatīšana Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijā²⁷ vai ka atsevišķa biedrības Valodniecības nodaļa ar skaidri formulētiem darbības mērķiem radās tikai 1904. gada pavasarī.²⁸

Viss minētais radīja nopietnas problēmas nacionālās atmodas otrajā posmā (1875.–1890.), un šo pāreju spilgti raksturojis Teodors Zeiferts, apcerēdams tāda tautiska ideālisma pilna un akadēmiski erudīta darbinieka kā Jēkaba Lautenbaha-Jūsmiņa likteni: “Kad latviešu tautiskos centienos pēc strauja uzplūduma bija nomanāmi atplūdi, kad arī no ārpuses latviešu nacionālistu cerībām un darbībai novilka robežas, Lautenbahs parādījās par īpatnējās kultūras aizstāvi un kopēju jo redzamā vietā. Ap izgājušā gadu simteņa septiņdesmito gadu vidu latviešu inteliģence vēl cerēja panākt lielas lietas: sāka domāt par latviešu piedalīšanos zemes pašvaldībā, par latviešu valodas ieviešanu valdības iestādēs, par latviešu augstākas skolas nodibināšanu. Bet, tuvojoties astoņdesmitajiem gadiem, sabruka viena cerība pēc otras.”²⁹

Laikā, kad strauji pieauga turīgo latviešu skaits un nostiprinājās Rīgas Latviešu biedrība kā tautisko centienu centrs, tajā pietrūka spilgtu nāciju vienojošu personību, bet daudzi potenciālie līderi (it īpaši Krišjānis Kalniņš un Fricis Veinbergs) bija visai konservatīvi. Labklājības pieaugums

²⁵ Kalninieks. Op. cit.

²⁶ Apsesdēls. Mūsu valodas lietā. *Latvijas Vēstnesis*, 1921, Nr. 72, 2. aprīlis; Nr. 78, 9. aprīlis; Nr. 84, 16. aprīlis.

²⁷ Baltiņš, M. Daži latviešu terminoloģijas saskaņošanas centieni līdz 1918. gadam. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*, 4. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 83.–90. lpp.

²⁸ Arons, M. [Aronu Matīss] Zinību Komisijas Valodniecības Nodaļas nolūki. *Rīgas Avīze*, 1904, Nr. 107, 12. maijs.

²⁹ T. Lautenbahs-Jūsmiņš [nekrologs]. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1928, Nr.9, 213.–214. lpp.

daudzos gadījumos mazināja interesi par tautas attīstības jautājumiem, turklāt turīgākajiem pilsētniekiem kļuva arvien grūtāk izprast zemniecības (pat lielgruntniecības) vai topošās strādniecības intereses. Kaut gan XIX gs. 80. gados publicētajā Friča Veinberga apcerējumā “Politiskas domas iz Baltijas” (tā uzskatāma par pirmo nozīmīgāko latviešu autora politikas zinātnes apcerējumu) vēl paustas idejas par turīgo un izglītoto slāņu vienotību, tās vairāk uzskatāmas par jau aizgājušā laikmeta noskaņu raksturojumu: “Zemēs ar vienu tautību inteliģentie spēki allaž tura par sevis necienīgu apgādāt apakšējos slāņus ar savu literatūru, bet vairāk meklē savu publiku augstākās un izglītotākās kārtās. Latviešu inteliģentiem spēkiem turpretim nebij nekādas augstākas un izglītotākas publikas un tamdēļ visi rakstnieki strādāja apakšējo kārtu labā. Jo vairāk latvietība kā tāda pacēlās, jo stiprāki auga arī apakšējo kārtu attīstība. [...] Latviešu tautības tirgotāji, fabrikanti, muižu īpašnieki un personas ar augstskolas izglītību (kuri senāk pārgāja vācu tautībā, tagad palika pie latviešiem) – lēnām, bet nepārtraukti vairojās. Šīs grupas nu .. uzturēja ciešu sakaru ar apakšējām kārtām, caur ko pēdējo pašapziņa stiprinājās un viņu redzes aploks paplašinājās.”³⁰

Ne visi vērtētāji atzīst, ka XIX gs. 80. gados bija vērojami atplūdi pēc idejām bagātā un rosīgā tautas atmodas laikmeta, uzskatīdami šādus apgalvojumus par vēlāko nacionāli vienaldzīgāk noskaņoto publicistu izdomājumu vai vēršanos pret noteiktu latviešu elites grupu uzskatiem.³¹ Tomēr arī A. Grīns³² bija spiests atzīt, ka no aicinājumiem gādāt par tautas materiālo labklājību un kultūras līmeņa celšanos daudzkārt tika saklausīta tikai daļa par turības iegūšanu, nereti pat mazāk vērības nekā līdz tam veltot valodas un kultūras attīstībai. Visai nesaudzīgi šī laikmeta kopīgā noskaņa raksturota Rūdolfa Egles un Andreja Upīša “Pasaules rakstniecības vēsturē”: “Bagātā pilsonība tautību pārvērš par izkārtņi saviem veikaliem, to labā atteikdamās no jebkādas nopietnākas kultūras cīņas ar pārkrievoņiem. Sākas pazīstamais goda mielastu, trimpus vakaru un zaļumballu laikmets, karjerisms un personīgās labklājības kulta. [...] Bet, kamēr oficiālā tautiskā kustība apsīkst maka un

³⁰ Veinbergs, F. *Politiskas domas iz Latvijas*. Rīga, 1924. 83 lpp.

³¹ Goba, A. Leģenda par tautiskās kustības panīkšanu astoņdesmitajos gados. *Latviešu literatūras kritika*, 4. sēj., 2. grām. (1918 – 1940). Rīgā: Latvijas Valsts izdevniecība, 1960, 250.–263. lpp.

³² Grīns, A. Op. cit.

reprezentācijas patriotismā, klusībā pa visām Latvijas nomalēm rosās arī auglīgs nacionālās kultūras darbs. Sīki, neievēroti cilvēki vāc kopā tautas gara mantas, putekļiem apklātas un pa daļai jau aizmirstas.”³³

Ja citādā situācijā materiālo vērtību uzkrāšana nebūtu vērtējama negatīvi, tad konkrētajos apstākļos šādas noskaņas vājināja iespējas pretoties agresīvām rusifikācijas un centralizācijas tendencēm. Atkal jāatsaucas uz Miķeļa Valtera viedokli³⁴ par “vecās strāvas” izpratni par lietām daudz gadu, pat gadu desmitu laikā: “Viņa nopriecājās gar mūsu tautas gara mantām, viņas seno dzīvi, viņas dzeju, bet cik nelabprāt tā pieskarās pie viņas politiskās nākotnes jautājuma. [...] Šis optimisms deva daudz latviešu darbiniekiem spēku cīnīties, bet tas pats optimisms neredzēja, ka politiskā dzīve tuvojās lūzumiem un ka šos lūzumus tiks ierauta arī latviešu tauta. Tas padarīja visu mūsu nacionālo jautājumu vienpusēju. [...] Mūsu parastā atturība idejās kautrīgi palikt pie mazākā soļa noveda pie tā, ka vecā nacionālā programma negāja tālāk par pirmiem nacionālās kustības digļiem. Tautas plašāku tiesību stāvoklis palika neaiztikts.”

Sākotnēji tiesu reforma it kā pavēra iespējas latviešu valodas statusa nostiprināšanai un izredzes uz plašāku tās lietojumu, kā šis noskaņojums raksturots nepabeigtā (iespējams, cenzūras dēļ) bezautora rakstā laikrakstā “Mājas Viesis”: “..ar jauno tiesību pienāk jauns pienākums, jo ar tiesību vairumu vairojās pienākumu skaits – kam daudz dots, tam daudz prasa: tāpēc Latvieši, šo jauno valodas tiesību dabūjuši, līdz ar to arī uzņemušies pienākumu savā valodā izkopt tādu īpašību, izrādīt tādu veiklību, kāda vajadzīga minēto tiesību pienācīgā plašumā izlietānot.”³⁵ Vēl lielākas cerības tika saistītas ar senatora Nikolaja Manaseina revīziju Baltijas guberņās (tā risinājās no 1882. līdz 1884. gadam), domājot, ka tā atnesīs plašāku latviešu valodas lietojumu izglītībā (ieskaitot tās lietojumu visās pagasta un draudzes skolās, to kā mācību valodu skolotāju semināros un priekšmetu vidusskolās) un vietējās iestādēs. Faktiski tomēr viņa darbības mērķis bija intensīvas pārkrievošanas politikas uzsākšana, tādēļ nav pamata kādreiz paustajam vērtējumam, ka paša N. Manaseina sākotnējā

³³ Egle, R., Upīts, A. Atmodas laikmeta noskaņas. *Pasaules rakstniecības vēsture*, 4. sēj. Rīga: A. Gulbis, 1934, 696.–697. lpp.

³⁴ Valters, M. Op. cit.

³⁵ Mūsu valodas gājiens sadzīvē. *Mājas Viesis*, 1883, Nr. 23, 4. jūnijs; Nr. 24, 10. jūnijs; Nr. 26, 25. jūnijs; Nr. 27, 1. jūlijs; Nr. 28, 9. jūlijs.

ievirze bijusi daudz liberālāka par viņa īstenotās revīzijas rezultātiem un uz to pamata veiktajām radikālajām pārgrozībām Vidzemes un Kurzemes guberņas dzīvē.³⁶ Par to tieši liecina oriģinālajā revīzijas ziņojumā paustie priekšlikumi:

- “1) visas iestādes un amatpersonas, izņemot zemnieku pagastu iestādes, kam ir īpaši noteikumi, kāro lietas un sarakstīšanos bez iestāžu izšķirības krievu valodā;
- 2) lūgumus un citus iesniegumus iedzīvotāji var iesniegt iestādēs arī vācu vai vietējās valodās, bet jāievēro šādi noteikumi (tulkojumi uz lūdzēja vai iestādes rēķina; kopijas var pieprasīt tulkot; dokumenti krieviski, bet var prasīt tulkojumu; pavēstes bez krievu valodas raksta arī vācu un arī vietējā valodā);
- 3) pilnvaroti pārstāvji tiesā paskaidrojumus sniedz krievu valodā, ja puses piedalās tieši, arī krievu valodā (pēc vajadzības pieaicinot tulkus);
- 4) tirdzniecības un citas apliecības, patentes, kvītis, līgumi un citi dokumenti, ko caur iestādēm izdod privātpersonas, jāraksta krievu valodā.”³⁷

Pārkrievošanas politika, kas sekoja Manaseina revīzijai, skāra:

- vietējo pārvaldi;
- tiesu varu;
- visu līmeņu skolas (ieskaitot abas Baltijas augstskolas);
- ierobežoja latviešu iespējas iegūt amatus valsts dienestā dzimtenē.

Rezultātā darbu isā laikā zaudēja daudzi pagastskolu skolotāji un pagastu skrīveri, kas neprata krievu valodu. Šis process tiešā veidā skāra arī raksta autora senčus, jo viņa vecvecmāmiņas Marijas Braunas (precējusies Baltiņa) tēvu, Zvārdes pagasta rakstvedi Jāni Braunu, šī iemesla dēļ atbrīvoja no amata pēc daudziem sekmīga darba gadiem.

Nopietnas bažas par latviešu valodas statusu un nākotni pauda vienīgi liberālās vācbaltiešu aprindas un konservatīvie vāciski orientētie latvieši.³⁸ Vācbaltiešu aprindas impērijas politikā skaidri saskatīja vēršanos pret tradicionālajām Baltijas vēsturiskajām īpatnībām, kas gan ietvēra virkni priekšrocību vācu valodai, bet pavēra arī noteiktas latviešu un igauņu

³⁶ Plakans, A. Op. cit.

³⁷ Greitjānis, I. Par senatora N. Manaseina revīzijas ziņojumu. *Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti. XXVI sēj.: Vēstures zinātnes*. 2. laid. Rīga: LVI, 1958, 279.–286. lpp.

³⁸ Goba, A. Māteru Juris un latviešu zemnieku politikas sākums. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1930, Nr. 12, 587.–602. lpp.

valodas lietojuma paplašināšanas iespējas. XX gs. 30. gados citētais 1885. gada 11. decembra Latviešu literārās biedrības gadasapulcē izskanējušais Augusta Bilenšteina vērtējums nereti ticis uzskatīts par pārsteidzīgu,³⁹ tomēr tas daudz reālāk par latviešu politiskās elites izpratni raksturoja rusifikācijas draudu patieso apjomu:

“Šī gada notikumi pat aklam redzami rāda, ka nacionālai kustībai mūsu zemē darīts gals [...] Fakti ir sekoši:

- 1) Tautas skolā iavedis krievu valodu kā pasniegšanas valodu. Skolas nāks zem izglītības ministrijas, atdalot viņas no zemes evaņģēliskās baznīcas organisma.
- 2) Krievu valoda būs nepieciešama draudžu pārvaldes darbvedībā. Tas pats sakāms par draudžu tiesām.

[...] Sacensība ar vācu valodu bija iespējama, bet ar valsts — krievu valodu nē. Latvju vidusskolas līdzās vācu vidusskolām bija vismaz domājamas, bet tādas līdztekus krievu vidusskolām nav nemaz iedomājamas.”⁴⁰

Kaut gan starpkaru periodā šie secinājumi nereti minēti kā uzskatāms piemērs Latviešu literārās biedrības (un pat visu Baltijas vāciešu) nespējai adekvāti prognozēt notikumu attīstību un pārlietu zemu novērtēt latviešu kulturālo briedumu, tomēr ar laika distanci bezkaislīgi jāvērtē, ka šis A. Bilenšteina vērtējums visai precīzi raksturoja tos šķēršļus, kurus rusifikācijas politika radīs tautas attīstībai.

Politiskās cīņas sarežģītību šajā laikmetā pastiprināja tas, ka vācu aprindu uzskatus iepriekš bija iespējams diezgan atklāti kritizēt presē, savukārt tiešu vēršanos pret impērijas politiku nepieļautu cenzūra, tādēļ vienīgā iespējamā polemikas taktika šajos gados bija cenšanās celt iebildumus pret konkrētu krievu publicistu paustajiem izteikumiem, tos šķietami norobežojot no oficiālās pozīcijas. Pēc T. Zeiferta domām, šo uzdevumu pārkrievošanas laikmeta sākumā nosacīti vissekmīgāk īstenoja Aleksandrs Vēbers un Vensku Edvarts⁴¹. Tam visplašāko vielu deva kā Rīgas krievu prese (it īpaši “*Рижский вестник*”), kurā konsekventi kopš XIX gs. 80. gadu vidus latviešu valoda vairs netika dēvēta par valodu

³⁹ Krolls, O. Ko vācieši teica 11. decembrī 1885. g. par latviešu nacionāliem centieniem. *Rīts*, 1934, Nr. 12, 6. septembris.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Teodors. Vensku Edvarts. *Tautas rakstnieki. Teodora kopoti raksti*, I. Rīga, 1913, 116.–128. lpp.

(*jazik*), bet gan nievīgi tikai par izloksni (*narečije*).⁴² Arī turpmāk Rīgas krievu prese agresīvi nelabvēlīgi izteicās par ikvienu latviešu kultūras pasākumu, taču šis aspekts palicis pārāk maz pētīts, ko A. Goba⁴³ skaidro gan ar daudzu starpkaru perioda darbinieku izglītību krievu skolās, gan ar pārliecīgu aizraušanos ar latviešu un vācu attiecību analīzi. Viņaprāt, analizējot laiku no XIX gs. vidus līdz Pirmajam pasaules karam, skaidri jāapzinās, ka “mūsu austrumu kaimiņš nav mums atzinis ne nācijas pastāvēšanas tiesības, nav atzinis nekādu izredžu nākotnē”⁴⁴. Šāda minēto Baltijas krievu laikrakstu orientācija, kas kopumā pietiekami precīzi atspoguļoja šīs sabiedrības daļas uzskatus, deva pamatu M. Valteram⁴⁵ apšaubīt jebkādu liberālu (neimpēriski un nešovinistiski) orientētu krievu aprindu eksistenci.

1887. gadā visai plašu rezonansi latviešu laikrakstos izraisīja minētajā krievu avīzē paustās idejas, kuras pārpublicēja arī daudzi Pēterburgas laikraksti, par nepieciešamību ieviest krievu burtus latviešu rakstos, lai atbrīvotu latviešus no vācu ietekmes. Lai gan agrākie mēģinājumi bijuši neveiksmīgi, tomēr tas tikai tāpēc, ka agrāk krievu valoda latviešiem nebijusi tik labi pazīstama, taču tagad, “kad Krievu valoda un gars laukskolās būs dabūjuši pārsvaru (kas gan jau drīz notiks), tad arī lieta vairāk sekmēsies”⁴⁶. Paradoksālā kārtā šī laikmeta progresīvākie latviešu laikraksti (“Balss”, “Baltijas Vēstnesis”, “Dienas Lapa”, “Mājas Viesis”) bija visai piesardzīgi šīs idejas kritizēšanā, vairāk koncentrējoties uz jautājuma fonētisko un gramatisko pusi (cik piemēroti šie burti latviešu valodas skaņu atveidei), atturīgāk vērtējot šāda lēmuma kultūrālo nozīmi. Vispusīgāk, iestrādājot arī vācbaltiešu izvīrztos argumentus, apsvērumus par šādas rakstības maiņas negatīvo ietekmi pauda “Latviešu Avīzes”:

1. Vai iespējams krievu burtus latviešu rakstībā lietot un vai to pietiks?
Atbilde: pašreiz vēl ne, bet principā varētu kaut ko krietni valodnieki izveidot.

⁴² Goba, A. Valdemāra leģendas sargi (Atbilde A. Vičam). *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1932, Nr. 4, 446.–452. lpp.

⁴³ Goba, A. Noklusētais ienaidnieks. *Sējējs*, 1939, Nr. 9, 938.–943. lpp.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Valters, M. Op. cit.

⁴⁶ Jauni nolūki pret Latviešu rakstniecību. *Latviešu Avīzes*, 1887, Nr. 7, 18. februāris.

2. Vai caur krievu burtu lietošanu Latvieši tiktu tuvināti krievu tautībai un kultūrai? Atbilde: jā, te var piekrist.
3. Vai caur krievu burtu pieņemšanu mēs tiktu atsvešināti vācu un rietumu kultūrai? Atbilde: arī jā. Uzsver, ka minētie laikraksti jau tuvināšanos krieviem allaž slavējuši un aizstāvējuši, norādot, ka latviešiem vācu kultūra nederot.
4. Kas notiks ar visām tām grāmatām, kas līdz šim sarakstītas? Tās pazudīs un tautas attīstība stipri ietu uz atpakaļ.⁴⁷

Krasi negatīvu iespaidu šī politika atstāja uz tautskolām, kuras īsi pirms pārkrievošanas laikmeta bija pietiekami nacionālas un varēja apmierināt sava laika prasības.⁴⁸ Šo attīstību pārtrauca 1887. gada 17. maija pagaidu nosacījumi par pirmmācības skolu pārvaldīšanu Vidzemē, Kurzemē un Igaunijā, kas bija spēkā pat vēl Pirmā pasaules kara laikā un noteica, ka atlaižami visi skolotāji neatkarīgi no pedagoģiskām spējām, kuri līdz 1889. gada augustam neiemācīsies krievu valodu, turklāt neko nedarot, lai reāli sagatavotu jaunus skolotājus.⁴⁹ “Tie skolotāji, kuri interesējās par latviešu sabiedrisko dzīvi, literatūru un valodu, tika no dažiem sevišķi centīgiem pārkrievinātājiem visādi vajāti un radās pat sevišķs termins - “*latišeſtvujuščije*”, ar kuru apzīmēja tos skolotājus, kuru simpātijas nesvērās pilnīgi uz tautskolas pārkrievošanas pusi.”⁵⁰

Pēc pārkrievošanas uzsākšanas skolās bieži vien trūka prasmīgu cilvēku, kas varētu stāties atlaisto skolotāju vietā, tādēļ kopumā pazeminājās gan mācību kvalitāte, gan arī saruka zemnieku interese par bērnu, it īpaši meiteņu, skološanu. Par to skaidri liecināja negatīvā skolu un skolēnu skaita dinamika Vidzemē par spīti visai būtiskam iedzīvotāju dabiskajam pieaugumam: 1886. gadā bija 123 draudzes un 974 pagasta skolas, bet 1904. – tikai 111 draudzes un 826 pagasta; skolotāju skaits attiecīgi 1410 un 1243, bet skolēnu 117 568 un 92 241.⁵¹

Vienlaikus krasi mazinājās iespējas un vajadzība sagatavot jaunas skolu mācību grāmatas latviešu valodā, jo pēc tām zuda vajadzība.⁵² Kopumā ziniskās literatūras segmentā (lietojot šo Alekseja Apīņa kopapzīmējumu

⁴⁷ Krievu burti un Latviešu valoda un rakstība. *Latviešu Avīzes*, 1887, Nr. 18, 6. maijs.

⁴⁸ Skujenieks, M. Op. cit. 1913.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Lt. Ministru komitejas atzinums Baltijas skolu lietā. *Vērotājs*, 1905, Nr. 7, 895. lpp.

⁵² Bebru Juris. 1893./94. gadā iznākušās Latviešu skolas grāmatas. *Balss*, 1894, Nr. 41, 12. oktobris.

mācību, lietišķajai un populārzinātniskajai literatūrai) mācību grāmatu īpatsvars krasi kritās, jo katrai jaunizdotai grāmatai bija nepieciešama mācību apgabala kuratora atļauja.⁵³ Pavisam 1887.–1905. gadā iznākušas tikai 7 jaunsarakstītas lasāmgrāmatas, 5 – matemātikā, 10 – krievu valodā, 2 – vācu, bet ģeogrāfijā, vēsturē, dabzinātnēs – nevienas.⁵⁴

Situāciju, kura pakāpeniski veidojās pēc pārkrievošanas politikas uzsākšanas, emocionāli raksturojis Līgotņu Jēkabs: “Vācu valodas vietā stājas krievu valoda, tikai brutālākā, ciniskākā kārtā, apspiedēju, izlutiņāto vācu muižnieku administratoru vietu nomainīja trulais, neizglītotais, kukuļkārīgais krievu ierēdnis.”⁵⁵ Turklāt vēl jāakcentē, ka agrākais vācu cilmes pārvaldes darbinieks lielākoties bija cēlies no Baltijas, to labāk izprata un izjuta ar to emocionālu un garīgu piesaisti, bet krievu ierēdnis bija iesūtīts centra politikas īstenotājs, kam darbs šeit bija viens no ierakstiem dienesta gaitā.

Par laimi, iestrādes, kas bija veiktas jau līdz pārkrievošanas laikmeta sākumam, bija devušas pietiekamu impulsu latviešu tautas attīstībai, tādēļ XIX gs. 80. gados aizsākās savulaik nozīmīgās Rīgas Latviešu biedrības vasaras sapulces (pirmo reizi tās noturētas 1884. gadā), turpinājās daudzveidīgas preses attīstība (1885. gadā sāka iznākt pirmais ilgmūžīgais latviešu literāri zinātniskais žurnāls “Austrums”) un izveidojās Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļa (1886. gadā). Nākamajā gadu desmitā šiem latviešu tautas kulturālajiem sasniegumiem vēl piebiedrojās pirmā enciklopēdija (Jēkaba Dravnieka iesāktā konversācijas vārdnīca sāka iznākt 1891. gadā) un daudzi nozīmīgi pasaules klasikas darbu tulkojumi (lai atceramies kaut Kārļa Milēnbaha “Odisejas” dziedājumu atdzejojumus). Var daļēji piekrist M. Skujenieka paustajai kritikai, ka politiskās elites prasību peticības dēļ latviešu valodas statuss daudzējādā ziņā bija “no tiesiskā jautājuma pārvērties par gramatikas lietu”⁵⁶, tomēr svarīgi, ka ar valodu saistītas publikācijas šajos gados nenožuda no laikrakstu slejām.

⁵³ Apinis, A. *Latviešu grāmatniecība no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga: Liesma, 1977. 352 lpp.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Līgotņu Jēkabs. *Latvijas valsts dibināšana (Latviešu Pagaidu Nacionālā Padome)*. Latvijas valsts tapšanas pirmais posms (līdz 18. novembrim 1918.). Pēc protokoliem, organizāciju dokumentiem, aktiem, vēstulēm, ziņojumiem, atmiņu uzzīmējumiem un citiem avotiem. Rīgā: V. Olava fonda izdevums, 1925. 510 lpp.

⁵⁶ Skujenieks, M. Op. cit. 1913.

Jau kopš XIX gs. 80. gadiem presē arvien parādījās apskati par to, kā citas tautas arī sākotnēji visai nelabvēlīgos apstākļos pratušas attīstīt savu kultūru un bagātināt valodu un ko no viņu pieredzes būtu bijis svarīgi pārņemt arī latviešiem, visbiežāk atsaucoties uz somu rakstniecības uzplaukumu⁵⁷ un čehu tautas izglītošanas kustību⁵⁸. Nevar izslēgt, ka plašākam šo problēmu atspoguļojumam presē šķēršļus būs likusi cenzūra, jo, iztīrējot šos jautājumus, neizbēgami būtu jāraksta par to, kuras valodas nemotivēti augstais statuss tad savulaik kavējis šo tautu attīstību.

Par bīstamu tendenci liecināja plašas tautas daļas izceļošana ārpus savas etniskās teritorijas labāku dzīves un karjeras iespēju meklējumos, turklāt tas īpaši skāra izglītotāko tautas daļu. Tas bija izskaidrojams gan ar vācbaltiešu vēlmi paturēt savās rokās brīvās profesijas (it īpaši ārstu un mācītāju) un pašvaldību ierēdņu vietas, gan ar pieaugošo rusifikācijas politiku, kuras ietvaros pastāvēja tendence ierobežot nekrievu nācijām karjeras iespējas viņu dzimtenē, vilinot ar ienesīgām vietām citās Krievijas impērijas daļās⁵⁹. No nacionālo interešu viedokļa būtisks ir A. Gobas uzdotais jautājums⁶⁰, kāpēc XIX gs. 90. gados neradās neviena sabiedriska organizācija, kas būtu kaut mēģinājusi rūpēties par darba vietu meklēšanu inteliģentām profesijām dzimtenē. Turklāt arī par pašas profesiju izvēles nacionāli vienaldzīgo ievirzi trauksmi cēla tikai nedaudzi publicisti, piemēram, Stērstu Andrejs. Viņš no nacionālo interešu viedokļa retoriski vaicāja: “Ko viņai [tautai] līdz tie daudzie ģimnāziju skolotāji, dažādie inženieri u. t. t., kuri visu savu mūžu pavadā ārpus dzimtenes, kad tie pat ne soli nav spēruši, ne vārdiņa nav teikuši dzimtenes labā? – Mūsu dzimtenes labā daudzkārt augstāk vērtējams ikviens krietns tautas skolotājs, dārzkopis vai piena kontroliers, nekā dzelzsceļa inženiers Tālaļos Austrumos, vai fabrikas vadītājs ap Urālu.”⁶¹

Inteliģences petīcijā, kas tapa 1905. gada pavasarī, tika skaidri norādīts, ka tauta cieš no administratīvas aizbildniecības, kas ļoti ierobežo

⁵⁷ Somija un viņas rakstniecība. *Balss*, 1895, Nr. 34, 23. augusts.

⁵⁸ Ko Čehu tauta darīja, lai paceltu un izkoptu savu literatūru? *Balss*, 1898, Nr. 15, 14. aprīlis.

⁵⁹ Baltiņš, M. Migrācija un valoda – attiecību vēsture Latvijā. Dažas vēsturiskas paralēles ar XX gadsimta sākumu. *Migrācijas ietekme uz valodas vidi Latvijā*. Rīga: Zinātne, 2009, 35.–44. lpp.

⁶⁰ Goba, A. Studētie latvieši XIX g. s. otrā pusē. *Universitas*, 1934, 15. aprīlis, 109.–111. lpp.; 1. maijs, 121.–123. lpp.; 17. maijs, 138.–139. lpp.

⁶¹ Stērste, A. Mūsu jaunatnei augstākās speciālizglītības ceļā. *Stērstu Andreja kopoti raksti*. Rīga: Zemnieka domas, 1935, 358.–360. lpp.

presi, jo cenzūra “uzskata visus latviešu periodiskos izdevumu un grāmatas kā “tautas izdevumus” pēc viszemākās, “Сельский Вестник-a”, mērauklas, kāpēc aizliedz pārspriest katru svarīgāku jautājumu [...], turklāt mūsu drukas izdevumi pēc satura, lieluma un cenas, pēc ārējā daiļrakstniecības veida līdzinājas katrā ziņā krievu drukas izdevumiem un dažkārt pārspēj vietējos vācu izdevumus.”⁶² Turpat aprakstīti arī ierobežojumi, kas kavē teātra izrādes un priekšlasījumus, kā arī skolu un biedrību dibināšanu; turklāt tautas valoda izskausta no tautskolām, tādēļ nepieciešamas visa veida izglītības iestādes, arī vidējās skolas, ar latviešu mācības valodu. Noslēgumā skaidri pausts, ka galvenais šķērslis vēl sekmīgākai tautas saimnieciskai un garīgai attīstībai ir “latviešu valodas pilsonisku tiesību aprobežojumi”.⁶³

Skolu rusifikācija nedaudz atslāba pēc 1905. gada, kad ar Rīgas mācību apgabala Dmitrija Ļevšina 1906. gada 9. oktobra cirkulāru, kas atļāva dzimtās valodas lietošanu tautskolas divos pirmos gados, latviešu valodas mācīšanas iespējas tika nedaudz paplašinātas.⁶⁴ Turklāt tika paplašinātas iespējas dibināt privātskolas (reālskolas, komercskolas un ģimnāzijas), kurās kaut ierobežotā veidā varēja lietot dzimto valodu, un latviešu izglītības darbinieki nekavējās to izmantot. Tomēr pat šīs iespējas ne vienmēr tika pilnībā izmantotas, jo daudzi latviešu skolnieki neobligātās dzimtās valodas stundas, kurās turklāt nebija jākārto pārbaudījumi, neapmeklēja.⁶⁵

Tomēr jau 1913. gadā pēc impēriskā šovinisma pacēluma garā nosvīnētās valdošā Romanovu nama 300. gadadienas jubilejas atzīmēšanas mācības apgabala kurators Aleksejs Ščerbakovs šo 1906. gada cirkulāru atcēla, pret ko “Baltijas sabiedrība reti piedzīvotā vienprātībā izteica savu enerģiskāko protestu”, jo tā ieviešana nozīmēja “mātes valodas faktisku izdzīšanu no tautskolas”.⁶⁶

Ja līdz 1905. gada revolūcijai rusifikācija galvenokārt skāra izglītības iestādes, vietējo pārvaldi un tiesas, tad pēcrevolūcijas laikmetā īpaši tika veicināta iedzīvotāju sastāva nomaiņa, kuru kā šīs norises aculiecinieks

⁶² Rainis. Latviešu inteliģences darbinieku prasība pēc pilsoniskām tiesībām Latvijā. *Rainis. Kopoti raksti*, 18. sējums. Rīga: Zinātne, 1983, 370.–375. lpp.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ *Latviešu Izglītības biedrības pārskats par 1913. gadu. Sestais darbības gads*. Rīga, 1914. 71 lpp.

⁶⁵ Skujenieks, M. Op. cit. 1913.

⁶⁶ *Latviešu Izglītības biedrības pārskats par 1913. gadu. Sestais darbības gads*. Rīga, 1914. 71 lpp.

precīzi raksturojis M. Skujenieks: “Pirms kara spriedums par latviešu tautas likteni bija parakstīts. Visai Krievijai bija jāklūst krieviskai. Viens cars, viena ticība – viena tautība – tāda bija Pēterpils valdības vadošā doma. Visiem līdzekļiem bija sekmēta latviešu izceļošana uz visdažādākajiem Krievijas apgabaliem un tajā pašā laikā ievada Latvijā krievu kolonistus. Ierēdņu milzīgais vairākums – nerunājot nemaz par augstākiem – arī zemākie, kā policijas kārtībnieki, sliežu bīdītāji, mežsargi valsts mežos, visur pēdējos Krievijas virskundzības gados katrā vakantā vietā iecēla tikai krievus.”⁶⁷

Vācisko domāšanu latviešu jaunatnē pakāpeniski pārņēma krieviska, ko skaidri apliecina pirms Pirmā pasaules kara sniegts tipisku latviešu studentu (kuru skološanās gandrīz pilnīgi notikusi krievu valodā un kuri turklāt latviešu grāmatas un avīzes regulāri nelasīja) raksturojums: “Ikkatru neikdienišķāku jēdzienu viņi apzīmē ar krievu vārdu, bet zinātniskos terminus parasti saprot vienīgi krievu valodā. [...] Caurmēra latviešu inteliģenta latviešu valodas zināšanas parasti nesniedzas pāri par to nelielo vārdu krājumu, kuru tas bērnībā savācis.”⁶⁸ Līdzīgi to pašu pauda arī Kārlis Ducmanis, norādot, ka pat ideālistiski noskaņotiem latviešiem, kam ir vēlme darboties savas tautas labā, būtiskus šķēršļus rada ierobežota dzimtās valodas prasme: “Šim apstāklim ir ļoti liela nozīme – tas atrauj labu tiesu inteliģentu spēku no rakstniecības latviešu valodā vai citādas zinātņu popularizēšanas mātes valodā. [...] Tipisks latviešu students, p. piem., bez labas uzmanības un piespiešanās nekādi nevar izteikt sarežģītāku zinātnisku patiesību latviešu valodā, arvien tas izpalidzas ar krievu vai vācu vārdiem. Bet tas sliktākais ir tas, ka daudzi arī ar visu “piespiešanos” nevar atrast vajadzīgo latvisko ietērpumu savām domām. [...] Tā tad viens no līdzekļiem, kā pievilkt mūsu inteliģenci lielākā mērā pie zinātniskās darbības tautas vidū, ir latviešu valodas pienācīga nostādīšana mūsu skolās, netiekvien zemākās, bet arī vidējās un augstākās.”⁶⁹

Par spīti tautas kulturālajam statusam prasības pēc valodas tiesību respektēšanas ap 1910. gadu bija visai pieticīgas: “Vēl pirms nedaudziem

⁶⁷ Skujenieks, M. *Latvieši svešumā un citas tautas Latvijā. Vēsturiski statistisks apcerējums par emigrāciju un imigrāciju Latvijā*. Rīga: Valters un Rapa, 1930. 140 lpp.

⁶⁸ Skujenieks, M. *Op. cit.* 1913.

⁶⁹ Ducmanis, K. *Populārzinātniski raksti latviešu valodā. Rīgas Apskats*, 1908, Nr. 64, 17. marts; Nr. 69, 22. marts; Nr. 73, 28. marts; Nr. 79, 4. aprīlis; Nr. 82, 8. aprīlis; Nr. 83, 9. aprīlis.

gadiem latviešu “tautiskie centieni” patiesībā izpaudās sekošās 3 prasībās: 1) Latviski uzraksti uz ielu stūriem un tramvajos, 2) Tērbatas teoloģiskā fakultātē latviešu valodas katedru un 3) latviešu pilsētas teātru Rīgā.”⁷⁰ To stiprināšanu papildus sarežģīja vienojošas sabiedriskas organizācijas neesamība, jo XX gs. sākumā, it īpaši pēc 1905. gada revolūcijas, Rīgas Latviešu biedrība savu vadītāju konservatīvās ievirzes dēļ bija šo pozīciju zaudējusi.

Tikai 1908. gadā radās jauns sabiedrību vienojošs centrs – pēc ārsta Ādama Butuļa iniciatīvas izveidotā Latviešu izglītības biedrība ar mērķi “rūpēties par latviešu tautas izglītību un kulturālu attīstību, mācot un audzinot jaunību un izplatot tautā derīgas zināšanas un prasības”.⁷¹ Šīs biedrības gadagrāmatas piecos sējumos (1909. –1913.) daudz rakstīts par nepieciešamību pārvērtēt dzimtās valodas lomu. Rakstnieks Augusts Bračs par rusifikācijas iespaidu uz valodas izjūtu rakstīja: “Dīvaini, ka tie paši, kas par vāciskiem valodas ērmiem smejas, tomēr krieviskos tur vēl par izglītības zīmi. Vispāri mūsu valoda tiek kropļota no abiem galiem: no atpakaļrāpulīgā, kurš par latviešu valodas skaistāko paraugu uzskata gandrīz Glikas bībeles tulkojumu [...], un no pseidoprogresīvā gala, kurš [...] ievēd jaunas formas un vārdus; šis pseidoprogresīvais tautas gals nu grib ievēd jauninājumus, kas nekādi nesaskan ar valodas garu, ir burtisks tulkojums no krievu valodas un tikai kropļo mūsu valodu.”⁷²

Par to, cik primitīvi pragmatiska tolaik bijusi daudzu izglītotu vecāku izpratne par valodu prasmi, ierasti asi rakstījis arī Andrejs Upīts: “Visnecienīgākā novārtā mātes valoda tiek likta no mūsu “inteliģentajām” šķirām. [...] Kur māte un tēvs prot pāri svešvalodu, tur tiek ieskaitīts kā kas par sevi saprotams, ka bērņus no pašas mazotnes lauza šajās valodās. Un visbiežāk māca tā, ka visu vērību piegriež svešajām valodām, jo mātes valodu, to jau viņi zināšot tā kā tā. Tēvs atminas, kādas pūles viņam bijušas ar svešvalodu mācīšanos skolā, un naivā nesaprašānā domājas ļoti gudri darījis, novērsdams saviem bērņiem šīs pūles. Šāda tēva ideāls ir zems, caur un caur materiālistisks. Savu dēlu

⁷⁰ Skujenieks, M. Op. cit. 1913.

⁷¹ *Latviešu Izglītības biedrības gada pārskats par 1908. gadu. Pirmais darbības gads*. Rīga, 1909. 32 lpp.

⁷² Bračs, A. Mātes valodas nozīme. *Latviešu Izglītības biedrības gada grāmata*, II. Rīga, 1910, 19.–32. lpp.

viņš audzina par veikalnieku, par karjeristu – un šādiem dzīves uzdevumiem pietiek ar mehānisku valodas prašanu un svešvalodām.”⁷³

Jāuzsver īpatnība, ka par latviešu valodas lietojuma ierobežojumiem laikā līdz Pirmajam pasaules karam visplašāk rakstīja kreisā vai kreisi centriskā spārņa politiķi, rakstnieki un domātāji, no kuriem daudzi bija aktīvi 1905. gada revolūcijas dalībnieki un kādu brīdi aizrāvušies ar marksisma idejām. Tā 1913. gadā nāca klajā šai rakstā vairākkārt citētā Marģera Skujenieka grāmata “Nacionālais jautājums Latvijā”, bet nepilnu gadu vēlāk – Miķeļa Valtera darbs “Mūsu tautības jautājums. Domas par Latvijas tagadni un nākotni”, kas pierāda šī jautājuma aktualitāti sabiedrībā. Šai tēmai pievēršas arī Rainis, 1913. gada 2. februāra ierakstā dienasgrāmatā skaidri pasakot, ka tautas attīstībai jānoris ciešā saistē ar valodas lietojuma iespējām: “Vajaga dibināt latv. augstskolu ārzemēs; klāt ģimnāzija un priekšskolas. Dažas fakultātes, kuras visvairāk pieprasa: tautsaimniecība, dabaszinātnes, medicīna, literatūra, valodas. [...] Klāt arī zinātnisks un literāriski beletristisks žurnāls un biļetens – nedēļnieks. Viena disciplīna žur-avižniecība. Mācītas biedrības klāt terminoloģijas nodibināšanai.”⁷⁴

Rezumējot stāvokli 1914. gada vasarā, var nepārprotami apgalvot, ka smagākā problēma šai laikā bija neatbilstība starp latviešu valodas attīstību un tās lietojuma iespējām, kas bija ierobežotas ar privāto sfēru, ieskaitot daudzveidīgu presi, literatūru, augsta līmeņa teātri un modernu tēlotājmākslu. Par šīs attīstības virzību skaidri liecina iznākušo grāmatu skaita dinamika: “Pat visintensīvākās rusifikācijas desmit gados latviešu valodā izdeva arvien lielāku skaitu grāmatu, kas bija domātas latviešu lasītājam. katru gadu publicēja jaunus un jaunus izdevumus, kuru skaits pieauga: 1884. gadā to bija 181, 1904. gadā – 822. Arī kopējais no jauna iespiesto grāmatu skaits pieauga: 1884. gadā – 168 000, 1904. gadā – vairāk nekā 5 miljoni.”⁷⁵ Latviski iznāk ievērojam daudzums preses izdevumu, kas tos kā pēc nosaukumu skaita, tā koptirāžas ierindoja ceturtajā vietā Krievijas impērijā, atpaliekot vienīgi no krievu, poļu un vācu valodas. Tāpat šajā brīdī bija gandrīz pabeigta

⁷³ Upīts, A. Mātes valodas psiholoģija. *Izglītība*, 1909, Nr. 7, 524.–528. lpp.

⁷⁴ Rainis. Dienasgrāmatas un piezīmes. *Rainis. Kopoti raksti*, 24. sējums. Rīgā: Zinātne, 1986, 597.–598. lpp.

⁷⁵ Plakans, A. Op. cit.

pirmā universālā enciklopēdija – Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas “Konversācijas vārdnīca” (līdz 1914. gada pavasarim izdotas 90 no pavisam 99 burtnīcām).

Tādēļ gluži nevietā ir jebkādas domas par valodas nabadzību, ko pilnībā apgāž M. Skujenieka spriedums: “Varbūt vēl pirms 30 gadiem varēja apgalvot, ka latviešu valoda nenoderīga sarežģītāku domu izteikšanai, bet tagad, kad latviešu valodā sacerēti raksti par visdažādākajām zinātnes nozarēm, kad latviešu valodā tulkoti lielo tautu klasiķi, izdota konversācijas vārdnīca – tagad iebildumi pret valodu ir pilnīgi nepamatoti un tikai liecina, ka iebildumu cēlāji paši neprot latviešu valodu.”⁷⁶

Laikā pirms Pirmā pasaules kara latviešu nācija bija kulturāli pilnībā nobriedusi valstiskai neatkarībai, un latviešu valoda pēc savas attīstības pakāpes pilnībā atbilda modernas tautas valodai, kas spēj pildīt visas sociolingvistiskās funkcijas. Šī gatavība savai valstiskai neatkarībai arī ļāva to īstenot tad, kad Pirmā pasaules kara izskaņā šāda iespēja radās.

⁷⁶ Skujenieks, M. Op. cit. 1913.

MĀRIS BALTIŅŠ**STATUS OF THE LATVIAN LANGUAGE IN LATVIA
BEFORE WORLD WAR I****SUMMARY**

From the first third of the 19th century, a rapid emancipation of Latvians from the quite homogenous group of dependents peasants to modern nation took place with quite large proportion of prosperous and educated people and developed literature, art and economics. Chronologically this historical period until the proclamation of the national independence in 1918 taking into account the socio-cultural development of the nation can be subdivided in five periods:

- 1) until 1856;
- 2) the first stage of the National Awakening (1856–1875);
- 3) the second stage of the National Awakening (1876–1890);
- 4) the period of popular scientific publications and encyclopaedic dictionaries (1891–1914), and
- 5) the period of national mobilisation (1914–1918).

The paper deals with the periods two to four putting special emphasis on the consequences of the Russian Empire russification policy beginning from 1885.

The period from 1856 to 1885 is the time of rising self-consciousness of Latvians and the creation of the first generation of national elite. If until this time the majority of educated Latvians are forced to germanise, from this time on the number of Latvians in education, business and liberal professions are rapidly growing. Quasilliteracy of Latvians (except in Latgale) and well-developed network of the elementary schools, as well as the use of Latvian in the first level courts and self-governments (along with German), growing printed media and literature seems to promise expansion of its sociolinguistic functions. In parallel, the modernisation of Latvian language and development of scientific terminology was rapid. However, some worries are related with big emphasis of first national ideologues (especially, Krišjānis Valdemārs) to the nation's prosperity as the most important issue as well as the political orientation of

several leaders to possible support from the Slavophil circles of Russian elite. Only few leaders of National Awakening (Juris Alunāns, Kaspars Biezbārdis) perceived the Latvian language and culture as primary element, and among them especially Atis Kronvalds was oriented towards the liberal Baltic Germans.

In the 80s of the 19th century the situation rapidly changes caused by brutal and aggressive russification policy of the Russian Empire beginning from the 1885 because of the revision in Baltics of the senator Nikolai Manassein in the years 1882–1884. This process coincides with certain weakening of the political and cultural activities of national awakening movement caused by social differentiation of Latvian nation and materialistic orientation of more prosperous part of the nation. There are a lot of criticism about the underestimation of the danger of the russification policy by many political leaders. In the contrast, Baltic Germans (e.g. August Bielenstein) was much more critical about the perspectives of the Latvian language under the policy of russification.

Consequences of the russification were described by several national publicists discussing, how to overcome the process of emigration of many Latvians abroad or in distant parts of the Russian Empire. Especially after the Revolution 1905, the policy to achieve change of the ethno-demographic situation in Latvia was implemented. After short and limited liberalisation of the use of Latvian in the private schools, this possibility was dismissed after the Romanov Tercentenary in 1913.

The consequences of the russification policy as the crucial obstacle to the development of Latvian nation were actively discussed by the left-wing politicians and thinkers (Rainis, Mārgeris Skujenieks, Miķelis Valters, etc.) in the years before World War I. It was a paradoxical situation with large discrepancy between the cultural and social development of Latvian nation (large periodical press, modern literature, theatre and fine arts, a lot of excellent of translations of world literature classics, almost completed encyclopaedic dictionary) and the limited sociolinguistic functions of Latvian language (mostly excluded from education, public administration and courts) mainly used in the private sphere. Despite this Latvian nation was matured for independence and used the opportunity to establish the Republic of Latvia just after the end of World War I.

BAIBA METUZĀLE-KANGERE

VALODA BEZ VALSTS

Laimīgi svinot Latvijas simtgadi, mēs to darām garīgā līmenī, jo visnotaļ puse mūsu valstiskās vēstures risinājusies, valsts pastāvēbai esot okupācijas apstākļos, kad vadošā vara Latvijā centās no tautas atmiņas izdzēst jebkuru tieksmi atjaunot Latvijas valstiskumu. Latvijas tauta tika šķelta divās daļās: vairākumam Latvijas iedzīvotāju, kas palika savā zemē, bija uzspiests pielāgoties svešai ideoloģijai, valodai un kultūrai, nerunājot par vēstures un garīgās dzīves izpratni. Toties ap 200 tūkstošs latviešu devās bēgļu gaitās, tā atrodoties trimdā un turpinot dzīvi kā minoritātēm svešās mītnes zemēs, kuras viņus integrēja savas valsts iekārtā, pakļaujot latviešus asimilācijas procesiem. Abām pusēm bija eksistenciālas dabas izaicinājumi, kā noturēties, kalpojot savai valstij, saglabājot latviešu valodu, vēsturi, dzīves ziņu un identitāti. Mācības, kas šajā procesā gūtas abās pusēs, ir vērtības, kas noder Latvijas valsts attīstībā arī mūsdienās.

Kā paraugu raksta tematam ‘Valoda bez valsts’ var ņemt trimdas latviešu pieredzi. Latviešu valodas attīstība ārpus Latvijas ir aprakstāma kā minoritāšu sabiedrības struktūru mijiedarbība ar pašiem runātājiem, resp. valodas glabātājiem. Vados pēc principa, ka valoda attīstās kopienas sadzīves gaitā. Tātad, uzskaitot vārdus Anna Ābele, Edīte Hauzenberga-Šturma, Kārlis Draviņš un Velta Rūķe-Draviņa, Ernests Blese, resp. prominentākos Latvijas pirmskara valodniekus trimdā, temata ietvaros nekoncentrēšos uz viņu akadēmisko sniegumu kā būtisku elementu valodas attīstības gaitai trimdas sabiedrībā.

Valoda un kultūra nav šķirami jēdzieni. Pusgadsimtu pēc Otrā pasaules kara latviešu valodas vispārējo attīstību ietekmēja apstākļi, ka latviešu valoda nekur neeksistēja kā oficiāla valsts valoda, bet katrs latvietis dzīvoja ar divām valodām un divām kultūrām: nebija nevienas vienojošas kultūras, kas veido valodu ar kopējiem, vispārpieņemamiem priekšstatiem. Latvijas un trimdas pasaules eksistēja savrup līdz 20. gs. 80. gadiem.

Šajā esejā tiks attīstīts trimdas latviešu kopienas tapšanas process ar mērķi izcelt latviešu valodas un tā laika kultūras vidi, kas veidojās no vēsturiski radikāliem apvērsumiem lielai latviešu grupai, pēkšņi atrodoties ārpus savas valsts ar zaudētu pagātņi un neaprēķināmu nākotni. Vēršoties no sabiedrības uz individu, mana personīgā pieredze atspoguļo arī trimdas sabiedrības attīstības fāzes. Tā kā sava mūža garumā, mācoties valodas gan naturāli, gan formālas izglītības ceļos, mācot valodas privāti, gan arī trimdas un citu valstu skolās, pētīt latviešu valodu un vadot baltu valodu katedru Stokholmas Universitātē, ilgstoši uzturoties Austrālijā, Zviedrijā un Vācijā, kā arī trīs mēnešus ASV, šo valstu minoritāšu sabiedrībā saistībā ar latviešu valodas mācīšanos, mācīšanu un pētniecību, šajā rakstā vēlos reģistrēt savu novērojumu, analīzi un secinājumu sintēzi kā liecību latviešu valodas attīstībai trimdā, resp. aplūkot valodu bez valsts.

TRIMDAS SĀKUMA GADI

Bēgļu gaitas bija daudzas un dažādas, tomēr vispārināti var runāt par divām novirzēm:

- Bēgļi, kas devās ar laivām pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju, kur nekad nevēloties tika iekārtoti darbos pa visu valsti, pašiem neizvēloties, kur un kā. Tomēr minoritāšu grupējumi veidojās visai drīz, indivīdiem iedzīvojoties jaunajā vidē. Darba tirgus piedāvājums veda uz lielākiem centriem, kur arī veidojās vajadzīgā infrastruktūra minoritātes kopības saglabāšanai.
- Bēgļiem, kas pa dažādiem ceļiem nokļuva kara izpostītajā Vācijā, bija pavisam cits liktenis. Kara zaudētājiem atņēma valsts autonomiju, Vācijas teritoriju sadalot angļu, amerikāņu, franču zonās, kā arī PSRS zonā, vēlāk Demokrātiskās Vācijas republikā. Latviešiem, kas neizkļuva no tā sauktās 'krievu zonas', nebija lemts tapt par trimdiniekiem. Franču zona Vācijā ilgstoši nenoturējās.

Angļu un amerikāņu zonās izveidojās bēgļu nometnes, bet bēgļu grupējumi bija vairāk nekā divsimts un ir jautājums, kad kopienu varēja raksturot kā nometni, kad kā atsevišķu ģimeņu pulciņu, kas izkaisīti apmetušies kādā pilsētā vai miestā. Ne vienmēr slēgtajās nometnēs bija vienīgi latvieši. Bēgļi tika aprūpēti: tika gādāts jumts virs galvas un pieticīgs

uzturs. Tikai retos izņēmuma gadījumos bēgļi iesaistījās vietējā darba tirgū pirms 1948. gada, toties lielākajās nometnēs viņi tika nodarbināti internās dzīves jomās un to vadībā. Tas vedināja uz kultūras dzīves plaukumu visvisādās izpausmēs: izglītībā, rakstniecībā, teātra mākslā, mūzikā, arī daiļamatniecībā u. tml. – ne velti viens no Anšlava Egliša romāniem saucās “Laimīgie”, ironizējot par cilvēka laimi dzīvot dīkā. Bēgļu rocība sastāvēja no tā, cik katrs ceļa somā bija paņēmis līdzi.

Mana ģimene nokļuva Vācijas dienvidos, netālu no Nirnbergas, Valkā (*Walk*), kur nometnē barakās mitinājās ap 3000 latviešu, apmēram tikpat, cik Valkā, Latvijā, manā dzimtajā pilsētā! Kilometru attālumā bija Fišbahas nometne, kur 1946. gadā rikoja Dziesmu svētkus. Šajās nometnēs bija pamatskola un ģimnāzija. Skolotāju starp bēgļiem netrūka, toties augstskolas izglītība pēc iespējas bija jāmeklē tuvākajās vietējās universitātēs. Izņēmums bija angļu zonā, kur bēgļi nodibināja Baltijas universitāti Hamburgas priekšpilsētā Pinnebergā. Man pašai tā laika bērnības atmiņas sastāv no kora koncertiem, baleta stundām, ko pasniedza Mirdza Griķe – viņas ģimetne arvien vēl grezno Latvijas Nacionālās Operas sienu –, un teātra izrādēm, kas ik pa pāris trim nedēļām notika un ko es ļoti, ļoti gaidīju. Gāju bērnu darzā un pirmo pamatskolas gadu mācījos nometnes skolā, kas atbilda latviešu skolu programmām brīvvalsts laikā.

Lielos vilcienos piecgadē Vācijā, starp 1945.–1950. gadu, latviešu nometnes, kur piekopa kulturālu un intelektuālu daudzveidību, var vienīgi dēvēt par mazām Latvijām: tur turpināja Latvijā iedibināto tradicionālo izglītību un dzīves ziņu. Ja sākotnēji latviešu bēgļi cerēja uz atgriešanos dzimtenē, tad, gadiem ejot, lēnām kļuva skaidrs, ka brīva, neatkarīga Latvija būs ilggadīgs mērķis. Starplaikā nometņu dzīve nevarēja ieilgt bezgalīgi. Karā izpostītajai Vācijai autonomiju nedrīkstēja uzticēt, bet Vācijas sabiedrība bija jāatjauno, un 1948. gadā Apvienotās nācijas nāca klajā ar t.s. Maršala plānu, kur ietilpa nometņu likvidēšana un bēgļu pārvietošana uz citām zemēm. Latviešiem, kuri nepalika Vācijā, tas nozīmēja pēc iespējas izceļot vai nu uz ASV, vai Angliju, Dienvidameriku, vēlāk arī citur, piemēram, Austrālija finansēja ap 20 000 latviešu, kur vismaz viens darbaspējīgais ģimenes loceklis parakstīja līgumu strādāt divus gadus pēc valsts vajadzībām.

Nometņu laika posms ar strukturētu kopdzīvi bez valstiskas pārvaldības cilvēku prātos nostiprināja apziņu par kopā turēšanos un lika pamatus

latviešu minoritāšu sabiedrību galvenajam mērķim un uzdevumam: tiek ties pēc brīvas, neatkarīgas Latvijas. Latviešu valoda bija pašsaprotamība un netika izvirzīta valodas politika kā tāda. Tāpat kā bēgļiem Zviedrijā, pēc izceļošanas uz ASV, Kanādu, Dienvidameriku, Lielbritāniju (galvenokārt Angliju) un Austrāliju, vēl arvien ar to pašu Latvijas ceļa somu pie rokas, tautiešiem bija prakse latviskajā vidē sazināties ar savējiem, resp. savākt un vadīt minoritātes.

Kad sākās izceļošana, tad ticība iespējai atgriezties Latvijā nezuda, bet cilvēki bija spiesti mainīt savus parametrus: cik dziļi drīkst dzīt saknes jaunajā mītnes zemē? Salīdzinot ar Zviedrijas latviešiem, nometņu dzīvei beidzoties, izceļotājiem no Vācijas ar piecu gadu nobīdi sākās jauna dzīve svešā vidē.

Lai gan mītnes zemēs latvieši nedzīvoja vienkopus, neradās latviešu geto, latviešu sabiedrība sāka izveidot zināmas struktūras un organizācijas. Skolās latviešu valodas un vēstures mācībām piešķīra augstāko prioritāti, tās parasti dibināja latviešu biedrības vai baznīcas paspārnē. Izveidojās daudz kultūras pasākumu pēc principa: kur lielāka sabiedrība, tur plašāka kultūras darbība. Galvenajos centros latviešu sabiedrība iegādājās nekustamos īpašumus, lai veicinātu pulcēšanos un pašdarbībai būtu iespēja izvērsties.

TRIMDAS SABIEDRĪBU VEIDOŠANĀS AR DIVĀM VALODĀM UN DIVĀM KULTŪRĀM

Nometņu laiku 'mazās Latvijas' pirmajos emigrācijas gados tika pārceltas uz latviešu namiem vakaros un nedēļas nogalēs. Viss finansējums nāca no pašiem latviešiem – vai nu ziedojumu akcijās, vai ziedojot laiku un darbu sabiedrības organizēšanā. Situācijā, kad indivīds dzīvo nošķirtā sabiedrībā divās kultūrās ar divām valodām un šādā veidā atšķiras no savas apkārtnes vienvalodīgās vides, šai sabiedrībai ir zināms drauds tās pastāvēšanas ilgtspējai.

Divvalodības pētījumos vēl arvien ir aktuāla Eināra Haugena modelis par vienvalodību un divvalodību attiecībā uz paaudžu izdzīvošanu jaunā vidē:

1. paaudze: vienvalodīga savā valodā;
2. paaudze: divvalodīga gan savā, gan mītnes zemes valodā;
3. paaudze: vienvalodīga mītnes zemes valodā.

Šis modelis atbilst latviešu trimdai tādā ziņā, ka to nekavēja jauni imigrācijas viļņi no mītnes zemes, kas šīs fāzes pagarina. Ja paaudzi aplēš uz 30 gadiem, tad latviešu trimda atradās otrās fāzes beigu posmā 1991. gadā, kad Latvija kļuva brīva, resp., tuvākajos gados būtu prognozējama asimilācijas pilnveidošanās.

Bažas par latviešu valodas izzušanu radās jau pirmajā posmā, kad atklājās, ka divvalodīgie bērni nerunā tik 'tīri' kā viņu vairāk vai mazāk vienvārdīgie vecāki. Vispār sāka valdīt uzskats, ka, ja nav pabeigta ģimnāzijas izglītība Latvijā, tad cilvēku nevar uzskatīt par labu latviešu valodas prātēju. Vēlāk pieļāva arī ģimnāzijas beigšanu Vācijas nometņu skolās par kritēriju labai latviešu valodas prasmei. Daudzi tā laika 'vecās paaudzes' latvieši nesaredzēja iespēju noturēt dzīvu un spraigu latviešu valodu, vērojot izmaiņas nākamās paaudzes valodā.

MINORITĀTES SABIEDRĪBA UN VALODAS SAGLABĀŠANA

Vairums tomēr saprata, ka latviešu valodas saglabāšana nepieciešama politiskajai cīņai par brīvu, neatkarīgu Latviju, kas bija galvenais vadmotīvs trimdas eksistencei. Valodas saglabāšanu ar minoritātes sabiedriskajām struktūrām saistījis Džošuā A. Fišmens (*Joshua A. Fishman*), pēc kura uzskatiem minoritāte var pretendēt uz valodas saglabāšanu, ja ir pietiekami aktīva sabiedrība, kas var garantēt vidi valodas lietošanai. Fišmens izvirzīja vairākus sabiedriskus kritērijus, bez kuriem valodas izredzes izdzīvot ir minimālas. Kā galvenos var minēt:

- **skolas**, vai nu dienas, vai tādas, ko apmeklē vairākas reizes nedēļā. Trimdā, izņemot Minsteres latviešu ģimnāziju, tādas bija tikai t. s. sestdienas vai svētdienas skolas; nostabilizējot dzīvi mītnes zemēs, atvaļinājumu periodos veidojās vasaras vidusskolas, jaunatnes kursi u. tml.
- **laikraksti**, dienas vai nedēļas. Trimdā galvenokārt bija tikai nedēļas laikraksti. Izdeva arī dažādus mēnešrakstus un žurnālus par literatūru un kultūru gan pieaugušajiem, gan jauniešiem un bērniem, kā arī organizāciju un biedrību mēnešrakstus.
- **izdevniecības darbi, grāmatu apgādi**. Trimda šajā jomā bija rosīga, sk. Benjamiņa Jēgera sastādīto bibliogrāfiju 4 sējumos; grāmatu krātuves un bibliotēkas tapa latviešu namos.

- **sabiedrisko grupējumu daudzveidība un dažādība.** Sabiedrisko grupējumu sadalījums sliecās uz akadēmiski izglītotajiem dalībniekiem salīdzinājumā ar vietējo sabiedrību. Aktivitāšu daudzveidība un dažādība pieauga vienlaikus ar latviešu turības izaugsmi. Bez izglītības instancēm un latviešu biedrībām, koriem un tautas deju kopām, sporta klubiem, teātra ansambļiem, rakstnieku biedrībām, akadēmiskajām organizācijām klāt nāca vasaras skolas un kursi, 2x2, resp. 3x3 nometnes, u. tml. Sabiedriski saieti un svētki: svinīgākie trimdā bija 18. novembra, sērīgākie 14. jūnija atzīmēšana, tad Jāņi, iesvētības, jubilejas, balles u. tml., arī talkas sabiedrisko īpašumu uzturēšanai. Mazākos centros rosība nereti apsīka dažādās jomās, latviešiem bija jāmēro gari ceļi, lai nodrošinātu jauniešu piekļuvi latviešu sabiedrībai, visbiežāk latviešu skolām. Dziesmu svētki ASV, Kanādā, Eiropā un Austrālijā regulāri pulcēja tautu kontinentālā mērogā, tādējādi veicinot mazāku un lielāku centru koru, tautas deju u. c. darbību uzturēšanu. 80. gados notika Pasaules brīvo latviešu dziesmu svētki Gotlandē (1979) un Minsterē, Ziemeļvācijā (1984, 1987). Pašdarbība teātros un koros deva iespējas veidot sakarus ārpus mājvietas un profesijām, kas mītnes zemju iedzīvotājiem nebija tik vienkārši pieejamas un radija dinamiku latvietības un latviešu valodas uzturēšanas nozīmīgumam. Trimdai attīstoties, aktīvas bija jauniešu apvienības, kas 1968. gadā sāka rīkot Vispasaules jauniešu kongresus ik pa četriem gadiem.
- **nekustamie sabiedriskie īpašumi.** Lielajos centros ASV, Kanādā, Eiropā un Austrālijā īpašumi bija vai nu latviešu biedrību, baznīcu, vai "Daugavas Vanagu" paspārnē. Tie bija latviešu nami ar skolas telpām, saietu zālēm, grāmatu krātuvēm, kafejnīcām u. ml., kā arī baznīcas ar blakus telpām draudzes vajadzībām. Radās lauku īpašumi vasaras nodarbībām – visiespaidīgāk izveidojās Garezera vidusskola, ASV, kur ap ezeru latvieši sapirka privātmājas, tā pašplūsmē topot veselam latviešu ciemam.
- **regulāri sakari ar savu zemi, būt kontaktā ar dzīvu valodu.** Līdz 20. gs. 60. gadiem bēgļiem vispār nebija kontakta ar saviem radiem Latvijā. Kad 70. gados tie sākās, saziņa bija apgrūtināta netikvien 20-gadīgās aizas dēļ: radiem tiekoties Rīgā, radās sarežģījumi Latvijas iedzīvotājiem, kas saprotami nereti vairījās no kontaktiem; vēstuļu rakstīšana tika cenzēta, tas neveicināja komunikācijas brīvību.

- integrējas minoritātes struktūrās un sekmē tās ilgtspēju. Atsevišķi trimdinieki pārcēlās uz kādu citu mītnes zemi, it sevišķi pēc latviešu leģionāru izdošanas daļa latviešu izvēlējās doties prom no Zviedrijas. No Latvijas ļoti retos gadījumos kādu radinieku sekmējās izsaukt, un pārbēdzēji bija uz pirkstiem saskaitāmi.

Pēc šiem kritērijiem latviešu minoritātēm izredzes izdzīvot it kā būtu minimālas, jo ikdienas dzīves apstākļos trūka dzīvas latviešu valodas un iestājās arī latviešu kopienu centru reducēšanās no lielākiem uz mazākiem. Latviešu spēja savstarpēji organizēties, gan mītņu zemju robežās, gan arī internacionāli, daļēji kompensēja nelabvēlīgos parametrus. Fišmena kritērijos šī parādība nav minēta, jo viņa pētījumi balstījās uz Ziemeļamerikas datiem, kur minoritātes darbojās lokāli, piemēram, cik man zināms, franču minoritātes Kanādā nesadarbojās ar ASV franču minoritātēm.

Trimdas galvenais mērķis, resp. brīva, neatkarīga Latvija, šķita nesaņiedzams ideāls, utopija, lai gan iedibinātie latvietības uzturēšanas parametri darbojās aiz inerces.

Piekopjot latviešu tradīcijas jau no nācijas dibināšanas laikiem, tautai bija jārada vide, kur pulcināt savējos no visām malām, kā, piemēram, dziesmu svētkos. Trimdā šādas tradīcijas vairojās, veidojās rakstnieku nedēļas, teātra festivāli un viesizrādes; ceļojošas izrādes pa pasauli, piem., "Saules josta" (tautas deju uzvedums no Austrālijas); "Mičotāji", MLĢ uzvedums; Čikāgas pieciši. Jāmin arī organizāciju globalizēšanās: Pasaules brīvo latviešu apvienība (PBLA) un jauniešu apvienības, kas rīkoja saietus un kongresus. Tādi radīja kopības sajūtu, kura balstījās uz dzīvu latviešu valodu no dažādām trimdas kopienām, resp., daļēji kompensēja iztrūkstošās 'jaunās asinis' no savas izcelsmes zemes, stiprināja latvisku identitāti un kavēja asimilāciju, piešķirot globālu dimensiju latviešu valodas lietderībai.

ASIMILĀCIJAS PROCESI

Asimilāciju veicina minoritātes dziļākā būtība, nonākot situācijā, kur minoritātes grupējumi ir ar divām valodībām un kultūrām, tādējādi atšķiroties no titulnācijas valodas un kultūras ziņā. Gādājot sev un savējiem labklājību, neizbēgama ir nepieciešamība integrēties vietējā sabiedrībā. Iegūt augstāko izglītību, lai kādus upurus tas nenestu, imigrantiem

ir drošākais ceļš iesaistīties vietējos turīgākos sabiedrības slāņos, gūstot atzinību vietējā vidē. Augsts labklājības līmenis sekmēja minoritātes saglabāšanas parametru nostiprināšanu, nodrošinot ziedojumus organizācijām, rocībai pieaugot, toties prasīja laiku un atdevi, īstenojot profesionālās vajadzības, kas savukārt traucēja uzņemties amatus minoritātes organizācijās. Pirmās paaudzes trimdiniekiem tikai nereti mītnes zemes atzina Latvijā iegūto izglītību, un viņi bijī spiesti samierināties ar vienkāršu darbu, toties savas intelektuālās spējas veltīja latviešu sabiedrības vajadzībām, ieņemot dažādus amatus. Šai paaudzei novecojot, ar laiku radās grūtības sameklēt pretendētus amatiem, tādējādi vājinot organizācijas rosību un veicinot tās iznīkšanu. Protams, daudzi otrās paaudzes trimdinieki spēja gūt panākumus savās profesijās, izvadāt bērnus uz latviešu skolām nedēļas nogalēs un citādi piedalīties minoritātes darbībā. Spilgts piemērs tam bija Čikāgas pieciši, kuri paguva gan būt sekmīgi savās profesijās, gan deva neiedomājami daudz trimdiniekiem visā pasaulē un pat Latvijā.

Laika tecējumā pieauga jaukto laulību skaits, veicinot straujāku asimilāciju. Nacionāli noskaņoti latvieši no jauktajām laulībām vēlējās, lai izglītība latviešu sestdienas skolās kompensētu viņu nespēju ģimenēs iemācīt savām atvasēm latviešu valodu, atstājot valodas mācību citu tautiešu rokās 2–3 stundas nedēļā. Tē radās domstarpības par latviešu valodas lomu latviskās identitātes veidošanā. Asimilācijas procesos attīstījās tādi saukļi kā ‘ieaudzināt latvisku sirdi’, ‘latviešu lietai vajadzīgi visi’, ‘neviens nav lieks’, pat ka latviešu valodas prasme pēc būtības ir elitāra. No minoritātes latviešu sabiedrības puses organizāciju pašdarbība klibo, ja trūkst darbinieku, bet pati organizācija zaudē savu specifisko identitāti, ja darbība nerisinās latviešu valodā. Latviešu skolas uzskatīja par valodas glabātājiem, latviešu nami par to mājvietu.

Vairums trimdas latviešu skolu bija domātas atvasēm, kuru mājas valoda ģimenē bija latviešu valoda. Tādā kontekstā netika runāts par identitātes jautājumiem divās kultūrās un divās valodā. Valdīja doma, ka skolās, latviešu namos ir mājvieta tai identitātes daļai, kas ir tīri latviska. Vienīgā nelaime, ka latviskā identitātes daļa variējās no indivīda uz indivīdu proporcionāli mītnes zemes identitātei, jo asimilācijas procesi iedarbojās netikvien jauktajās laulībās. Daudzi latviešu valodu uzskatīja par latviskās identitātes daļas spoguļi, kas nesaudzīgi atklāja minoritātes etniskās

piederības likteņa gaitu, kura vairāk vai mazāk skāra visus, neraugoties uz to, vai latviešu valodas prasme bija teicamā līmenī, vai gandrīz izzudusi.

Šajās skolās netika runāts par padomju Latviju kā zemi, ar kuru trimdinieku bērni varētu identificēties. Drīzāk centās izvairīties no šādas domas, jo uzskatīja, ka saskarsme ar padomju ideoloģiju varētu būt kaitīga un ka kultūra, kas tajā radusies, nav 'īsti latviska', jo tā pakļauta komunisma ideoloģijas likmēm: bija bažas, ka 'tur' rakstīta literatūra varētu nelabvēlīgi ietekmēt jauno paaudzi, bērnus novirzot no pareizā ceļa cīņā par brīvu Latvijas. Latvijā padomju laika propagandas ietekmē nostiprinājās jēdziens par trimdu kā tautas 'atlūzušo zaru' un trimdiniekiem piešķīra tādus epitetus kā 'svešatnes latvieši', 'ārlatvieši', 'klaida latvieši', norādot uz atrautību no Latvijas un bezmērķīgu dzīves veidu. Vārds 'diaspora' ir nesens termins un neitrālu apzīmējumu kā, piemēram, 'ārzemju latvieši' lietoja reti.

LATVIEŠU VALODAS IZGLĪTĪBA MĪTŅU ZEMJU REŽIJĀ

Latviešu valodas izglītība, kas bija pieejama ārpus trimdas struktūrām, bija retums, bet tā tomēr kalpoja trimdas latviešu sabiedrībai, ceļot latviešu valodas prestižu, atgādinot nākamajām paaudzēm, ka latviešu valoda ir vērtība pasaules mērogā.

Ģimnāzijas līmenī jāmin Minsteres latviešu ģimnāzija (MLĢ) un Viktorijas pavalsts lēmums Austrālijā 1976. gadā, kas paredzēja latviešu valodas kursus iekļaut vidusskolu abitūrijas programmā.

MLĢ bija Vācijas Federatīvās Republikas finansēta dienas skola ar pilnu ģimnāzijas programmu, mācībām risinoties latviešu valodā. Profesionālus skolotājus, gan pirmās paaudzes latviešu pedagogus, gan arī no Ziemeļamerikas un Austrālijas, algoja Vācijas valdība. Sākotnēji skolu apmeklēja latviešu bērni no visas Vācijas, bet 70. gados latvieši no citām mītnes zemēm brauca mācīties MLĢ, tādējādi tai kļūstot par galveno izglītības centru otrās un trešās trimdas paaudžu jauniešiem: atgriežoties mītnes zemēs, latviešu valodas prasmes bija manāmi uzlabojušās.

Melburnā pēc vairāku gadu plānošanas Annas Ziedares vadībā izdevās ieviest divu gadu ģimnāzijas kursus latviešu valodā, pieļaujot līdzvērtīgus abitūrijas eksāmenus svešvalodu mācību prasībām, kā, piemēram, franču,

angļu, vācu un latīņu valodā. Valodas iekļaušana mītnes zemes regulārajā skolas programmā veicināja skolēnu motivāciju uzturēt latviešu valodu, paaugstināja latviešu valodas prestižu, un laba atzīme atviegloja konkurenci iekļūt jebkurā universitātes fakultātē. Vēlāk arī Jaundienvidvēlsas un Dienvidaustrālijas pavalstis ieguva šīs tiesības.

Universitātes līmenī izglītība baltu valodās bija pieejama vairākās rietumu universitātēs, bet tās studēja kā izvēles ievirzi slāvu vai vispārīgās valodniecības kontekstā un atsevišķu profesoru vadībā bija iespējams rakstīt zinātniskas disertācijas arī par latviešu valodu. Ne vienmēr profesori bija latviešu izcelsmes.

Daļēji ar trimdas struktūru atbalstu Rietummičigānas Universitātē Valža un Lalitas Muižnieku vadībā rīkoja ikgadējus vasaras kursus, kur latviešu valodā iegūtos kredītpunktus atzina citas Ziemeļamerikas universitātes. Atsevišķi kursi latviešu valodā attīstījās arī Austrālijas pilsētu universitātēs (Adelaidē, Melburnā un Sidnejā, profesora Trevora Fennela (*Trevor Fennell*) iniciēti), kā arī Vācijā Bonnas Universitātē.

Trimdai visnozīmīgākā bija Stokholmas Universitāte, jo tur varēja studēt baltu valodas bez slāvu valodu vai lingvistikas priekšzināšanām. 1970. gadā Stokholmas Universitāte piedāvāja Veltai Rūķei-Draviņai personīgo profesūru, kā atzinību par viņas zinātnisko sniegumu. Ar nemitīgu un mērķtiecīgu darbu viņa panāca to, ka Stokholmas Universitātē tika atzīta baltu valodu katedra ar pilnu mācības un pētniecības programmu. Šis apstāklis bija ar lielu sabiedrisku nozīmi latviešu valodas kopšanai trimdā, jo pasaulē bija viena vieta, kur latviešu valodas zināšanas varēja apgūt augstākajā līmenī. Uz Stokholmu devās studenti no ASV, Kanādas, Vācijas un Austrālijas, daži pat palikdami uz dzīvi Zviedrijā.

TRIMDAS VALODAS VARIANTI

Trimdas latviešu runas valodas varianti ir tikpat kā nepētīti. Nebija kopējas trimdas latviešu valodas, jo ikkatrā mītnes zemē attīstījās savi varianti. Tomēr uzsvāru lika uz latviešu valodas pūrismu, lai aizkavētu valodas attīstību brīvgrīdā. Divvalodības situācijā valodas attīstība ir strauja, valodai fonētiski, strukturāli un leksiski piemērojoties mītnes zemes valodai. Tas, ka novatorisms ir bīstams, savukārt ir pretrunā ar normālu

valodas attīstību, valodai mainoties kopsolī ar dzīves gaitu, bet divvalodības apstākļos t.s. vājākā valoda attīstas straujākā tempā nekā valoda monolingvā evolūcijā.

Variantu attīstības process bija visnotaļ līdzīgs un sākās ar divu valodu mistrošanu. Mītnes zemes valodas dominance nepārtraukti rada izaicinājumus atveidot atsevišķus vārdus un jēdzienus mājas valodā, kā, piemēram, ikdienas produktus un vietējās sadzīves parādības. Veidojās kalki vai tieši pārņemti jēdzieni un termini no otras valodas. Latviešiem trimdā viss, kas ikdienas dzīvē tika rubricēts kā: "Latvijā tāda nebija", prasīja galvas laužīšanu un veicināja valodu mistrošanu. Latviešu valodā, ko lietoja mājās un latviešu sabiedrībā, sāka izzust reģistri, cieta profesiju specifika, intīmā un tabu valoda, afekta valoda, resp., lamāšanās, slengs, pat humora izjūta pieņēma mītnes zemes valodas formas. Valodā izzuda pasīvs tabu reģistrs, ko parasti apgūst no vienaudžiem. Maldīgi domāt, ka latvieši ir pārāk izsmalcināti šādiem jēdzieniem, viņi vienkārši prastības izteica citā valodā. Jebkura reģistra izzušana mazina valodas jaudu.

Te jāmin arī uzvedība, skaņas un žesti, kas netiek uzskatīti par valodu, bet pauž semantiku, ko runātājs neuztver par valodas parādību, radot prozodijas izmaiņas un jaunas fonētiskas intonācijas. Igaņu izcelsmes valodniece Elsa Oksāra (*Els Oksaar*) radīja jēdzienu "biheiviorēma" (*'behavioureme'*), pētot šo fenomēnu kā valodas parādību. Arī uzvedības ziņā dažādo mītnes zemju kopienas atšķīrās viena no otras.

Dominantās valodas pamatstruktūras likmes ietekmē gramatikas likumu mijiedarbi ar semantiku: metaforika, pārcelta latviešu valodā, vairums gadījumos neiekļaujas latviešu valodas specifikā. Process ir līdzīgs tulkošanai, kur klupšanas akmeņus rod leksikas vienības ar atšķirīgām niansēm un to lietojums izteicienos ar pārnestu nozīmi, kuras šķietami jāiekļauj pamatvalodas sintakses struktūrā. Kā piemēru var minēt, ka latviešu valodas lietvārdu un darbības vārdu morfoloģijas sistēmās viena leksiska vienība satur nozīmi, ko vācu, zviedru un angļu valodā izteic frazāli. Trimdas latviešu valoda tādējādi strukturāli mainījās, reducējot divdabju, kauzatīvu un debitīvu formu lietojumu, tos atveidojot ar frazēm, resp. vairojās palīgteikumi. Latviešu valodas formālajās mācībās attīstīja rudimentāru, visnotaļ korektu latviešu valodu, kas kalpoja komunikācijai, bet kurai trūka tvirtuma un daudzveidības.

Latviešu valodas runātāju skaits saruka, veidojoties apziņai, ka runātāja mītnes zemes valodā var neaprobežoti izteikties, bet latviešu valodā uz katra soļa jālauza galva un nereti pūles nevainagojās ar daiļrunīgu, koptu, pat ne vienmēr ar pareizu latviešu valodu. Nevar apgalvot, ka indivīdi padevās: gan organizācijas, gan jaunieši tiecās pēc glābiņa, rīkojot un apmeklējot kursus. Vairākums trešās paaudzes jauniešu, vasaras kursu dalībnieku, aptaujās norādīja, ka 'uzlabot savu latviešu valodu' bija galvenā motivācija braukt uz kursiem.

VAI TRIMDAS VALODAS TIKA STADARTIZĒTAS?

Nosacīta standartizācija risinājās, piekopjot rakstu valodu. Diskusijās sanāksmēs un presē sprieda par atsevišķiem valodas jautājumiem, bet tikai retos gadījumos tie izplatījās pa visu trimdu un nav teikts, ka praksē tos ievēroja. Rakstu valoda bija nepieciešama trimdas organizācijām, kur valdes sēdes protokolēja un protokolus arhivēja. Trimdas presē bieži bija debates par valodas parādībām, pamanītām kļūdām un pārpratumiem, kā arī jaunvārdiem, kalkiem. Iespieddarbos rūpīgi tika veiktas korektūras. Latviešu valodas mācību materiāli tika publicēti un izplatīti, kalpodami otrās un trešās paaudzes trimdiniekiem kā informācijas avots. Formālās valodas standarti rakstu valodā bija visai noturīgi. Tomēr jāuzsver, ka nebija nekādas centrālo organizāciju nozīmētu latviešu valodas pārvalžu ar uzdevumu reglamentēt valodu, netika publicētas normas izdevniecībām, apgāds pats noteica un atbildēja par savām publikācijām.

Trimdas sākuma gados latviešu literatūra attīstījās kā brīvvalsts literatūras turpinājums, jo lielākā daļa tā laika rakstnieku devās trimdā (sk. Jura Rozīša disertāciju *Displaced Literature*. Stokholma, 2005). Rakstniecība turpinājās visnotaļ līdz 1991. gadam, lielā mērā pateicoties rakstnieku un izdevēju lomai interkontinentālajā plāksnē. Literatūra bija milzīgs ieguldījums trimdas garīgajā dzīvē. Netikvien daiļliteratūra, bet arī literārie un kultūras žurnāli gan pieaugušajiem, gan jauniešiem un bērniem, plauka, līdz asimilācijas procesu zobs nopietni ietekmēja vietējo lasītāju skaitu. Tomēr laika gaitā gan preses izdevumu, gan apgādu skaits saruka kopsoli ar lasītprasmes un vēlmes samazināšanos.

Rakstu valoda prozas izdevumos, it īpaši dialogos, nereti atspoguļoja vietējās sarunvalodas variantu kalkus. Teātra aktieri un režisori tulkoja lugas no svešvalodām, cīnīdamies ar izaicinājumiem atveidot saprotamus dialogus savai publikai, vienlaikus cenšamies nepārkāpt latviešu valodas normas. Rakstu valoda mēdz būt konservatīva, bet arvien pieņēmais tendence latviešu valodas lietojumā paļauties uz tā laikā runas, nevis rakstu valodas normām.

Kad Latvijā pieņēma ortogrāfijas izmaiņu, vienkāršojot *ch* uz *h* un un izskaužot *ŗ*, to trimdas sabiedrības uzskatīja visnotaļ par padomju varas vardarbību pret latviešu valodu. Te radās vienprātība, ka trimda šo ortogrāfijas reformu savos rakstos neievēros, pierādot stingru stāju pret naidnieku. Šo nostāju var uzskatīt par valodas standartizāciju. Tā gan maz ietekmēja sestdienas skolu mācības, kur gadu tecējumā pietika ar to, ka skolēns vispār spēj uzrakstīt tekošus tekstus saprotamā latviešu valodā. Arī presē u. c. publikācijās nereti valdīja paviršība, it īpaši mikstinātā *r* gadījumā, bet ne vienmēr: reiz kādā laikrakstā vārds Bohēma parādījās ar *ch* !

DIVVALODĪBA

Divvalodības pētniecībā ir pierādīts, ka divi indivīdi dialogā ar vienādām valodām runā citādāk nekā ja ir viena kopīga valoda, bet katram sava otrā valoda. Ja sabiedrība ir divvalodīga vienādās valodās, tad savstarpējā saprotamība ir garantēta, kodu mija netraucē, rodas vispārpieņemts sarunvalodas variants. Katrā trimdas minoritāšu sabiedrībā divu kopēju valodu ietekmē norisa sīva cīņa, lai noturētu vajāko valodu, dažādām jomām izzūdot: nereti bija dzirdams teikums: 'Es latviešu valodā māku runāt par visu, tikai ne darbu!'. Bez mistrotas valodas nereti neiztika otrās paaudzes runātāji, dažkārt teikumam pievienojot izteicienu: 'kā angļiski saka' u. tml. Latviešu valodas lietojumā pieauga iespraudumi vietējā valodā, kodu miju runātāji pieņēma par normu. Šādos apstākļos visbiežāk cieš humors, ja anekdotes puante ir grūti tulkojama. Te jāpiezīmē, ka autori lugās, iekļaujot visiem zināmo otro valodu, vai nu lai smidzinātu tautu, vai citu apstākļu dēļ, neapzināti norāda uz to, ka latviešu valoda neiztiek bez otrās valodas krukļa, sabiedrībai ilgstoši dzīvojot divvalodībā.

Divas valodas kopējā ģeogrāfiskā telpā nesadzīvo kā divas draudzenes katra savā mājā: valodas kopējā vidē veido līdzīgus parametrus abām valodām un ar laiku iedzīvotāji izvēlas sev vienu kopēju valodu – tā var būt vai nu spēcīgākā no abām valodām, vai arī veidojas jauna valoda, divvalodības apstākļos pārveidojoties abām valodām.

NOSLĒGUMĀ

No teorētiskā viedokļa, latviešu trimdas gadus 1944–1991 var traktēt kā laboratoriju, lai konstatētu, kas notiek ar valodu un kultūru, ja, valstij zaudējot savu suverenitāti, iedzīvotāji atrodas ārpus tās robežām un dzīvo izolēti no savas valsts. Trimdinieki izjuta savu kopību un vienību Latvijas valsts jēdziena kontekstā. Izolācijā no Latvijas, bez valsts pārvaldniecības, valoda nonāca priekšplānā tādā ziņā, ka tā bija saikne, veidojot globālo kopienu, rodot minoritātēs apziņu par savu identitāti ārpus lokālās vides. Tā kā rakstu valoda ir konservatīva, tad tās uzturēšanai ir būtiska nozīme.

20. gs. 70. gados kļuva jūtāmāka tuvināšanās ar Latvijas iedzīvotājiem gan individuālā līmenī, galvenokārt trimdiniekiem apciemojot radus Latvijā, gan Kultūras sakaru komitejas režijā Latvijas kultūras pārstāvjiem viesojoties trimdas pasākumos. 80. gados Kultūras sakaru komitejas rosība pieauga: trimdas indivīdiem tika piedāvāti ceļojumi uz Rīgu ar organizētu programmu; jauniešiem organizēja 3–4 nedēļu kursus Rīgā; Latvijas prominentākiem literātiem, koriem un teātriem u. tml. deva iespēju nokļūt rietumos un latviešu vidē. Trimdā viedokļi par šo attīstību krasi polarizējās, debates par kultūras sakariem kļuva niknākas un asākas. Kultūras sakaru komitejas nolūki bija šķelt trimdu: daļa trimdinieku bija pārliecināti, ka sakari pavērs latviešu inteliģencei logu uz plašo pasauli, iekšēji veicinot vēlmi pretoties Latvijas okupācijai; citi uzskatīja, ka latviešiem brīvībā jānotur stingra stāja pret ienaidnieku, nevis jāielaiž čūska azotē, pieņemot līdzpaņemtos čekistus savā vidē. Izskanēja arī viedoklis, ka īstenie latvieši Latvijā neieredzēs trimdiniekus, kas sniedz roku ienaidniekam. Šis process drīz noslēdzās, Latvijai atgūstot suverenitāti 1991. gadā, un līdz ar to trimda arī formāli beidzās. Trimdinieki un viņu organizācijas sadēvēs rokās ar Latvijas latviešiem jau no Tautas frontes dibināšanas pirmsākumiem.

Latvijai atdzimstot, trimdas mantojums iegūst jaunu seju. Vispirms valoda atgūst valsti, daudzi trimdinieki pārtop par Latvijas pilsoņiem, un latviešu valodas glabāšana ir Latvijas valsts rokās. Pārtautojušies trimdinieki var norādīt uz esošu pasaules valsti kā savas izcelsmes vietu. Aktīvos latviešu centros rietumu valstīs iedibinātās minoritātes ar nepieciešamo infrastruktūru, kā, piemēram, skolām, draudzēm, koriem, dejas kopām, nekustamiem īpašumiem tautiešu pulcēšanai, dziesmu svētku tradīcijām u. tml., globāli turpina vienot visas pasaules latviešus. Ja statistika rāda, ka trimdinieki nav glābuši Latvijas demografiju, tad trimdas latviešu globalizācija ārzemēs arvien veicina stiprināt pašreizējās diasporas saites ar Latviju, ar ko nodarbojās Latvijas valsts līmenī. Ieaudzinātā latvietība trimdiniekos, kas nav atgriezušies, kā arī pārtautojušos latviešos, atgūst spēkus, jo viņi var atsaukties uz savu izcelsmi, pavisam citādā veidā atbalstot Latviju, jau kā labvēļi savai senču valstij. Jaukto laulību ģimenes, nereti kopā ar mītnes zemju draugiem, brauc uz Latviju kā tūristi. Nav palikusi tukša vieta, bez tam valodu var vienmēr iemācīties.

Valoda bez valsts ir sīksta ciņa un izzūd kopā ar runātāju izmiršanu. Viens no priekšnoteikumiem valodas izmiršanai ir sabiedriskā divvalodība. Ja sabiedrība ir daudzvalodīga, kā, piemēram, starpkaru laikā Latvijā, kad daudz latviešu brīvi runāja latviski, vāciski un krieviski, valsts valoda bija vadošā komunikācijas saikne, to prata visi. Piecdesmit gadus arī Latvijā oficiāli dominēja 'internacionālā' valoda, resp. krievu valoda. Divvalodība līdzinājās trimdas pieredzei, bet tā attīstījās lēnākā gaitā demogrāfisku iemeslu dēļ. Pašreizējā pieredze Latvijā rāda, ka divkopienų valsts apstākļos ne vienmēr dominē valsts valoda, arī ja situācija labojusies kopš neatkarības atjaunošanas. Nopietnākais drauds paliek darba tirgus, jo vēl arvien darba devēji pieprasa krievu valodas zināšanas, piespiežot jaunatni to apgūt, uzturot aktīvu krievu valodu *de facto*, atstājot lodziņu tās atkārtotai ieviešanai par otru valsts valodu *de iure*. Turklāt sācies pieplūdums darba tirgū no krieviski runājošām zemēm, kas vājina latviešu valodas lomu komunikācijai profesionālajā vidē vēl vairāk nekā tagad: ja darba devēji neizglītos pašu ievestos speciālistus latviešu valodā un valstij būtu jāievieš jauns finansējums viņu izglītībai un integrēšanai, diez vai finansiālais ieguvums uzņēmumiem nebūs ekonomiska Pirra uzvara Latvijai.

Cerību panākt valsts sabiedrisko integrāciju latviešu valodā var likt uz rietumos pieņemto internacionālo angļu valodas ienākšanu, radot trīs-valodību Latvijā – domājams, ka angļu valodas komunikatīvais līmenis, būdams krietni ierobežots pat nesen aizceļojušajiem latviešiem (sal. ar 1. paaudzi trimdā), ietekmēs izvēlēties latviešu valodu kā sarunvalodu, to nostiprinot kā kopējo valodu Latvijas sabiedrībā un publiskajā telpā. Protams, ka glābiņš nenāks bez savas valodas ekoloģijas cenas, toties ar šo problēmu suverēnām valstīm jācīnās, lai paturētu neskartu savas valsts identitāti un saglabātu savu vietu pasaulē.

BAIBA METUZĀLE-KANGERE**LANGUAGE BEREFT OF A NATION STATE****SUMMARY**

The communities of Latvians that settled in the USA, Canada, Great Britain, Australia, Sweden and Germany after fleeing from the USSR during the final phase of the Second World War considered themselves to be the voice of the Latvia outside the Iron Curtain since the majority of Latvians lived under occupation. This article traces the emergence of Latvian minorities in the above-mentioned countries with respect to language maintenance during the years 1944–1991 when Latvia regained its sovereignty. This period roughly corresponds to two generations of living in bilingualism, which, according to E. Haugen's model, predicts that Latvian minorities were on the brink of losing competency in Latvian.

Minority language maintenance is a complex process since it depends on creating and supporting an infrastructure of a community of speakers. The criteria set up by Joshua A. Fishman in his works suggest that the minority language is likely to be doomed unless schools, day or several times a week; newspapers, daily or weekly; other publications; diversity of social groupings and activities; real estate property ownership are actively upheld. Contacts with the homeland and new arrivals of native speakers to the community constantly revive an active use of language. Latvian communities, especially in larger centres, to a larger or lesser degree provided the cultural background for language maintenance. Contacts with the homeland were negligible since Latvia was behind the Iron Curtain. However, this void was to some degree compensated by establishing organisations to uphold a network of minority communities both on a continental and international level.

Within this framework, the Latvian language was vital. However, the demands on individuals and families were great not only financially but also through the effects of societal integration within local communities. The bilingual second generation used the state language professionally and the minority language at home and at Latvian functions on weekends

or evenings, a loose division since social interaction also occurs in free time. The major language influences on the second language through daily living, switching languages invites spontaneous code switching in the minority language, which in turn absorbs not only lexical items, but also phraseology, metaphorical use of notions and grammatical structure. Language variants developed in spoken Latvian, but written language was more conservative, literature published in Latvian was sold worldwide in exile communities.

Despite the determination and efforts exerted to uphold Latvian language use, the inexorable forces of the process of assimilation took their toll on the language through a reduction in the number of speakers and a general decrease in language skills. Education at the only Latvian secondary school in Münster, West Germany and the Chair of Baltic Languages at Stockholm University were international resources to alleviate the situation to some degree. Traditional culture productions began to tour continentally and worldwide. International Youth congresses 1968–1989 in various parts of the world brought together 2nd and 3rd generation Latvians. Language summer camps for teenagers were established. Events bringing together Latvians from diverse parts of the world consolidated the need for language maintenance.

Simultaneously the Committee for Cultural Relations with Compatriots Abroad, a branch of the KGB, that had for years distributed by post free of charge a weekly newspaper 'Voice of the Homeland', began to organise Latvian language film showings, poetry evenings, choir and theatre performances, etc. in various parts of the world where Latvian minorities were active. The artists were inevitably accompanied by KGB agents. In the 1980s, summer courses were offered to young people 'all expenses paid'. It was clear that these offers were meant to cause dissent in the exile community, which they did, but this had no lasting effect, because 1991 was nigh, Latvia regained its sovereignty. The fate of the Latvian language, which also suffered 50 years of social bilingualism, is now resolved as the official language of the sovereign state of Latvia.

The legacy of the Latvian minorities in exile was definitely felt during the first years of independence in diplomatic relations with the western world. Many of the minorities still continue their existence and are a reference point for Latvian diplomacy in the West.

JURIS BALDUNČIKS

REPUBLIKA UN TĀS ATRIBŪTI LATVIJAS VALSTISKUMA KONTEKSTĀ: LINGVISTISKAIS ASPEKTS

Kopš Latvijas Republikas proklamēšanas pagājis jau simt gadu, valsts un tās tapšanas raksturotāji, piemēram, *republika*, *neatkarība*, *satversme*, ir kļuvuši ikdienišķi. Tomēr simtgade ir arī rosinājums detalizētāk iepazīties ar leksiku, kas atspoguļo Latvijas valstiskuma tiesiski politisko būtību, jo šāds pētījums pagaidām nav veikts. Minētās leksikas izpētē īpaša uzmanība pievēršama konkrēto leksēmu cilmei, hronoloģijai un lietojuma kontekstam, variatīvam un citiem būtiskiem aspektiem, piemēram, nozīmes attīstībai; bez tam jākorrigē nepietiekama vēsturiskā materiāla apjoma ietekmē pagātnē izdarītie apgalvojumi.

Līdz ar to šā pētījuma mērķis ir apzināt un izpētīt ar Latvijas valstiskumu saistītos pamatvārdus: pēc iespējas precīzāk noteikt to lietojuma hronoloģiju, izcelsmi (tajā skaitā iespējamās citvalodu paraugus), kā arī reģistrēšanu leksikogrāfiskajos avotos.

Pētījuma valodas materiāls iegūts, pārskatot un ekscerpējot 18.–20. gs. vārdnīcas; 19.–20. gs. mācību un populārzinātniskās grāmatas, daiļliteratūru un periodiskos izdevumus. Lielāka uzmanība veltīta laika posmam no 1917. līdz 1921. gadam (no valstiskas neatkarības idejas paušanas līdz *de jure* atzīšanai, sk. Vīgrabs 1938). Ar Latvijas valstiskuma izveidošanos saistītu vārdu grupā tika iekļauti 16 vārdi: *atzīšana*, *brīvvalsts*, *konstitūcija*, *neatkarība* (*atkarība*), *neatkarīgs* (*atkarīgs*), *parlaments*, *pašnoteikšanās*, *patstāvība*, *proklamēt*, *republika*, *saeima*, *satversme*, *suverenitāte*, *valstiskums*, kā arī vairāki minēto vārdu formālie varianti un svešiespraudums *de jure* (*de iure*). Šajā vārdu kopumā netika iekļauts vārds *autonomija* (aizgūts 19. gs. 70. gados), ko samērā aktīvi lietoja 1917. un 1918. gadā, bet tas tomēr nesaistās ar patiesu valstiskumu. Bez tam autonomijas dažādās interpretācijas un paralēles ar pašpārvaldi un pašvaldību

būtu pārāk plašs pētījums, un tas izdalāms atsevišķi. Jāatgādina, ka arī Latvijas neatkarības atgūšanas procesa sākumā (20. gs. 80. gadu beigās) *autonomija* bija viens no populārākajiem vārdiem, it īpaši vārdu savienojumos *saimnieciskā, kultūras vai izglītības autonomija*.

REPUBLIKA

Vārds *republika* (fr. *république* < lat. *res publica* ‘sabiedriska lieta, valsts’) konstatēts rakstu avotos daudz agrāk nekā valsts nosaukums *Latvija*. Pirmo reizi tas lietots 1803. gada “Jaunajā skolasgrāmatā” (Milihs 1803: 35), kas pēc tematikas plašuma zināmā mērā turpina Vecā Stendera “Augstās gudrības grāmatas” tradīciju:

Ir wehl zittas walftis rohnahs .. kas tikkai 3aur Teešanas Kungeem, ko tee paš-chi zehlušchi, ļaujahs walditees, un Reepublikkas šauzahs, tahdas irraid ta šprantschu, Ollenderu un Šweižeru walfts.

Pēc tam ilgāku laiku vārds netika lietots, jo, iespējams, 19. gs. pirmās puses autoriem šādas valsts iekārtas temats nešķita aktuāls vai interesants. Balstoties uz apzinātā materiāla, var diezgan droši teikt, ka vārdu *republika* regulāri lieto kopš 1859. gada. Jāpiebilst, ka zemes (vēlāk arī valsts) nosaukums *Latvija* pirmo reizi latviešu rakstos reģistrēts 1862. gadā “Pēterburgas Avīzēs”. Tomēr par šī nosaukuma ieviešanos detalizētāku informāciju varam gūt tikai Nacionālajā enciklopēdijā (NE 2018: 24). Latvijas enciklopēdijā (LE 2005: 693) un Latvijas padomju enciklopēdijā (LPE 1984: 742) par to netiek runāts, bet Latviešu konversācijas vārdnīcā (LKV 1934: 20317–20320) un “Latviešu etimoloģijas vārdnīcā” (Karulis 2001: 507) sniegtais skaidrojums uzskatāms par nepilnīgu.

Līdz 1905. gadam vārds *republika* lietots gandrīz tikai ārzemju kontekstā, revolūcijas laikā tas dažreiz savienojumā “demokrātiska republika” izskan kā viena no prasībām politisko reformu kopumā. Pēc 1917. gada Februāra revolūcijas un monarhijas krišanas Krievijā vārda lietojums strauji pieaug, gan apspriežot visas Krievijas, gan mazākumtautību nākotni, piemēram:

Lai dsihwo demokratiska republika! (C 1917, 10, 1)

..pahrfwaru ņem domas, ka Kreewijas republikai jabuht demokratifikai un federatiwai. [...] ..noskaidrojas, ka ari Ukraina (Masfkreewija), Leetawa, Latwija, Grufija u. 3. Kreewijas fastahwdaļas traužas nodibinat fawu autonomu eekahrto ar ihpafchām weetejas likumdofchanas faeimam u. t. t. Tā tad žitadu republiku nekā federatiwu mums Kreewijā gruhti eedomatees. (Līd 1917, 91, 1)

Pēc lielinieku izdarītā oktobra apvērsuma un Satversmes sapulces atlaišanas priekšplānā izvirzījās “padomju republika”, bet “demokrātiska republika” tika atmesta, ko apliecina arī kreisā prese:

Iņņemot burfchuafiju un fožialpatriotus, uļ kureem neweens fīrahdneeks neklaufās, neweens žits nebehdajas peh3 “demokratiskas republikas”. (BrSt 1918, 21, 1)

Līdz ar to vārda *republika* izpratnē izveidojās jauna apakšnozīme (LLVV 6₂: 623), kas zaudē aktualitāti pēc PSRS sabrukuma 1991. gadā.

BRĪVVALSTS

Vārdam *brīvvalsts* (kalks pēc vācu *Freistaat*) hronoloģijas ziņā ir liela līdzība ar vārdu *republika*. Vispirms, tiesa, vēl vārdu savienojuma formā, tas lietots jau citētajā “Jaunajā skolasgrāmātā” (Milihs 1803: 35), lai apzīmētu Amerikas Savienotās Valstis:

Šchinnī pašaules daļļā rohnahs ta leela brihwa walfts, kas šauzahs: tahs trihspažmits šabeedrotas femmes, jo tik daudz šew šaweenokušchees irr tikai appakšch teešas=kungeem dfihwoht un no teem liktees walditees.

Tāpat kā *republika* vārds *brīvvalsts* regulāri lietots kopš 19. gs. 50. gadu otrās puses, galvenokārt runājot par ASV:

Seemel=Amerikas brihwwalfts taggad tas laiks, kur tee fewim aižina atkal jaunu Prefidenti, kas peh3 likkumeem ikžettortā gaddā no jauna irr aižinajams.. (MV 1856, 45, 178)

..Amerikas šabeedrotas brihw=walfts šew eežehlušchas tahdu prefidenti jeb waldneeku, kas wehrgu buhščhanai draugs. (MV 1857, 32, 250)

Enġlantes ķehņņeene jau pa ņcho telegrafu laiduķe pirmo grahmatu Amerikas brihwwalftu prefidentam Bukananam.. (MV 1858, 33, 258)

ķaweenotas Seemeļ=Amerikas brihwwalftis. [...] Tahs wiķķas kohpā istaifa weenu paķchu leelu brihwwalfti jeb republiku. (PAv 1863, 25, 230)

Pēdējais citāts atspoguļo vārda *brīvvalsts* nozīmes izpratni – *brīvvalsts* ir ļoti tuvs sinoīms *republikai*. To apliecina arī 19. gs. otrās puses vārdnīcas:

Республика – respublika, brihwwalsts – Republik (KLVV 1872, 538)

Republika – *lat.* brihwwalfts. (SV 1878, 33)

Republik – brihwwalfts, republika. (VLV 1880, 600)

republika – *franķ.* brihwwalfts, walfts forma, kuŗā augķtakā wara un waldiba uķķķģeta waj nu finamam pulkam ķeenitu wiķru (ariftokratija) waj ari no tautas paķchas weķleteem weetneeķeem (demokratija). (SV 1886, 233)

Vārda *brīvvalsts* lietojuma aktivitāte bijusi atkarīga no politisko notikumu aktualizēšanās, piemēram, lietojuma bieķums ievērojami pieauga sakarā ar notikumiem Dienvidāfrikā ap 19. un 20. gs. miju (Oranķes brīvvalsts) vai Īrijas pilsoņu kara laikā (īpaķi 1922. gadā), taķu ļoti svarīga ir vārda *brīvvalsts* saikne ar bijuķās cariskās Krievijas tautu cīņu par demokrātiju un neatkarību (sāķot ar 1917. g.).

Tapēc ķeizarvalsts veetā lai dzīwo Kreevijas Saveenotās Brīvvalstis! (DzV 1917, 100, 4)

..ķijewā wifa wara ir ukraineeķchu Radas rokās un ta iķķludinajufi brihwwalfti. (RLA 1917, 51, 2)

18. nowembrī 1918. gadā tawi dehli atķlahti atķina ķawu paķchnoteiķķchanos – iķķķauķa Latwijas brihwwalfti. (BV 1918, 5, 1)

Tautas padomes preeķķchneeks J. Tķķhakķte un wiņa beedrs G. Semģals aiķbrauķa uf Stokholmu, lai nokahrtotu pee ķabeedroteem Latwijas brihwwalfts atķiķķchanu, paķrtikas peewefchanu un dabuķtu naudas paķalķtu. (KurzV 1918, 2, 1)

Pēc Otrā pasaules kara gandrīz pusgadsimtu vārds *brīvvalsts* aktīvi lietots galvenokārt trimdas izdevumos, Latvijā tas parādās ļoti reti un arī tad ar ironisku vai nievājošu pieskaņu. Vārda skaidrojums LLVV (2: 129) ir tikai daļēji precīzs – “neatkarīga, suverēna valsts” var būt arī monarhija; sastādītāji nav izpratuši vārda būtību un atstājuši skaidrojumu bez nevienas tekstuālās ilustrācijas.

PARLAMENTS

Rakstu avotu dotumi liecina, ka vārds *parlaments* (ang. *parliament* < senfr. *parlement* ‘runāšana, sapulce’) latviešu valodā regulāri lietots kopš 1861. gada, lai gan paretam tas atrodams periodiskajos izdevumos arī 50. gadu otrajā pusē (Baldunčiks 2016a: 10). Tomēr senākais reģistrējums datējams ar 1833. gadu:

Kad Englanderu Ķehniņsch Kahrls tas pirmais tahdus likkumus islaide, kuŗrōs dafchadas palufteſchanas ſwehdeenās tappe wehletas, ta ta augfta teeſa, bes kurras fiņņas un nowehleſchanas Englanderu femmē Ķehniņsch neko newarr darriht, ko Parlamentu noſauz, ſchohs likkumus atkal nozehle. (LA 1833, 2, 7)

Parlamentārisma terminoloģijas pirmsākumi latviešu valodā liecina, ka tā saucamajā veclatviešu rakstu valodas periodā tematiskās specifiskas izvēle galvenokārt bija atkarīga no autoru vai redaktoru interesēm un izpratnes par latviešiem sniedzamo informāciju resp. latviešu izglītošanu. 19. gs. otrajā pusē vērojama samērā plaša parlamenta vispārīgo apzīmējumu (piemēram, *vietnieku nams*, *deputātu nams*) sinonīmija (Baldunčiks 2016a, 14), kas līdz Pirmajam pasaules karam samazinās, neskatoties uz atbilstošās tematikas kontekstu pieaugumu.

SAEIMA

Vārds *saeima* rakstos reģistrēts jau 19. gs 60. gados un līdz Latvijas neatkarības proklamēšanai lietots trīs nozīmēs: ‘liela sanāksme vai kongress’, ‘parlamenta palāta’, ‘parlaments’ (Baldunčiks 2016). Šeit vēl jāpiebilst, ka 1917. gadā tika publicēti daži Latvijas autonomijas juridiskie risinājumi

resp. provizoriski Latvijas satversmes projekti, un kādā no tiem paredzēta arī par *saeimu* nosaukta likumdevēja institūcija:

Augstākais likumdošanas orgāns – Latvijas *Šaeima* teek eewehlets no wifeem Latvijas pilfoņeem.. (LaikaB 1917, 3, 1)

20. gs. sākumā *saeima* bija pietiekami pazīstams vārds, un pilnīgi dabiski, ka 20. gadu sākumā Satversmes sapulces Satversmes komisijas Valsts iekārtas projekta apakškomisijai vārds *saeima* bija viens no Latvijas parlamenta nosaukuma variantiem. Pēc diskusijas par izvirzītajiem nosaukumiem un balsojumiem *saeima* tika virzīta uz plenārsēdi. Pret šo nosaukumu nebija iebildumu arī Satversmes I daļas apspriešanā Satversmes sapulcē 1921. gada 20. septembrī. Jāatzīst, ka Latvijas parlamenta nosaukšanai likumdevēji izvēlējās atbilstošu – īsu un semantiski motivētu – vārdu.

KONSTITŪCIJA

Vārds *konstitūcija* (kr. конституция, vācu *Konstitution* < lat. *constitutio* ‘stāvoklis; veidojums; noteikums’) pirmo reizi lietots un arī skaidrots “Pēterburgas Avīzēs” 1862. gadā. Gan sākotnēji, gan turpmāk vārds tika attiecināts uz valsts iekārtu ārvalstīs, piem.:

Španijā paftahw *konfītu3jija* jeb tautas aīsfahweššanas likkumi jau kahdus 40 gaddus, un tadehļ tur parlamentai un teem likkumeem par parlamentu irr wairak špehka, ne ka Pruhščōs, kautšču arri ne tik daudz, kā Anglijā. (PAv 1863, 5, 42)

Tahdā walfī, kur walfīs waldīfchana peh3 ihpafčas *konfītu3jijas* noteekahs, t. i. kur arri tauta 3aur faweem aīsfahwetajeem jeb deputateem pee waldīfšanas dallību ņemm, tur weena no tautas aīsfahwetaju rekthem irr: bu-dīfcheta jeb walfīs eeņemfchanu un isdohfchanu pahrraudīfchana un naudas nowehlefchana. (PAv 1865, 2, 9)

Iekšzemes kontekstā vārds *konstitūcija* aktualizējās 1905. gadā, īpaši pēc 17. oktobra manifesta. Kā sinonīmi lietoti vārdi *satversme* (sk. nākamo sadaļu) un *pamatlikums* (*pamata likums*).

SATVERSMĒ

1869. gadā Atis Kronvalds ieteica valsts iekārtas pamatlikumu saukt par *satversmi* (Kronvalds 1869), iespējams, pēc vācu valodas (*Verfassung*) parauga:

Şatwerşma, wahş. Verfassung. Şalihdfini: twert, twertees; twerşme (Anhalt, Rückhalt), patwehrooms (Schutz, Zuflucht). – şilweki jau şirmâ şennatnê tadehļ şabeedrojuşchees leelakâs draudfêş un walftis, lai teem buhtu breeş-mas brihdî derigs patwehrooms. Wiņņi tadehļ likkumus iřgudrojufchi un peeņehmufchi, lai teem buhtu wajadfigâ laikā, kur peetwertees.. Tadehļ noşauķşim wişşus likkumus, wişşas dafchadas teeşas un şittas walfts eerik-teşchanas meera un kaŗŗa laikos, pee kuŗŗeem warram peetwertees un kuŗŗi pafchu walfti řaturr řeeti kohpâ, par walfts şatwehrşmu = Staatsverfassung.

Turpmākajā periodā šis vārds lietots samērā reti, lielāka izplatība vērojama tikai kopš 80. gadu beigām. *Satversme* galvenokārt izmantota ārzemju politiskās dzīves atspoguļošanai, paretam to attiecina arī uz Vidzemes un Kurzemes tiesisko regulējumu. Ap 1905. gadu vārds kļūst populārāks, aktualizējas vārdu savienojums *satversmes sapulce*, kas 1917. gadā ir viens no biežāk lietotajiem politiskajiem terminiem. Interesanti, ka ME reģistrē *satversmi* kā jaunvārdu (ME III, 769), taču Kronvalda vārds netiek minēts.

NEATKARĪBA (neatkaramība, neatkarenība)

Loģiski spriežot, vārds *neatkarība* darināts tad, kad valodā jau bija vārds *atkarība*. “Latviešu etimoloģijas vārdnīcā” (Karulis 2001: 83) par vārdu *atkarība* sniegta ļoti aptuvena informācija: “19. gs. beigu jaunvārds, kas tāpat kā adj. *atkarīgs* darināts pēc vācu val. parauga (v. *abhängig*, *Abhängigkeit*: *hängen* ‘karāties’). Vispirms kalkots verbs, sākumā lietojot formu *atkārties*: “tautas ticība atkaras .. no tam, kāds izglītības stāvoklis”(J. Lautenbahs – RKr 1893 VII 8), vēlāk *atkarāties*.” Tomēr rakstu avotu dotumi nesniedz pārliecinošu apstiprinājumu šādiem pieņēmumiem. Domājams, ka pēc minētā vācu lietvārda veidotu latviešu atbilstmi pirmais darinājis Atis Kronvalds 1873. gadā:

Muišchneekeem nebij zitada nodoma, kà sawas kahrtas teesibas nostiprinaht un ļaudis turpreti apspaidā un atkarenibā notureht. [...] Muišchneeki zereja gan, ka zaur tahdeem likumeem kurnoschus ļaudis spehschot senakā atkare-nibā eedšiht. (Kronvalds 1873: 78–79)

Citā vietā Kronvalds lietojis vārdu *atkara*:

Bet tomehr eekrita daudz brihwu un turigu saimneeku waj nu dšilōs parah-dōs jeb waj wehrdsības atkarā no bagateem.. (turpat, 80)

Dažus gadus vēlāk reģistrēts atbilstošais antonīms:

“Голосъ” teiz ar pilnu taifnibu, ka Balkanflawu autonomija jeb puslihdfiga ne=atkareniba no Turku warmahzības žits nekas nebuhs kà tukfchs wahrds, ja Kreewija .. nebuhs nomodā. (MV 1877, 47, 374)

Šiem vārdiem ir ļoti ierobežots lietojums; vārds *atkara* iekļauts Mīlenbaha–Endzelina vārdnīcā (ME I: 165). Balstoties uz iegūtajiem valodas faktiem, jāsecina, ka vārdi *atkarība* un *neatkarība* nav atrodami K. Valdemāra un K. Ulmaņa (arī G. Bražes) vārdnīcās; rakstos pagaidām nav izdevies reģistrēt *atkarību* pirms *neatkarības*, turpretī *atkarīgs* fiksēts agrāk nekā *neatkarīgs*. Savukārt darbības vārds *atkarāties* tika lietots jau 80. gadu pirmajā pusē. Pašreizējā izpētes posmā var apgalvot, ka vārds *neatkarība* (retāk *neatkarenība*) bija pazīstams 19. gs. 80. gadu sākumā:

..katrs Franžufis šawas femes rohbechas un tautas neatkaribu .. pehdu pa pehdai špehtu aiffahweht. (LP 1880, 19, 1)

..un nepaģehre tagad wairs neatkaribu, bet grib tikai kahdu daļu pašchwaldi-bas. (LP 1880, 26, 1)

..uf to dibinajahs tautas neatkareniba. (B 1881, 24, 1)

19. gs. beigās rakstos parādās paralēlvariants *neatkaramība*, kas paretam sastopams līdz 20. gs. 30. gadiem, piemēram:

..paahtrinat wiņas neatkaramibas atfihfchanu de jure. (LS 1919, 93, 2)

..mehs zeram, ka Meera Konferenze atfihs muhfū neatkaramibu ari de jure. (BrL 1919, 20, 2)

..baltkreewu tauta paģehr baltkreewu tautas republikas neatkaramibas atfih-fchanu.. (StAv 1920, 113, 1)

Grufijas neatkaramibas gadfwehtki Polijā. (Ltv 1922, 222, 2)

Igaunijas neatkaramibas fwehtki. (Ned 1923, 9, 12)

ME *atkarība* apzīmēts kā jaunvārds, bet vārdam *neatkarība* šāda apzīmējuma nav. *Neatkarenība* un *neatkaramība* šajā un citās vārdnīcās nav iekļauti.

PATSTĀVĪBA

Raksturojot tautu vai valsti kā neatkarīgu, paralēli vārdam *neatkarība* tika lietots sinonīms *patstāvība*. Pašreizējā izpētes stadijā var konstatēt, ka vārdu *patstāvība* ('neatrašanās pakļautībā, neatkarība' – LLVV (6: 528) šī nozīme dota kā trešā) pirmo reizi lietojis A. Kronvalds 1873. gadā:

Seno Grieķu tauta apdšihwoja to Europas gabalu, kas ne sen (1827 gadā) sawu patstahwibu .. atguwa un ko tadehļ wehl schodeen par Greeķiju nosauz.. (Kronvalds 1873, 75)

Šādā nozīmē vārds lietots 19. gs. beigās un arī 20. gs. pirmajā pusē, it īpaši 1919. un 1920. gadā, kad Baltijas valstis darīja visu iespējamo, lai Sabiedrotie tās atzītu par patstāvīgām resp. neatkarīgām valstīm:

..miniftrs Pofka 3eļo uf Parifi, lai daritu eefpaidu uf Igaunijas patftahwibas atfihfchanu. (Līd 1919, 2/5, 2)

Lai waretu turpinat 3ihņu pret leelineekeem, fchim walftim wisdrihfakā laikā janodibina politifki=faimnee3ifki fakari ar 3itām walftim, kas bef wiņu patftahwibas atfihfchanas neefot eefpehjams. (VV 1919, 39, 4)

Šagaidama Latwijas un Igaunijas patftahwibas atfihfchana. (LS 1919, 163, 1)

..Šabeedroto walftim iffkaidrot Baltijas walftu pabalftifchanas un patftahwibas atfihfchanas nofihmi.. (StAv 1920, 101, 1)

Interesanti, ka Baltijas valstu neatkarības statusa apzīmēšanai vārdu *patstāvība* turpināja izmantot arī 30. gados:

Igaunijas ahrleetu miniftrs iffa3ijās, ka Auftrumlokarno nodrofchinatu Baltijas walftu patftahwibu. (PēdB 1934, 170, 1)

Pag. feftdeen Leetuwa nofwineja fawas patftahwibas fwehtkus. (CēsuV 1935, 86, 1)

Latvijas patstāvības laikā latviešu valoda ir daudz pētīta.. (Sēj 1937, 5, 532)

Mūsdienās šajā samērā vispārīgajā nozīmē vārdu lieto diezgan reti, biežāk sastop konkrētu patstāvības veidu, piemēram, *ekonomiskā, enerģētiskā patstāvība*.

SUVERENITĀTE (suverenitete)

Vārdu *suverenitāte* (vācu *Souveränität*, fr. *souveraineté*) latviešu rakstu valodā izdevies reģistrēt 1878. gadā kādā tekstā, kas aplūkoja Itālijas un Vatikāna nesaskaņas un pāvesta statusu. Kopš 19. gs. 90. gadiem šo vārdu lieto samērā regulāri, galvenokārt attiecinot uz ārvalstīm:

..Turzijas fuhtnim Londonā ufdots pafiņot Angļu waldibai, ka dafchu Angļu miniftrū ifteikumi aifteekot fultana fuwerenitati. (BV 1895, 40, 2)

..eeguht likumigi nodrofchinatu fuwerenitati.. (BV 1896, 63, 1)

Marfchals Blanko .. atklahja Hawanā Kubas parlamentu. [...] Blanko ufaizi-naja tad tautas weetneekus, waj tee gribot fwehret uf Španijas fuwerenitates aifftahwibu un paklaušību ķehniņam.. (BV 1898, 95, 2)

Manilā, 9. janvarī. Nemeerneeku wadonis Aginaldo .. nekad nebuhfchot meerā, ka teekot atfihta Ameriķaņu fuwerenitate. (B 1898, 52, 7)

Iekšzemes kontekstā vārds aktualizējās pēc monarhijas krišanas Krievijā 1917. gadā, kad bija vēl liela neskaidrība par politisko risinājumu (autonomija, Baltijas hercogiste u. c.):

Tahdos gadījumos walftiņas atfakas no dafchām fawām prerogatiwam un wispirms no fawas fuwerenitates, t. i. pilnigas neatkarības uf ahreeni. (Balt 1917, 50, 2)

..atleek wifeem fpehkeem zenftees peh3 Latwijas fuwerenitates fem Eiropas protektorata. (LVēst 1917, 51, 2)

Ja mums 3aur starptautifkām kombinazijam naw ifredfes dabut pilnigu fuwerenitati, tad fchahda unija ir wislabakā. (Līd 1917, 168, 1)

Pēc Latvijas oficiālas atzišanas un uzņemšanas Tautu Savienībā vārda *suverenitāte* lietojums pakāpeniski pāriet uz situāciju raksturošanu ārzmēs, īpaši aktīvi tas lietots 30. gadu beigās, piemēram, sakarā ar notikumiem Austrijā un Čehoslovākijā.

PAŠNOTEIKŠANĀS (pašnosacīšanās, pašnolemšanās)

Viens no būtiskākajiem tautas politiskās patstāvības aspektiem ir tiesības pašai noteikt valsts iekārtu. Līdz ar to *pašnoteikšanās* papildina vārdos *neatkarība*, *patstāvība* un *suverenitāte* ietvertās nozīmes komponentus, veidojot neatkarīgas valsts pazīmju veselumu. Jāpiebilst, ka bieži reģistrēts vārdu savienojums *pašnoteikšanās tiesības*.

Hronoloģiski variants *pašnosacīšanās* ir senāks un tas attiecināts uz vietējās pašvaldības patstāvību:

Bet tas tatfchu peerahda, ka ari turpmak nebuhtu waijadfigs, pagašteem fcho pafchnoŋaŋifchanas teefibu atņemt.. (BZ 1880, 6, 43)

Turpmāk izteikti dominē sinonīms *pašnoteikšanās*, un tā lietojuma biežuma palielināšanās saistāma ar 1905. gada revolūcijas laiku un Krievijas impērijas t. s. nacionālo malieņu tautu centienu aktivizēšanos (sākot ar 1917. gadu), piemēram:

Tikai tā jaŋaprot pilniga tautas pafchnoteikfchanàs un pafchnolemfchanàs. (Laicens 1917, 5)

18. nowembrī 1918. gadā tawi dehli atklahti atfina ŋawu pafchnoteikfchanos – iŋŋauŋa Latwijas brihwwalfti. (BV 1918, 5, 1)

Īsti nav saprotams, kāpēc ME kā šķirkļa pamatvārds izraudzīts *pašnosacīšanās*, bet daudz izplatītākais *pašnoteikšanās* – otrajā vietā (ME III, 116). Jānorāda, ka samērā populārs ir bijis sinonīms *pašnolemšanās*, kas rakstos fiksēts jau 1905. gada revolūcijas laikā, bet daudz lielāku izplatību guva 1917. un 1918. gadā, piemēram:

..folijumi, ka katrai tautai dos pafchnolemfchanos, atteežibā uŋ mums paliks tukfchas fraŋes, ja netiks nekas darits no muhfū puŋes. (JaunV 1917, 46, 1)

Šomijas teefibas uŋ pafchnolemfchanos. (C 1917, 46, 1)

Latvijas paſchnolemfchanàs ir Latwju Kareiwju Nažionalàs Œaweenibas tuwakà praſiba, jo wiņas ifweſchana dſihwè dara eeſpehjamu Œaweenibas galwenà mehrķa fekmeſchanu, nažionalàs kulturas attihſtibu. (LVēst 1917, 2, 2)

..Latwijai un latweeſcheem kà tautai jaeeguhſt paſchnolemfchanàs teeſibas.. (BrLat 1918, 2, 2)

1918. gada sākumā Latvijas sociāldemokrāti (mazinieki) un dažas citas kreisās organizācijas Pēterpilī pat izveidoja Latvijas Pašnolemšanās savienību (Dziļleja 1928: 301), un arī vēlāk vārds *pašnolemšanās* bija samērā regulāri lietots Latvijā izdotajos rakstu avotos, bet pēc Otrā pasaules kara – latviešu izdevumos trimdā. Pārsteidzoši, ka vārds *pašnolemšanās* nav iekļauts nevienā latviešu vārdnīcā.

VALSTISKUMS

Vārdu *valstiskums* latviešu rakstu avotos nav izdevies atrast pirms 1918. gada. Lai noskaidrotu vārda darināšanas laiku, ir nepieciešama informācija arī par īpašības vārdu *valstisks* kā atvasinājuma izejmateriālu (sal.: *burtisks*→*burtiskums*, *tautisks*→*tautiskums*). Iespējams, ka vārds *valstisks* pirmo reizi lietots 1917. gada vasarā:

“Birſchewija Wedomofti” ſaka, ka kongreſs pa ſawu darbības laiku ewolužio-nejis no abſtraktas ar ihſtenību nefameerinamas doktrinas uf reali walftiſkām poſižijam. (Lid 1917, 144, 5)

Daži vārdlietojumi reģistrēti 1918. gada pirmajā pusē, piemēram:

..kur leekami pamati wiņas walftiſkàs dſihwes ifbuhwei. (Lid 1918, 28, 4)

Weenigi wifas Latvijas Œatwerſmes Œapulzei pekriht teeſibas noteikt ſemes konſtitužiju un walftiſkàs ekſiſteſchanas juridiſko formu.. (BrLat 1918, 2, 2)

..wiņſch pats radijis ſemes padomi, lai ar to apſpreeſtos par ſwarigakajeem walftiſkeem jautajumeem. (Lid 1918, 90, 2)

Apzinātais valodas materiāls liecina, ka vārda plašāks lietojums sākās 1918. gada rudenī. Atvasinājumu *valstiskums* izdevies atrast kāda kadetu partijas līdera intervijas atreferējumā 1918. gadā:

Var tikai runat par apweenotas Kreewijas atjaunofchanu, par weenota Kreewijas walftifkuma radifchanu, par wiņas waras noftiprinafchanu. (Lid 1918, 121, 5)

Šā vārda regulārs lietojums vērojams no 1920. gada, piemēram:

Tahds ir to pilfoņu walftifkums, kuri par fekam nedomadami par katru ženu ženfchas fožialdemokratus padarit par komunifteem. (StAv 1920, 69, 2)

Mehs gribam parahdit tautai, ka nodewiba paleek nodewiba, kaut ari ta tiktu ifdarita fem walftifkuma un parlamentarifma apfegas. (Scd 1920, 177, 1)

Kreewijas ekfperimenti peerahdijufchi, ka wehl naw peenahžis laiks pilnigam komunifmam, ne pat weenkahrfcham Markfa fožialifmam, tadehļ ari Ļeņins peeņehmis wirfeenu uf labo pufi, lai atgreeftos pee walftifkuma. (LiepAv 1921, 5, 3)

..Latwijas femneežibas prahts ir wefeligs. Walftifkuma un nažionalā apfiņa warbuht naw peeteekofchi fkaidra, bet wiņa ir wefeliga, nemaitata. (Ltv 1921, 6, 2)

Vārdnīcās abi vārdi pirmo reizi iekļauti 1927. gadā:

valstisks – staatlich gesinnt

valstiskums – staatliche Gesinnung (LVV 1927, 470)

Žēl, ka šos vārdus nav pamanījuši ME sakārtotāji un papildinātāji, savukārt LLVV sastādītāji nav fiksējuši dažas nozīmes nianšes pārāk šabloniskās atvasinājumu semantikas sistēmas dēļ.

PROKLAMĒT (izsludināt, pasludināt, izsaukt)

Vārds *proklamēt* (vācu *proklamieren* < fr. *proclamer* < lat. *proclamare* ‘skaļi saukt, kliegt’) latviešu rakstu valodā pazīstams kopš 19. gs. beigām un lietots vairākās saistītās nozīmēs: ‘publiski paziņot, izsludināt; [svinīgi] pasludināt’, arī ‘uzsaukt [baznīcā]’. Šajā darbā apkopoti tikai tie ekscerpti, kur *proklamēt* lietots valstiskas neatkarības, suverenitātes pasludināšanas kontekstā. Bez tam apzināti arī vārda *proklamēt* kontekstuālie sinonīmi: *izsludināt*, *pasludināt*, *izsaukt*.

Vācijai sabrūkot, 1918. gada novembra sākumā bez izņēmuma visas robežzemes starp Vāciju un Krieviju jau bija proklamējušas savu neatkarību, ieskaitot pat Baltkrieviju. Vienīgais izņēmums bija Latvija – ne

tādēļ, ka latviešu tauta nevēlētos pilnīgu brīvību, bet tādēļ, ka dažādas politiskās grupas un nogrupējumi nespēja savā starpā vienoties par Latvijas valsts uzbūves veidu un dažu ambiciozu personu ietekmē pat vienkārši nevēlējās sadarboties ar citām grupām (Andersons 1968, 4). Patiešām, latvieši galvenokārt runāja par suverenitāti, bet citas tuvākas un tālākas tautas proklamēja neatkarīgas valstis, piemēram:

..Kijewâ wifa wara ir ukraineeſchu Radas rokâs un ta iffludinajufi brihw-walfti. (RLA 1917, 51, 2)

Baltkreewija. Autonomijas iffludinafchana. (DzZ 1918, 20, 3)

..Reweles pilſehtas walde publizejufi paſiņojumu, kurâ proklameta Igaunijas neatkaramiba. (Lid 1918, 8, 4)

Agrakais prefidents Tfcheneli eeradees Berlinē, lai .. paſiņotu par Ģeorgijas republikas iffludinafchanu un luhgtu tās atfihfchanu. (DzZ 1918, 70, 3)

Bawarijâ iffaukta republika. Peektdeen .. wara pahrgahjufi Minchenes ſtrahdneeku un faldatu padomes rokâs.. Šchi iflaidufi uffaukumu, kurâ Bawarija iffludinata par brihwwalfti, paredſeta ſatwerfmes ſapulſes ſafaukfchana.. (Lid 1918, 212, 3)

Ungarijas tautas republika fwinigi proklameta Budapeſchtâ.. (Lid 1918, 220, 4)

Ļoti līdzīgi izteiksmes līdzekļi izmantoti arī informācijā par Latvijas kā neatkarīgas valsts proklamēšanu:

18. nowembrî 1918. gadâ tawi dehli atklahti atfina ſawu paſchnoteikfchanos – iffauza Latwijas brihwwalfti. [...] Latwijas demokratifkâs brihwwalfts iffaukfchana. (BV 1918, 5, 1)

Uf Latwijas Tautas Padomes 17. nowembra ſehdes lehmuma pamata, 18. nowembrî Latwju Operas Namâ notika Latwijas walfts proklamefchana. (Lid 1918, 219, 1)

Kad 18. nowembrî notika Latwijas republikas iffludinafchana.. (BZiņas 1918, 177, 1)

Pakāpeniski minēto sinonīmu loks samazinājās, mūsdienās *proklamēšanas* vietā dažkārt izmanto vārdu *pasludināšana*.

ATZĪŠANA

Vārdā *atzīšana* (*atzīt*) pakāpeniskas semantikas paplašināšanas procesā izveidojusies nozīme ‘pieņemt par esošu, pareizu’ (LLVV 1: 486 – otrā nozīme), kas sākotnēji droši vien tika attiecināta uz tiesībām, tad uz pilnvarām, statusu u. tml. 19. gs. beigās šo vārdu lietoja arī dažādu valstisku veidojumu kvalificēšanai par starptautisku subjektu – suverenitātes un neatkarības atzīšana (“Latviešu etimoloģijas vārdnīca” par šo semantikas līniju neko nesaka, sal. Karulis 2001: 82).

1917. gadā bijušās Krievijas impērijas teritorijā sākās aktīvs nacionālo autonomiju un suverēnu valstu veidošanās process. Starptautiskajā līmenī šiem veidojumiem bija nepieciešama atzīšana. Karam vēl turpinoties, pirmie atzīšanas meklētāji vērsās gan Pēterpils, gan Berlīnes varas iestādēs, gan arī pie Sabiedrotajiem, piemēram:

Leeta grofās ap prinzipielu Ukrainas autonomijas atfihfchanu. (Lid 1917, 140, 6)

..Winņitfchenko atfihmeja leelo pofitiwo nofihmi, kas eetweras Ukrainas autonomijas idejas atfihfchanas aktā no pagaidu waldības pufes.. (Lid 1917, 180, 4)

..pilnīgi Ukraines neatkarības atfihfchanu. [...] ..atfiht Šomijas Republikas walfīts neatkarību.. (LaikaB 1917, 6, 3)

Pēc kara jaundibināto Baltijas valstu starptautiskā atzīšana bija Sabiedroto ziņā, par to sprieda gan Parīzes miera konferencē, gan vēlākos forumos. Vismaz līdz 1921. gada janvāra beigām, kad Antantes valstis beidzot oficiāli atzina Latvijas suverenitāti, šim procesam un arī vārdam *atzīšana* bija pievērsta pastiprināta uzmanība:

Nazionalā Padome greefās pee fabeedroteem ar luhgumu – atfiht Latvijas walfīti un Latwijas atfihfchanu pafludināt ihpafchā aktā.. (BV 1918, 2, 2)

Tautas padomes preekfchneeks J. Tfchakfte un wiņa beedrs G. Semgals aifbrauza uf Stokholmu, lai nokahrrotu pee fabeedroteem Latwijas brihw walfīts atfihfchanu, pahrtikas peewefchanu un dabuhtu naudas pabalftu. (KurzV 1918, 2, 1)

..miniftrs Pofka 3eļo uf Parifi, lai daritu eefpaidu uf Igaunijas patftahwības atfihfchanu. (Lid 1919, 2/5, 2)

Šajā laika posmā *atzīšana* nereti lietota savienojumā ar *de jure* ('juri-diski, tiesiski'), kas kopumā apzīmē oficiālu starptautisku (diplomātisku) atzīšanu. Šis latīņu teiciens jau bija iekļauts dažās 20. gs. sākuma latviešu vārdnīcās, tomēr plašākai sabiedrībai tas kļuva pazīstams tikai pēc Latvijas un citu jauno valstu neatkarības pasludināšanas:

..jagreefchas pee meera konferences ar luhgumu paahtminat wiņas neatkaramibas atfihfchanu – de jure. (StAv 1919, 71, 2)

Par weenu no tuwakajeem ufdewumeem ahrejā politikā waldiba uffkata Latwijas de jure atfihfchanas panahkfchanu. (K. Ulmaņa runa 1919. g. 5. decembrī, LTP 1920, 622)

Franzijas waldiba .. atfinufe Leetawu de facto un apfola drihfumā nokahrtot de jure atfihfchanas jautajumu. (StAv 1920, 113, 1)

Iepriekš aplūkoto politisko nozīmi vārds *atzīšana* saglabā arī mūsdienās, jo rodas arvien jauni valstiski veidojumi, kuru vadītāji meklē starptautisku statusa apliecinājumu.

SECINĀJUMI

1. Ar demokrātisku valstiskumu saistītā leksika latviešu valodā sāka veidoties 19. gs. 50. gadu beigās un līdz 20. gs. sākumam jau bija gandrīz visas nepieciešamās valodas vienības.
2. Lielākā daļa šo leksikas vienību aizgūtas (*konstitūcija, parlaments, proklamēt, republika, suverenitāte*) vai darinātas pēc citu valodu parauga: *brīvvalsts* – Freistaat; *neatkarība* – Unabhängigkeit, независимость; *pašnoteikšanās* – Selbstbestimmung; *satversme* – Verfassung.

LITERATŪRA

1. Andersons, Edgars. Dr. Miķelis Valters (1874–1968). *Jaunā Gaita*, 1968, Nr. 69, 3–8.
2. Baldunčiks 2016 – Baldunčiks, Juris. Latvijas parlamenta nosaukumam – 150. *Jurista Vārds*, 2016, Nr. 30 (933).
3. Baldunčiks 2016a – Baldunčiks, Juris. Parlamentārisma terminoloģijas attīstības sākumposms latviešu valodā: 19. gs. 50.–70. gadi. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums, 20 (2). Liepāja: LiepA, 2016, 7.–20.

4. Dziļleja 1928 – Dziļleja, Kārlis. Latvijas pašnolemšanās. I. *Domas*, 1928, Nr. 9, 301–303.
5. Karulis 2001 – Karulis, Konstantīns. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. Rīga: Avots, 2001.
6. LE 2005 – *Latvijas Enciklopēdija*. 3. sēj. Rīga: SIA Valērija Belokoņa izdevniecība, 2005.
7. LKV 1934 – *Latviešu konversācijas vārdnīca*. Švābe, A., Būmanis, A., Dišlers, K. (red.). 10. sēj. Rīga: A. Gulbja apgādībā, 1934.
8. LPE 1984 – *Latvijas padomju enciklopēdija*. 5^{1.} sēj. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1984.
9. NE 2018 – *Nacionālā enciklopēdija. Latvija*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2018.
10. Vigrabs 1938 – Vigrabs, Juris. Latvijas atzišana “de jure” un uzņemšana Tautu savienībā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1938, Nr. 4, 569–612.

AVOTI

1. B – Balss (laikraksts)
2. Balt – Baltija (laikraksts)
3. BrLat – Brīvā Latvija (žurnāls)
4. BrSt – Brīvais Strēlnieks (laikraksts)
5. BV – Baltijas Vēstnesis (laikraksts)
6. BZ – Baltijas Zemkopis (laikraksts)
7. BZiņas – Baltijas Ziņas (laikraksts)
8. C – Cīņa (laikraksts)
9. CēsuV – Cēsu Vēstis (laikraksts)
10. DzV – Dzimtenes Vēstnesis (laikraksts)
11. JaunV – Jaunais Vārds (laikraksts)
12. KLVV 1872 – *Krievu-latviešu-vācu vārdnīce izdota no tautas Apgaismošanas Ministerijas*. Maskava: Universitātes tipogrāfija, 1872.
13. Kronvalds 1869 – Kronvalds, Atis. Kāds vārds par mūsu valodu. *Baltijas Vēstnesis*, 1869, Nr. 60.
14. Kronvalds 1873 – Kronvalds, Atis. *Sēta, daba, pasaule*. Ceturtā grāmata. Rīga: K. un M. Bušs brāļu apgādiens, 1873, 71–99.
15. KurzV – Kurzemes Vārds (laikraksts)
16. LA – Latviešu Avīzes (laikraksts)
17. Laicens 1917 – *Latvijas valsts*. Maskava: Maskavas grupas izdevums, 1917.
18. LaikaB – Laika Balss (laikraksts)

19. Līd – Līdums (laikraksts)
20. LiepAv – Liepājas Avīze (laikraksts)
21. LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1.–8. sēj. Rīga: Zinātne, 1972–1996
22. LP – Liepājas Pastnieks (laikraksts)
23. LS – Latvijas Sargs (laikraksts)
24. LTP 1920 – Latvijas Tautas Padome. 2. puse. Rīga: Satversmes Sapulces izdevums, 1920.
25. Ltv – Latvis (laikraksts)
26. LVēst – Laika Vēstis (laikraksts)
27. LVV 1927 – Dravnieks, Jēkabs. *Latvju-vācu vārdnīca*. Rīga: Valtera un Rapas akciju sabiedrība, 1927.
28. ME – K. Mülenbacha *Latviešu valodas vārdnīca*. Endzelīns, Jānis (red.). 1.–4. sēj. Rīga: Izglītības ministrija, 1923–1932.
29. Mīlihs 1803 – Mīlihs, Gotfrīds. *Jaunā skolasgrāmata*. Jelgava: Steffenhagen, 1803.
30. MV – Mājas Viesis (laikraksts)
31. Ned – Nedēļa (žurnāls)
32. PAv – Pēterburgas Avīzes (laikraksts)
33. PēdB – Pēdējā Brīdī (laikraksts)
34. RLA – Rīgas Latviešu Avīzes (l)
35. Scd – Sociāldemokrāts (laikraksts)
36. Sēj – Sējējs (žurnāls)
37. StAv – Strādnieku Avīze (laikraksts)
38. SV 1878 – Mekons, Fridrihs. *Svešu vārdu grāmata priekš grāmatniekiem un laikrakstu lasītājiem*. Liepāja: V. Nīmanis, 1878.
39. SV 1886 – Dravnieks, Jēkabs. *Svešu vārdu grāmata*. Jelgava: Steffenhagen un dēls, 1886.
41. VLV 1880 – *Lettisches Wörterbuch von Ulmann und Brasche. Zweiter Theil. Deutsch-lettisches Wörterbuch von Gustav Brasche*. Rīga u. Leipzig: H. Brutzer & Co.
42. VV – Valdības Vēstnesis (laikraksts)

JURIS BALDUNČIKS**REPUBLIC AND OTHER ATTRIBUTES OF LATVIAN STATEHOOD: THE LINGUISTIC ASPECT****SUMMARY**

The centenary of the Republic of Latvia provides a stimulus for a study of specific words, which symbolise statehood. The aim of such study is to determine and analyse words reflecting all-important facets of statehood: establishing their chronology, origin or foreign models, and registration in dictionaries.

The language material (citations) was obtained through examination of 19th and 20th century dictionaries, literature (fiction and non-fiction), and periodicals. The focus was on the time span from 1917 to 1921 (from the idea of independence to *de jure* recognition). The statehood related lexis comprises 16 words: *atzišana* (recognition), *brīvvalsts* (), *konstitūcija* (constitution), *neatkarība/atkarība* ([in]dependence), *neatkarīgs/atkarīgs* ([in]dependent), *parlaments* (parliament), *pašnoteikšanās* (self-determination), *patstāvība* (independence), *proklamēt* (to proclaim), *republika* (republic), *Saeima* (the Latvian parliament), *satversme* (constitution), *suverenitāte* (sovereignty), *valstiskums* (statehood).

The main findings and conclusions of the research: 1) the democratic statehood related lexis in Latvian began to take shape in the late 1850s; by the early 20th century almost all words mentioned above were attested in active use; 2) the majority of these units were either loanwords (*konstitūcija*, *parlaments*, *proklamēt*, *republika*, *suverenitāte*) or formed on foreign models (loan translations): *brīvvalsts* – Freistaat; *neatkarība* – Unabhängigkeit, независимость; *pašnoteikšanās* – Selbstbestimmung; *satversme* – Verfassung.

DENS DIMIŅŠ

VITA NOVA: PADOMJU REFORMĒJOŠAIS DISKURSS LATVIJAS PSR PREŠĒ LĪDZ 1953. GADAM

IEVADS

Vita nova (arī *La vita nuova*) ir Dantes jaunības teksts pantos (31 sonets, kanconas, viena balāde) un prozā par mīlestības galantēriju, pirmais itāļu literatūras paraugs. Latviski pirmo reizi tulkojusi Vizma Belševica (Dante 1965), pēc tam arī Valdis Bisenieks (Dante 2016). Nosaukumu iedvesmojis arī Reformācijas gads: Dantes darba kontekstā *novus* ir ne tikai kaut ko jaunu, patīkamu (*dolce stil nuovo* – jaunais tīkamais stils, mūsdienīgā itāļu dzejas skola) sludinošs vārds, bet arī kristīgi biblisko žēlsirdības pilno atjaunošanu caur mīlestības darbu apsološs epitets. Jaunas varas ienākšana allaž gribot negribot metaforiski saistās ar jaunas dzīves sākumu. Kas tad ir šī jaunā dzīve? Par kādu reformāciju ir runa?

DISKURSS UN TOTALITĀRĀS VARAS IZPAUSMES

Runa ir par latviešu valodas atjaunošanu un tīrīšanu padomju varas sākuma gados (līdz Staļina nāvei), īpašu uzmanību pievēršot rakstu valodai. Bet valoda ir plašāks okeāns par atsevišķām apakšdisciplinām, tāpēc jaunās pārmaiņas vislabāk aplūkot kopsakarā ar jēdzienu “**diskurss**”.

Diskurss ir plašs jēdziens ar dažādām izpausmēm. Savā ziņā tas līdzinās stilam. Amerikāņu valodniece Debora Šifrīna (*Deborah Schiffrin*) definē diskursu kā kaut ko plašāku par teikumu (Schiffrin 2011: 263). Tālāk viņa norāda, ka “diskurss nav tikai valodas vienību virkne: tā sakarus nevar saprast, pievēršoties tikai valodas formai un nozīmei. Sakari jāvērtē, raugoties uz [valodas situācijas] dalībnieku sasniegto un to, kā viņi saprot pateikto, domāto un izdarīto. Citiem vārdiem sakot, valodas

nozīmes un forma sastrādājas ar sociālajām un kultūras nozīmēm un interpretācijas satvariem, radot diskursu [...]. Pateiktais, domātais un izdarītais atrodas noteiktā secībā; tas ir, izteikumi tiek radīti un skaidroti citu izteikumu lokālkontekstā” (turpat, 265–266). Diskurss daudz apcerēts franču poststrukturālajā filozofijā, piemēram, Fuko darbos. Abstrakti raugoties, diskurss vienmēr ir varas emanācija, proti, vara ir diskursu veidojošo izteikumu autors. Darbā “Zināšanu arheoloģija” (Foucault 1969) autors konkretizē diskursu kā zīmju virknes veidojumu, kurā ir dialogizējoši izteikumi (énoncés). Varas diskurss ir klātesošs jebkurā regulatīvā valodas politikā.

Pirmajā padomju varas fāzē (1940–1941, 1945–1953), ko nosacīti saucsim par padomju diskursa **ieviešanās** fāzi, var runāt par izteikti reformējošu diskursu, centieniem aizmēzt vecās paliekas un būvēt jaunas diskursa vienības, radīt idejiskus, personas un sabiedrības mītus un dogmas (Mokienko 1998:5). Vēlākā periodā (līdz Hruščova atkusnim) var runāt par **nostiprināšanās** un **iesakņošanās, standartizēšanās** fāzi. Stagnācijas gados reformējošie procesi ievērojami palēninās, sovjetiskais diskurss ir nostabilizējies.

Viens no jautājumiem, uz ko ir noderīgi palūkoties raksta kontekstā, ir Latvijā nonākušās totalitārās varas specifika. Vai tā ir specifiski sovjetiska vai vispārtotalitāra? Kādas valodas zīmes ir specifiski sovjetiskas? Daudzi totalitārisma pētnieki norāda uz totalitāro sistēmu līdzībām, banalitāti, piemēram, albāņu valodnieks Ardians Vehbiu apcerēs par valodu, Viktors Klemperers monumentālajā *LTI*, kur analizē nacistiskās Vācijas valodu, Hanna Ārente darbā *Eihmans Jeruzalemē. Ziņojums par ļaunuma banalitāti*, kur viņa runā par totalitārā diskursa nošķirtību no realitātes un īstenības aizmiglošanu, nepadomāšanu, kas “var nodarīt vairāk slikta nekā visi ļaunie instinkti kopā – instinkti, kas, iespējams, piemīt ikvienam cilvēkam” (Arendt 2008).

TOTALITĀRISMS UN VALODA

Jaunā vara vēlas jaunu dzīvi – jaunas sociālistiskās ražošanas, valsts, sabiedrības un morāles rašanos. Šā mērķa (vai sapņa?) vārdā vismaz tā deklaratīvi norobežojas no iepriekšējā t.s. buržuāziskā perioda un cenšas šķirt jaunu lappusi, sakopjot valodu. Tā reformē pareizrakstību (LPSR

MK 1946. gada 5. jūnija lēmums Nr. 480, ko virza vēlme, jādāmā, tuvināt latviešu valodu krievu valodai, īsinot patskaņus svešvārdu saknēs, un ko 1957. gadā daļēji atceļ). Varas rupors neapšaubāmi vēlas, lai tā balss top sadzirdēta. Bet te uzreiz rodas jautājums, vai padomju Latvijas varas diskursa slota patiešām ir jauna, vai varas rupors uz tuksnesi nerunā?

Totalitārā vara izmanto valodu kā vienu no varas instrumentiem (līdztekus fiziskajai varai), cenšamās iegūt pilnīgu kontroli pār saviem subjektiem. Padomju leksikas mantojuma apzināšana un izpēte mums vēl ir priekšā. Padomju valodu ir pētījuši daudzi, piemēram, Afanasijs Seļiščevs, kura fundamentālais pētījums “Revolūcijas laika valoda” (1928) fragmentāri tulkots latviski (Селищев 1989: 30–32), Bernards Komrijs un Džeralds Stouns pētījumā par krievu valodu kopš revolūcijas (Comrie 1978). Ļoti vērtīgu ieskatu totalitārisma attieksmēs ar valodu sniedz arī salīdzinoši nesen tapušais Alekseja Jurčaka pētījums “Viss bija uz visiem laikiem, līdz vairs nebija”. Krievu *novojazs* (jaunvaloda) un padomju realitāte pētīta izdevumā “Padomijas (Совдепии) valodas skaidrojošā vārdnīca” (Мокиенко 1998). Ir radīta arī sociālisma laika (1945–1990) austrumvācu (VDR) valodas vārdnīca (Ahrends 1986). Šo izdevumu salīdzinoša izpēte varētu turpmāk rosināt līdzīga leksikas kopojuma izstrādi un publikāciju arī latviešu valodā.

Tai laikā, kad totalitārisms ienāca Latvijā un tas jau bija noticis agrāk Padomju Savienībā un nacistiskajā Vācijā, angļu rakstnieks Ēriks Artūrs Blērs *alias* Džordžs Orvels uzrakstīja vienu no saviem, manuprāt, spožākajiem darbiem, antiutopisko, dziļi pesimistisko romānu “1984” (Orwell 2004). Šis romāns, kas pirmo reizi publicēts 1949. gadā, bet iecerēts jau 1943. gadā, vēsta par indivīda cīņas bezcerību totalitāras, anonīmas, visu kontrolējošas varas priekšā. Vēlāk Fuko rakstīs apceri par uzraudzību, kontroli un sodīšanu, kas tulkota arī latviski “Uzraudzīt un sodīt” (Foucault 2001). Totālas kontroles un valodas manipulēšanas idejas Orvela darbā eksponētas ar ievērojamu sakāpinājumu, kas Rietumos auguši liberāļiem varētu šķist kā grostesks pārspilējums – bet varbūt šķistu pavisam reālistisks tēlojums staļinistisko un nacistisko represiju upuriem vai (it īpaši) Ziemeļkorejas režīma pretinieku noietnēs nokļuvušajiem, kuri pieredzējuši prātam neaptveramu dehumanizējošu un priekšmetiskojošu spīdzināšanu (Harden 2015).

Valodas reglamentēšana Orvela darbā izpaužas kā jauna valodas koda izstrāde, kurš romānā nosaukts par *Newspeak* (‘jaunruna’) un savā ziņā

atspoguļo valodas filozofijā pazīstamo lingvistiskās relativitātes ideju, t.s. Sapira–Vorfa hipotēzi, saskaņā ar kuru valodā ir domājams tikai tas, kas ir valodiski konceptualizējams. Romāna pielikumā, tādā kā esejā ar nosaukumu *The Principles of Newspeak*, pausta doma, ka, izskaužot nevēlamus vārdus, iespējams panākt, ka runātāji nespēs domāt par nevēlamām lietām. Šī jaunruna atspoguļo nevēlamās tendences Orvela laika angļu valodā, pret kurām viņš asi vēršas kritiskajā esejā “Politika un angļu valoda” (Orwell 1946). Valodas vienkāršošanas tendence, ar ko nodarbojas šī valodas reforma, Orvela ieskatā noved pie ideoloģiskām manipulācijām un kultūras mantojuma iznīcināšanas.

PUBLISKAIS DISKURSS – PIEMĒRI

Gluži kā totalitārās Albānijas gadījumā (Vehbiu 2007, 2019), arī padomju vara pirmām kārtām rūpējas par publiskā telpā skanošu valodu. Te var minēt izglītības iestādes un zinātni, īpaši humanitārās zinātnes (mācību grāmatas, mācību programmas), preses valodu, mākslas un literatūras “kanonus”, proti, to, kas iziet oficiālo cenzūru, tai skaitā tulkojumus, arī baznīcu, ciktāl tā atrodas varas kalpībā (sprediķi ar politisku saturu), dažādu ideju/viedokļu bīdīšanu publiskajā telpā (sabiedriskā doma), juri-diskos dokumentus, leksikogrāfiju utt.

LEKSIKOGRĀFIJA

Savu piemēru analīzi sākšu ar leksikogrāfiju, jo tā sasaucas ar nule pie-minēto Orvela *jaunvalodu*. **Leksikogrāfijai** ir liela nozīme publiskā dis-kursa normēšanā sakarā ar vārdnīcu autoritāti rakstu valodas kontekstā. Protams, var teikt, ka valodas lietojums ir valodas politika primāri, kur-pretim leksikogrāfija ir sekundāra, tā tikai reaģē uz tai izvirzītajām pra-sībām. Aplūkosim divus leksikogrāfiskus avotus, kuros skaidri pateikts, kā padomju vara jaucās valodas lietās gan **pirms** manā rakstā aplūkotā perioda, gan arī **pēc** tā, jau pavisam tuvu savām beigām.

Nozīmīgās četrspējamu krievu valodas skaidrojošās vārdnīcas Dmitrija Ušakova redakcijā (1. sēj. 1935. g.) faksimilizdevuma ievadā krievu valod-nieks un literatūrzinātnieks Mihails Panovs raksta, ka, lai gan vārdnīca ir tapusi prolerariāta diktatūras laikā, tā centusies kalpot krievu valodai,

nevis partokrātu interesēm. 20. gs. 30. gadu cenzūra (oficiāli: *Glavlīts*, Galvenā literatūras pārvalde) PSRS bija ārkārtīgi skarba un izvirzīja autoru kolektīvam pilnīgi absurdas prasības, piemēram, ka vārdi *lenivyy* 'slinks', *lenivec* 'sliņķis' nedrīkst atrasties līdzās vārdiem *leninec* 'ļeņinietis' un *leniskij* 'Ļeņina-', lai arī alfabētiski tie nekur citur nav varējuši nonākt (Панов 2000: 9). Lai arī šai vārdnīcai ir izdevies saglabāt alfabēta kārtību, citas krievu skaidrojošās vārdnīcas autoram S. Ožegovam starp minētajiem vārdiem nācies ielikt iedzīvotāju nosaukumu *leningradec* 'ļeņingradietis', ko parasti šādās vārdnīcās neliek (turpat: 9). Cenzors aizliedzis iekļaut vārdu *ljubovnica* 'mīļākā', jo tas piederot vecajai sadzīvei un padomju cilvēkam neesot vajadzīgs: vārdnīcai ir jāsargā mūsu sabiedrības tikumiskums. Beigās vienojušies par kompromisu: pielikuši šim vārdam atzīmi *ustar*. 'novec.' (turpat: 9).

Līdzīgi piemēri varas iestāžu leksikogrāfiskajai pašdarbībai lasāmi Valērija Berkova "Krievu-norvēģu vārdnīcā", kuras pirmais izdevums iznāca Maskavā 1987. gadā. 2. izdevuma ievadā autors norāda, ka padomju leksikogrāfija ir bijusi ideoloģizēta un puritāniska. Pirmkārt, tīri orveliskā garā bijis aizliegts iekļaut leksēmas vai nozīmes, kuras paudušas kritisku attieksmi pret padomju iekārtu (vai kuras bijis iespējams šādi interpretēt). Autoram uzspiesti atsevišķi formulējumi, piemēram, liekulīgais citāts no PSKS programmas *Chelovek cheloveku drug, tovarishch i brat* 'cilvēks cilvēkam draugs, biedrs un brālis'; visa zemākā reģistra leksika, t.sk. slengs, nemaz nerunājot par t.s. necenzēto leksiku, tikusi bez žēlastības izsvītota no manuskripta (Berkov 1994: ix). Ja šādi padomju diskurss plosījās savā beigu laikā, varam tikai iedomāties, cik daudzkārt tirāniskāks un stingrāks tas bijis manis aplūkojamajā periodā jaunajās impērijās "kolonijās". Diemžēl man nav pieejami materiāli par liela apjoma vārdnīcu izstrādi pirmajā totalitārisma periodā, bet, atverot 1949.–1956. gadā gatavotās līdzšinējās lielākās "Krievu-latviešu vārdnīcas" (84 000 vārdu) 1. sējuma 703. lpp., redzam, ka starp vārdiem *lenivyy* un *leninec* arī ir iesprausti *leningradec*, *leningradka* un pat *leningradskij* (Ahero 1959 I: 703), tātad arī pašmāju leksikogrāfiem nācies pakļauties patvaļīgām un pat pilnīgi idiotiskām partokrātisko pārcensoņu prasībām un burvju pasakām cienīgām fantāzijām, ka līdzās novietoti vārdi varētu kaut kādā veidā kontaminēties.

PRESES VALODA UN PUBLICISTIKAS STILS

Pievēršoties **preses valodai**, atzīmēšu sava tvēruma ierobežoto apjomu un piemēru atlases nejausumu – izlases kārtībā tika skatīti dažādi rajona un republikas nozīmes laikraksti, kas iznāca laikposmā no 1940. gada jūnija līdz 1941. gada jūlijam, kā arī no 1944. gada beigām līdz 1953. gada martam. Protams, drukāta prese ir tikai aisberga virsotne, atstājot tumšos ūdeņos citus masu informācijas (plašsaziņas) kanālus – ir vēl radio, aģitruņas, propagandas kino, vēlāk arī TV, tagad internets, sabiedriskie mediji.

Der uzreiz atzīmēt, ka publicistikai visos laikos, arī padomju Latvijas sākumposmā, raksturīga stilistiska neviendabība, funkcionālo un emocionāli ekspresīvo stilu sajaukums. Par publicistikas stila iezīmēm plašāk rakstījis J. Rozenbergs. Viņš norādījis, ka preses stils kā tāds ir visai apšaubāms, jo tas ir neviendabīgs, pat pretrunīgs. Racionālais tajā mijas ar emocionālo, kā uzdevums ir pārliecināt. Šī stila iedarbību pastiprina mākslinieciskās izteiksmes līdzekļi. Iezīmīga ir aktualitāte, mērķtiecība, preses adresāts ir plaši sabiedrības slāņi, tāpēc vēlama valodas skaidrība un konkrētība (Rozenbergs 1995).

Savā ziņā nebūs aplami teikt, ka preses valoda ir tāds lakmusa papīrītis, kas rāda, kas sabiedrībā notiek, ciktāl tā spēj brīvi darboties. Jāatzīst, ka prese tiek kontrolēta ne tikai totalitārisma, bet arī kapitālisma apstākļos, kur tiek ņemtas vērā politisko spēku un īpašnieku biznesa intereses. Taču preses valoda procesu pētniekam tik un tā ir interesantāka nekā citas publiskā diskursa formas, piemēram, tiesību aktu, oficiālo paziņojumu un partijas kongresu atreferējumu valoda, ko raksturo precīzāka, specifiskāka, sausāka izteiksme. Valodniece Elizabete Bleka atzīmē – lai gan jebkurā valodas lietojumā “standarta matricā” vērojama heterogēnu elementu klātbūtne, ar nedaudziem oficiālo dokumentu, juridiskā un zinātniskā diskursa izņēmumiem, kas tiek rakstīti noteiktā formā un ir starp visstingrāk kontrolētajiem žanriem (Black 2006: 93).

LESIKA

Runājot par **leksiku**, publicistikā vērojami kalki no svešvalodām, galvenokārt krievu valodas (*sociālistiskais īpašums, zinātniskais pasaules uzskats, cilvēkdiena, izpildkomiteja*), arī kancelejisks izteiksmes stils, vietumis tukšvārdība, liekvārdība, kas gan vispār ir raksturīga ikvienā dzīvas valodas

segmentā, bet arī smagnējība (*vēl augstākus rādītājus ieguvušas atsevišķas saimniecības*). Līdztekus tai parādās poētismi, metaforas, epiteti, salīdzinājumi (*tērauda kumeļi, druvu kuģi, uzvaru kalves, iešana pa gaišo ceļu, melnais zelts un zilais sudrabs, nepieciešams radīt produktu pārpilnību, birt kā no pilnības raga*), retoriski jautājumi, uzruna, atkārtojumi, paralēlismi. Ir ļoti izplatīti lozungi, kas aplūkojami arī pilsētvidē gan latviešu, gan krievu valodā (*Visu zemju proletārieši, savienojieties! Miru mir!* 'mieru pasaulei'). Šā raksta autors no pašas agrākās bērnības atceras uzrakstu, dzeltenus burtus uz sarkana fona "SLAVA PSKP" pie Zasulauka depo saimniecības ēkām un vecātēva nevēlēšanos (vai nespēju) izskaidrot tā nozīmi.

Var runāt par jaunas specifiskas terminoloģijas un profesionālismu parādīšanos *plēnums, līnija, komjaunatne, ļeņinisms, trieciennieks, sestdienas talka, pionieru vadītājs*; presē parādās jauni ģeogrāfisko vietu un objektu nosaukumi (*Stučka, Ivanofrankovska (Ivanofrankivska), Staļinogorska*), personvārdi, daudzi saīsinājumi (*PSRS, CK, VDR, BAM, KamAZ, Latvenego*), arī zīlbiski saīsinājumi (*poļitruks, aģitprops, aģitbrigāde*), kas krievu valodā vēl aizvien ir modē.

Atsevišķas leksiskas vienības iegūst superleksēmu statusu, tām piedēvē teju sakrālu, fetišizētu, mistisku saturu, piemēram, *tauta, tautas vara, tautas kalps, tautas ienaidnieks, budzis, partija – strādnieku šķiras kodols, demokrātija, sociālisms, proletariāta diktatūra, industrializācija*. Atsaucoties uz Žižeku un Lakānu, jau pieminētais Aleksejs Jurčaks norāda, ka ideoloģiskam diskursam vispār ir raksturīga naratīva cirkularitāte, viss zināšanu laiks satilpināts trīs meistarapzīmētāju (*master signifiers*) Ļeņins–partija–komunisms robežās, kur heterogēns ideoloģiskais materiāls ir sadiegts kopā vienotā ideoloģiskā laukā. "Šie trīs meistarapzīmētāji bija nedalāmi un veidoja cits citu: realitātes apraksta un uzlabošanas metode bija marksisms–ļeņinisms (Ļeņins); aģents, kurš ar zinātniskām metodēm aprakstīja un uzlaboja realitāti, bija partija, un šo uzlabojumu mērķis bija komunisms" (Yurchak 2006: 73). Jurčaks arī norāda, ka šos apzīmētājus varēja aizstāt sinonīmi vai tuvas nozīmes vārdi, piemēram, komunisma vietā – *sociālisms, gaišā nākotne, progress, bezšķiru sabiedrība, Ļeņina vietā – marksisms–ļeņinisms, zinātniska mācība, zinātniska metode*, bet partija bija arī *padomju sabiedrības un valdības dzinējspēks un lokomotīve* (turpat: 73).

Starp preses valodas iezīmēm minams klišejiskums un valodas vienādošana, standartizējoša noplicināšana. No oficiālās rakstu valodas tiek

izstumti dialekti. Liela nozīme ir eifēmismiem (*augstākais soda mērs*) un disfēmismiem (*izdzimtenis*), neko neizsakošām frāzēm. Par tām kā cilvēka identitātes dzēsējām rakstījis, piemēram, čehu klasiķis Vāclavs Havels lugā “Dārza svētki” (1963) un esejā “Totalitārā valoda” (1965) (Havel 1992).

SINTAKSE

Preses valodas **sintaksē** vērojams liels daudzums kalkētu konstrukciju (*pieņemt mērus, uzlikt par pienākumu, vest darbvedību*), kas raksturīgas tulkojumvalodai (*translationese*). Rodas iespaids, ka biežāk nekā agrāk darbības vārds (piemēram, *pārbaudīt*) aizstāts ar perifrastisku (aprakstošu) konstrukciju (*veikt pārbaudi*) vai arī no verba atvasinātu nomenu (*ražīguma celšana, masu mobilizēšana*), bieži vien ar abstraktu, pašreferenciālu, nekonkrētu saturu, veicinot darbības objekta anonimizāciju, mistificēšanu, izslēdzot gramatisko laiku un veidu (aspektu), padarot šo konstrukciju monolītu. Salīdzinājumam teikums “es pārbaudu – ko?” (ir laika kategorija un obligāts papildinātājs, t.s. arguments jeb, citā terminoloģijā, aktants, kas ļauj noteikt komunikatīvās situācijas dalībnieku semantiskās lomas) un “tiek veiktas pārbaudes”, kur ciešāmās kārtas izteiksme neļauj noteikt ne semantiskās lomas, ne laiku, ne vietu, ne pārbaudes priekšmetu. Darītāju vietā nereti norādītas abstraktas vienības *partijas pirmorganizācija, tauta, kolektīvs*. Piemēram:

Sapulcēs **pieņem** konkrētus un mērķtiecīgus lēmumus. Tajos vienmēr norādīti noteikti termiņi, minētas personas, kas atbildīgas par lēmumu izpildi, kam jākontrolē izpildes pārbaude un kad par rezultātiem jāziņo partijas sapulcei. **Tas ceļ** komunistu aktivitāti, [...].

Partijas lēmumu realizēšanā pirmšķirīga nozīme ir partijas biedru sapulcēm. Tās nosaka konkrētus uzdevumus, kādi izvirzās zināmai partijas pirmorganizācijai noteiktā laika posmā, paredz pasākumus, lai tos **sekmīgi izpildītu, kontrolē izpildes gaitu**. Tāpēc ir ļoti svarīgi, lai partijas sapulces notiktu regulāri un tajās aktīvi piedalītos visi tās vai citas pirmorganizācijas komunisti. Lai pievērstu komunistu uzmanību šim svarīgajam partijas darba iecirknim, aktivizētu viņus, LKP Daugavpils rajona komiteja kopš pērngada novembra biroja sēdē ik mēnesi **apspiež, kā pirmorganizācijās tiek noturētas partijas sapulces**.

(Nemitīgi celt partijas sapulču lomu. *Cīņa*, 22.05.1953)

Abstraktuma dēļ šāds stils raksturīgs arī Eiropas Savienības birokrātiskajam diskursam:

Par komitoloģiju sauc procedūru kopumu, ar kura palīdzību ES dalībvalstis **kontrolē**, kā Eiropas Komisija īsteno ES tiesību aktus. Principā, iekams tā īsteno ES tiesību aktu, Komisijai visi detalizētie **izpildes pasākumi, kurus tā ierosina, jāapspriež** ar komiteju, kurā ir **pārstāvētas** visas ES dalībvalstis. Šī komiteja sniedz atzinumu par Komisijas ierosinātajiem pasākumiem. Atzini Komisijai var būt vairāk vai mazāk saistoši atkarībā no konkrētās procedūras, kāda **norādīta** tiesību aktā, kurš **tiek īstenots**.

(Kas ir komitoloģija? <http://ec.europa.eu/transparency/regcomitology/index.cfm?do=implementing.home&CLX=lv>)

Šādas garas neveiklas konstrukcijas var pārveidot vienkāršākās, īsākās konstrukcijās. Bieži bez vajadzības viena trāpīga vārda vietā lietots divu vārdu savienojums rada daudzvārdību un nereti tukšu frāžainību (sīkāk par to sk. Rozenbergs 1995).

Vēl var atzīmēt, ka totalitārisma valodas diskursa autori bieži lieto ne tikai ciešamo kārtu un bezpersoniskas konstrukcijas, bet anonīmu komunikācijas manieri, kaut kādu balsi daudzskaitļa pirmajā personā ("mēs" forma) vai "tauta", "valsts", bet nav īsti skaidrs, kas runā, nav skaidrs, kas ir komunikācijas satura adresāts. Laikraksta "Cīņa" politiskās slejas un partijas aktualitāšu atreferējumi parasti ir anonīmi. Runā masa, bet tās balsi valda auksts, racionāls aprēķins.

Mūsdienās šādu paņēmieni (nominalizāciju, t.i., verba aizstāšanu ar aprakstošu konstrukciju) aktīvi lieto arī reklāmās (*izdari savu izvēli*), kur galvenais mērķis ir kādam kaut ko pārdot (arī pārnestā nozīmē). Esecjās par valodu kā totalitāras varas spoguļi ("Komunistiskās varas runa") čehu kritiķis Petrs Fidelius atzīmē, ka valodai piemītošais transcendentālais raksturs tomēr neizbēgami nodod tos, kas valodu lieto manipulātos nolūkos. Piemēram, runājot par šo reklāmas saukli, varētu nekavējoties apšaubīt izvēles piederību (vai tā tiešām ir *mana* izvēle?), kā arī paša izvēles fakta nepieciešamību (vai man vispār ir *jāizdara* izvēle?). Valodas loģika parāda jaunā diskursa liekulību: sacīdami "tautas mākslinieks", mēs viņu valodiski pozicionējam kā darba tautai (darbaļaudim), noteicošajai šķirai, nepiederīgu. Vārds "tauta" ir viens no piemēriem situatīvai, neskaidrai semantikai. Lēmumi par to, kurš pieder tautai un kurš – ir

ienaidnieks, ir šifozrēniski, tos pieņem tikai partija. Jaunās varas runas vārdiem pārsvarā tiek piešķirtas statiskas nozīmes, kas rada mehānisku, neelastīgu saikni starp vārdiem un realitāti, neatstājot vietu jautājumiem un jaunu nozīmju radīšanai. Līdz ar to arī starp valodu un realitāti netiek atstāta vieta domāšanai, domājošs subjekts ir nevēlams (Fidelius 1998).

TOTALITĀRISMA RETORIKAS SAKNES

Pavisam tikai pieskaroties šī okeāniskā temata virskārtai, jāatzīmē, ka totalitārisma retorika pārstrādā senus modeļus, piemēram, kristietības retoriku. Palūkosimies uz “Cīņas” 1948. gada 25. decembra rakstu “Izpildkomitejas instruktors”, kurā lasāmi šādi vārdi: “Par to, lai vietējā dzīve pulsētu ar pilnu spar un plauktu arvien spēcīgāka un košāka, **sardzē jāstāv** pašu iedzīvotāju izraudzītiem pārstāvjiem – viņu deputātiem.” Sal. Vecās Derības Jesajas grāmatas (21:7) rindas: “Kā lauva viņš sauca: **sardzē**, mans Kungs, **es stāvu**, vienmēr, caurām dienām, savā sarga vietā es nolikts caurām naktīm!” Igaņu esejists Jāns Undusks eseju krājumā “Boļševisms un kultūra” esejā “Staļinisma mistiskās un maģiskās zīmes” piemin Staļina citātu no 5. Mozus gr. (32:10), kur II Vissavienības padomju kongresā Staļins pēc Ļeņina nāves sola sargāt partijas līniju **kā savu acuraugu**. Staļins padomju diskursā tiek konstituēts kā dievtapusi, spirituāla persona, neizsīkstoša, transcendentāla substance (Undusk 2016). Interesanti, ka arī VDR varas rupors ir apelējis pie kristīgās dogmatikas, izvirzot t.s. desmit sociālistiskās morāles un ētikas baušļus, kuru autors bija Valters Ulbrihts (Ulbricht 1958).

Arī pēckara padomju uzvarošā retorika savā uzbūvē arī neko daudz neatšķiras no Pirmās republikas laika svinīgajām uzrunām, piemēram:

Ar **naidā** saņņaugtām dūrēm un lāstu pilniem vārdiem latvieši, tikai retumis vairs iedomādamies tautu un tēviju, bija sašķēlušies pulkos, kuriem bija tikai viens sauciens — **iznīcība** brālim, kaut arī pašam būtu jākrīt, kaut arī mūsu **tēvzemei** jāpazūd. [...] Tādēļ ir arī saprotams, ka mēs arvien no jauna atgriežamies pie 15. maija, jo tad tautas gars un griba izpaužas tik **vareni** un spilgti, ka tas, kā es jau teicu, diezīn vai kādreiz vēl atkārtosies.

(1936. gada 15. maijs, K. Ulmaņa uzruna Tautas vienības svētku svinīgā aktā. *Jaunākās Ziņas*, 15.05.1936.)

Pateikdamies Sarkanajai Armijai par izglābšanu no **iznīcības**, viņi apsolījās visiem spēkiem stiprināt Padomju valsts **varenību**, lai nekad neviens **ienaidnieks** vairs netuvotos mūsu **Dzimtenes** robežām.

(Zemgales Komunisti, 03.02.1946.)

NOBEIGUMS

Jau no paša padomju perioda sākuma valodas “virsmas struktūrā” ienāk jaunas reālijas, toponīmi, akronīmi, iestāžu nosaukumi un jauni dežūr-vārdi, bet diez vai var runāt par informācijas struktūras vai “pakošanas” stratēģiju maiņu. Būtībā “dziļajā struktūrā” varas diskurss masu manipulācijai lieto vienus un tos pašus paņēmienus, binārās opozīcijas (mēs un viņi, dzīvība un nāve), retoriskas klišejas, kas ir miruši, automātiskai verbālai mijiedarbei piederīgi veidojumi. Tiesa, amerikāņu filozofs Ričards Rortijs oponentu šim viedoklim: viņa skatījumā starp valodu un realitāti nav nekāda tieša sakara. Ja tā, tad totalitārā valoda, gan “parastā” valoda faktiski ne ar ko neatšķiras, tātad nekāda parastās un publiskās valodas diglosija neeksistē (Rorty 1989). Tiesa, to robežas var būt izplūdušas, bet empīriski, šķiet, nav grūti abas nodalīt. Jāteic gan, ka pats Rortijs nav dzīvojis totalitārā sabiedrībā un, visticamāk, nav lasījis totalitārisma upuru atmiņu stāstus.

Publiskais diskurss ir īpaši nozīmīgs un atrodas demokrātisko procesu centrā. Tā sagrābšana, racionālu argumentu, introspekcijas noliegšana, valodas līdzekļu standrtizēšana, automatizēšana, savējo un svešo polarizācija, iedomāta vai reāla ienaidnieka meklēšana ir raksturīga totalitārām varām.

Valoda ir lēni reaģējoša sistēma. Totalitārā publiskā diskursa uzslāņojumi ir jūtami arī pēc padomju varas beigām. Tas nekur nav pazudis, bet ir pārmantots un parādās intervijās (jautājumu struktūra), lasītāju vēstulēs, jo īpaši anonīmos interneta komentāros. Kā teicis jau pieminētais albāņu valodnieks Vehbiu, tas, ka albāņi par savām nodevām sistēmai saņēma mazumiņu privātās vai intīmās dzīves ārpus publiskās sfēras starmešu kūļiem, “[...] tomēr nenožīmēja, ka totalitārās albāņu valodas kodiem neizdevās iespīesties valodas lietotāju apziņas dziļumos un kļūt par individuālās domāšanas produktīvo mehānismu sastāvdaļu; turklāt valodas formas un retorikas “produkti” izplatījās, to nesējiem šo norisi

nemaz neapzinoties un neizprotot – kā gripas vīruss, kas ielaužas drošā cietoksnī, kā masalas, kas plosās gigantiskā nevakcinētu bērnu namā” (Vehbiu 2019:33).

Valoda un publiskais diskurss ir viens no totalitārās varas instrumentiem, ar ko tiek ietekmēta sabiedriskā doma. Oficiālo reģistru tai ir vieglāk “sakopt”, bet preses un publicistikas jomā aina nepārskatāmāka – kā pati dzīve, kur valda heteroglosija, intertekstualitāte – gan toreiz, gan tagad.

Padomju Latvijas totalitārisma avots noteikti bija Padomju Savienības totalitārais diskurss, par ko liecina daudzie aizguvumi no sovjetu telpas. Bet savā ziņā tas pārstrādāja, pielāgojot un sagrozot arī jau esošos Ulmaņa republikas laika un vēl agrākus valodas līdzekļus un retoriku (piemēram, Bībeles frazeoloģiju), kas ir saprotams, jo, kā teicis Parmenids, nekas nerodas ne no kā, neviena valoda nerodas uz līdzenas vietas, arī Orvela *Newspeak* tika veidots jau uz esošās valodās bāzes un, *kurš valda pār pagātni, valda pār tagadni un pār nākotni*.

LITERATŪRA

1. Ahero, A. u. c. (1959). *Krievu-latviešu vārdnīca*. I–II. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
2. Ahrends, Martin (red.) (1986). *Trabbi, Telespargel und Tränenpavillon – Das Wörterbuch der DDR-Sprache*. München: Heyne.
3. Arendt, Hannah. (2008). *Eihmans Jeruzalemē. Ziņojums par ļaunuma banalitāti* (fragmenti) (Tulk. Lāsma Grants). Tiešsaistē: <https://www.satori.lv/article/eihmans-jeruzaleme-zinojums-par-launuma-banalitati-fragmenti> [Skatīts 22.03.2019.].
4. Berkov, Valerij. (1994). *Russisk-norsk ordbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
5. Black, Elizabeth. (2006). *Pragmatic Stylistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
6. Blaine, Harden. (2015). *Bēgšana no nometnes Nr. 14*. Tulk. J. Miesnieks. Rīga: Zvaigzne.
7. Comrie, B., Stone, G. (1978). *The Russian Language since the Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
8. Dante, Alighieri. (1965). *Vita nova*. Tulk. V. Belševica. Rīga: Liesma.
9. Dante, Alighieri. (2016). *Jaunā dzīve*. Tulk. V. Bisenieks. Rīga: Jumava.
10. Fidelius, Petr. (1998). *Řeč komunistické moci*. Praha: Triada.
11. Foucault, Michel. (1969). *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.

12. Foucault, Michel. (2001). *Uzraudzīt un sodīt: cietuma rašanās*. Tulk. I. Geile-Sīpolniece. Rīga: Omnia Mea.
13. Havel, Václav. (1992). *Open Letters (Selected writings 1965–1990)*. New York: Vintage Books.
14. Klemperers, Viktors. (2004). *LTI*. Tulk. Helēna Demakova. Rīga: Izdevniecība AGB.
15. Orwell, George. (1946). *Politics and the English Language*. Tiešsaistē: http://www.orwell.ru/library/essays/politics/english/e_polit [Skatīts 22.03.2019.].
16. Orwell, George. (2004). 1984. Tulk. V. Kārklīšs. Rīga: Zvaigzne ABC.
17. Rorty, Richard. (1989). *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
18. Rozenbergs, Jānis. (1995). *Latviešu valodas stilistika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
19. Shiffrin, Deborah. (2011). Discourse Analysis. *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell.
20. Ulbricht, Walter. *Zehn Gebote der sozialistischen Moral und Ethik*. Tiešsaistē: https://de.wikipedia.org/wiki/Zehn_Gebote_der_sozialistischen_Moral_und_Ethik [Skatīts 22.03.2019.].
21. Undusks, Jāns. (2016). *Boļševisms un kultūra*. Rīga: Neputns.
22. Vehbiu, Ardian. (2007). *Shqipja totalitare. Tipare të ligjërimit publik në Shqipërinë e viteve 1945–1990*. Tirana: Botime Çabej.
23. Vehbiu, Ardian. (2019). Totalitārā albāņu valoda. Eseju fragmentus tulk. no albāņu val. D. Dimiņš. *Domuzīme*, 2019. Nr.1, 29–33.
24. Yurchak, Aleksey. (2006). *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton University Press.
25. Мокиенко, В.М., Никитина, Т.Г. (1998). *Толковый словарь языка Совдепии*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс.
26. Панов, М.В. *Толковый словарь русского языка* (под редакцией Д. Н. Ушакова). Москва: Астрель АСТ, Том 1, 5–12.
27. Селищев, Афанасий Матвеевич. (1989). Partijisma valoda. Tulk. A. Ozoliņš. *Jaunās Grāmatas*, Nr. 11, 30–32.

DENS DIMIŅŠ

VITA NOVA: REFORMS OF THE SOVIET DISCOURSE IN THE MEDIA OF THE LATVIAN SSR UP TO 1953

SUMMARY

The article briefly discusses the impact of the Soviet *Vita Nova* on the Latvian language from the very onset of the Soviet occupation (1940–1941, from 1944) up to the death of Joseph Stalin (1953). Reforms were undertaken, attempting to clean up public discourse and purge it from the heritage of the bourgeois past. The changes in this first time mainly affected lexis and pragmatics, to a lesser extent, syntax. The new power took an active part in various processes of public discourse, carried out several reforms of orthography, brought about a *Newspeak* of sorts, which contained new notions, terms, styles and slogans. On the one hand, some examples of the language found in press are very clumsy and heavy-going, suggesting limited language skills on the part of the authors. On the other, the media abounds in skilful examples, poeticisms, felicitous metaphors and other rhetorical devices, which are highly influential in manipulating the target audience. Quite a lot of new language material was calqued from Russian or otherwise influenced by it. The Soviet heritage vocabulary in Latvian needs to be researched further. Totalitarian syntax is often marked by the anonymity of the authors of the utterances, narrative circularity or ubiquitousness of allegedly transcendent master signifiers. This first period can be seen as an introductory phase, followed by a consolidation and standardisation phase and a subsequent stagnation phase in the last decades of the Socialist régime in Latvia. Numerous borrowings from the Soviet space testify to the fact that the source of Soviet Latvian totalitarianism was certainly the totalitarian discourse of the Soviet Union, as was the case in Albania and the GDR, but in some way it only recycled and adapted the language means already in use in the first Republic (1918–1940) and even earlier sources and rhetoric (e.g. Biblical idioms). This is hardly surprising because, as Parmenides puts it, *ex nihilo nihil fit*, nothing can be created of nothing, and that applies to language as well. Orwell's *Newspeak*, too, was created on the basis of the existing language. Indeed, *who controls the past controls the future. Who controls the present controls the past.*

VINETA PORIŅA

PADOMJU OKUPĀCIJAS SEKAS LATVIJAS VALODAS SITUĀCIJĀ 21. GADSIMTĀ

IEVADS. SITUĀCIJAS RAKSTUROJUMS

Valoda ir jebkuras nācijas un tās identitātes attīstības galvenais komponents. Viena valsts valoda ir Latvijas valsts pastāvēšanas pamatā. Sabiedrībā dominējošā divvalodība, kas vērojama jau kopš 20. gadsimta vidus lielā daļā valodas lietojuma jomu, valsts pamatus nestiprina. Sabiedrības divvalodības problemātika – lingvistiski dalītā izglītības sistēma, valstī finansējot tādas vispārīzglītojošās izglītības iestādes, kurās joprojām dominē galvenokārt krievu valoda, un tādējādi dažādu mazākumtautību pārstāvjiem ikdienā ir tikai neliela saskare ar latviešu valodu¹; valstsnācijas un mazākumtautību reversā lingvistiskā uzvedība², vienas mazākumtautību valodas pašpietiekamība³ ir okupācijas spilgtākās sekas Latvijas valodas situācijā. Sabiedrības divvalodība pieder pie sociālajām sekām. Okupācijas sociālās sekas izpaužas kā konkrētās varas ietekme uz cilvēku darbības raksturojumu, būtiski ietekmējot cilvēku rīcību, tostarp uzvedības modeli, piemēram, valodas izvēles situācijās pielāgošanos citas valodas runātājam. Indivīda lingvistiskā uzvedība pastāv vēl ilgu laiku pēc okupācijas beigām. Latvijā ir jānotiek vairāku paaudžu nomaiņai, lai mainītos latviešu un Latvijā dzīvojošo cittautiešu lingvistiskā uzvedība savstarpējā saziņā.

Jebkura valoda ir ne tikai saziņas līdzeklis. Tai ir arī simboliska nozīme – tā simbolizē valstī dzīvojošo tautību savstarpējās ekonomiskās,

¹ Detalizētāk sk. Skolu karte, 2018; Bilingvālā izglītība, 2014.

² Plašāk sk. Poriņa, 2009 u. c.

³ Plašāk sk. Mazākumtautību līdzdalība demokrātiskajos procesos Latvijā, 2017; Valodas situācija Latvijā 2010–2015, 2016; Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas jomu analīze Latvijā, 2015 u. c.

politiskās u. c. attiecības.⁴ Nelietojot latviešu valodu saziņā ar mazākumtautību cilvēkiem, latvieši joprojām parāda to, ka vēl īsti neuztver sevi par neatkarīgas valsts pamatnāciju jeb valstsnāciju. Tāpēc ir būtiski pētīt valodas izvēli, kas arī teorētiskajā literatūrā tiek dēvēta par 21. gadsimta sociolingvistikas centrālo jautājumu.

No okupācijas seku veidiem redzamākās ir etnodemogrāfiskās sekas, kuru cēlonis ir migrācijas politikas rezultātā mērķtiecīgi veidotās Latvijā dzīvojošo etniskās proporcijas, jo īpaši – daļā valsts lielāko pilsētu, no kurām daudzās vēl pavisam nesen latvieši bija mazākumā. 2018. gadā latvieši ir joprojām mazākumā Rīgā (47%), Daugavpilī (19,9%) un Rēzeknē (46,7%) (CSP dati, sk. 22.01.2019.). Jau kopš 20. gadsimta 90. gadiem latviešu īpatsvars Latvijā pakāpeniski pieaug. Pieaug arī dzimstība latviešu ģimenēs, bet tā savukārt samazinās krievu u. c. mazākumtautību ģimenēs.⁵

PSRS mērķtiecīgās valodas un migrācijas politikas dēļ 1989. gadā latviešu valodu prata vien 62% iedzīvotāju, bet krievu valodu – 82% iedzīvotāju.⁶ Kopš valstiskās neatkarības atgūšanas latviešu valodas pratēju skaits Latvijā ir pieaudzis. Pēc jaunākajiem Centrālās statistikas pārvaldes (CSP) datiem par 2018. gadu, kuros aptaujāti 20 000 iedzīvotāju⁷, tādi Latvijas iedzīvotāji, kuru dzimtā valoda nav latviešu valoda, ir 35% (2000. gada tautas skaitīšanā – 42%). No tiem latviešu valodu prot 74% (2000. gada tautas skaitīšanā – 50%).⁸ Pašlaik vērojams, kā mazākumtautība, kas iepriekš bija dominances grupa, lēnām kļūst bilingvāla.

⁴ Porīņa 2019, 2009. 136–139.

⁵ Vērojot valodas izvēles etnodemogrāfisko un sociālpolitisko fonu, jāpiekrīt demogrāfes Pārslas Eglītes prognozētajam par demogrāfiskās situācijas maiņu Latvijā tikai pēc 2030. gada, kad “etniskā sastāva īpatnības zaudēs savu nozīmību kā sarežģījumu iemesls vairākās dzīves jomās un kā iegansts netaisniem pārmetumiem starpvalstu attiecībās”. (Eglīte, 2011)

⁶ Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti, 1990.

⁷ No 2017. gada 1. decembra līdz 2018. gada 15. martam norisinājās pirmā Ārējās migrācijas apsekojuma kāрта (iegūti dati par dzimto valodu, mājās lietoto valodu, svešvalodu prasmēm). No 2018. gada 1. oktobra līdz 15. decembrim norisinājās otrā kāрта. Apsekojuma pirmajā vilnī iegūtas atbildes par 13 486 mājsaimniecībām (izlase 20 000), otrajā vilnī – 14 046 mājsaimniecībām (izlase 19 000).

⁸ Citās socioloģiskajās un sociolingvistikajās aptaujās (Mazākumtautību līdzdalība demokrātiskajos procesos Latvijā 2017; Valodas situācija Latvijā 2010–2015, 2016 u. c.) ar daudzkārt mazāku respondentu izlasi redzams, ka cittautieši latviešu valodu vairāk vai mazāk prot diapazonā no 92% līdz 95%. Tik liela atšķirība no CSP 2018. gada datiem visdrīzāk ir arī atkarīga ne tikai no atšķirīgā respondentu apjoma, bet arī no uzdotā jautājuma formulējuma par t. s. “valodas zināšanām” vai “valodas prasmi”, uz kuru iespējams dot daudznozīmīgas atbildes.

2000. gadā 52,3% krievu prata latviešu valodu, 2018. – jau 75,8%.⁹ Mājās latviešu valodu lieto 6% iedzīvotāju, kuru dzimtā valoda nav latviešu. No tā varam secināt, ka cittautiešu ģimenēs joprojām ir samērā zema asimilācijas pakāpe.

Jaunākie socioloģisko/sociolingvistisko pētījumi dati¹⁰ atspoguļo to, ka valodas lietojumā publiskajā telpā vairākās jomās (uz ielas, veikalos, darba sanāsmēs u. c.) nepalielinās latviešu valodas lietojums vai pieaug par dažiem procentpunktiem, kuri iekļaujas socioloģiskās kļūdas ietvaros. Salīdzinot ar 2015. gadu, ir palielinājies arī to mazākumtautību pārstāvju skaits, kuri latviešu valodu nezina vai kuriem ir tikai latviešu valodas pamatzināšanas. Mazākumtautību vidū vērojama polarizēšanās attiecībā uz runāšanu latviešu valodā: gandrīz puse (46%) mazākumtautību pārstāvju labprāt runā latviešu valodā, kas ir vairāk nekā 2015. gadā (36%). 19% latviski runā bez īpašas patikas vai nelabprāt, kas arī ir vairāk nekā 2015. gadā (12%). Latviešu valodā salīdzinoši nelabprātāk runā krievi, ukraiņi un baltkrievi, kuri latviešu valodu no visām mazākumtautībām prot vismazāk (2018. gadā attiecīgi – 75,8%, 69% un 72,7% (CSP, dati pēc pieprasījuma)). Salīdzinot ar 2015. gadu, nav notikušas pārmaiņas valodu lietojumā darba situācijās un saziņā citur publiskajā telpā. Biežāk latviešu valoda sākusī dominēt mācību iestādēs (2017. gadā 62% pārsvarā lieto latviešu valodu, 2015. gadā – 39%). Uz valodas izvēles situācijām vistiešāk attiecas tas, ka aptuveni puse mazākumtautību pārstāvju, uzrunājot latviešus, gandrīz vienmēr izvēlas krievu valodu vai biežāk izvēlas krievu valodu (attiecīgi – 24% un 23%). Kopš 2015. gada šajā jautājumā situācija nav mainījusies. Krievu valoda saziņā ar kolēģiem un darba sanāsmēs dominē Rīgā un Latgalē. Rīgā arī skolās mazākumtautību pārstāvji biežāk komunicē krievu, nevis latviešu valodā. Krievu valoda tajās ir dominējošā valoda un tikpat kā nav nepieciešamības pēc latviešu valodas lietojuma. Gados jauni cittautieši biežāk nekā citi izvēlas latviešu valodu, sazinoties ar klientiem un sadarbības partneriem, un parasti latviešus uzrunā latviski, kā arī retāk uzstāj uz krievu valodu saziņā valsts un pašvaldību iestādēs, tomēr citur publiskajā telpā (veikalos, sabiedriskajā transportā,

⁹ Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti, 2002; CSP, 2018, dati pēc pieprasījuma.

¹⁰ Sk. Mazākumtautību līdzdalība demokrātiskajos procesos Latvijā, 2017 un 2015; Vienojošās nacionālās identitātes un Latvijas kultūrtelpas nostiprināšana, 2017 u. c.

apkalpojošajā sfērā u. c.) arī krievvalodīgie cittautiešu jaunieši parasti izvēlas krievu valodu.¹¹ Pētījumu dati jau kopš 2008. gada¹² liecina, ka pārmaiņas valodu lietojumā, jo īpaši ikdienas situācijās publiskajā telpā, notiek lēni. Izņemot valsts iestādes (tostarp – izglītības iestādes), citur publiskajā telpā divas trešdaļas mazākumtautību pārstāvju pārsvarā lieto krievu valodu, kas liecina par augstu sabiedrības divvalodības pakāpi un arī par pārmaiņu trūkumu valodas lietojuma modelī. To liecina arī kritisko incidentu pētījums.

KRITISKO INCIDENTU PĒTĪJUMS PAR STARPKULTŪRU KOMUNIKĀCIJU LATVIJĀ

Pētījuma pirmie trīs posmi (ar intervālu ik pēc četriem gadiem) tapuši laikā no 2004. līdz 2018. gadam. Pētījumu paredzēts veikt līdz brīdim, kad latviešu valodas lietojums vairs nedominēs kritiskajos incidentos (turpmāk tekstā: KI)¹³ starpkultūru komunikācijā Latvijā. Respondenti netika ierobežoti laikā, aprakstot KI no savas dzīves, kā rezultātā liels ir aprakstīto gadījumu laika diapazons. Incidenti, kuros vērojamas lingvistiskās diskriminācijas pazīmes un kas ir notikuši citas politiskās sistēmas laikā, sakrīt ar incidentiem pēc neatkarības atgūšanas, kad politiskā sistēma sen jau mainījusies. Pirmais pētījuma posms (2004–2006) (par tā rezultātiem Valsts valodas komisijas Rakstu 3. sējumā: Poriņa, 2007) tika veikts Eiropas Komisijas (EK) projektā “Starpkultūru dialogs Eiropas multikulturālajai sabiedrībai”. Tas bija projektā iesaistīto valstu situāciju analizējošs pētījums ar mērķi izstrādāt katrai projektā iesaistītajai ES dalībvalstij piemērotu integrācijas programmu, kas novērstu esošās – ar kritiskā incidenta metodi identificētās – problēmas starpkultūru komunikācijā. Pētījuma pirmajā posmā piedalījās arī pētnieki no Vācijas, Francijas, Zviedrijas, Apvienotās Karalistes un Itālijas. Bija redzams, ka atšķirībā no citām Eiropas Savienības (ES) dalībvalstīm, kur dominē imigrācijas radītās sekas, Latvijā dominē incidenti, kas radušies uz saziņas valodas

¹¹ Mazākumtautību līdzdalība demokrātiskajos procesos Latvijā, 2017 un 2015.

¹² Sk. Valoda, 2008; Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas jomu analīze Latvijā, 2015; Mazākumtautību līdzdalība demokrātiskajos procesos Latvijā, 2017.

¹³ Lai cilvēka aktivitāte būtu kritiska, incidentam jānotiek situācijā, kurā novērotājam ir skaidrs mērķis un nodoms, un kuras sekas ir pietiekamas, lai spriestu par rezultātu (Flanagan, 1954).

izvēles pamata. Visvairāk tādi KI ir bijuši latviešu respondentu grupā, lietojot latviešu valodu saziņā ar Latvijā dzīvojošajiem citas kultūras pārstāvjiem. Latviešu respondenti nonākuši kritiskās situācijās, piedzīvojuši galvenokārt psiholoģisku diskomfortu. It īpaši tas vērojams darba tirgū, bet pietiekami liels īpatsvars šādu atgadījumu ir vērojams arī citās jomās.¹⁴ Pētījuma metodoloģiju, kuras pamatā ir Džona Flanagana (*John Flanagan*) kritiskā incidenta metode (turpmāk tekstā: KIM), nodrošināja Georga Augusta Getingenas Universitāte (*Georg-August-Universität Göttingen*). Pētījuma tālākattīstība pēc EK projekta noslēguma 2006. gadā bija katra dalībnieka izvēle. Otrajā (2010–2012) un trešajā (2016–2018)¹⁵ posmā nav salīdzinājuma ar situāciju citās ES dalībvalstīs, jo pētījums tika turpināts vienīgi Latvijā. Raugoties šo valstu valodas situāciju datus, var pieņemt, ka KI pētījuma rezultāti rietumvalstīs radikāli neatšķirtos no pirmā posma rezultātiem, kuros dominēja imigrantu diskomforts par viņu kultūru atšķirībām ar konkrētās rietumvalsts dominējošo kultūru.

KI aptaujas respondenti bija latvieši un Latvijā dzīvojošie cittautieši. Katrā posmā atbilžu apjoms mērāms vairākos simtos, lai arī KI kvalitātīvajā pētījumā katrā posmā pietiekamas būtu arī deviņas vai desmit aptaujas anketas. Anketas jautājumu struktūra detalizēti raksturota Valsts valodas komisijas Rakstu 3. sējumā (Poriņa, 2007). Anketu dati analizēti diahroniski (trijos posmos ik pēc četriem gadiem), tematiski (ar valodas lietojumu vai nelietojumu saistītie incidenti, tostarp – incidentu apakšgrupa, kur redzamas lingvistiskās diskriminācijas pazīmes, un citi incidenti, kuru iemesls ir kultūras citas atšķirības) un pēc respondentu etniskās un/vai lingvistiskās piederības. Ar valodas lietojumu saistītajiem KI latviešu grupā ir vairākas grupas pēc incidentu satura:

1. Situācijas ar izteiktām lingvistiskās diskriminācijas pazīmēm Latvijas darba tirgū.
2. Diskomforts publiskajā telpā, lietojot latviešu valodu.
3. Latvieši adaptācijas jeb pielāgošanās situācijā cittautiešiem.

¹⁴ Par to, ka Latvijā aktuālās saziņas valodas izvēles problemātikas atspoguļojums pētījumā ir jauns skatījums uz integrācijas jautājumu ES, varēja pārliecināties arī minētajā EK projektā, kad kolēģi no t. s. ES vecajām dalībvalstīm iebilda, ka nav iespējami rezultāti par to, ka diskomfortu izjūt valsts valodā runājošie. Projekta partneru ieteikums bija pētījumu Latvijā veikt vēlreiz, lai iegūtu dalībvalstu pētniekiem saprotamus rezultātus.

¹⁵ Pētījuma trešais posms veikts ar Valsts kultūrkapitāla fonda atbalstu.

4. Situācijas, kas atspoguļo latviešu lingvistiskās uzvedības maiņu no pielāgošanās uz savas valodas izvēli.

Ar KIM ir iespējams iegūt informāciju par uzvedību noteiktās situācijās. Latvijas gadījumā var iegūt arī strukturētu informāciju par lingvistiskās uzvedības psiholoģisko mehānismu starpkultūru saziņā. KIM ir daļēji kvalitatīvā metode un to var izmantot arī kvantitatīvajā aspektā. Teorētiskajā literatūrā minēts: “Lai arī kritiskā incidenta metode ir kvalitatīva metode [..], tā sākotnēji tika radīta kā zinātniskās izpētes līdzeklis, lai palīdzētu atsegt esošo realitāti vai patiesību tā, lai tās var aprakstīt, paredzēt, kontrolēt [..]. Lai gūtu savu pētījumu atzišanu, agrīnie pētnieki, izmantojot KIM, bieži lietoja “kvantitatīvo valodu” un dažos gadījumos lietoja kvantitatīvās ticamības un derīguma pārbaudes. Tomēr pašlaik mēs jau atrodamies postmodernā, daži teiktu – poststrukturālā [..] zinātnes paradigmā, kurā kvalitatīvās metodes mūsdienās tiek bieži lietotas un akceptētas.” (Butterfield et al., 2005)

Ieskatam daži piemēri no katras KI tematiskās grupas.

SITUĀCIJAS AR IZTEIKTĀM LINGVISTISKĀS DISKRIMINĀCIJAS PAZĪMĒM DARBA TIRGŪ

Incidenti ar lingvistiskās diskriminācijas pazīmēm no citiem ar valodu saistītajiem incidentiem atšķiras ar to, ka cilvēks izjūt psiholoģisku spiedienu un ietekmēšanu, lietojot latviešu valodā Latvijā. Darba tirgū arvien biežāk darba ņēmējam bez īpaša pamatojuma tiek pieprasīta noteiktas svešvalodas – visbiežāk krievu valodas – prasme. Tas notiek arī tādos gadījumos, kad uzņēmuma darbības specifika nav saistīta tikai ar pakalpojumu sniegšanu ārvalstu klientiem vai sadarbības partneriem. Ieskatam tipisks KI, kura autore – 23 g. v. studente. Anketa aizpildīta 2010. gadā. Incidenta nosaukums – “Darba intervija”:

“Trīs situācijas ar līdzīgu attīstības gaitu. Visas ir darba intervijas Rīgā. Pirmā ir darba intervija par darbu veikalā. Tiek lūgts parunāt krieviski. Tā kā to neprotu, pārējās prasmes un angļu valodas zināšanas tiek uzskatītas par otršķirīgām un darba intervija beidzas ar ieteikumu steidzami mācīties krievu valodu. [..]

Otrā intervija beidzas, vēl isti nesākusies. Tiekos ar personāldaļas vadītāju kādā no optikas saloniem. Sieviete ir latviete. Izskata CV, uzdod pāris jautājumus, kas nav saistīti ar manām zināšanām vai motivāciju strādāt. Pēc brīža tieku ievesta kabinetā pie uzņēmuma vadītāja. Pirmais, kas tiek (krieviski) pajautāts, ir manas krievu valodas zināšanas. Kad latviski atbildu, ka zināšanas ir nepilnīgas (saprotu, bet runāt neprotu), vadītājs atbild, ka, pirmkārt, pats neprot latviski, otrkārt, ar klientiem jāstrādā arī krievu valodā. Lieki piebilst, ka valodas neprašanas dēļ intervija beidzas. Netiek jautāts par manām zināšanām, kā arī angļu valoda netika pieminēta. Es nespēju izteikties krieviski, tādēļ komunikācija beidzas.

Trešā situācija – darba devējs optikas iestāde. Vadītāja un ofisa darbinieki runā tikai krieviski. Darba intervija norit latviski, krievu valodas nepilnīgas zināšanas tiek uzskatītas kā trūkums, bet uz pārbaudes laiku tieku pieņemta darbā. Turpmākās sarunas ar personāldaļu notiek bilingvāli – viņa runā krieviski, es mēģinu saprast un atbildēt latviski. Materiāli darba apmācībai pieejami galvenokārt krievu valodā. Vadītāja lūdz personāla cilvēkiem ar mani runāt krieviski, lai es apgūtu valodu.

Apzinos, ka valodu nezināšana ir mans trūkums, taču šajās epizodēs tas tiek uzskatīts kā pats galvenais kritērijs, lai mani pieņemtu vai nepieņemtu darbā. [..]

Pētījumā tika intervēti vairāki valodas politikas pārvaldības un daudzvalodības eksperti. To vidū bija ārzemju latviete, 61 g. v., tulko-tāju nodaļas vadītāja, kurai paziņots, ka Latvijas valsts iestādē bez krievu valodas prasmes darba nebūs. Nerealizētās ieceres atgriezies uz dzīvi Latvijā paliek kā rūgtums uz ilgu laiku. Viņa arī 2018. gadā aizpildīja aptaujas anketu. KI “Nedomā, ka strādāsi valsts pārvaldē!”:

“2003. gads. Strādāju jau otrajā ES pirmsiestāšanās projektā. Projekts bija par struktūrfondu procedūras izstrādāšanu Finanšu ministrijā. Biju 1999. gadā pārcēlusies uz Latviju, kur vēlējos arī palikt. Pilnībā pārvaldu latviešu un angļu valodas; mazliet krievu. Projekta gaitā runāju ar ministrijas ierēdņiem par iespējām pieteikties kādam darbam Finanšu ministrijā. Man skaidri pateica, ka man izredžu nav, jo brīvi nepārvaldu krievu valodu. Man šķita neparasti, ka neatkarīgajā Latvijā, kur valsts valoda ir latviešu valoda, man pasaka, ka krievu valoda ir nepieciešamība. Par šo jautājumu pēcāk runāju ar vairākiem Saeimas deputātiem, kuri uzskatīja, ka es jautājumu pārspilējot (kā no trimdas atgriezusies latviete). Pagāja kādi gadi pieci, seši, šis jautājums nu kļuva aktuāls. Manī bija reizē gandarījums, gan nožēla, ka tik novēloti tiek izskatīts šis jautājums. Galvenais – ka mūsu valdības pārstāvji to vairākus

gadus vēlāk uzskatīja par “brīnumu”. [...] Pieteicos konkursam Eiropas Komisijā, ko veiksmīgi noliku, un no 2006. gada strādāju EK Luksemburgā. Valdības pārstāvji vienkārši neticēja, ka varētu būt tāda nostāja... *Kā izjutāt situācijas dalībnieka uzvedību?* Neadekvāta, bet varbūt pēcpadomju telpas ietekmē, saprotama. *Kādi bija Jūsu nodomi šajā situācijā?* Vilšanās. Centos skaidrot valdības pārstāvjiem (lai gan tobrīd jau biju ceļā uz ārvalstu risinājumu). Centos ierosināt pievērst uzmanību nepieņemamai nostājai neatkarīgajā Latvijā.”

Pārsteidzošs pētījuma rezultāts ir tas, ka kopumā latviešu respondentu grupā no visu posmu incidentiem, kas saistīti ar valodu, ar latviešu valodas lingvistiskās diskriminācijas situāciju starpkultūru saziņā ir saskāries vismaz katrs trešais latvietis.

LATVIEŠI AKOMODĀCIJAS JEB PIELĀGOŠANĀS SITUĀCIJĀ. DISKOMFORTS PUBLISKAJĀ TELPĀ, LIETOJOT LATVIEŠU VALODU

Akomodācijas jeb adaptācijas situācijā (Giles, Coupland, 1991) parasti atrodas minoritāšu pārstāvji, bet Latvijā – bieži arī latvieši. Latvijas valodas izvēles modelī (Poriņa, 2019, 2009) ir viena no trim esošajām situācijām (1) valodas brīva izvēle, 2) akomodācija un 3) asimilācija). Viens no šīs grupas incidentiem noticis Daugavpils slimnīcā 2016. gadā. To apraksta 35 g. v. respondente. Anketa aizpildīta 2016. gadā. Incidenta nosaukums “Latviski runājošs bērns Daugavpils slimnīcā”:

“Man ir divi bērni, vecākajai meitai (otrā klase) radās pēcgripas komplikācijas, bija jābrauc uz Daugavpils slimnīcu. [Slimnīcas palātā – V. P.] Bija arī blakus meitenīte ar mammu, kas saprata latviešu valodu. Latviešu valodu saprata arī daktare, bet liela daļa māsiņu un sanitārītes nerunāja latviski. Gripas dēļ neļāva braukt katru dienu pie bērna. Otru meiteni ar mammu izrakstīja [no slimnīcas – V. P.], bērni, kurus ielika palātā, arī nerunāja latviski nemaz, kaut gan bija vecāki par manu meitu un no pirmās klases mācījās latviešu valodu. Bija brīži, kad meita ļoti pārdzīvoja, ka viņu kaunina, ka nesaprot krieviski. Labi, ka viņa tāda, kas ātri atpūšas. Zvanīja man, deva klausuli māsiņām vai meitenēm, kas palātā, un lūdza, lai pasaku, kas sakāms. Nav jau tā, ka baigais incidents, bet turpmāk būtu bail bērnus atstāt vienus slimnīcā.

Domāju, ka sākums tomēr ir tajā, ka Latvijā nezina latviešu valodu. Daugavpilī tas ir ļoti bieži. Krievvalodīgie nereti izvairās apkalpot vai uzsāk komunikāciju krievu valodā. [...]”

Līdzīgs KI “Bērnu slimnīcā” noticis 1973. gadā Republikāniskajā Bērnu klīniskajā slimnīcā, kad medicīnas māsa nav sapratusi trīsgadīgā bērna lūgumu pēc palīdzības. Tā rezultātā viņš nokļuvis dzīvībai bīstamā situācijā. Anketa tika aizpildīta 2012. gadā, respondente – 41 g. v. augstskolas docētāja.

Īpaša ir KI grupa, kad cilvēki izjutuši spiedienu apgūt krievu valodu, piemēram, KI “Incidents darbā ar bērniem” (anketa aizpildīta 2017. gadā) respondente – 20 g. v. studente Rīgā strādājusi minēšanas spēles jeb t. s. kvestu istabā, kuru apmeklē galvenokārt sākumskolas vecuma skolēni. Viņa piedāvājusi krievvalodīgo cittautiešu skolēnu grupai spēles instrukciju klausīties latviski, jo pati krievu valodu prot tikai pamatlīmenī. Bērni vienbalsīgi noraidījuši šo piedāvājumu un pieprasījuši: “Net, toļko po-russki!” [“Nē, tikai krieviski!” – V. P.].

Atšķirībā no iepriekšējiem posmiem trešajā posmā (2016–2018) aptuveni puse ir incidenti ar lingvistiskās diskriminācijas pazīmēm, lietojot latviešu valodu. To var izskaidrot ar darba tirgū pieaugošo prasību labi prast krievu valodu, latviešu valodas nepratēju īpatsvara palielināšanos (pēc uzturēšanās atļauju iegādes un mazatalgotu darbinieku pieprasījuma atsevišķās tautsaimniecības nozarēs, piemēram, celtniecībā, veselības aprūpē u. c. palielinās imigrējušo īpatsvars arī no Krievijas un citām bij. PSRS republikām), kā arī ar daudzu iedzīvotāju vēlino atklāsmi par Latvijā jau ilglaicīgi esošo lingvistisko diskrimināciju.

Pētījuma trešajā posmā ir netipiski atgadījumi, kurus apraksta latviešu grupas respondenti: cittautieši vēlas runāt latviski, bet latvieši, dzirdot citas valodas akcentu latviešu valodā, saziņā pāriet uz krievu valodu. Tātad notiek jau automātiska latviešu adaptācija citai valodiskajai grupai. Cittautiešu respondentu atbildēs nav vērojami KI par latviešu vai kādai citai kultūrai piederošo diskomfortu. Latviešu grupā vērojama arī empātija pret cittautiešiem, un valodas lietojuma jautājums latviešiem ir sensitīvs arī citu tautību cilvēku sakarā.

Par diskomfortu 2017. gadā raksta respondente – 62 g. v. pētniece, augstskolas docētāja, kura raksturo KI “Pilnīga nesapratne un nevēlēšanās saprast”:

“Situācija 2017. gadā Rēzeknes lielveikalā: jautāju darbiniecei, kurā stendā varu atrast sviestmaizes [...]. Darbinieces reakcija uz manu jautājumu bija man apstulbinoša – viņa nesaprata neko. Un dīvainākais bija tas, ka viņa neizjuta diskomfortu, ka nespēj atbildēt, kad strādā sfērā, kur valsts valoda ir jāzina. [...]

Valodas jautājums parāda, ka latviešu sabiedrības daļai ir vāja pašapziņa un izpratne par valsts drošību. Latviešu vājā pašapziņa ir sliktā komponente, lai mazākumtautībām veidotu piederību Latvijas valstij. [...] Latvijas valdība ir bailīga un nedroša pārejā uz izglītību tikai valsts valodā. Tam bija jānotiek 2018. gadā. Un atkal nekas nav gatavs, un atkal var atrunāties. Paši kultivējam spēcīgu postkoloniālo grupu, kas sevi grib definēt kā mazākumtautību. Politiska nekonsekvence no Latvijas valdības puses mums dārgi atmaksāsies, valodas jautājums ir lielā “aisberga” redzamā daļa. Man ir bijuši krievu studenti, ļoti jauki cilvēki, kuri bija spiesti pārtraukt studijas nepietiekamas latviešu valodas dēļ. Tāpēc ir jāizbeidz izglītības un gala rezultātā sabiedrības segregācija.”

LATVIEŠU LINGVISTISKĀS UZVEDĪBAS MAIŅA NO PIELĀGOŠANĀS UZ SAVAS VALODAS IZVĒLI LATVIJĀ

Ieskatam par lingvistiskās uzvedības maiņu KI ar nosaukumu “Latvijas pilsonis nezina valsts valodu – mīts vai patiesība?” (anketa aizpildīta 2017. gadā), kurā respondente – 29 g. v. pētniece – strādājusi Saeimas vēlēšanu iecirkņa komisijā Rīgā un izglītojusi vēlētājus, kā pareizi aizpildīt biļetenu. Kāda vecāka kundze agresīvi pieprasījusi instruktāžu krieviski, uz ko komisijas locekle Latvijas pilsoni atbildējusi, ka šeit tomēr ir Latvija.

Lai arī Latvijā nav ārēja etniskā konflikta pazīmes (Zepa, Kļave, Šūpule, 2015), jo vērojams etnosu, etnisko grupu tīklveida (pēc Džozefa Rotčailda (*Joseph Rothschild*) teorijas) modelis, kad katrs etnoss vai etniskā grupa ir pārstāvēta dažādos valsts ekonomiskajos sektoros un veic dažādas ekonomiskās funkcijas. Tomēr latviešu respondentu grupā bieži ir sastopams lingvistisks konflikts. Galvenokārt tas ir iekšējs psiholoģisks konflikts. Retāk ir vērojami ārēji konflikti.

Saziņas valodas izvēle darba tirgū privātajā sektorā Latvijā diemžēl lielākoties joprojām notiek par labu krievu valodai, ar nelielām pārmaiņām pētījuma trešajā posmā – latviešu respondenti krievu valodas neprasmes vai nevēlēšanās dēļ vairs nerunā krieviski, bet runā latviski, un darba devējs viņus atbalsta šādā situācijā. Vai arī ir vērojams, ka latviešu respondenti ir neapmierināti, ja zina, ka sarunas biedrs prot latviešu valodu, bet nerunā tajā. Respondentu atbildēs redzams, ka ne latviešiem, ne cittautiešiem lielākoties nepatīk pasīvais bilingvisms, kad katrs runā savā valodā, saprotot

sarunas partnera valodu. Tomēr tas ir uzskatāms par vienu no efektīvākajiem veidiem, lai notiktu pārmaiņas lingvistiskajā uzvedībā.

KI dalījumā grupās pēc tā, vai ir notikusi valodas izvēle, akomodācija vai asimilācija, valodas izvēles un akomodācijas situāciju proporcijas ir līdzīgas. Valodas izvēles latviešu grupas atbildēs vienmēr ir ar kādām sekām, un reti ir gadījumi, kad tās notiek bez pārpratumiem, piezīmēm utt. Iemesls ir krievu valodas pašpietiekamība un etnopsiholoģiskie faktori: latvieši un krievi, kā arī citas krievvalodīgās cittautiešu grupas, kā to liecina Ričarda Lūisa (*Richard Lewis*) izstrādātais kultūru klasifikācijas modelis (Lewis, 2006), atrodas pie diametrāli atšķirīgām uzvedības kultūrām. Saskaņas punkti tomēr nācijām ir vairāki. Viens no tiem – latviešu lingvistiskās uzvedības maiņa, kas ir nākamo pētījumu objekts.

NOBEIGUMS UN SECINĀJUMI

Joprojām divas trešdaļas cittautiešu, kuru dominējošā valoda ir krievu, publiskajā telpā Latvijā pārsvarā, izņemot valsts iestādēs, sazinās krieviski.

Latvijā dominējošo lingvistisko kontaktu un konfliktu (galvenokārt – iekšēju) mērķi KI atšķiras latviešiem un krievvalodīgajiem cittautiešu respondentiem. Latvieši Latvijā vēlas sazināties latviski un vēlas cittautiešu funkcionālo bilingvismu savā un latviešu valodā, bet liels īpatsvars cittautiešu, kuru dominējošā valoda ir krievu, vēlas turpināt funkcionālo vienvalodību valodā, kura nav Latvijas valsts valoda.

Kritisko incidentu pētījuma pirmajos trijos posmos latviešu grupai ir raksturīgi tas, ka respondenti joprojām atrodas pielāgošanas situācijā citai valodiskajai grupai. Valodas izvēles modeli parasti tā ir raksturīga situācija minoritātei. Pētījuma trešajā posmā ir vērojamas pozitīvas pārmaiņas – arvien biežāk saziņā ar Latvijā dzīvojošajiem cittautiešiem latvieši izvēlas latviešu, nevis krievu valodu. Pozitīvi arī tas, ka darba ņēmējus latviešu valodas izvēlē atbalsta viņu darba devēji.

Latviešu lingvistiskās uzvedības maiņai no pielāgošanās uz konsekventu latviešu valodas lietojumu saziņas situācijās Latvijā palīdzētu sabiedrisko mediju iesaiste. Būtu nepieciešams tajos atvēlēt daļu raidlaika tieši latviešu lingvistiskās uzvedības jautājumiem.

2014. gada rudenī tika publicēts Tiesībsarga biroja veiktais izglītības pētījums (*Bilingvālā izglītība*, 2014), kurā konstatēta neapmierinoša situācija latviešu valodas apguvē mazākumtautību skolās, kas realizē bilingvālās programmas. Pārmaiņas izglītības programmās ir nākušas 2018. gada pavasarī: notikusi politiska vienošanās par valsts finansēto mazākumtautību skolu pakāpenisko pāreju uz mācībām latviski, sākot ar vidusskolu, no 2020. gada. Minētās pārmaiņas mazākumtautību izglītībā ir politisks sasniegums,¹⁶ tomēr valodas politikas un otrās valodas apguves jomā – kļūda, jo jebkuru valodu nesalīdzināmi vieglāk apgūt no mazotnes, un līdz aptuveni 11–12 g. v. to iespējams apgūt pat bez dzimtās valodas interferences otrā valodā. Tāpēc nepieciešams radīt iespēju cittautiešu bērniem apmeklēt pirmsskolas izglītības iestādes latviešu valodā un paredzēt lielu materiālo atbalstu tiem pedagogiem, kuri strādā šādās etniski heterogēnās pirmsskolas izglītības iestādēs.

Krievu valodas prasmju pieprasīšana ne tikai privātajā jomā, bet arī valsts un pašvaldību institūcijās noved pie tā, ka, piemēram, policijā nestrādā latviešu jaunieši, kuri neprot krievu valodu. Ar krievu valodas prasmju pieprasīšanu tiek traucēta un mazināta t. s. etnosu un/vai etnisko grupu krustniskā tiklošanās (sk. iepriekš), kas novērš etniskā konflikta iespējamību.

Lai valsts līmenī risinātu šo problēmu un pārtrauktu krieviski u. c. svešvalodās nerunājošo darba ņēmēju lingvistisko diskrimināciju, ir jāizstrādā Ministru kabineta noteikumi par profesijām, kurās noteikti nepieciešama kādas konkrētas svešvalodas prasme. Situāciju, kurās vērojamas latviešu lingvistiskās diskriminācijas pazīmes, novēršanas gadījumā arī mazinātos darba ņēmēju emigrācija uz ārvalstīm un palielinātos ārzemju latviešu atgriešanās Latvijā.

Ar okupācijas sociālajām un morālajām sekām cīnīties ir daudz sarežģītāk nekā ar materiālajām sekām. Morālās/psiholoģiskās un sociālās (tostarp lingvistiskā uzvedība) sekas ir viens no baltajiem plankumiem Latvijas pētniecībā. Būtu vērtīgi veikt starpdisciplināros pētījumus visās Baltijas valstīs par okupācijas ilglaicīgām sekām valodas situācijā, kuras visspilgtāk izpaužas lingvistiskajā uzvedībā un valodas izvēlē.

Latvijas valodas izvēles problemātika joprojām ir jauns skatījums uz integrācijas jautājumiem Eiropas Savienībā.

¹⁶ Iepretim valodnieces Nensijas Hornbergeras idejai rakstā "Bilingvālās izglītības sasniegums, bet politiska kļūda" (Hornberger, 1987).

LITERATŪRA

1. *Bilingvālā izglītība*. (2014). Rīga: Tiesībsarga birojs. 209 lpp.
2. Butterfield, L. D., Borge, W. A., Amundsen, N. E., Maglio, A. S. T. (2005). *Fifty Years of Critical Incident Technique 1954–2004*. Qualitative Research, vol. 5, No. 4, pp. 475–497.
3. CSP datubāze. http://data1.csb.gov.lv/pxweb/lv/iedz/iedz_iedzrakst/IRG080.px/table/tableViewLayout1/?rxid=d8284c56-0641-451c-8b70-b6297b58f464 [skatīta 22.01.2019.].
4. Eglīte, P. (2011). Padomju okupācijas demogrāfiskās, sociālās un morālās sekas Latvijā. *LZA Vēstis*, A. d., 65, 3–4/6, 3–4. nr. Letonikas avoti, 86.–106. lpp.
5. Flanagan, J. C. (1954). The critical incident technique. In: *Psychological Bulletin*, Vol. 51, No. 4, pp. 327–358.
6. Giles, H., Coupland, N. (1991). *Language: Contexts, Consequences*. Buckingham: Open University Press. 244 p.
7. Heller, M. (2007). *Linguistic Minorities and Modernity: A Sociolinguistic Ethnography*. Second Edition (Advances in Sociolinguistics). 233 p.
8. Hornberger, N. H. (1987). Bilingual Education Success, but Policy Failure. In: *Languages in Society*, 16. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 205–226.
9. *Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti*. Statistikas datu krājums. (2002). Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde. 288 lpp.
10. Lewis, R. D. (2006). *When Cultures Collide: Leading Across Cultures*. Boston, London: Nicholas Brealey International. 600 p.
11. *Mazākumtautību līdzdalība demokrātiskajos procesos Latvijā*. (2015). Rīga: Baltic Institute of Social Sciences. 163 lpp.
12. *Mazākumtautību līdzdalība demokrātiskajos procesos Latvijā*. (2017). Analītiskais ziņojums. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 79 lpp.
13. *Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas jomu analīze Latvijā, novērtējot “Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas pamatnostādņu 2012.–2018. gadam” īstenošanu laika posmā no 2012.–2014. gadam, ņemot vērā pamatnostādņu 5. sadaļā noteiktos politikas rezultātus un rezultatīvos rādītājus*. (2015). Rīga: Baltic Institute of Social Sciences. 99 lpp.
14. Poriņa, V. (2019). Language Choice in Intercultural Communication in Latvia. *SGEM Vienna Art. International Scientific Conference on Social Sciences and Arts. Conference Proceedings*. Vienna: SGEM.
15. Poriņa, V. (2009). *Valsts valoda daudzvalodīgajā sabiedrībā: individuālais un sociālais bilingvisms Latvijā*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 207 lpp.
16. Poriņa, V. (2007). Valodas izvēle kultūru komunikācijā Latvijā. *Latviešu valoda – pastāvīgā un mainīgā*. Rīga: Valsts valodas komisija, 147.–157. lpp.
17. Rothschild, J. (1981). *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*. New York: Columbia University Press. 290 p.

18. Russita, T. (2010). Bilingual Lessons in Schools of Latvian Republic *de facto* and *de jure*. In: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis XX*, Studia Anthropologica IV, pp. 99–111.
19. Skolu karte. (2018). www.izm.kartes.lv [skatīts 22.01.2019.].
20. *The Blackwell Guide to Research Methods in Bilingualism and Multilingualism*. (2008). Ed. by Wei L., Moyer M.G. USA, UK, Australia: Blackwell. 403 p.
21. Tripp, D. (2012). *Critical Incidents in Teaching: Developing Professional Judgment*. London; New York: Routledge Falmer. 164 p.
22. *Valodas situācija Latvijā 2010–2015*. (2016). Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 270 lpp.
23. *Valoda. Latvijas iedzīvotāju aptauja. Marts – aprīlis 2008* (2008). Rīga: Baltijas Sociālo zinātņu institūts, 105 lpp.
24. Verschik, A. (2008). *Emerging Bilingual speech. From Monolingual to Code-Copying*. London: Continuum International publishing group. 252 p.
25. *Vienotnīgās nacionālās identitātes un Latvijas kultūrtelpas nostiprināšana*. Priekšlikumi sabiedrības integrācijas politikas plānam 2019.–2025. gadam. Ekspertu ziņojums. (2017). Rīga: KM, LU Diasporas un migrācijas pētījumu centrs. 225 lpp.
26. Zepa, B., Kļave, E., Šūpule, I. (2015). Russian – Latvian language conflict in urban settings in Latvia. In: *Humanities and social Sciences. Latvia*, Vol. 23, Issue 1 (Spring–Summer 2015). University of Latvia, pp. 42–64.
27. *1989. gada Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti*. (1990). Rīga: LPSR Valsts statistikas komiteja. 107 lpp.

VINETA PORIŅA**CONSEQUENCES OF SOVIET OCCUPATION
ON THE LANGUAGE SITUATION OF LATVIA
IN THE 21ST CENTURY****SUMMARY**

Russian–Latvian bilingualism is the most important but problematic linguistic consequence of the occupation period of Latvia (1940–1991). It includes a linguistically differentiated education system with state-financed general education establishments where the Russian language predominates and thus denies Russian-speaking members of non-Russian minorities everyday contact with the Latvian language. It has also led to reverse linguistic behaviour of the indigenous population and the minorities. Today, these are social consequences that include behaviour patterns such as the adoption of the other speaker's foreign language in situations where the choice of Latvian would be possible. Even many years after the actual occupation period, the consequences manifest themselves as the impact of the Soviet regime on personal actions, including linguistic behaviour. This has also been proved by the research into critical incidents (CI). In Latvia, CI of intercultural communications were investigated from 2004 to 2018 in three stages, each separated by four years. No limits were placed on the date of the actual critical event described and thus they cover an extensive time period. Events, where linguistic discrimination is described during the occupation period, concur with incidents after regaining independence and the existence of a quite different political system. The first stage of the research, 2004–2006, was a part of the European Commission's project "Intercultural Dialogue for a Multicultural Society in Europe" in order to establish an appropriate integration programme for each EU state participating in the project. The leader of this research in Latvia was the author and other researchers worked in Germany, France, Sweden, Great Britain and Italy. Results showed that in contrast to other EU states where consequences of immigration prevailed, in Latvia incidents due to the choice of the

communication language predominated. Most of these CI were reported by ethnic Latvian respondents and described their use of the Latvian language in conversations with members of minorities residing in Latvia. The ethnic Latvian respondents reported that during these incidents they experienced psychological stress particularly during job interviews, but also on many other occasions. Continuation of research after the conclusion of the EU project in 2006, was left at the discretion of each participant. Research was continued only in Latvia for the second (2010–2012) and third (2016–2018) stages and it does not provide comparison with other EU countries. In principle, however, their linguistic situation indicates that it is reasonable to assume that further critical event research would yield results very similar to the first stage investigation. That is – discomfort mostly arises due to the difference between the immigrants' cultural traditions and those of the prevailing western culture of the country where they reside.

The incidents of the ethnic Latvian responders can be grouped: 1) situations where expressed linguistic discrimination occurs during job searches in Latvia; 2) discomfort felt using the Latvian language in public; 3) ethnic Latvian's adaptation in response to a member of minorities residing in Latvia; 4) situations when the ethnic Latvian changes his linguistic habits from adaptation to his own language choice.

The results of the research of the actual choices of communication language in Latvia provide a new insight into integration processes in the EU.

DZINTRA HIRŠA

MŪSU VALODA UZ OTRĀ GADU SIMTENĀ SLIEKŠŅĀ

Šodien, Latvijas simtgades priekšvakarā, vēlos runāt kā pilsone, kas jau 27 gadus dzīvo daļēji neatkarīgā Latvijā un 30 gadus lietoju latviešu valodu kā mūsu valsts valsts valodu. Tieši tāpēc, ka Latvijā lietoju tikai valsts valodu, uzskatu, ka Latvija ir tikai daļēji neatkarīga valsts, jo latviešu valoda savu valstisko statusu nespēj pietiekami nostiprināt. Un tas skaidri un gaiši šodien jāpasaka. Kamēr savā valstī pilsonis un latvietis var teikt tādus vārdus kā: “Es te jūtos pilnīgi sveša.. Strādāju ģimenes uzņēmumā, jo atrast citu darbu bez krievu valodas zināšanām ir neiespējami” (*Latvijas Avīze* (turpmāk LA), 2017, 15. febr.), tikmēr valsts negrantē man nedz pilnvērtīgu valstiskumu, nedz manu latvisko identitāti. Protams, ka tā ir lingvistiskā diskriminācija. Protams, ka visi to zina (izņemot daudzus deputātus), un postpadomju sabiedrības liela daļa faktiski šādu lietu stāvokli akceptē. Darba ņēmējs ir melns un maziņš, jo ir atkarīgais. Citi brauc projām. Daļa no viņiem varētu atgriezties, ja vien latviešu valoda patiesi būtu valsts valoda. Ar darba vietu piedāvāšanu cilvēkiem, kas prot vairākas svešvalodas, bet neprot krievu valodu, nepietiek. Un tādu cilvēku Latvijā ir daudz, jo jaunatne aktīvi apgūst vairākas svešvalodas, bet ne vienmēr tā ir arī krievu valoda.

Tomēr tam, ka mūsu valsts ir tikai daļēji neatkarīga, neapšaubāmi ir vairāki iemesli. Bet pats galvenais – ideoloģiskais. Tagad – brīvības un neatkarības, un dažreiz ar to saistītu ilūziju gaismā pasaules atvērtības priekšā mēs pārvērtējam mūsu tradicionālās vērtības. Un mums pašiem sev jāuzdod jautājums: “Vai latviešu valoda mums pašiem šodien ir vērtība?”

Savulaik dzejnieks M. Čaklais sarunā ar rakstnieci G. Repši (Mēs nedzīvojam plastmasas virskārtā. *Literatūra un Māksla Latvijā*, 2000, 17. febr.) teicis: “Jo tālāk es eju, jo vairāk jūtu, ka cilvēces senseinie ētiskie uzstādījumi, postulāti, jā, arī patiesības meklējumi, top arvien plurālāki, iecietīgāki, liktenim ļāvīgāki, kapacitāte atslābinātāka. Kā tev liekas, kas

tas ir? Varbūt tā ir nevēlēšanās iet līdzī traktētam laikam – bez ierunām pieņemt to ar visām jaunprasībām?” Un G. Repše uz to atbild: “Kāda gan man daļa gar jaunprasībām!... Vai patiesība piemērojas prasībām?.. Patiesība nav modē, nav “stils”. Šī kategorija ir izzudusi no sarunām, no ideoloģiskajiem strīdiņiem.” Un man šķita svarīgi to noskaidrot. Vai un kādas tad ir šīs jaunprasības, kas attiecas uz valodu? Un vai mūsu valoda mums ir vērtība? Bet Latvijas gadījumā tās izrādījās galvenokārt tās pašas okupācijas laika vecprasības, piemēram, runājot par valodu lietošanu publicajā vidē un darba attiecībās. Protams, jaunajās tautsaimnieciskajās attiecībās nāk klāt privātais sektors un tā “jaunprasības”, un tās zināmā mērā palīdz vēl vairāk saglabāt krievu valodas kā ekonomiski stiprākas valodas pozīcijas attiecībā pret mūsu valsts valodas pozīcijām. Tāpēc latviešu valoda kā valsts valoda lielai sabiedrības daļai un tagad arī lielai uzņēmēju daļai traucē dzīvot kā ierasti, kur latviešu valoda ir kā nepatīkama piedeva ikdienai vai politiskas izrādīšanās instruments. Daži vērojumi, kas to apstiprina.

Nesen, spriežot par valsts uzņēmumu “pseudoneatkarīgajām” padomēm (tāds ārzemju ekspertu vērtējums), izteikta doma, ka, lai padomes būtu profesionālākas, “Risinājums varētu būt ārzemju speciālisti, taču, lai viņus varētu iekļaut padomēs, jāmaina valsts valodas prasības.” “Profesionālu angļu valoda [vai tad krievu arī ne? – *Dz.H.*] nesagraus latviešu kultūru.” (*LA*, 2017, 29. sept.) Tātad arī darba apspriežu valoda būs angļu valoda. Un šai sakarā rodas vairāki jautājumi:

- 1) Vai šobrīd padomēs darba valoda ir valsts valoda?
- 2) Vai Latvijā patiesi nevar atrast kādus 39 profesionāļus, kas varētu strādāt padomēs?
- 3) Vai ārzemniekus nevar pieaicināt par konsultantiem?
- 4) Varbūt padomes veidot tikai no ārzemniekiem, ja mēs nevaram izveidot neatkarīgas padomes?

Un cik labi jautājumā par neatkarīgajām padomēm (un arī citos līdzīgos gadījumos) var manipulēt arī it kā ar profesionāļu trūkumu. Protams, no visiem iespējamiem risinājumiem atteikšanās no valsts valodas prasmes ir visvienkāršākā.

Jau vairākus gadus notiek debates par migrantu (jeb tagad saka – darbaspēka) piesaisti tautsaimniecībai, bet, protams, valodas jautājums šajā sakarā īpaši uzsvērts netiek. Tomēr gan Imigrācijas likuma 24.p. 5. daļā,

gan Patvēruma likuma 62. p. 3. daļā valsts valodas nepieciešamība ir norādīta. Tajā pašā laikā par šo likumu izpildi rodas pārdomas. Kāpēc? Par to liecina, piemēram, gadījums ar kurdu ģimeni, kuras bērni mācās krievu skolā, nevis skolā ar valsts valodas mācībvalodu. Kā tas var būt? Varbūt tāpēc, ka tas nav svarīgi tai sabiedrības daļai, kurai ir vienalga, kādā valodā runā sabiedrības vairums. Jo, raugi, visu laiku tiek lēsts, cik darba roku trūkst un kur tad tās ņems. Un, protams, – galvenokārt tepat kaimiņos. Tāpēc atgādināšu cilvēkģeogrāfa R. Eglāja minēto 1974. gadā izdoto ģeogrāfijas mācību grāmatu 7. un 8. klasei, kuras teksts atgādina šodienas migrantu aicinātāju un tautsaimniecības “attīstītāju” galveno redzējumu darbaspeka meklējumos: “Pēc aptuveniem aprēķiniem Latvijā darbaspēka trūkums sasniedz 30 000 cilvēku [šodien lēš, ka trūkst apm. 50 000 cilvēku. – Dz.H.]. Tas jākompensē ar esošo darba resursu efektīvāku izmantošanu un arī ar strādnieku pieplūdumu no citām republikām. Padomju Latvijā ierodas pārsvarā darba spējīgi cilvēki [tātad galvenokārt ar ģimenēm. – Dz.H.]. **Tāpēc mehāniskā pieauguma rezultātā ik gadus uzlabojas republikas iedzīvotāju struktūra un palielinās darbspēka resursi.**” (LA, 2017, 19. dec.)

Un šodien, kavējoties ar pilnvērtīgām reformām izglītībā, atliekot vienas izglītības sistēmas izveidi no gada uz gadu, sūtot bērnus skolās ar krievu valodu kā mācību valodu, nodrošinām Krievijas izvērsto politiku attiecībā uz krievu pasaules nostiprināšanu arī Latvijā. Protams, latviešu valodu šie bērni varbūt apgūs, taču piederības izjūta būs balstīta krievu pasaulē. Tāpēc, ņemot vērā sabiedrības nepietiekamo izpratni par latviešu valodu kā valsts valodu un nepietiekamo valodu lietu uzraudzību un valsts valodas aizsardzību, ir lielas bažas par latviešu valodas mācīšanas kvalitāti un metodiku jaunā izglītības satura ietvaros, kurā būtu jāpievērš ļoti liela uzmanība valodu hierarhijas jautājumam un kurā latviešu valoda būtu mācāma kā valsts valoda, nevis kā svešvaloda. Tas, ka valsts valodā turpmāk mācīsies arī krievu bērni, nenožīmē, ka latviešu valoda nav jāmāca arī kā latviešu dzimtā valoda, ka latviešu valodas apguves līmenis jāpazemina. Latviešu valodas eksāmenu rezultāti pēdējā gadā bija tik vāji, ka patiešām ir nopietns pamats uztraukumam, ka latviešu valodas līmeni varētu vēl pazemināt, vai arī jaunajā saturā notiks pārāk vienkāršota latviešu valodas apguve, tādējādi liedzot skolēniem iespēju apgūt bagātu latviešu valodu (Skrīveru vidusskolas skolotāja S. Krasovska,

Daugavpils 12. vidusskolas skolotāja L. Znotiņa. *LA*, 2018, 25. apr.). Pilnīgi nepieņemami ir literatūru šķirt no valodas apguves. Un tas notiek 30 gadus pēc valsts valodas pasludināšanas. Arī bilingvālā izglītība, manuprāt, šodien ir savas latviešu valodas apguves un virzības spējas Latvijā izsmēlusi, jo, kā tas var būt, ka vēl pagājušajā gadā skolēnam bija tiesības, 12. klasi beidzot (t.i., 18 g. vecam), izvēlēties, kurā valodā atbildēt eksāmenā. Tagad šī norma ir saglabāta 9. klases skolēniem (*LA*, 2017, 8. aug.).

Rodas iespaids, ka Latvijā bilingvāla izglītība ir tikpat vienpusēja kā divvalodība Latvijas PSR, par ko liecina latviešu valodas eksāmena rezultāti. Turklāt nākas konstatēt, ka viens no iemesliem valsts valodas diskriminācijai darba attiecībās ir arī nepietiekamās latviešu valodas zināšanas, ko atražo segregētā izglītības sistēma. Jo ātrāk pārkārtosim izglītības sistēmu valsts valodā no 1. klases līdz pēdējai, jo vieglāk cittautiešu bērniem būs mācīties latviešu valodā. Šobrīd mēs paši radām tik lielas jukas, ka tās sarežģī darbu skolotājiem un nevajadzīgi apgrūtina bērnus.

Valoda skolās ir jāmāca tāpat kā citu valstu skolās. Turklāt integrācija nenozīmē tikai valodas komunikatīvo funkciju. Un neliela atkāpe funkciju analīzes lietā. Dzejnieks un tulkotājs U. Bērziņš ir teicis, manuprāt, visprecīzākos vārdus par valodas būtību, ko 21. gadsimts negrib respektēt: “Nezinu, varbūt tas nav pareizi, bet man šķiet: dzejniekam nepieciešama kaut kāda noteikta kritiskā tautas masa, slānis, kuram viņa valoda, šajā gadījumā latviešu valoda, ir galvenā un vienīgā. Viņš var balstīties tikai uz tiem lasītājiem, kuri tieši caur viņa prasmēm, viņa jūsmu un viņa tulkošanas pūlestiem var mīt taku turp augšā – Parnasā vai Olimpā. Ja ir kā čehiem 20. gs. sākumā, kad varbūt vienīgi dziļos laukos varēja atrast kādu, kurš nebūtu divvalodīgs, tad tā ir nedroša sajūta, jo ļoti viegli var iztikt bez savas valodas – un bez savas literatūras.” (*LA*, 2016, 14. apr.) Un man bija svarīgi, lai šīs domas pasaka cilvēks, kas vislabāk valodu saprot un izjūt kā valodas lietotājs un kā citu valodu zinātājs, kā valodas būtības svērējs. Bet vai izglītības jaunā satura izstrādātāji to zina un saprot? Šķiet, ka nē. Manipulācijas ar angļu un vācu valodas videoklipiem un ekspertu neizpratne par to, kā mācīt latviešu valodu, skaidri parādījās I. Kuzminas rakstā “Latviešu valodu mācīs angļiski” (*LA*, 2018, 4. apr.). Arī virzību uz valsts valodas līmeņa pazemināšanu var skaidri saskatīt pozīcijā par izvēles priekšmetiem un to apguves līmeņiem nupat notikušajā konferencē “Skola 2030”. Man nav skaidrs, kā skolēns var izvēlēties latviešu valodas

līmeni, kuru mācīties? Skolā var būt tikai divi latviešu valodas apguves līmeņi – vai nu padziļināti lingvistiskais, vai standarta līmenis, proti, izglītota cilvēka valodas prasmes līmenis. Un, skolu beidzot, viņš nevar izvēlēties kaut kādu valsts valodas prasmes līmeni, kurā kārtot eksāmenu, bet tikai vienu vai otru. Ceru, ka Latviešu valodas un literatūras skolo-tāju asociācija neļaus eksperimentētājiem ar valsts valodu virzīt latviešu valodas un literatūras kvalitātei neatbilstošus grozījumus mācību satura projektā. Diez vai tad Latvija varēs veikt savu virsuzdevumu – saglabāt latviešu valodu ne tikai nākamajiem simts gadiem, bet arī turpmākajām tūkstošgadēm.

Debatēs par Augstskolu likumu izskanēja jaunā (vecā) prasība ļaut studiju noslēguma darbu rakstīt svešvalodā, nevis valsts valodā, jo zinātnes valoda ir angļu valoda (agrāk gan bija krievu valoda) un to nesaprast esot stulbums un izolacionisms. Karsta vēlme dažiem politiķiem ir papildināt arī profesoru loku ar ārzemniekiem, kas valsts valodu varētu neprast (LA, 2017, 30. janv.), kā arī ļaut augstskolai pašai noteikt studiju valodu (LA, 2017, 18. okt.). Kā atceramies, vēl līdz neatkarības atgūšanai disertācijas tika rakstītas krievu valodā, pat par latviešu valodu. Un pāreja augstskolās uz mācībām valsts valodā 90. gados sagādāja gandrīz lielākas grūtības nekā 20. gados. Bet varbūt uzreiz bija jāpāriet uz mācībām angļu valodā, tad mēs šodien nebūtu nedz stulbi, nedz izolacionistiski noskaņoti. Turklāt interesanti, ka tajā pašā laikā, kad politiķi cīnās par angļu valodas lietošanas paplašināšanu, augstskolu rādītāji rāda, ka krievu valodā studē vairāk jauniešu nekā angļu valodā (LA, 2017, 8. febr.) un augstskolas bieži vien pat neizmanto iespējas veidot studiju programmas angļu valodā (LA, 2017, 30. janv.). Arī debates par rektoru valsts valodas prasmi ir divainas, ja viņu funkcijas pieprasa valsts valodas prasmi administratīvajā darbā. Un neredzu nevienu iemeslu, lai šīs funkcijas nepildītu kāds Latvijas pilsonis ar labām svešvalodu zināšanām vai kāds ārzemnieks ar latviešu valodas prasmi. Kāpēc rektoram jābūt tieši ārzemniekam? Vai ārzemnieki turpmāk Latvijā tiks augstāk vērtēti nekā mūsu pašu izglītotie prāti, no kuriem daudzi ir mācījušies ārzemēs? Jāpiekrīt “Turības” rektoram A. Baumanim, ka: “Tomēr, ja valdība nolems, ka zviedru augstskolu rektoriem nav jāzina valsts valoda, kamēr citiem tā ir obligāta, situācija būs kurioza, jo ir arī citas augstskolas Latvijā, kur ir daudz ārvalstu studentu.” (LA, 2017, 31. janv.) Ja mēs sāksim atteikties no vienas, divu, trīs

un vairāk iestāžu administratīvo funkciju veikšanas valsts valodā, tas būs sākums valsts valodas pamatfunkciju graušanai, resp., lēnai valstiskuma degradācijai. Un nerunāsim par latviešu pašapziņu! Tā ir demagoģija, ka nevaram piesaistīt ārzemniekus, jo jau tagad viesprofesoriem nav jāprot valsts valoda, daļa studiju programmu un kursu jau tagad var īstenot ES valstu valodās. Turklāt visās skolās angļu valoda ir obligātā svešvaloda, kas nodrošina iespēju iekļauties starptautiskajā vidē bez angļu valodas vides mākslīgas paplašināšanas.

Vēl viens piemērs. Darba devēju konfederācija un Saeimas Sociālo un darba lietu komisija jau vismaz astoņus gadus pretojas Darba likuma grozījumiem par nepamatotām un nesamērīgām darba devēju prasībām darba ņēmējiem noteikt konkrētu svešvalodu prasmi. Mēs redzam, ka Latvijā zeļ un plaukst valsts valodas nerespektēšana pat tajās profesijās, kurās jau noteikta valsts valodas prasme. Taču politiskā argumentācija ir saglabājusies tā pati, pirmkārt, jau no 90. gadiem zināmā, un, otrkārt, darba devējus, manuprāt, absolūti neinteresē valsts lingvistiskais uzstādījums attiecībā uz valsts valodas lietošanu publiskajā saskarē, proti, darba attiecībās. Viņu argumenti ir vairāki.

Pirmais – pakalpojumu sfērā krievu valodas lietošana ir pamatota un objektīva, jo Latvijā esot jāņem vērā okupācijas laikā izveidojusies etniskā situācija. Maigi sakot, šī argumentācija ir ne visai korekta tajā ziņā, ka valsts valoda Latvijā eksistē jau 30 gadus, ieguldīti milzīgi naudas līdzekļi no mūsu sabiedroto Norvēģijas, Somijas, Zviedrijas, Dānijas, Nīderlandes, Kanādas, Lielbritānijas un ASV puses, *ES Phare* programmas u. c., kā arī no valsts budžeta. Skolās valsts valoda ir obligāts mācību priekšmets, un mums ir tiesības pēc 30 gadiem prasīt, lai visi Latvijas iedzīvotāji spētu lietot valsts valodu vismaz sadzīves līmenī. Un, ja var ticēt socioloģiskajām aptaujām, ka 92% Latvijas cittautiešu valsts valodu prot, un, ja šie iedzīvotāji valsts iestādēs valsts valodu lieto tikai 55% gadījumu, un, ja viņi pieprasa obligātu krievu valodas prasmi valsts iestādēs un viņiem jānodrošina vēl arī elementārie pakalpojumi krievu valodā, un, ja viņi vēl pieprasa krievu valodu kā otru valsts valodu (apm. 273 000 pilsoņu) ar “Saskaņas” eliti priekšgalā, un, ja Darba devēju konfederācija negrib saprast, ka šodien Latvija ir jau Eiropas Savienībā, tad svešvalodu lietošana jādiversificē, darba organizācijai jābūt citāдай (arī krievi taču strādā valsts iestādēs un viņiem nav aizliegts ar krieviem runāt krieviski; tāpat

kā man nav jāspaida pogas, lai izvēlētos sarunas valodu, zvanot uz iestādēm vai uzņēmumiem, jo šajās iestādēs un uzņēmumos ir jābūt atsevišķam sakaru dienesta telefonam, kas apkalpo svešvalodās runājošos). Tad ir jautājums, kādu valsti darba devēji grib veidot – saglabāt nepamatotu krievu valodas (tagad arī nepamatotu angļu valodas) lietošanu vai latvisku un modernu valsti, kur tiek lietotas svešvalodas, bet nostiprināta valsts valoda kā mūsu nacionālas valsts stūrakmens.

Otrais arguments – krievu valoda jālieto, jo uzturēšanās atļauju piešķiršana trešo valstu pilsoņiem neparedz šiem cilvēkiem valsts valodas prasmes nepieciešamību. Žēl, jo arī trešo valstu pilsoņi skolā ir mācījušies angļu valodu un nelielas cilvēku grupas dēļ valstī nav jāatsakās no valsts valodas nostiprināšanas pasākumiem.

Trešais arguments – Latvijā ir liels skaits nepilsoņu, kam jānodrošina Satversmē paredzētās pamattiesības, tostarp tiesības uz veselības aprūpi. Protams, tikai to var izdarīt, prasmīgi organizējot darbu, nevis katram veselības dienesta speciālistam obligāti pieprasot krievu valodas lietošanu. Veselības dienesta speciālistam var pieprasīt tās svešvalodas prашanu, kas noteikta ar likumu, Latvijas gadījumā – angļu valodu, kas ir pirmā svešvaloda visā izglītības ieguves procesā, bet nevar pieprasīt jebkuru svešvalodu, ko izvēlas pacients. Ja veselības dienesta darbinieks zina valsts valodu un kādu vai kādas svešvalodas, viņu nedrīkst diskriminēt krievu valodas nezināšanas dēļ. Turklāt nepilsoņi ir tā grupa cilvēku, kas pieder pie Latvijas pastāvīgajiem iedzīvotājiem, kas arī varēja 30 gadus mācīties valsts valodu, turklāt par brīvu. Bez tam veselības aprūpē strādā pietiekami daudz krievu tautības speciālistu, kas var šādus pacientus apkalpot, ja nu viņi nevēlas runāt valsts valodā. Jāuzteic Tiesībsarga birojs, kas izanalizējis šo situāciju un izprot lietas būtību. Bet Darba devēju konfederācijai un arodbiedrību pārstāvjiem derētu vismaz izlasīt, ja ne atzīt uz faktiem balstīto un spīdoši pamatoto S. Uplejas rakstu “Par valodas noderīgumu” (LA, 2017, 9. febr.).

Ar uzņēmējdarbību saistīta vēl viena ļoti būtiska problēma – Latvijas valodas vides problēma. Jo kas tad ir Latvijas vide, ja ne vietu nosaukumi, uzņēmumu nosaukumi un publiskie uzraksti? Valsts valodas likuma 18. p. 1. daļa nosaka, ka “Latvijas vietu nosaukumi veidojami un lietojami valsts valodā”. Bet tālāk likumā attiecībā uz uzņēmumu un uzņēmējdarbību nosaukumiem, sabiedrisko organizāciju un pasākumu nosaukumiem

ir atrunas ar atsaucēm vai nu uz citiem likumiem, vai uz Ministru kabineta noteikumiem. Šodien, skatoties uz Rīgas un Latvijas lingvistisko vidi, redzam dominējam angļu valodu. Respektīvi, manuprāt, ir nepieciešamas izmaiņas Komerclikumā, ierobežojot uzņēmumu nosaukumu veidošanu svešvalodā, arī Ministru kabineta noteikumos Nr. 294, kur runa ir pat par tiem valsts un pašvaldību uzņēmumiem un uzņēmējsabiedrībām, kurās lielākā kapitāla daļa pieder valstij vai pašvaldībai. Jāierobežo iespēja nosaukumus veidot svešvalodā. Nepieciešama arī instrukcija par nosaukumu veidošanu, kas būtu Uzņēmumu reģistra notāru rīcībā. Protams, valodas likumu mainīt mēs nevaram, bet citus likumus un noteikumus, kas nosaka nosaukumu veidošanu un lietošanu, mēs varam. Šodienas valodas politiķiem kopā ar publisko un privāto tiesību juristiem par to ir cieši jādomā.

Bet visvairāk mani uztrauc tas, ka nosaukumu veidotājiem pilnīgi vienaldzīga ir valsts valoda un Latvijas kultūra. Katrs, kas veido kādu nosaukumu, darina to galvenokārt angļu valodā, bet latviešu valodai savukārt tiek piemērota angļu valodas pareizrakstība, īpaši lielo burtu lietošana nosaukumos. Mēs vienmēr uzsveram, ka esam kultūras tauta, taču hibrīdnosaukumi kļuvuši par mūsu ikdienu. Par kādu cieņu pret valodām varam runāt, ja daļa nosaukuma ir angļu valodā, daļa – it kā latviski. Sajūta ir tāda, ka skolā par nosaukumu radīšanu, to nozīmi latviskās vides veidošanā un pareizrakstību nerunā, un dažreiz šķiet, ka ģenitīva konstrukcijas latviešu valodā kopš neatkarības atgūšanas vairs neeksistē. Savukārt Uzņēmumu reģistrs jebkuru burtu salikumu akceptē.

Skolām būtu jābūt pirmajām, kas iemāca izpratni par īpašvārdu saistību ar valsts lingvistisko vidi un to nozīmi starptautiskajā vidē un tirgū. Zināma mērā tas ir mīts, ka starptautiskajā vidē nosaukumam ir nozīme kā valodas faktam. Kā valodas fakts tas ir svarīgs tikai šīs valodas runātājiem. Starptautiskajā tirgū nosaukums ir tikai kods, tas ir svarīgs galvenokārt tai valstij, kurā nosaukums tiek veidots, jo tas rada valsts nacionālo vidi tāpat kā koks, arhitektūra, māksla. Daži piemēri. Mēs taču nezinām, ko nozīmē vārds *Mitsubishi*, bet zinām, ka tas ir firmas nosaukums, mēs nezinām, ko nozīmē vārdu savienojums *Bergvik Skog*, bet mēs zinām, ka tā ir zviedru firma, tāpat kā *Saab*, *Volvo* ir zviedru firmu nosaukumi. Bieži vien par argumentu min to, ka angļiski runājošā publika nesapratīs nosaukumu, bet kāpēc netiek minēts arguments, ka

latviešu vai Latvijas publika pati savās mājās to nesapratīs. Tātad nosaukumus veidojam citiem, ne saviem iedzīvotājiem.

Uzņēmēji dažreiz tik ļoti nemīl latviešu valodu, ka, piemēram, pat vārdu “kempings” raksta bez galotnes un mūsu *k* vietā noteikti uzrakstīs *c*, it kā ārzemnieks nevarētu šo vārdu ne izlasīt, ne saprast. Ja ļoti vēlamies nosaukumu angļu valodā, var veidot paralēlnosaukumu, kā to izdarīja grupa “Prāta vētra”. Diemžēl vājā izpratne par šo leksikas slāni, protams, korelē ar vājiem latviešu valodas rezultātiem eksāmenos. Un uz šī fona nemaz nav smieklīgs vairs iepriekš nicīgi sacītais, ka “Profesionālu angļu valoda nesagraus latviešu kultūru” (LA, 2017, 29. sept.), kam, protams, piebalso visi, kas grib vājināt valsts valodas pozīcijas. Atvērtība pasaulei nenozīmē savas pasaules vājināšanu, bet gan stiprināšanu.

Un jauno simtgadi mēs varētu sākt ar parāda atdošanu mūsu lielajiem valodas kopējiem – K. Mīlenbaham un J. Endzelīnam, kuru veikumu visi zina, bet kuriem pateicību neesam varējuši izteikt kopš 90. gadu sākuma, kad tika iecerēts pieminēklis viņiem un daļēji veikti priekšdarbi. Dīvaini, bet viss, kas skar latviešu valodu, notiek lēni, negribīgi un ar lielu pretestību. “Pietrūka gribas un naudas,” – atzina akadēmiķis J. Stradiņš kādā intervijā 2014. gadā (LA, 2014, 27. nov.). Uz manu šī gada februārī rakstīto vēstuli ar atgādinājumu par šiem nepabeigtajiem darbiem Kultūras ministrija atbildēja, ka valsts simtgades finansējums jau apstiprināts 2016. gadā, tāpēc “aicinām Jūs turpināt kopā ar pašvaldību, zinātnes un pilsoniskās sabiedrības pārstāvjiem virzīt jautājumu par pieminēkļa izveidi”.

Visu sacīto izvērtējot, sapratu, kāda ir atbilde uz iepriekš uzdoto jautājumu: “Vai latviešu valoda mums pašiem šodien ir vērtība?”

Tāpēc man ir ierosinājums – pievērsīsim lielāku uzmanību savai valodai, savai valsts valodai, godināsim to vismaz reizi gadā – 18. februārī, kad Latvija teica ‘nē’ mūsu kaimiņvalsts Krievijas valsts valodai – krievu valodai.

DZINTRA HIRŠA**OUR LANGUAGE ON THE THRESHOLD
OF THE SECOND CENTURY****SUMMARY**

This article touches upon three questions. Question 1 is about recognising the value of our language. Question 2 concerns problems in strengthening the Latvian language as the state language. Question 3 is about what should be done to strengthen the state language in the future? The answer to the first question lies in question 2, namely, that the economic value of Russian and English languages in the territory of Latvia does not allow to fully fortify the Latvian language as the state language. But the ideological heritage of the Soviet occupation strengthens this economic value in the consciousness of both Latvian and Russian people. In Latvia, much stronger than in our neighbouring countries, it is reinforced by the overwhelming number of Russians who came to Latvia during the Soviet occupation as a result of uncontrolled migration and Soviet national politics, when the capital of Latvia became the only capital in Europe where the title nation became a minority (only 36.5% were Latvians), and also in all the big cities Latvians became a minority. That is the only reason why in Latvia a referendum on Russian as a state language was possible in 2012. That is the reason why almost for 30 years in allegedly independent Latvia, we cannot transit to a unified education in the state language. That is why this reform is being delayed. That is why the Latvian self-esteem and the Latvian value system are not sufficiently developed. That is why there is the desire to depart from the existing language norms in higher education. That is why foreign languages are often unnecessarily used in business and service sector. This applies both to the demand for foreign language skills for workers who do not need this skill, and to the creation of business brand names in English, although each name is the creator of the language environment in their own country, but in international circles it is just a language code. For instance, albeit I do not know what the word Mitsubishi means, I know it is a brand name, I do not know what

Bergvik Skog means, but I know it is a Swedish company. Often the argument is that the English-speaking audience will not understand the name, but why the argument that Latvian or public of Latvia will not understand it at home is not mentioned. We strive to strengthen the image of the Latvian nation as a cultural nation, but we use different languages to form names, that is, we create hybrid names, thus disrespecting neither the language of our nation, nor the language of other nations. The names of shops, cafes and events are becoming increasingly strange, more Germanic in their writing. What language environment do we create in Latvia? And the answer to question 3 is: 1. Review the Commercial Law, restricting the creation of company names in foreign languages. 2. In my opinion, changes are required in the Cabinet of Minister regulations No. 294, which refer to state and municipal enterprises and companies in which the majority of the capital is owned by the state or local government. 3. To prepare an Instruction for the Register of Enterprises about name creation. Latvian genitive and Latvian language apostrophes should be rescued. 4. In schools, special attention should be paid to the issue of language hierarchy, the understanding of the status of the state language, the formation of names and the connection with the Latvian language environment and the Latvian identity, and of course the spelling of these names. Of course, there is also work for public and private law professionals, but let us remember that Latvia still belongs to Latvians and has the right to a Latvian language environment. 5. Address immigration issues together with language institutions. 6. Do not hesitate to reform the education system, because only a sorted out system of education from the 1st grade can give yield in the future. By delaying reforms in education, postponing the establishment of a unified education system from year to year, sending children in schools with Russian as a language of instruction, we help Russia's policy of strengthening the Russian world also in Latvia. Of course, these children will probably learn the Latvian language, but the sense of belonging will be based on the Russian world.

I hope that in the future I will not have to say like many Latvians say today: I no longer feel in my capital city of Riga as in Latvia.

Openness to the world does not mean weakening our world, but strengthening it.

INA DRUVIETE

VALSTS VALODA AUGSTĀKAJĀ IZGLĪTĪBĀ

2018. gada 4. maijā, Latvijas valsts neatkarības atjaunošanai zīmīgā datumā, Lēvenes Universitātē (*KU Leuven*) notika starptautisks simpozijš “Universitāšu internacionalizācija un nacionālā valoda” (*Internationalisation of Universities and the National Language*). Kaut arī beidzamo piecu gadu laikā konferences un semināri par valodu augstākajā izglītībā un zinātnē kļuvuši populāri un pierasti, šajā reizē simpozija norises vietai bija simboliska nozīme. Kā uzsvēra simpozija dalībnieki, Lēvenes Universitāte bija īstā vieta, kur kļiedēt daudzās valstīs manāmo primitīvo izpratni par universitāšu internacionalizāciju galvenokārt kā pāreju uz studijām angļu valodā. Skaitļi un fakti runāja paši: Lēvenes Universitāte pasaules universitāšu rangu tabulās ierindoja pirmajā piecdesmitniekā vai vismaz simtniekā.¹ Un tas tika panākts, īstenojot studijas galvenokārt holandiešu valodā. 2017./2018. gadā no 78 piedāvātajām bakalaura programmām tikai 4 un no 205 maģistra programmām tikai 62 bija angļu valodā². Atvērtību pasaulei nodrošināja gan lielais ārvalstu studentu skaits – 9844 jeb 17% (kopā Lēvenes Universitātē studē 57 424 studenti), gan iesaistišanās starptautiskajās apmaiņas programmās. Protams, runājot par augstskolas panākumiem, pieminams arī nozīmīgais finansējums – 466, 6 miljoni tikai zinātnei un pētniecībai vien. Kaut arī Lēvenē nākotnē tiek paredzēts aizvien vairāk doktora programmu veidot angļu valodā un piesaistīt vairāk ārvalstu mācībspēku, vienlaikus tiek domāts arī par holandiešu (flāmu) valodas attīstību. Piemēram, ne tikai docētājiem, bet arī viņu ģimenes locekļiem tiek piedāvāti intensīvi holandiešu valodas kursi, lai pēc pāris gadiem varētu pilnībā iekļauties valsts un universitātes sabiedrībā. Tomēr arī šādā situācijā bija pamats

¹ Piemēram, 2017.–2018. gadā 71. vietā *QS World University Ranking*, 47. vietā *Times Higher Education World University Ranking*, 5. vieta *Reuters World Ranking in Most Innovative Universities* (augstākā vieta starp Eiropas universitātēm).

² <https://www.kuleuven.be/english/about-kuleuven/strategic-plan/truly-international>.

rosināt diskusiju par valodas politiku augstākajā izglītībā. Rosinājumam atsaucās gandrīz visu Eiropas Savienības valstu akadēmiskās inteliģences pārstāvji, lai iezīmētu saikni starp zināšanu saturu un tā ieguves formu – valodu.

Neviens nenoliegs, ka zinātnes sasniegumi vienmēr ir bijis globāls ieguvums, kas vislabāk top dažādu valstu pētnieku sinerģijā. Mūsdienās to apzīmē ar vārdu “internacionalizācija”, attiecībā uz augstāko izglītību – “augstskolu vai augstākās izglītības internacionalizācija”. Šī jēdziena izpratne gan ir atšķirīga – sākot ar jau minēto angļu valodas lomas absolutizēšanu un beidzot ar augstskolas un visas sabiedrības atvērtību daudz plašākā dimensijā. Lai kļiedētu šo aptuvenību, Eiropas Parlaments 2015. gadā pasūtīja pētījumu “Augstākās izglītības internacionalizācija”³. Tajā tika piedāvāts paplašināt līdzšinējo definīciju, internacionalizāciju saprotot kā “apzinātu, mērķtiecīgu starptautiskas, starpkultūru vai globālas dimensijas integrēšanu terciārās izglītības mērķī, funkcijās un īstenošanā, lai uzlabotu izglītības un zinātniskās pētniecības kvalitāti visiem studentiem un personālam un nodrošinātu nozīmīgu ieguldījumu sabiedrībai”.

Pētījumā ir sniegti vairāki ieteikumi, kā atbalstīt augstākās izglītības internacionalizācijas izvērsšanu Eiropā: 1) pievērsties kredītpunktu un akadēmisko grādu nelīdzsvarotās mobilitātes un institucionālās sadarbības problemātikai, kas izriet no būtiskām atšķirībām augstākās izglītības sistēmās, procedūrās un finansējumā; 2) atzīt praksē gūtas darba pieredzes arvien augošo popularitāti un pilnveidot iespējas apvienot šādu darba pieredzes gūšanu ar valodu mācīšanos un kultūras aspektu apguvi un studijām ārvalstīs; 3) atbalstīt akadēmiskā un administratīvā personāla nozīmīgo lomu augstākās izglītības internacionalizācijas turpmākā izvērsšanā; 4) sekmēt augstākās izglītības un rūpnieciskā sektora sadarbības pilnveidošanu studentu un personāla mobilitātes kontekstā; 5) pievērst lielāku uzmanību koncepcijai “internacionalizācija pašu mājās”, integrējot visu studentu izglītības programmās starptautiskai un starpkultūru dimensijai atbilstošus mācību rezultātus; 6) likvidēt šķēršļus, kas kavē kopēju akadēmisko grādu attīstīšanu; 7) attīstīt inovatīvus digitālās, kā arī klātienē

³ Eiropas Parlaments. Iekšpolitikas ģenerāldirektorāts. Politikas departaments. Struktūrpolitika un izglītība. *Augstākās izglītības internacionalizācija*. Pētījums. 2015. Sk. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540370/IPOI_STU\(2015\)540370\(SUM01\)_LV.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/540370/IPOI_STU(2015)540370(SUM01)_LV.pdf)

un tiešsaistē realizētas apvienotas mācīšanās modeļus, uzlūkojot tos kā instrumentu augstākās izglītības internacionalizācijas papildināšanai; 8) saskaņot internacionalizācijas procesus augstākajā izglītībā ar citu izglītības līmeņu (pamatizglītības, vidējās izglītības, profesionālās izglītības, pieaugušo izglītības) internacionalizāciju; 9) *stimulēt mācību procesa norisi divās un vairākās valodās pamatzglītības un vidējās izglītības līmenī, tā liekot pamatus daudzveidīgu sekmējošai valodas politikai*; 10) likvidēt barjeras starp zinātniskās pētniecības un izglītības internacionalizāciju visos līmeņos, lai radītu lielāku sinerģiju un vairotu iespējas.

Kā redzams, valodas politika skarta tikai vienā punktā, turklāt attiecībā uz agrākiem izglītības posmiem. Pie šķēršļiem internacionalizācijai minēts “nepietiekams svešvalodu apmācības piedāvājums, angļu valodas dominējošā loma izglītībā un pētniecībā”, bet šis apgalvojums nav izvērst. Šis dokuments zīmīgi liecina, ka valodas jautājumi augstākās izglītības internacionalizācijas kontekstā tiek apieti gan Eiropas Padomes un Eiropas Savienības, gan atsevišķu valstu rīcībpolitikas līmenī. Plaisa starp augstākās izglītības un zinātnes politiku un valodas politiku oficiālo (valsts) valodu noturībai un attīstībai iezīmējas vai visās valstīs, kurās dominējošā nav angļu valoda. Latvija nav izņēmums, un arī turpmākajā nākotnē paredzamas asas diskusijas par valodu lietojumu augstskolā. Pagaidām pārāk maz jūtama vēlme mācīties no citu valstu pieredzes un kļūdām, kā arī skatīt augstskolu valodu ne tikai izglītības konkurētspējas, bet arī valodas situācijas kontekstā. Tomēr mūsu rīcībā ir pietiekams teorētisko atziņu, starptautiski saistošo dokumentu un konkrētu valstu piemēru klāsts, lai varētu pierādīt vismaz to, ka vienkāršota un sasteigta pieeja valodām augstskolā īstermiņa mērķu vārdā nedrīkst radīt problēmas daudz plašākā un dziļākā mērogā.

Vairumā valstu augstākajā izglītībā vērojama strauja valsts oficiālās valodas (valodu) īpatsvara samazināšanās un angļu valodas nostiprināšanās⁴, kaut “Boloņas deklarācija” pausts respekts pret visām kultūrām un valodām. Svarīgi uzsvērt, ka ne zinātnieki, ne starptautiskās organizācijas nevēršas ne

⁴ Phillipson, R. English, a cuckoo in the European higher education nest of languages? – *European Journal of English Studies*, 2006, 10/1, 13–32; Skutnabb-Kangas, T. Multilingual universities and globalisation – promoting creativity and linguistic human rights? Or? – *Presentation. International Conference “Bi- and Multilingual Universities – Challenges and Future Prospects”*. Helsinki University, 1 September 2005.

pret angļu valodu kā tādu, ne arī pret tās ienākšanu Eiropas augstākās izglītības telpā. Iebildumus izraisa fakts, ka “augstskolas aktīvi piedalās lingvo-diversitātes nogalēšanā” (T. Skutnaba-Kangasa), teorētiski pasludināto multilingvismu aizstājot ar monolingvālām studijām angļu valodā.

Par to īpaši daudz tiek runāts pēc 2005. gada, kad tika pieņemta t.s. Jaunā daudzvalodības stratēģija⁵. Tajā teikts: “Augstākās izglītības iestādēm varētu būt aktīvāka nostāja daudzvalodības veicināšanā studentu un mācībspēku vidū, kā arī plašākā vietējo pašvaldību līmenī. Jāatzīst, ka tendencei tajās valstīs, kurās nerunā angļu valodā, mācīt angļu valodā nevis attiecīgās valsts vai reģiona valodā, var būt neparedzamas sekas attiecībā uz šo valodu vitalitāti. Eiropas Komisija drīzumā plāno sīkāk pētīt šo fenomenu.” Tiesa gan, solītā pētniecība vismaz Eiropas Komisijas līmenī nav īstenojusies vai vismaz nav devusi nozīmīgus rezultātus. Toties aktīvas ir dažādas Eiropas vai atsevišķu valstu līmeņa valodas politikas institūcijas, kas neatlaidīgi cenšas pievērst uzmanību izglītības un valodas politikas harmonizēšanai.

Eiropas Nacionālo valodas institūciju federācija (EFNIL) bija viena no pirmajām starptautiskajām organizācijām, kas cēla trauksmi par subtraktīvo bilingvismu vairākās jomās, īpaši augstākajā izglītībā un zinātnē. Jau 2005. gadā rīkotās konferences “Svešvalodu mācīšana un valodas politika Eiropā” rezolūcijā tika secināts: “Angļu valoda ir darba valoda noteiktās profesionālās, izglītības un citās sociālo kontekstu jomās, tomēr, atzīstot tās praktisko lomu, vienlaikus jāakcentē nepieciešamība maksimāli apgūt, stiprināt un tālāk veicināt visu Eiropas valstu oficiālo nacionālo valodu attīstību visās to darbības nozarēs.”⁶ Līdzīga doma, kā arī praktiski ieteikumi atspoguļojušies arī citās EFNIL rezolūcijās. Pārskatos par aktuālajiem uzdevumiem sociolingvistikā augstskolu valodas lietojuma izpēti uzsvēruši gan Baltijas, gan Ziemeļvalstu pētnieki.⁷ Pēc 2010. gada

⁵ Eiropas Komisija. *Jaunā daudzvalodības stratēģija*. 2005. Sk. http://publications.europa.eu/resource/cellar/a75be182-634d-4068-ae28-09139290902b.0016.02/DOC_1.

⁶ EFNIL konference. “Foreign language teaching and language policy in Europe”, 24–25 Novembris 2005. Resolution. Sk. <http://efnil.org/documents/declarations/brussels-declaration-on-language-learning>.

⁷ Boyd, S. (2010). Sociolinguistics in the Nordic Region. *The Routledge Handbook of Sociolinguistics Around the World*. London/New York: Routledge, 2010, 281–295; Druviete, I. (2010). The Development of Sociolinguistics in the Baltic States. *The Routledge Handbook of Sociolinguistics Around the World*. London/New York: Routledge, 2010, 402–411.

ir iznākuši vairāki augstskolu valodas politikai veltīti sociolingvistikas žurnālu speciālizlaidumi, kā arī īpaši rakstu krājumi. Starp tiem noteikti pieminami vairāki turpmāk plaši citējami izdevumi. 2010. gadā bagatīga informācija par Eiropas valstu praksi sniegta Slovēnijā izdotā krājumā⁸. Eiropas sociolingvistikas gadagrāmata *Sociolinguistica* 2014. gada laidienā uzsvērts, ka “mūsu dienās neviens vairs nešaubās, ka angļu valoda ir kļuvusi par Valodu, tātad pilnībā dominējošo *lingua franca* Eiropas Savienībā un plašāk.[..]. Tā ir situācija, ar kuru jāreķinās Eiropas valodas politikā”⁹. Vairākos rakstos par galveno šai sakarā risināmo problēmu atzīta tieši angļu valodas izplatība augstākās izglītības jomā. 2013. gadā respektablās valodas politikas grāmatu sērijas *Studies in World Language Problems* ietvaros izdota grāmata par angļu valodu Āzijā¹⁰ un 2014. gadā – Ziemeļvalstu universitātēs, kurā sniegta “holistiska izpratne par veidu, kurā Ziemeļvalstu universitātēs gan ideoloģijā, gan praksē izpaužas intensīvā internacionalizācija”¹¹.

2014. gadā pie augstskolu valodas jautājuma atgriezās Eiropas Nacionālo valodu institūciju federācija (EFNIL), veltot tam gadskārtējo konferenci. Konferences rezolūcijā “Par valodu lietojumu studiju procesā un pētniecībā universitātēs” tika atzīts: “Mūsdienās Eiropā palielinās tendence izmantot angļu valodu kā akadēmisko mācību un pētniecības valodu. Šī tendence ir spēcīgāka eksaktajās nekā humanitārajās zinātnēs. Strauji pieaug vēlme pieņemt “tikai angļu valodas politiku” zinātniskajās publikācijās un kā ekskluzīvu diskursa līdzekli starptautiskās (un pat nacionālās) konferencēs. Šādās situācijās nav nekādu šaubu, ka progress starptautiskajā komunikācijā ir panākts uz citu valodu rēķina.

⁸ *National Languages in Higher Education*. Ed. by M. Humar, M. Žagar Karer. Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010. Sk., piem.: Davidsen-Nielsen D. (2010). *Language in higher education: a Danish view*, 87–90.

⁹ Stickel, Gerhard (2014). Foreword for special issue of the International Yearbook of European Sociolinguistics *European National Language Institutions' Attitudes and Policies towards English as the European Lingua Franca*. *Sociolinguistica*, Vol. 28, 2014, IX. Arī: Druviete, I. (2014). English in Latvia: Symbol of European Identity, Tool for Career Promotion or “The Third Force”? *Sociolinguistica: Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik*. Die Einstellungen und die Politik der Nationalen Sprachinstitute in Europa zu Englisch als Europäische Lingua Franca. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2014, 69–88.

¹⁰ *The Politics of English. South Asia, Southeast Asia and the Asia Pacific*. Ed. by L. Wee et al., 2013.

¹¹ *English in Nordic Universities. Ideologies and Practices*. (2014). Ed. by A. K. Hultgren, F. Gregersen, J. Thøgersen. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Līdzīga situācija ir arī sociālajās un humanitārajās zinātnēs. Valstīs, kurās nerunā angļu valodā, var šķist, ka nepieciešamība būt daļai no starptautiskās zinātniskās sabiedrības liek izmantot angļu, nevis citas valodas. Šī pieaugošā attieksme rada ļoti reālu lingvistisku, kognitīvo un kultūras risku. Angļu valoda nav neitrāls universāls komunikācijas līdzeklis. Lietojot pārsvarā vai tikai angļu valodu, tiek ignorētas vai aizmirstas būtiskas tradīcijas, jēdzieni un metodes, kas izstrādātas citās valodās. Turklāt dažādu disciplīnu galvenajos virzienos var viegli sākt dominēt pārstāvji no valstīm, kurās runā angļu valodā – nosakot tēmas un problēmas, ko uzskata par būtiskākajām. Jau ir pierādīts, ka tas ietekmē finansējuma piešķiršanu pētījumiem citās valstīs¹².

2015. gadā uz šīs konferences materiālu pamata tika izdots rakstu krājums, kas pārliecinoši pierādīja, ka atteikšanās no nacionālajām valodām augstākajā izglītībā var radīt reālus draudus šo valodu noturībai.¹³

Augstākās izglītības valodu problēma nav izdomāta vai mazsvarīga, kā tas dažkārt izskan diskusijās Latvijā. Tāpēc arī bija nepieciešams iezīmēt starptautisko fonu, pirms runājam par situāciju Latvijā. Mūsu rīcībā pašlaik ir plašs faktu materiāls; nozīmīgi šai ziņā ir Kertu Rozenvaldes (Kibermanes) darbi, īpaši 2019. gadā aizstāvētais promocijas darbs¹⁴. Nesenā vēsture glabā arī pierādījumus diskusijām gan parlamentā, gan plašsaziņas līdzekļos. Tajās varam vērot visplašāko lingvistiskās attieksmes spektru. Diemžēl tieši 2018. gads – Latvijas Republikas simtgades gads – nesa nepārdomātus risinājumus augstākās izglītības valodas politikā visos trijos galvenajos problēmu lokos: 1) valodas prasības augstskolu administrācijai (rektors, prorektors, dekāns u. c.), 2) valodas prasī-

¹² Florences rezolūcija "Par valodu lietojumu studiju procesā un pētniecībā universitātēs". EFNIL, 2014. Sk. <http://efnil.org/documents/resolutions/florence-resolution/latviesu>.

¹³ Stickel, G., Robustelli, C. (eds). (2015). *Language Use in University Teaching and Research. Contributions to the Annual Conference 2014 of EFNIL in Florence*. Duisburg: Peter Lang Edition.

¹⁴ Kibbermann, K. (2013). Medium of instruction in higher education institutions: language policy in Estonia. *Vārds un tā pētišanas aspekti: rakstu krājums*, 17(2). Atb. red. Linda Lauze. Liepāja: LiePA, 2013, 83–93; Kibbermann, K. (2014). Language Policy in Higher Education in Estonia and Latvia: Regulations and Practices, *Via scientiarum*. Starptautiskās jauno lingvistu konferences rakstu krājums. 2. laid. Sast. S. Sviķe, Z. Veinberga. Ventspils, Liepāja: Ventspils Augstskola, Liepājas Universitāte, 2014, 111–123; Rozenvalde, K. (2019). *Daudzslīmeņu valodas politika augstākajā izglītībā Igaunijā un Latvijā: nacionālās universitātes (Multilayered Language Policy in Higher Education in Estonia and Latvia: Case of National Universities)*. Rīga: Latvijas Universitāte.

bas vēlētajam personālam (profesors, asociētais profesors, docents u. c.), 3) izglītības ieguves valoda. Sīkāk analizēsim norises ap normu, kas mazina valsts valodas nozīmi augstskolas pārvaldībā.

2018. gada 7. novembrī tika izsludināts "Rīgas Juridiskās augstskolas likums", kura 17(2). pantā teikts: "(2) Satversmes sapulcē ievēlēto rektoru amatā apstiprina Ministru kabinets. Augstskolas rektoram jāprot un jālieto valsts valoda tādā apjomā, kāds nepieciešams viņa profesionālo pienākumu pildīšanai, vai augstskolai ir jānodrošina tulkojums valsts valodā." Šis aspekts izvērsti arī 25. pantā: "Uz Augstskolas personālu nav attiecināmas normatīvajos aktos noteiktās prasības par valsts valodas zināšanu līmeni. Augstskola nodrošina dokumentu apriti un saziņu ar valsts iestādēm un privātpersonām valsts valodā."¹⁵

Rīgas Juridiskā augstskola ir izveidota saskaņā ar līgumu, ko 1997. gada 14. jūlijā noslēdza Latvijas Republikas valdība, Zviedrijas Karalistes valdība un Sorosa fonds Latvija, un tās darbību tāpat kā Rīgas Ekonomikas augstskolas darbību regulē īpaši likumi. Studijas šajās augstākās izglītības iestādēs notiek angļu valodā, pret ko nebūtu jāiebilst (protams, absolventiem, kas vēlas saistīt savu darba dzīvi ar Latviju, būtu jāapgūst latviešu valoda un it īpaši juridiskā terminoloģija augstā līmenī). Bet vai ir pamats izņēmumam attiecībā uz amatpersonu valsts valodas prasmes prasībām?

Saskaņā ar Augstskolu likumu "Rektors ir augstskolas augstākā amatpersona, kas īsteno augstskolas vispārējo administratīvo vadību un bez īpaša pilnvarojuma pārstāv augstskolu". Šādi formulēts arī "Rīgas Juridiskās augstskolas likuma" 6. pants, kas tikai papildināts ar teikumu "Augstskolas rektora amatā var ievēlēt ārvalsts pilsoni".

Ko nozīmē "īsteno augstskolas vispārējo administratīvo vadību un bez īpaša pilnvarojuma pārstāv augstskolu"? Tātad rektoram ne tikai jāvada gan akadēmiskais, gan saimnieciskais augstskolas personāls, bet arī jāpārstāv augstskola attiecībās ar valsts iestādēm, jāparaksta finanšu dokumenti, jāpiedalās koleģiālo institūciju darbībā un jāinformē sabiedrība par augstskolas darbību. Latvijas likumi nosaka, ka augstskolu vadībai nepieciešama valsts valodas prasme C1 līmenī, kas ir otrs augstākais valodas prasmes līmenis. Personām, kas nav ieguvušas izglītību latviešu valodā, tātad jākārtos valsts valodas prasmes pārbaudījums un jāiegūst attiecīgs valsts valodas prasmes apliecinājums.

¹⁵ <https://likumi.lv/ta/id/302800-rigas-juridiskas-augstskolas-likums>.

Kāpēc tas nepieciešams? Te var uzdot vairākus nebūt ne retoriskus jautājumus. Kā rektors bez valsts valodas zināšanām iepazīsies ar augstskolas darbību reglamentējošiem dokumentiem, ar augstākstāvošu iestāžu rīkojumiem utt.? Vai no viņa ne soli neatkāpsies tulks? Kā viņš varēs pilnvērtīgi piedalīties Saeimas komisijas, Ministru kabineta, Rektoru padomes sēdēs? Vai tiks pārkāpts Valsts valodas likums un diskusijas sanāksmēs notiks angļu (vai krievu, jo visām svešvalodām Valsts valodas likuma izpratnē ir vienlīdzīgs statuss) valodā? Vai visam augstskolas personālam, ieskaitot dežurantus un apkopējas, svešvalodas prasme būs obligāta? Vai arī rektors vispār atteiksies no komunikācijas ar personālu? Augstskolu likums arī nosaka, ka tās savu darbību veic sabiedrības interesēs. Kā notiks saziņa ar sabiedrību, arī ar plašsaziņas līdzekļu starpniecību? Valodu likums savukārt nosaka, ka “Valsts un pašvaldību iestādēs, tiesās un tiesu sistēmai piederīgās iestādēs, valsts vai pašvaldību uzņēmumos, kā arī uzņēmējsabiedrībās, kurās lielākā kapitāla daļa pieder valstij vai pašvaldībai, sēžu un citu darba sanāksmju valoda ir valsts valoda” un “lietvedībā un dokumentos lietojama valsts valoda”. Tas attiecas arī uz sēdēm, kurās rektors piedalās, un dokumentiem, kurus viņš paraksta. Tāpēc var secināt, ka nav pamata bez jebkādas nopietnas argumentācijas pieļaut atkāpes no visai augstskolu administrācijai saistoša likuma.

Varētu likties, ka tie taču ir vai varētu būt tikai atsevišķi hipotētiski gadījumi, kam nav un nevar būt tālejošas ietekmes uz latviešu valodas ilgtspēju kopumā. Tomēr šādi šķietami nenoziņīgi grozījumi, īpaši tad, ja tie tiek pasniegti kopā ar latviešu valodu noniecinošiem izteikumiem, var ietekmēt pašu svarīgāko valodas noturības veicinātāju vai kavētāju – lingvistisko attieksmi. Negatīvi stereotipi par latviešu valodas lomu augstākajā izglītībā var atstāt ietekmi uz latviešu valodas lietojumu visās sociolingvistiskajās funkcijās. Un neko nelīdzēs latviešu valodas nelietotāju lobija ieteiktais papildinājums “Augstskolu likuma” 5 (1). pantam: “Tās [augstskolas] savā darbībā izkopj un attīsta zinātni, mākslu un valsts valodu.” Kā tad attīstīsim, ja to nelietosim?

Populārā izdevumā dažu sabiedriskās domas ietekmētāju attieksmi var raksturot šādi: “Ja latviešu valodu līdzīgi dažiem 20. gadsimta sākuma rusifikācijas un ģermanizācijas ideologiem neturat par augstākās izglītības un zinātnes cienīgu, tad tā arī godīgi pasakiet. Demokrātija un vārda brīvība taču. Bet nedrīkst vienlaikus apgalvot, ka “latviešu valoda ir un

paliks vienīgā valsts valoda”, “nemainīga vērtība ir valsts valoda”, “latviešu valodu tas nekādā gadījumā neapdraud”, “tā nav ķēķa valoda”. Kurš pateiks, kur ir tā robeža, līdz kurai varam pieļaut nemitīgās atkāpes? Un atcerēsimies, ka īstais provinciālisms ir paniskas bailes no savas identitātes un nespēja pastāvēt uz savām vērtībām.”¹⁶

Turpmākajos gados šī problēma nekur nepazudīs. Tāpēc ir vērts atgādināt dažus ieteikumus no raksta sākumā minētās Lēvenes konferences.

1. Visām universitātēm jāgarantē, lai karjeras veidošanai visās jomās (izņemot tās, kas apriori prasa svešvalodas zināšanas) būtu pieejamas programmas vietējā valodā.
2. Visiem studentiem daļa programmas jāapgūst ārzemēs vai arī internacionalizētā vidē pašu mājās.
3. Ārvalstīs reāli jāiedziļinās valstī, tās kultūrā un valodā, ne jānorobežojas angļiski runājošā geto.
4. Pētniekiem ir pienākums turpināt attīstīt nacionālo zinātnes valodu; lai to stimulētu, finansējumam jābūt atkarīgam arī no rezultātu publicēšanas vietējā valodā.
5. Būtu jādibina fonds angļu valodā veikto pētījumu tulkošanai vietējā valodā un otrādi.
6. Jāiedibina balvas tiem, kas visvairāk veicinājuši savas jomas zinātnes valodas attīstību.
7. Jārezervē īpašs finansējums pētījumiem vietējā valodā par valstij svarīgiem jautājumiem, kas nav tik nozīmīgi starptautiskajai zinātnei.
8. Zinātnisko institūciju oficiālajiem dokumentiem vienmēr būtu jābūt vietējā valodā.
9. Ir leģitīmi gaidīt, lai ārvalstu docētāji zinātu vai mācītos vietējo valodu. Prasības var būt atšķirīgas, tomēr valodas prasmei ir jābūt, un tā ir jāpierāda.¹⁷

Šie ieteikumi arī Latvijai varētu būt noderīgi. Un mums jārod atbildes uz vairākiem konkrētiem jautājumiem:

¹⁶ Druvieta, I. Provinciālisms. *Latvijas Avīze*, 2017, 14. februāris, 3. lpp. Sk. <https://www.la.lv/provincialisms>.

¹⁷ Sk. <https://www.kuleuven.be/studiedag/50jaarleuvenvlaams-internationaal/documenten/beleids-suggesties-pieters>.

- 1) vai valsts izglītības politika ir atraujama no valsts valodas politikas,
- 2) vai dažu augstskolu apšaubāmie materiālie ieguvumi atsvērs latviešu valodas kā vienīgās valsts valodas pozīciju vājināšanu nozīmīgajā augstākās izglītības un zinātnes jomā,
- 3) vai ir padomāts, kā valodas prasību liberalizācijas gadījumā praktiski mainīsies Latvijas augstskolu vide (mācībspēku valodu prasme, studiju materiāli, dokumentācija) utt. un attieksme pret valsts valodu sabiedrībā.

Latvija nav vienīgā valsts, kurā mērķtiecīgi tiek virzīta doma par angļu valodu kā vienīgo augstākās izglītības un zinātnes valodu. Un Latvija nav vienīgā valsts, kurā pret šādu tieksmi protestē valodas politikas speciālisti, kas valodu konkurenci un valodas noturību skata plašākā kontekstā. Arī citu valstu pieredze liek iebilst pret latviešu valodas un augstākās izglītības konkurētspējas pretstatīšanu. Nav nekādas pretstāves: gan studenti, gan mācībspēki studiju procesā jau tagad izmanto vairākas valodas, vairākums spēj brīvi lietot angļu valodu, bet Latvijā no viņu zināšanām būs jēga tikai tad, ja viņi spēs par savu jomu runāt arī latviski.

INA DRUVIETE**THE OFFICIAL STATE LANGUAGE
IN HIGHER EDUCATION ESTABLISHMENTS****SUMMARY**

The issue of the use of English in tertiary (higher) education and research is one of the most discussed domains in sociolinguistics during the last decades because English has increasingly become used as the principal medium of instruction and publication in the higher education institutions of non-Anglophone European countries.

The phenomenon of English-medium instruction in higher education is currently the subject of much scholarly debate and of controversy among makers of language policy. The 12th Annual Conference of the *European Federation of National Institutions for Language (EFNIL)* involving language policy makers from all EU countries as well as from Norway, Iceland, Switzerland, in Florence 26–28 September 2014 *Language use in University Teaching and Research – Past, Present and Future* provided us with a more detailed picture of the present linguistic situation within tertiary education and university research in various European countries and concluded that “throughout Europe there is nowadays an increasing tendency to use English as the language of academic instruction and research. This tendency is stronger in the sciences than in the humanities. The tendency to adopt an “English-only policy” in scientific publications and as the exclusive medium of discourse in international (and even national) conferences is growing fast. In such situations, there is no doubt that progress made in international communication is won at the cost of all languages other than English” (Resolution 2014). There is an urgent need to study comparative aspects of language use in university education and research in Europe in order to develop reliable theory how models of national/English language coexistence in different countries have been designed and implemented. All countries are unique, as concerns their language situations, and countries are unique concerning their approach to English in different sociolinguistic domains. This conclusion as well

as some recommendations for European universities were presented at the international symposium at KU Leuven *Internationalisation of Universities and the National Language* (4 May 2018).

Already in 2005, the European Commission has been forced to admit that “it needs to be recognized that the trend in non-English-speaking countries towards teaching through the medium in English, instead of through the national or regional language, may have unforeseen consequences for the vitality of those languages” (Strategy, 2005: 6). These unforeseen consequences may appear in various dimensions. Taking into account the hierarchically subordinated education system (pre-school, basic, secondary, vocational, higher, lifelong education) linguistic transformation in one phase inevitably would be followed by changes in language teaching and learning ideologies and practices throughout the system. Therefore Latvian authorities being aware of the detrimental effects of subtractive bilingualism in higher education take appropriate steps in order to protect full-blooded functioning of the official language in all phases of systems of education and research.

In 2018 the Latvian Parliament (*Saeima*) adopted amendments to the Law on Institutions of Higher Education that will introduce several important changes in the regulations concerning the activity of institutions of higher education. The article deals with one of these proposals resulted in a special “Law on Riga Graduate School of Law” – to eliminate any requirements of official language skills for rectors of this and other universities.

Use of language in academia cannot be treated separately from overall language situation and language policy in the country. The domain loss in academia has a direct impact to several other domains and quality of the respective language in general (e.g. terminology processes, academic writing, scientific popular literature, etc.) as well as the hierarchically subordinated education system. Although among both academicians and politicians rather different points of view concerning use of languages in academia exist, during the very last years there is a marked tendency in most of Nordic and Baltic countries to opt for parallellingualism or parallel use of the respective official language and English in tertiary education and research thus ensuring both the maintenance of the national identity and internationalization of knowledge.

VACLAVA PLUČA

VALSTS VALODA UN MAZĀKUMTAUTĪBU SKOLA

Kopš 1988. gada, kad vēl atradāmies citas valsts sastāvā un kad toreizējā izpildvara – LPSR Augstākā Padome – pieņēma lēmumu atzīt latviešu valodu par valsts valodu Latvijas PSR¹ teritorijā un nodrošināt latviešu valodas vispusīgu attīstību un mācīšanu, ir notikušas milzu pārmaiņas. Toreiz, 1988. gadā, pirmo reizi kopš padomju okupācijas tā sauktajās krievu skolās latviešu valoda kļuva par obligāti apgūstamu mācību priekšmetu, skolēni vai viņu vecāki vairs nevarēja atteikties mācīties latviešu valodu tikai tāpēc, ka bez latviešu valodas zināšanām varēja iztikt vai arī viņi vienkārši negribēja apgūt vēl vienu mācību priekšmetu.

1992. gada 31. martā tika pieņemts Latvijas Republikas “Likums par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Valodu likumā”². Šie grozījumi un papildinājumi atspoguļoja pārmaiņas Latvijas valstiskajā statusā, tajos tika nostiprināts latviešu valodas juridiskais statuss, valodu hierarhija Latvijā. Pēc likuma pieņemšanas tā iedzīvināšanai tika radītas īpašas institūcijas – Valsts valodas centrs un Valsts valodas inspekcija³, 1995. gadā izveidota Latviešu valodas apguves valsts programma⁴, kuras mērķis bija vairāk nekā 360 000 Latvijas cilvēku palīdzēt apgūt latviešu valodu kā otro valodu. Tolaik tika plānots, ka šīs programmas realizēšana dotu iespēju īstenot 1998. gadā pieņemto

¹ Latvijas PSR Augstākā Padome. *Padomju Jaunatne*, 1988, 11. okt., Nr. 193. Tiešsaiste: <http://www.barikadopedija.lv/raksti/065343> [Skatīts 05.01.2019.].

² Latvijas Republikas Likums Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Valodu likumā. Tiešsaiste: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=135&id=165> [Skatīts 05.01.2019.].

³ Valsts valodas centrs. Tiešsaiste: https://vvc.gov.lv/index.php?route=product/category&path=65_169 [Skatīts 05.01.2019.].

⁴ *Latvijas Vēstnesis*, 1995, 21. dec., Nr. 198 (481). Tiešsaiste: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/27874> [Skatīts 06.01.2019.].

Izglītības likumu, kurā bija iecerēts, ka līdz 2005. gadam mācību iestādes pakāpeniski varētu pāriet uz latviešu mācībvalodu.

2000. gadā stājās spēkā jaunais Valsts valodas likums⁵, latviešu valodas prasme kļuva par neatņemamu sastāvdaļu gan valsts, gan privātajā sektorā, tāpēc bija jāizveido tāda izglītības sistēma, kas gan latviešu, gan mazākumtautību skolu absolventiem nodrošinātu vienādas iespējas darba un izglītības tirgū.

Ar Latviešu valodas apguves valsts programmas administrēšanu kopš 2004. gada nodarbojās Latviešu valodas apguves valsts aģentūra, kura 2009. gadā tika reorganizēta par Latviešu valodas aģentūru⁶. Latviešu valodas apguves programma uzskatāma par vienu no veiksmīgākajiem sabiedrības integrācijas projektiem – ar Latvijas valdības un starptautisko atbalstītāju palīdzību aģentūra piedāvāja un joprojām piedāvā atbalstu latviešu valodas apguvē gan pieaugušajiem, gan skolēniem, pedagogu profesionālās meistarības kursus, kā arī daudzveidīgus mācību materiālus mācību priekšmetu apguvei latviski un bilingvāli.

Neraugoties uz uzsāktajām izmaiņām, līdz deviņdesmito gadu vidum Latvijā pastāvēja divas atšķirīgas skolu sistēmas – latviešu un krievu, katra ar savu mācību programmu. Latvijā mazākumtautību izglītības politika tika mērķtiecīgi veidota kopš 1995. gada, kad mazākumtautību skolās tika uzsākta pakāpeniska pāreja uz mācību priekšmetu apguvi latviešu valodā⁷ – pēc katras skolas izvēles pamatskolas izglītības programmā divu mācību priekšmetu apguve tika uzsākta latviešu valodā. Savukārt vidusskolas posmā šajā laikā tika piedāvāta trīs mācību priekšmetu apguve latviešu valodā, arī pēc skolas izvēles. Turklāt 1998. gadā tika noteikts, ka pedagogu valsts valodas prasmei jāatbilst augstākajai – 3. pakāpei.⁸

Tomēr, runājot par reālu reformu aizsākšanu mazākumtautību izglītības iestādēs, parasti min 2004. gadu. Tad tika izdarīti vairāki grozījumi normatīvajos aktos un vidusskolas posmā noteikta pāreja uz mācību

⁵ Valsts valodas likums. Tiešsaiste: <https://likumi.lv/doc.php?id=14740> [Skatīts 06.01.2019.] .

⁶ Latviešu valodas aģentūra. Tiešsaiste: <https://valoda.lv/par-mums/> [Skatīts 06.01.2019.].

⁷ Bilingvālā izglītība ļauj vienlaicīgi apgūt mācību priekšmetu un valodu. IZM informatīvais izdevums 14.06.2011. Tiešsaiste: <http://www.izglitiba-kultura.lv/zinas/bilingvala-izglitiba-lauj-vienlaicigi-apgut-macibu-prieksmetu-un-valodu> [Skatīts 07.01.2019.].

⁸ Valodas politikas īstenošana Latvijā. Valsts valodas centrs. 1992–2002. Rīga: VVC, 2002, 15. lpp.

priekšmetu satura apguvi 60% latviešu valodā un 40% mazākumtautību valodā.⁹

Šobrīd spēkā esošais Valsts valodas likums¹⁰, kas pieņemts 2000. gada 1. septembrī, nosaka latviešu valodu par valsts valodu Latvijas Republikā, un viens no tā mērķiem ir nodrošināt mazākumtautību pārstāvju iekļaušanos Latvijas sabiedrībā, ievērojot viņu tiesības lietot dzimto valodu vai citas valodas.

Saeima 2018. gada 22. martā pieņēma¹¹ un 2. aprīlī Valsts prezidents izsludināja Izglītības un zinātnes ministrijas sagatavotos grozījumus Izglītības likumā¹², kas paredz ar 2019./2020. mācību gadu mazākumtautību izglītības iestādēs sākt pakāpenisku pāreju uz izglītību latviešu valodā vidusskolu posmā.

Saskaņā ar šiem grozījumiem ar 2019./2020. mācību gadu mazākumtautību izglītības iestādēs paredzēts sākt pakāpenisku pāreju vidusskolas posmā uz izglītību latviešu valodā. Šīs izglītības reformas mērķis ir dot vienlīdzīgas iespējas visu skolu skolēniem saņemt kvalitatīvu izglītību un nodrošināt vienādas iespējas darba un izglītības tirgū, jo profesionālajās izglītības iestādēs un augstskolās izglītība tiek īstenota valsts valodā.

Jau no 2017./2018. mācību gada 12. klases centralizētie eksāmeni notiek tikai latviešu valodā.¹³ Citi reformas ieviešanas soļi ir šādi:

- pirmsskolā, sākot no piecu gadu vecuma, 2018./2019. mācību gadā sāk ieviest jaunās izglītības vadlīnijas. Mazākumtautību valodā runājošam bērnam, pirmsskolu beidzot, tiks nodrošināta tāda latviešu valodas prasme, kas ļaus sekmīgi uzsākt sākumskolas izglītību latviešu valodā.
- 9. klases valsts pārbaudījuma darbi no 2019./2020. gada notiks tikai latviešu valodā.

⁹ Bilingvālā izglītība ļauj vienlaicīgi apgūt mācību priekšmetu un valodu. IZM informatīvais izdevums 14.06.2011. Tiešsaiste: <http://www.izglitiba-kultura.lv/zinas/bilingvala-izglitiba-lauj-vienlaicigi-apgut-macibu-prieksmetu-un-valodu> [Skatīts 07.01.2019.]

¹⁰ Valsts valodas likums, 1., 3. pants. Tiešsaiste: <https://likumi.lv/doc.php?id=14740> [Skatīts 07.01.2019.].

¹¹ Latvijas Republikas 12. Saeimas ziemas sesijas vienpadsmitā sēde 2018.gada 22. martā. Tiešsaiste: <http://saeima.lv/fr/transcripts/view/474> [Skatīts 07.01.2019.].

¹² Grozījumi Vispārējās izglītības likumā. *Latvijas Vēstnesis*, 2018, 2. apr., Nr. 65 (6151).

¹³ Ministru kabineta noteikumi Nr. 335. Noteikumi par centralizēto eksāmenu saturu un norises kārtību. 92.p. MK 08.08.2017. noteikumu Nr. 467 redakcijā. Tiešsaiste: <https://likumi.lv/doc.php?id=207788> [Skatīts 07.01.2019.].

- ar 2019./2020.mācību gadu ir paredzēts uzsākt pāreju no esošajiem pieciem mazākumtautību izglītības modeļiem uz jauniem trim mazākumtautību izglītības modeļiem pamatizglītībā. Šajā laikā 7. klasē notiks pāreja uz jauno izglītības standartu, kas nodrošinās, ka, pamatskolu beidzot, 80% mācību vielas tiks apgūta latviešu valodā.
- programmas noslēgumā no 2020./2021. mācību gada vispārizglītojošajā vidusskolā visi vispārizglītojošie mācību priekšmeti tiks pasniegti latviešu valodā, saglabājot mazākumtautību skolēniem iespēju dzimtajā valodā apgūt mazākumtautību valodu, literatūru un ar kultūru un vēsturi saistītus priekšmetus.¹⁴

Izglītības un zinātnes ministrija sola, ka pedagogiem tiks nodrošināts nepieciešamais atbalsts, lai sagatavotos gan pārejai uz izglītību latviešu valodā vidusskolas posmā, gan jaunā izglītības satura īstenošanai. Cerēsim, ka Izglītības un zinātnes ministrija solījumu pildīs un skolotājiem nodrošinās solito atbalstu.

Lai manis teiktais par valsts valodas apguvi mazākumtautību skolā nebūtu tikai vispārīgas frāzes, vēlos iepazīstināt ar savas skolas pieredzi. Kopš 1993. gada es esmu skolas, kas reiz tika izveidota kā Rīgas 55. vidusskola, bet tagad nosaukta hokejista Sergeja Žoltoka vārdā, direktore. Tāpēc pastāstīšu, kā mēs savā skolā redzam un izprotam pašreizējo situāciju, kāda ir mūsu skolas skolēnu un skolotāju latviešu valodas mācīšanas un mācīšanās pieredze, ko un kā darām, lai mūsu skolēni justos ērti, gan runājot savā dzimtajā valodā, gan latviešu valodā, un nejustos sveši un nepiederīgi Latvijas valstij. Protams, minēšu arī problēmas, ar kurām saskaramies.

Dažos vārdos par skolas vēsturi.

Pēc skolas dibināšanas 1960. gadā te mācības notika gan latviešu, gan krievu valodā. Mūsu skolā skolēni divās valodās mācījās līdz brīdim, kad kaimiņos tika atvērta jauna, skaista skola, kurā mācības notika tikai latviešu valodā, un kopš 1987. gada Rīgas 55. vidusskola kļuva par mazākumtautību skolu, jo latviešu valodā runājošie bērni pārgāja mācīties uz Rīgas 93. vidusskolu.

Ar sportu un sportistiem šī skola bijusi saistīta vienmēr, un 1978. gadā tika izveidota pirmā hokejistu klase. Vēlāk daudzi šo hokeja klašu absolventi

¹⁴ Par pāreju uz mācībām valsts valodā mazākumtautību izglītības programmās. LV portāls, 2017. g. 24. oktobrī. Tiešsaiste: <https://lvportals.lv/skaidrojumi/290751-par-pareju-uz-macibam-valsts-valoda-mazakumtautibu-izglitiba-programmas-2017> [Skatīts 07.01.2019.].

kļuva par izciliem sportistiem, kas pazīstami ne tikai Latvijā, bet arī pasaulē. Tieši izcilo hokejistu, skolas bijušo audzēkņu, dēļ 2005. gada 1. augustā Rīgas domes deputāti ierosināja Rīgas 55. vidusskolu pārdēvēt par Rīgas Sergeja Žoltoka vidusskolu¹⁵.

Patiesībā sportam ir ļoti liela nozīme skolēnu motivācijā apgūt latviešu valodu un kopumā pozitīvajā attieksmē pret valodu. Sportā, kā zināms, tautībai nav nozīmes, sports vieno visus un sportisti saprotas, pat runājot dažādās valodās. Ikdienā sporta vidē paraduši sazināties vismaz divās valodās, skolēni šo pilnīgi dabisko attieksmi pret latviešu valodu saglabāja un joprojām saglabā arī skolā. Lai skolēniem, kas pēc tautības ir latvieši, būtu iespēja turpināt mācības kopā ar saviem treniņbiedriem – mazākumtautību pārstāvjiem – jau 2007. gadā pēc manas iniciatīvas mūsu skolā tika licencēta latviešu skolu pamatizglītības programma. Tomēr klases atvēršanai skolēnu skaits nebija pietiekams, tāpēc programmu slēdzām, tā arī neuzsākuši. Nākamais mēģinājums veidot klases, kurās kopā mācītos gan latviešu, gan krievu valodā runājošie skolēni, bija 2012. gadā. Tad pēc Rīgas domes deputātu iniciatīvas izveidojām jauktās klases, un nu šis projekts tiek veiksmīgi īstenots jau septīto gadu.¹⁶ Tagad mūsu skola ir vieta, kur satiekas skolēni no dažādām valodas vidēm, un viņus vienojošais faktors ir latviešu valoda. Uzskatu, ka tā arī ir reāla skolēnu integrēšana, jo tādējādi varam skolēniem sniegt kopēju izpratni gan par Latvijas valsti, gan sabiedrību, kurā mēs visi dzīvojam. Un svarīgs ir ne tikai tas, ko mēs mācām, tāpat – mācību saturs, bet arī tas, kādi ir pedagogi, kas ikdienā ir kopā ar bērniem.

Mūsu modelis ir šāds:

- no 1. līdz 4. klasei paralēli vienā klasē īstenojam pamatizglītības mazākumtautību programmu un pamatizglītības programmu latviešu mācībvalodas skolām; tie bērni, kuru dzimtā valoda ir krievu, kā otro valodu apgūst latviešu valodu, latviešu tautības bērni – kā otro valodu mācās krievu valodu. No 1. klases visi bērni mācās arī angļu valodu – latvieši ar latviešu valodu kā atbalsta valodu; krieviski runājošie – ar krievu valodas atbalstu. Pēc tāda paša principa tiek apgūta arī matemātika, paturot prātā to, ka mazākumtautību

¹⁵ RD IJSD 11.04.2005. direktora rīk. Nr. 563 "Par Rīgas 55. vidusskolas nosaukuma maiņu".

¹⁶ 18.06.2012. IKVD lēmums Nr. 340-v "Par licences izsniegšanu vispārējās izglītības programmas īstenošanai".

skolēniem stundās pielietojamais latviešu valodas īpatsvars tiek pakāpeniski palielināts. Mūzikas, sporta un citas stundas sākumā notiek bilingvāli, jo uz skolu atnāk bērni, kuri latviešu valodu nezina, vai zina ļoti vāji, bet pēc kāda laika šīs stundas jau tiek vadītas tikai latviski. To, kurā brīdī skolotājs savu mācību priekšmetu sāk mācīt tikai latviešu valodā vai bilingvāli, izvēlas pats skolotājs, jo kurš gan cits to var izvērtēt. Tikai skolotājs zina savu skolēnu zināšanas gan matemātikā, gan valodās. Tāpēc latviešu valodas īpatsvars, mācot dažādus mācību priekšmetus, ir atkarīgs no skolēnu valodas zināšanām.

- beidzot 4. klasi, pārejam uz latviešu skolu izglītības programmu, un no 5. līdz 9. klasei jau visus mācību priekšmetus skolēni apgūst tikai latviski. Šajā mācību gadā skolēni, kuri 2012. gadā uzsāka mācīties pēc šī modeļa, jau mācās 7. klasē.

Gan skolēni, gan vecāki ļoti atzinīgi novērtē šo iniciatīvu, to apliecina fakts, ka tie vecāki, kuru bērni mācības uzsākuši pēc cita modeļa – mazākumtautību izglītības programmā –, lūdz pārcelt bērnus uz šo jaukto klasi.

Protams, šis nav viegls ceļš – skolēniem, kas nāk no krieviski runājošām ģimenēm, sākumā ir lielākas grūtības apgūt gramatiku, pareizrakstības normas. Mācību valoda, kas nav dzimtā, pat labiem runātājiem mācību vielas apgūšanu padara grūtāku. Tomēr uzskatu, ka šai valodas apguves sākumposmā pats svarīgākais ir pārvarēt nedrošību – un bērniem to nav grūti izdarīt – lai sāktu runāt, sazināties ar klasesbiedriem un skolotājiem latviski, uztvert informāciju. Kad runātprasme nostiprinās, daudz vieglāk ir tai “likt virsū” izpratni par valodas sistēmu un valodas normām. To var darīt nākamajos mācību posmos līdz pat vidusskolai. Pirmais un svarīgākais solis, manuprāt, ir justies brīvi, lietojot valodu kā saziņas līdzekli.

Gribētos šo, mūsaprāt, ļoti veiksmīgo, mācību modeli vairāk popularizēt un iepazīstināt arī citas skolas ar savu pieredzi, atklājumiem un arī apzinātajām grūtībām. Diemžēl nevaram atļauties rīkot kādas īpašas prezentācijas, kas prasītu finanšu līdzekļus, bet no to iestāžu puses, kam tas būtu jāzina un jāiesaistās, līdz šim liela interese nav bijusi. Mēs tikai priecātos, ja, piemēram, Sabiedrības integrācijas fonds vai tās amatpersonas, kas nodarbojas ar reemigrācijas jautājumu risināšanu, izrādītu lielāku interesi par mūsu darbību un uzsāktu projektu.

Tiesa, šis projekts ir dārgāks, jo nākas vairāk naudas tērēt klašu dalīšanai grupās sākumskolā. Katra dalītā stunda ir divtik dārga; ja parastajā klasē tiek apmaksāta viena stunda, tad šajā klasē divas stundas. Tas mūsu skolas budžetu sadārdzina vairāk nekā par divām slodzēm, tas ir, vairāk nekā par 60 stundām. Jāsaka paldies pašvaldībai, kura mūs atbalsta, jo citādi mēs skolotājiem nevarētu samaksāt to, ko valsts ir noteikusi – 710 eiro par slodzi. Mūsu skolai pašvaldība šo starpību piemaksā; ja tas nenotiktu, tad algas būtu zemākas par pieļaujamo.

Lai šī – jaukto klašu – modeļa ieviešana būtu vēl sekmīgāka, vajadzīga nopietnāka pirmsskolas izglītības iestāžu skolotāju iesaistīšanās latviešu valodas mācīšanā. Varbūt arī pirmsskolas izglītības iestādēs varētu veidot šādas jauktās grupas? Neapšaubāmi svarīga ir arī pirmsskolas skolotāju gatavība runāt ar bērniem latviski, konsekventi ievērot latviešu valodas lietošanu un nepāriet pie pirmajām grūtībām uz krievu valodu.

Tomēr mūsu skolā ne visi izglītojamie mācās pēc šī modeļa. Šobrīd Rīgas Sergeja Žoltoka vidusskola īsteno 4 izglītības programmas.¹⁷

Nav noslēpums, ka lielākajā daļā ikdienas situāciju mazākumtautību pārstāvji vēl joprojām izmanto krievu valodu. Tāpat ir saprotams, ka mācīties valodā, kas nav dzimtā, ir grūtāk pat labam valodas pratējam. Latviešu valodas aģentūras 2016. gada pētījums “Valodas situācija Latvijā: 2010–2015”¹⁸ gan liecina, ka 39% Latvijas mazākumtautību jauniešu uzskata, ka valsts valodu prot teicami, tikpat daudz jauniešu domā, ka latviešu valodu prot labi. Tāpēc varētu secināt, ka kopumā valsts valodas zināšanas jauniešiem ir labas. Un tomēr – 22% aptaujāto savas latviešu valodas prasmes vērtējuši tikai kā pamatprasmes vai kā vājas. Tātad vairāk nekā piektdaļa to jauniešu, kas dzimuši pēc neatkarības atgūšanas, nav spējuši apgūt latviešu valodu tādā limenī, lai spētu to izmantot kā saziņas un informācijas ieguves līdzekli. Visticamāk – tas noticis tāpēc, ka viņi uzturas tādā vidē, kas viņus nepamudina apgūt valsts valodu. Tātad arī skolā šī vide nav bijusi rosinoša.

Domāju, ka pats svarīgākais uzdevums, kas šobrīd risināms mazākumtautību skolās, arī mūsu skolā, ir tādas mācību vides radīšana, kurā pamatā tiktu izmantota latviešu valoda, tomēr pedagogi spētu sniegt

¹⁷ RD 18.10.2016. Nr. 218 (prot. Nr. 81, 5.par.) “Rīgas Sergeja Žoltoka vidusskolas nolikums”.

¹⁸ Faktu lapa “Valodas situācija Latvijā: 2010–2015”. [Tiešsaiste]. [Skatīts 07.01.2019.].

skolēniem atbalstu arī citās valodās. Tātad latviešu valodas izmantošanai mazākumtautību izglītības iestādēs ne tikai mācību stundās, bet arī ikdienas saziņā ir jābūt konsekventai, bet ne formālai.

Tāpēc ir īpaši svarīgi, lai ikviena mazākumtautību skolas skolotāja latviešu valodas zināšanas patiešām atbilstu jau tālajā 1998. gadā noteiktajam augstākajam valodas prasmes līmenim – C1. Patiesībā ikvienam pieaugušajam, kas skolā ikdienā saskaras ar skolēniem, būtu jāspēj izteikties latviski. Ja skolotājs patiešām spēs savu mācību priekšmetu mācīt valsts valodā, tas noteikti stimulēs skolēnus vairāk runāt un saziņā ar klases biedriem un skolotājiem vairāk lietot valsts valodu.

Saziņa latviski lielākajai daļai mūsu skolas skolēnu nesagādā grūtības, to veicina pati skolas vide, kur skolēni gan savā starpā, gan ar skolotājiem runā abās valodās. Jā, arī jau minētā sportistu vide daudz palīdz pozitīvas attieksmes veidošanā, tieši tāpēc veiksmīgi īstenojam pilsoniskajā audzināšanā izvirzītos uzdevumus – skolēni izjūt piederību savai skolai, pilsetai, valstij, iesaistās aktivitātēs un vēlas līdzdarboties. Mūsu skolā visi svētku pasākumi, koncerti un konkursi notiek tikai latviešu valodā, kas ir būtiski valstiskās un patriotiskās audzināšanas mērķu sasniegšanai. Šai sakarā noteikti jāpiebilst, ka šogad pie mums skolā ienāk jaunsardze, kas nebūt nav bieži sastopama parādība krievvalodīgajās skolās. Tas palīdzēs skolēniem kļūt stiprākiem ne tikai fiziski, bet arī garīgi, jaunsardzes nodarbībās viņi apgūs arī vēsturi, ģeogrāfiju un, protams, latviešu valodu, jo nodarbības notiek tikai valsts valodā.

Mūsu skolā mācās ne tikai sportisti, esam parasta mikrorajona skola, kas ir atvērta ikvienam bērnam un jauniešiem, kas vēlas iegūt izglītību. Lai iestātos mūsu skolā, nav jākārt eksāmeni vai jāiztur konkurss, mēs neatlasām tikai spējīgākos mācībās vai izcilākos sportā. Un tas nozīmē, ka arī mūsu skolā, tāpat kā lielākajā daļā Latvijas skolu, mācās visdažādākie skolēni – gan spēju, gan mācīšanās motivācijas ziņā.

Uzskatu, ka galvenā katras skolas misija – nodrošināt izglītību un veicināt personības izaugsmi ikvienam, kurš mācās – ne tikai izcilākajiem. Un novērtēts vēlas būt ikviens bērns, kurš, iespējams, pārvarējis kādus nelabvēlīgus ārējos apstākļus, varbūt savu kūtrumu vai pat ģimenes neieinteresētību vai nespēju palīdzēt, tomēr apmeklē skolu un gūst kaut nelielus panākumus. Novērtēts vēlas būt arī ikviens skolotājs, ne tikai tas, kas strādā ar izcilniekiem un olimpiāžu uzvarētājiem.

Ir saprotama katras skolas vēlme uzsvērt un izcelt labāko un veiksmīgāko, kas tajā ir, arī es taču palepojos ar mūsu skolas atradumiem un veiksmēm latviešu valodas apguvē. Tomēr vēlos pieminēt arī kādu problēmu, par kuru izvairās runāt amatpersonas, pat skolotāji ir gatavi apspriest to tikai neformālās situācijās; kuru, lasot dokumentus, kas vēltīti pārejai uz kompetenču pieejā balstītu mācību saturu un mācību satura apguvi latviešu valodā, pat nepiemin, un vārdos viss izskatās gludi un skaisti – starp idejām, plāniem un reālo situāciju skolā veidojas plaisa. Kāpēc tā uzskatu? Varbūt tādēļ, ka reālā situācija skolā un mūsdienu skolēna tēls dažkārt tiek idealizēti. Daudz runā par to, kādi ir mūsdienu skolēni (vai arī kādiem tiem vajadzētu būt?) – zinātkāri, intelektuāli, atvērti, ar augstām prasībām pret sevi un citiem, motivēti pastāvīgi un patstāvīgi mācīties. Jā, mūsdienu bērni ir atvērtāki un uzņēmīgāki, bet arī ar zemāku koncentrēšanās spēju, vājāku izpratni par pieļaujamo un nepieļaujamo uzvedībā, saasinātu savu tiesību apziņu un vāju priekšstatu pa pienākumiem. Skolotājs bieži ir vienīgais cīnītājs, tieši cīnītājs, kurš redz patieso situāciju skolā, bet baidās par to atklāti runāt, jo nevēlas tikt uzskatīts par sliktu pedagogu, kurš netiek galā ar savu darbu. Jaunā pieeja prasa ļoti ciešu skolas un ģimenes sadarbību. Jāmainās ir ne tikai skolotājiem, mainās arī vecāku loma. Bet – vai visi vecāki ir tai gatavi? Domāju, ka mazākumtautību skolā īpaši izjūt, ja ģimenes attieksme pret pāreju uz mācībām latviešu valodā ir negatīva.

Tāpēc es gribētu aicināt visus izglītības darbiniekus, pedagogus un iesaistītās amatpersonas skatīties uz situāciju bez izskaistinājumiem – nepieņemt vēlamo par esošo, bet, apzinoties reālo situāciju, katrā skolā darīt visu iespējamo, lai sasniegtu savus mērķus un audzinātu savai valstij lojālus pilsoņus, kas, nezaudējot savu dzimto valodu un kultūru, kā savu pieņem arī latviešu valodu. Un ļoti svarīgi šai darbā ir apzināt labās prakses piemērus un dalīties ar tiem.

Vēl vēlos piebilst dažus vārdus par mazākumtautību skolu latviešu valodas skolotāju darbu un uzdevumiem, kas tiem veicami. Latviešu mācībvalodas skolās bērni pamatskolā, tēlaini izsakoties, savu “valodas māju” būvē uz stingriem un stabiliem pamatiem – latviešu valoda ir viņu dzimtā valoda, bērni mācās izprast valodas likumsakarības, lasa literārus darbus valodā, kuru lieto ikdienā visās dzīves situācijās. Mazākumtautību skolā ar mazāku vai tādu pašu latviešu valodas stundu skaitu

nedēļā skolotājam ir jāspēj ne tikai iemācīt to pašu, ko latviešu skolās, bet papildus arī jāmāca valoda, kas nav dzimtā un ko daži skolēni lieto tikai skolā un zina vāji. Turpinot salīdzinājumu ar “valodas māju”, varu teikt, ka latviešu valodas skolotājiem ir jāiegulda milzīgs, patiesi ļoti smags darbs, lai uz šiem bieži vien ļodzīgajiem pamatiem celtā “valodas māja” izturētu nākamās pārbaužu pārbaudījumus – mācības vidusskolā, kur visiem – kā latviešu mācībvalodas pamatskolu, tā mazākumtautību pamatskolu beidzējiem – prasības latviešu valodas un literatūras apguvei ir vienādas.

Šobrīd uzsāktais darbs, paaugstinot prasības latviešu valodas apguvei pirmsskolā, lai ikviens bērns iegūtu pietiekamas latviešu valodas zināšanas veiksmīgai mācību uzsākšanai pamatskolā, ir ļoti svarīgs. No tā, cik tas būs veiksmīgs, ir atkarīga visa turpmākā izglītības reforma un pāreja uz mācībām latviešu valodā. Ļoti gribas ticēt un cerēt, ka tie bērni, kas tagad uzsāk mācības pirmsskolā saskaņā ar jaunajām izglītības vadlīnijām, nonāks pamatskolā un vēlāk vidusskolā jau ar tādu latviešu valodas prasmes līmeni, ka visi varēs ne tikai sazināties ikdienas situācijās, bet pilnā apjomā apgūt mācību vielu latviski.

VACLAVA PLUČA**NATIONAL LANGUAGE AND MINORITY SCHOOL****SUMMARY**

In 1988, the Latvian language got a status of National language, and since then, this status continued to be strengthened. In 1995, in national minority schools started the graduate transition to studying subjects in Latvian was launched. According to the Law of Education by 2019/2020, in minority schools the graduate transition will be introduced in secondary school as well.

Many athletes are studying at Riga Sergei Zholtok Secondary School, and since 2012 there have been mixed classes, where students with Latvian or Russian native language can study together. According to this model of learning, from the 5th grade students study all subjects in Latvian.

The most important task for the national minority schools is to create learning area, where Latvian language can be used. To implement it, every minority schoolteacher must have the highest Latvian language skill level. Family's attitude towards educational transition into the Latvian language is also important.

Latvian language teachers in minority schools are facing only with one problem – this language is foreign language for part of the students. And within the short period of time they need to teach students to use it as native language. Therefore, it is important to identify examples of good teaching methods and to share them with others.

Request for all of the education employees and relevant officials is not to accept a desired picture of reality, but be aware of the real situation of each school in upbringing loyal citizens, who without losing their native language and culture accept and use the Latvian language as required by the law.

NORMUNDS DZINTARS

LATVIEŠU VALODAS SKOLU PROGRAMMU MĒRĶI UN UZDEVUMI LAIKU LOKOS: NO PIRMSĀKUMIEM LĪDZ 20. GS. 70. GADIEM

IEVADS

Latviešu valodas mācību priekšmeta vēsture ir samērā īss laika periods, bet tas saistāms ar dažādu politisko sistēmu pastāvēšanu un maiņu. Lai pastāvētu latviešu nācija, ir jānodrošina arī valodas eksistencei labvēlīgi apstākļi, kurus var radīt, mācot valodu skolā. Lai valodu mācītu, ir nepieciešami mērķi un uzdevumi, ar kuru palīdzību var saprast, kas un kādēļ skolēniem mācāms dzimtās valodas priekšmetā. Raksta autors pētījumam ir izvēlējies laika periodu no 19. gs. 30. gadiem līdz 20. gs. 70. gadiem, uzmanību pievēršot mērķiem un uzdevumiem, kādi ir izvirzīti skolēniem, kas apgūst latviešu valodu kā dzimto valodu. Vietumis uzmanība pievērsta arī mācību satura jautājumiem, bet tas nav galvenais pētījuma objekts. Raksta tapšanā izmantoti Latvijas Valsts arhīva (LVA) materiāli, mācību programmas, preses materiāli, kā arī monogrāfijas par pedagoģiskās domas attīstību Latvijā. Raksta autors tēmas atklāšanai izmantojis arī promocijas darbā gūtās atziņas (Dzintars 2013). Raksts strukturēts, ievērojot hronoloģisko principu, un raksta nolūks ir atklāt, kādi mērķi un uzdevumi latviešu valodas mācību programmās ir izvirzīti latviešu valodas apguvē dažādos Latvijas vēstures periodos.

1. LATVIEŠU VALODAS MĀCĪBA NO 1836. GADA LĪDZ 1917. GADAM

Pirmās ziņas par latviešu valodu kā atsevišķu mācību priekšmetu datējamas ar 1836. gadu, kad Jelgavas mācītājs Vilhelms Kristiāns Pantēnijs (Panteniuss) savas pirmās nodibinātās skolas mācību programmā iekļāvis latviešu valodu (Antoloģija 1991: 68). Nav izdevies noskaidrot, vai programmā

paredzēts mācīt zināšanas par valodas gramatisko sistēmu; ir ziņas, ka Pantēnijs programmā par mācību priekšmetiem atzinis šādas disciplīnas: latviešu valodu, lasīšanu, rakstīšanu, rēķināšanu, vēsturi, ticības mācību [dievvārdus], ģeogrāfiju (Ārons b. g.: 38). Nav ziņu, kā šo programmu izdevies īstenot, jo tajā laikā trūka sagatavotu skolotāju, kas varētu mācīt latviešu valodu.

1840. gadā Kurzemē tiek pieņemts pagasta skolu reglamenta projekts, kurā par latviešu valodas mācīšanu teikts visai maz, vien 2. punktā paredzēts, ka pagastu skolās māca reliģiju, lasīt, rakstīt, rēķināšanas pirmās pamatdarbības un baznīcas dziesmu dziedāšanu (Vičs 1994: 79). Attiecībā uz mācību grāmatu lietojumu teikts, ka bērniem uz skolu jāņem līdzī ābece vai lasāmā grāmata; secināms, ka šajā laikā sistēmiska latviešu valodas priekšmeta apguve nenotiek, tā vērsta uz lasīšanas un rakstīšanas prasmju apguvi un attīstību.

Latviešu valoda par skolas mācību priekšmetu kļūst ar 1874. gada noteikumiem Vidzemē un 1875. gada noteikumiem Kurzemē. Likumā "Priekš evaņģēliskajām luteru laukskolām un laukskolotāju semināriem Igaunų zemē un Kurzemē" (Likumi 1875) paredzēts, ka pagasta skolās (3. punkts) jā māca zemes iedzīvotāju valoda un krievu valoda. Mācību rādītājā [programmā] tiek diferencētas prasmes, kas jā mācās ziemas skolā un gada skolā (vasaras skola, kur bērnus sūtīt vai nesūtīt ir vecāku ziņā). Ziemas skolā, mācoties latviešu valodu, jāapgūst lasīšana, kā arī rakstīšana: jāprot rakstīt vēstules, sacerēt aprakstus, jā raksta diktāti, jāapgūst ortogrāfija. Vasaras skolas programmā minēts, ka bērniem jā māca "latviešu valodas jo vajadzīgie likumi un ortogrāfija" (Likumi 1875). Likumā tiek norādītas arī latviešu valodas mācību grāmatas, kas izmantojamas mācību procesā gan bērniem, gan skolotājiem. Skolotājiem ieteikta Augusta Bilenšteina *Elemente der lettischen Sprache* (Bielenstein 1866), bet bērniem – Jāņa Spīsa "Uzdevumi skolas bērniem priekš domu uzrakstīšanas" (Spīss 1867); no jauna 1885. gadā piedāvātas šādas grāmatas: Matīsa Kaudzītes un Stērstu Andreja "Sēta un skola" (Kaudzīte, Stērste 1882), Stērstu Andreja "Maza gramatika" (Stērstu Andreja bibliogrāfijā gan darbs ar šādu nosaukumu nav atrodams, bet varētu būt domāts "Vadonis latviešu valodas mācībā tautas skolām" (Stērste 1882), Jura Kalniņa "Vadonis rakstienos 3 koncentriskos riņķos" (Kalniņš 1881) (Likumi 1885).

Par latviešu valodas lietošanu skolā, kā arī tās mācīšanu iestājas jaunlatvieši, kas uzskata, ka latviešos jāmodina nacionālā pašapziņa, jāpretojas pārvācošanas tendencēm. Viens no ievērojamākajiem jaunlatviešiem ir Atis Kronvalds. 1869. gadā tiek publicēts viņa raksts "Kāds vārds par mūsu tēvu valodu", kurā līdztekus apcerei par latviešu valodas gramatikas jautājumiem apspriesti arī tie darāmie darbi, kas ilgtermiņā palīdzētu nostiprināt latviešu valodas pozīcijas sabiedrībā. A. Kronvalds secinājis, ka ir nepieciešama latviešu valodas gramatika un leksikons, zemākas un augstākas latviešu skolas. Atzinīgi vārdi teikti par A. Bilenšteina "Latviešu valodas gramatiku", bet sacīts, ka tik labi neveicoties ar latviešu valodas mācīšanu skolās, jo skolu vajadzībām nav sarakstīta neviena derīga latviešu valodas mācību grāmata (Kronvalds 1937: 420). Publikācijā "Tautiskie centieni" A. Kronvalds pauž tam laikam drosmīgu domu, ka tautskolās jāvalda tēvu valodai (Kronvalds 1936: 50), jo skolās valda pārvācošanas politika, ko vēlāk nomaina agresīva pārkrievošanas politika. 1887. gadā publicētajā rakstā "Kāds vārds par mūsu tautas skolām" tēvu valoda tiek minēta jau par to mācību priekšmetu, kam jābūt par visu citu mācību priekšmetu pamatu, latviešu valoda jāmacās padziļināti, t. i., skolēniem jāiepazīstas ar valodas likumiem, kas runājot un rakstot ievērojami (Kronvalds 1936: 207).

Līdzīgas domas pauž Auseklis, uzskatot, ka vispirms bērnam jāapgūst dzimtās valodas pamati un tikai pēc tam jāmacās svešas valodas. Arī viņš kritizē latviešu valodas mācīšanu skolās, kas līdz 19. gadsimta vidum saprasta tikai kā lasītprasmes un rakstītprasmes apguve. Galvenos trūkumus latviešu valodas mācīšanā, kādus saskatījis Auseklis, savā monogrāfijā atklājis O. Ņesterovs: 1) latviešu valodas likumus (valodas mācību) skolās nemāca; 2) svešo valodu mācīšanā skolotāji nepamatojas uz latviešu valodu; 3) pirms bērni vēl nav apguvuši dzimtās valodas pamatus, paralēli māca svešvalodas un dzimto valodu (Ņesterovs 1974: 30–31).

Būtisks pavērsiens latviešu valodas mācības nostādnēs ir tas, ka A. Stērstes mērķis ir mācīt latviešu valodu skolās kā zinātni (Stērste 1879), un pēc Otrā pasaules kara šī nostādne tiek iekļauta latviešu valodas mācību programmās. J. Lautenbahs A. Stērstes "Latviešu valodas mācību" ierindo līdzās A. Bilenšteina "Latviešu valodas rokasgrāmatai" (Bilenstein 1863).

1907. gadā tiek izdota K. Mīlenbaha un J. Endzelīna “Latviešu gramatika”. Vienkāršota un piemērota skolu vajadzībām, tai pašā gadā tā iznāk arī ar nosaukumu “Latviešu valodas mācība”. Tādējādi tiek izdota grāmata, kas ietekmējusi nākamo mācību grāmatu autorus 20. gadsimta 20.–40. gados (arī ilgāk, piemēram, Valerijas Baltiņas-Bērziņas mācību grāmatu “Latviešu valodas gramatika”, kas trimdā iznāk līdz pat 1987. gadam). Mācību grāmatā ievērots valodas sistēmisks apraksts, piešķaroties arī izlokšņu un dialektu dotumiem. Grāmatā “Latviešu valodas mācība” līdz 9. izdevumam tiek lietoti latviski valodniecības termini, izņemot locījumu nosaukumus (Paegle 2001b: 62), bet kopš 1936. gada izdevuma regulāri lietoti latīņu cilmes valodniecības termini (Paegle 2001b: 83). Valodas fakti mācību grāmatā tiek skaidroti diahroniski, salīdzinot tos ar radu valodām, t. i., izmantojot salīdzināmi vēsturisko metodi. Locīšanas paradigmās tiek norādīti arī senie locījumi – mācību saturs, kas skolu gramatikās sastopams līdz 20. gadsimta 50. gadiem. J. Endzelīns izstrādā darbības vārdu locīšanas sistēmu, kādu to pazīstam arī mūsdienā latviešu valodas mācību grāmatās. Mācību grāmatas lielākā nozīme ir tā, ka ar tās palīdzību skolēni var nostiprināt literārās valodas normas un to lietošanu, kā arī atklāt latviešu valodas gramatisko sistēmu visā tās pilnībā.

Laika periodā līdz Pirmajam pasaules karam vēl vērā ņemama ir V. Plūdoņa sarakstītā mācību grāmata “Pirmais vadonis praktiski teorētiskā latvju valodas mācībā” (Plūdons 1910), kur ievērota induktīvā metode mācību satura izklāstā. V. Plūdoņa uzskats ir tāds, ka skolēnam zināšanas jāgūst, pašam darbojoties. Galvenais uzsvars likts uz gramatikas praktisku mācīšanos, kur skolēns aktīvi līdzdarbojas: meklē, domā, secina. Mācību grāmatai ir praktiskā un teorētiskā daļa, un mācību viela izklāstīta koncentriskajos riņķos. Otrās mācību grāmatas izdevums 1911. gada 5. septembrī saņem novērtējumu kā labākā latviešu valodas mācību grāmata (Paegle 2001b: 108). Mācību vielas izklāstā V. Plūdonis ievērojis J. Endzelīna ieteikumus dažādu literārās valodas vārdu formu lietojumā.

Latviešu valodas mācību satura attīstību ietekmē Pirmās pasaules karš, kad daļa Latvijas iedzīvotāju dodas bēgļu gaitās uz Krieviju. 1916. gadā Maskavā tiek izdots “Latviešu tautskolas programma [projekts]”, kurā konstatēts, ka latviešu valoda kļuvusi par mācībvalodu lielākajā daļā tautskolu (Programas projekts 1916).

Mācību pamatnostādņēs izvirzīti divi mērķi:

- 1) uz nākotni vērstais – iegūt Latvijas pašnoteikšanos, lai latviešu valoda būtu arī oficiāla valoda, kas lietota visās valsts iestādēs;
- 2) valodas pasniegšanas ideālais mērķis – “modināt un izkopt jaunajā paaudzē tautības apziņu, īpatnēji latvisko ētiskā un estētiskā ziņā, darīt pieņemamu katram mūsu daiļliteratūru un mākslu un caur to modināt un izkopt īpatnēji latvisko kultūru, kas savukārt dod nācijai neatkarības un eksistences tiesību”.¹ (Programas projekts 1916: 9)

Mācību procesā ieteikts izmantot latviešu literatūras piemērus, folkloras materiālus. Svarīga mācību pamatnostādne ir tā, ka latviešu valodu nedrīkst mācīt kā dogmu, jo valoda attīstās līdz ar tautu (Programas projekts 1916: 10). Valodas mācībā paredzētas arī sarunas stundas, kurās skolēni attīsta runātpasmi. Tāpat mācību programmas autori uzskata, ka tautskolas un vidusskolas mācību programmās jāievēro pēctecība, lai skolēni, beidzot tautskolu, bez grūtībām varētu apgūt latviešu valodu “nākošajā nacionālā vidusskolā” (Programas projekts 1916: 10).

2. LATVIEŠU VALODAS MĀCĪBAS ATTĪSTĪBA NO 1919. GADA LĪDZ 1940. GADAM

Neatkarīgās Latvijas 22 pastāvēšanas gados notiek ražīgs darbs latviešu valodas mācību grāmatu izdošanā un latviešu valodas mācību metodikas attīstībā (Kārlis Dēķens, Viktors Ramāns, Jānis Broka, Jānis Pīlaps, Kārlis Dziļleja, Kārlis Kārklīņš, Augusts Ģiezens u. c.). Metodiku autori bieži vien ir arī mācību grāmatu autori, bet mācību grāmatu autori – praktizējoši latviešu valodas skolotāji, tādējādi metodiskās idejas tiek pārbaudītas skolas praksē un piemērotas adresātam – skolēnam – nepastarpināti. Šajā laika posmā jau var runāt par vienotiem metodiskiem uzskatiem, tāpēc, raksturojot mācību nostādnes, rakstā tiek akcentētas būtiskākās no tām. Mācību pamatnostādnes tiek formulētas gan latviešu valodas metodikas grāmatās, gan mācību grāmatu priekšvārdos, gan mācību programmās un dažādos rakstos par dzimtās valodas mācīšanu, gan referātos skolotāju konferencēs, kurās diskutēts par skolēniem piemērotu latviešu valodas mācības programmu izstrādi.

¹ Citātā ievērota mūsdienu ortogrāfija, bet saglabāts autoru lietotais izteiksmes veids.

1920. gadā no 7. aprīļa līdz 10. aprīlim Rīgā norisinās III Latvijas skolotāju delegātu konference, kurā tiek pilnveidota līdzšinējā mācību programma. Konferences dalībnieki par galvenajiem principiem mācību programmas izstrādē uzskata vairākas pamatatziņas.

1. Latviešu valodas normālprogramma pamatskolām sākama ar vielu, kas piemērota lasīt un rakstīt pratējiem.
2. Lasāmā viela pa visiem pamatskolas mācības gadiem sagrupējama tā, lai kalpotu sabiedriskai ētiskai un estētiskai audzināšanai.
3. Gramatika atzīstama tikai kā praktiska mācība; tā jāsāk reizē kā ar sintaksi, tā etimoloģiju, sadalot vielu koncentriski pa mācību gadiem.

Lai arī programmā vērojams mērķis likt skolēniem darboties praktiski, tomēr arī pret šo programmu rodas iebildes. Oponenti apgalvo, ka programmā daļa no mācību vielas iekļaujama apkārtnes mācībā, bet atsevišķi valodas uzdevumi ir tādi, kas vairāk domāti estētiskajai audzināšanai. K. Dziļleja piedāvā šādus valodas mācības uzdevumus:

1. Mutiski valodas līdzekļi kā patstāvīgu domu un apkārtnes novērojumu izteiksme.
2. Lasīšanas un rakstīšanas, valodas gramatiskas pareizības piesavināšanās.
3. Prašana orientēties sabiedrībā rakstiskā satiksmē.
4. Padarīt jaunajai paaudzei tuvu grāmatu; iemācīt viņā atrast sabiedriskās dzīves atspoguļojumu, sabiedrības domu un baudu personīgā gara dzīvē.
5. Ņemt pašiem aktīvu daļu estētiskā dzīvē dažāda veida literārisku darbu uzdevumos un izpildījumos (Dziļleja 1920: 327).

Raksta autors par galveno mācību darbā uzskata sabiedrisko un estētisko audzināšanu un aicina aktivizēt skolēnu darbu mācību procesā. Latviešu valodas apguve nav tikai gramatisku konstrukciju apguve, bet tas ir arī audzināšanas process, kurā skolēni tiek audzināti gan estētiski, gan sabiedriski.

K. Dēķens darbā “Latviešu valodas mācības metodika pamatskolām” norāda, ka skolēnam pareizais valodā ne tikai jāizjūt, bet arī jāizprot (Dēķens 1922: 82). Metodikas ievadā, kur autors raksta par dzimtās valodas nozīmi, uzsvērta valodas mācīšanās nepieciešamība:

- 1) valoda ir visvarenākais līdzeklis cilvēka garīgās personības izkopšanai;
- 2) valoda ir visvarenākā saite cilvēku starpā, vissvarīgākais līdzeklis sabiedrībā (Dēķens 1922: 1).

Nopietns darbs mācību nostādņu pārvērtēšanā notiek 1926. gadā, kad tiek nolemts pārskatīt tautskolu latviešu valodas mācību programmas, kam bijis tikai projekta statuss. Tiek secināts, ka galvenie trūkumi ir pārāk plašais mācību saturs un tā teorētiskums. Jaunajā programmā nepieciešams saistīt gramatiku ar tās praktisko lietojumu. Programmas izveidošanas aprakstā uzsvērts: “Jācenšas panākt to, lai skolēni nebūtu tikai skolotāja vārdu klausītāji, bet aktīvi darba darītāji. Šādā ceļā bērnu skolā pieradinās patstāvīgi meklēt un ar savu novērojumu palīdzību atrisināt dažādus jautājumus un tādējādi jo ciešāki nostiprināt iegūtās zināšanas un veiksmes; tad viņš arī prātīs attiecīgos gadījumos viņas dzīvē izlietot.” (Programa 1926: 3) Programmas veidotājiem dots uzdevums pārstrādāt līdzšinējās mācību programmas tā, lai mācību saturs atbilstu bērna spējām, lai viņš sajustu sava darba rezultātu (programmas tekstā tas skan šādi: “.. sniedz tam garīgo attīstību un praktiskas veiksmes, tādā ceļā attīstot arī viņa gara spējas un izkopjot viņa tikumiskās tieksmes.” (Programa 1926: 4). Programmas ievadā uzsvērts, ka Latvijas skolai ir jābalstās savās tradīcijās un ka tai neder nevienas citas valsts modelis. Atmetot lieko, programmās par galveno kļūst latviskās vērtības, tādējādi Latvijas pilsonim Latvija kļūst par pasaules centru (Programa 1926: 5–6). Programmas autori, protams, neapgalvo, ka nedrīkst neko mācīt par citu tautu kultūru, bet tam visam jābūt saistībā ar Latviju, ar bērna tuvāko apkārtni. Latviskuma audzināšana attiecināma arī uz dzimtās valodas mācīšanu, kam jābūt praktiskai, piemērotai skolēna vecumam un interesēm. Viena no mācību pamatnostādnēm (attiecināma arī uz latviešu valodas apguvi) ir tā, ka skolēnam nevajag neko dot gatavu: viņam pašam ir jānovēro, jāanalizē, jāsalīdzina, jāsecina.

V. Ramāns 1927. gadā izdotajā “Latviešu valodas mācības (gramatikas) un pareizrakstības metodikā” par pamatnostādnēm valodas mācīšanā atzīst šādus principus:

- 1) katram pasniedzējam jābūt pārliecinātam par to, ka mātes valodas mācībai ir plaša un nenoliedzami liela nozīme bērnu audzināšanas un visā viņa attīstības gaitā;
- 2) skolēniem jāapgūst valodas gramatiskā sistēma, lai varētu apzināti lietot pieturzīmes un pareizi rakstīt vārdus;
- 3) valodu nedrīkst mācīt ar iekalšanas palīdzību: skolēniem inductīvā ceļā jāmacās secināt, izdarīt slēdzienus, attīstīt deduktīvās domāšanas spējas;

- 4) valodas mācība rada valodas formu pareizu izpratni;
- 5) svešvalodu likumus iemācīties un izprast var daudz vieglāk, ja gramatiskie jēdzieni apgūti jau dzimtajā valodā (Ramāns 1927: 13).

V. Ramāns metodikā norāda, ka tikai tas skolotājs, kas skolēnos rada interesi par valodu, gūst mācību procesā panākumus. **Nozīmīga ir atziņa: skolēns vislabāk iemācās to, ko tas atklājis pats** [izcēlums mans. – *N. Dz.*]. Valodas apguvei kā piemērotāko skolēniem iesaka gan induktīvo, gan deduktīvo metodi, tomēr atzīstot, ka induktīvā metode ir vienīgā noderīgā metode (Ramāns 1927: 48).

1930. gada tautskolu programmā nav izmaiņu mācību satura izklāstā, tas ir identisks ar 1926. gadā izdoto mācību programmu. Taču vēl izteiktāka programmā kļuvusi nacionālās pašapziņas klātbūtne: “Pazīt un mīlēt savu apkārtni, savu tautu, nāciju un valsti, izprast savu valodu un literatūru ir jauno programmu augstākā prasība skolēniem. Tikai tādā kārtā, liekot nacionālo audzināšanu par mūsu skolas stūra akmeni, skolotāji izlaidīs no skolas sienām darbīgus, apzinīgus un spējīgus piedalīties valsts izkopšanā pilsoņus.” (Programas 1930: 3) 1930. gada mācību programmā ir izdarīti daži grozījumi attiecībā uz mācību vielas minimumu, kas skolēnam apgūstams, kā arī mēģināts ievērot izglītības posmu pēctecību, tas ir, lai pēc pamatskolas beigšanas skolēns varētu sekmīgi mācīties nākamajā izglītības posmā ar labām zināšanām latviešu valodas mācībā.

Latviešu valodas mācību pamatnostādņu raksturojumu sniedz J. Broka. Viņš aizrāda, ka neviens no mērķiem, kas minēts 1928. gadā izdotajā “Latvijas tautskolu programmā”, proti, jāizkopj skolēnu prāta spējas, jāieaudzina mīlestība un cienība pret savu valodu, jāizkopj skolēnu valoda, jāievada latviešu literatūras vēsturē, nav nosaukts kā galvenais. Taču mācību mērķim vajadzētu būt iespējami šauram, lai visi mācītu un mācītos vienu un to pašu (Broka 1933: 5). Metodiskais secina, ka skolēnos jākopj rakstu valodas izjūta un rakstu valodas apziņa. Tiek aizrādīts, ka līdz 20. gadsimta 30. gadu sākumam valodas mācīšanā vairāk uzmanības pievērsts vai nu valodas formai, vai saturam, bet nav notikusi valodas izjūtas kopšana, kas ir valodas mācības gala mērķis. Mācību saturā lielāka uzmanība jāpievērš formas nozīmes meklēšanai (vārdu atvasināšanai, locīšanai), bet mazāka vērība veltāma valodas vingrinājumiem (protams, tie ir veicami), kas skar valodas ārējo formu, – izrunai, pareizrakstībai, gramatiskajai analīzei (Broka 1933: 77–78).

Kopumā par šo periodu secināms, ka izvirzītie uzdevumi pamatskolā liecina par 20.–30. gadu programmu pēctecību un tajā pašā laikā – par skolēniem piemērota mācību satura meklējumiem. Latviešu valodas mācību priekšmeta apguve saistīta ar nacionālās pašapziņas veidošanu. Skolēns vairs nav tikai pasīvs zināšanu apguvējs, bet savā ziņā valodas pētnieks un likumsakarību atklājējs. Pamatskolas uzdevums ir iemācīt skolēnam latviešu valodas pareizu lietojumu gan mutvārdos, gan rakstos, kā arī lietišķajos rakstos, kas programmā saukti par praktiskās dzīves rakstiem (Programmas 1935: 43–45). Ģimnāzijas (vidusskolas) posmā skolēns latviešu valodas gramatiku apgūst sistemātiskā gramatikas kursā (Ģimnāziju programmas 1935).

1940. gadā, īsi pirms Latvijas Republikas okupācijas, žurnālā “Latvijas Skola” tiek publicēts Heronīma Tihovska² raksts “Latviešu valodas programma”, kurā autors secina, ka “latviešu valoda ir pamats pilsoņa garīgās personības tapšanai un izaugšanai mājā un skolā, pamats citu priekšmetu mācīšanai skolā, pamats valstiskai un nacionālai audzināšanai jau no pamatskolas pirmajām klasēm, tāpēc arī tās programmas prasa rūpīgus meklējumus un novērojumus, mūsu tautas pašas un atsevišķu indivīdu vārdos un tēlos izteiktu gara ražojumu izlasītu rūpīgu un sistemātisku sakārtojumu” (Tichovskis 1940: 356). Rakstā autors izsaka apgalvojumu, ka skolēniem ir zema valodas kultūra, vājas interpunkcijas lietošanas prasmes, kā arī viņi ir vāji sagatavoti gramatiskajā analīzē. Lai izvairītos no minētajiem trūkumiem, H. Tichovskis iesaka veikt programmā izmaiņas, kas situāciju uzlabotu (2. pielikumā sk. pilnu publikācijas tekstu).

1. Latviešu valodas stundu skaits pavairojams vismaz par 3, pieliekot pa 1 stundai klāt 4., 5. un 6. klasei.
2. Reducējama literatūras vēstures viela.
3. Gramatikas viela pārkārtojama tā, lai pēc pamatjēdziena par teikumu nostiprinātu jaunākās klasēs fonētikas un vārdu mācības elementus, mācību par teikumu noslēgtu ar 4. klasi, bet 5. un 6. pamatskolas klasē izņemtu sistemātisku valodas mācības kursu, nostiprinot valodas zināšanas ar pastiprinātiem rakstu darbiem un mutvārdu domu izteiksmes vingrinājumiem. [...] (Tichovskis 1940: 361)

² Publikācijā autora uzvārds rakstīts atbilstoši tā laika ortogrāfijai – Tichovskis.

Kā redzams, ir radusies prasība pēc standartizētas mācību grāmatas un kompetenta latviešu valodas skolotāja, kurš ir labi sagatavots gan teorētiski, gan metodiski. Pozitīvi vērtējama rekomendācija visur – presē, grāmatās, oficiālos sarīkojumos – lietot pareizu latviešu valodu. Diemžēl šos grozījumus neizdodas īstenot, jo 1940. gada 17. jūnijā PSRS okupē Latvijas Republiku, līdz ar to tiek pārtrauktas neatkarīgās Latvijas Republikas noteiktās vadlīnijas latviešu valodas mācīšanā.

3. PADOMJU SKOLAS VEIDOŠANĀS VĒSTURISKIE APSTĀKĻI 1940. GADĀ

Pāreja uz padomju skolu Latvijā notiek 1940. gadā, kad Latvijas valsts zaudē savu suverenitāti. Mainās būtiski akcenti izglītības sistēmā – savu vērtību zaudē nacionālā audzināšana, tās vietā nāk internacionālā audzināšana, kas pakāpeniski ietekmē arī latviešu valodas mācību saturu (vispilgtāk tas redzams uzdevumu tekstu līmenī). Lai arī tiek proponēta atteikšanās no t. s. vecā mantojuma, mācību programmās joprojām ievēroti tie paši principi mācību satura izklāstam, kas tika izstrādāti Latvijas neatkarības gados, taču kardināli mainīti mācību mērķi un uzdevumi, formulējumos iekļaujot padomju ideoloģijai raksturīgo leksiku. Skolotājs tiek pakļauts politiski idejiskam spiedienam, jo viņam jāpamanās mācību saturā iekļaut arī jaunākās politiskās aktualitātes. Tas nevar neietekmēt skolotāja darbu un mācību priekšmeta metodisko apdari, izvēloties mācību materiālu kārtējām mācību stundām. Pāreja uz padomju skolu notiek viena gada laikā, lai gan arī šajā procesā vērojamas dažādas tendences: vadošā nomenklatūra deklarē jaunus principus, kas visiem skolā jāievēro, bet ne visi skolotāji akli pakļaujas diktātam un strādā tāpat, kā to darījuši agrāk: par to liecina dokumenti Latvijas Valsts arhīvā, kur fiksētas nacionālisma izpausmes gan skolotāju, gan skolu direktoru darbā. Protams, gada laikā ko būtiski mainīt mācību saturā nav iespējams, var tikai uzlikt zīmogu un norādīt virzienu mācību procesa ideoloģiskajam ietvaram.

1940. gada vasarā līdz ar Latvijas okupāciju sākas visas Latvijas izglītības sistēmas pārkārtošana atbilstoši padomju skolas principiem. Jau 1940. gada 27. jūnijā tiek sasaukta Latvijas skolotāju sapulce, kurā pieņemts lēmums

īstenot 1919. gada 8. decembrī pieņemto "Likumu par valsts iestādēm" (Anspaks 2003: 367). Paskaidrojumos par stundu plāniem minēts, ka "Latvija ir kļuvusi Padomju republika un viena no draudzīgām māsām Sociālistisko Padomju Republiku Savienībā"³. Notikušās politiskās un saimnieciskās pārvērtības tāpēc prasa pārkārtojumus arī vidusskolu stundu plānos un programmās, lai audzinātu un mācītu jauno paaudzi par garā un miesā modru mūsu lielās kopīgās sociālistiskās valsts pilsoņiem. Šie sastādītie stundu plāni domāti tikai vienam mācības gadam, lai sagatavotos pārejai uz vienotu SPRS vidusskolu. No atsevišķām īpatnībām jaunajos stundu plānos minams, ka krievu valoda ieviesta kā otra valsts valoda ar tādu pašu stundu skaitu kā latviešu valodā (LVA 700: 21). Redzams, ka Latvijas izglītības sistēma tiek gatavota pārmaiņām (par akcentu maiņu latviešu valodas mācību sistēmā padomju okupācijas sākumos sk. Dzintars 2012), lai noārdītu neatkarīgās Latvijas laikā radīto kā neatbilstošu komunistiskās audzināšanas principiem. Latvija atrodas rusifikācijas priekšvakarā, jo blakus dzimtajai valodai kā līdzvērtīga tiek pasludināta krievu valoda. Tiek veidotas skolas ar krievu mācībvalodu, un LVA materiālos fiksētas ziņas par baumām, ka latviešu valodu, sākot ar 1941. gadu, vairs nemācīšot (LVA 700: 572), ko gan Tautas izglītības komisariāta ierēdņi noraida. Zināms pamats nesankcionētām runām bijis, jo laikrakstā "Jaunais Komunārs" 1940. gada 16. augusta numurā Skolu departamenta direktors J. Jansons⁴ skaidro, kā notiks valodu apguve: "Nekādi nacionālā šovinisma vai pārtautošanas mēģinājumi netiks pielaisti. Nacionālo jautājumu skolu politikā Izglītības ministrija atrisinās objektīvi un taisnīgi. Visās Padomju Latvijas skolās būs obligātoriski jāmācās latviešu un krievu valodas, tikai rajonos, kur dzīvo vienīgi krievu tautības pilsoņi, latviešu valodas mācīšanās, ar Izglītības ministrijas atļauju, nebūs obligātoriska, bet fakultatīva."⁵ (Jansons 1940: 7) Šis paziņojums presē izskaidro faktu, kāpēc no Austrumlatvijas rajoniem Tautas izglītības komisariāts saņem lūgumus nemācīt latviešu valodu, jo jēdziens "fakultatīva mācīšanās" var tikt interpretēts arī kā latviešu valodas nemācīšana.

³ Tā norādīts LVA materiālā – Sociālistisko Padomju Republiku Savienība (abreviatūra SPRS).

⁴ Pilnu personas priekšvārdu pētījuma gaitā nav izdevies noskaidrot.

⁵ Šeit un turpmāk citātā(-os) saglabāta oriģināla interpunkcija, rakstība un leksiskās formas.

4. MĒRĶI UN UZDEVUMI LATVIEŠU VALODAS MĀCĪBU PROGRAMMĀ 1940. GADĀ, SĀKOTIES PADOMJU OKUPĀCIJAI

Dzimtās valodas mācību saturs Latvijā tradicionāli ticis reglamentēts ar latviešu valodas mācību programmām, kurās noteikts gan mācību satura tematiskais sadalījums, gan tā apguvei paredzētais laiks, tāpat mācību mērķi un uzdevumi (kā jau minēts iepriekš, dažādos laika periodos šīm programmatiskajām norādēm ir bijuši dažādi nosaukumi un hierarhiskās attiecsmes).

Gatavojot jauno latviešu valodas mācību programmu 1940./1941. mācību gadam, tiek pārskatīta Latvijas brīvvalsts laikā izdotā mācību programma, veicot tajā grozījumus, proti, svītrojot no programmas to autoru darbus, kuru saturs neatbilst padomju ideoloģijai. 1940. gada 7. septembrī notiek Tautas izglītības komisariāta Tautskolu direkcijas latviešu valodas grāmatu novērtēšanas komisijas sēde, kurā spriež par programmas projektu, ko izstrādājusi Padomju Latvijas Sociālistiskās Republikas [tā arhīva materiālā. – *N. Dz.*] Skolotāju savienība. Komisija konstatē, ka par maz programmā iekļauti jaunākie latviešu autoru darbi, sevišķi – sociālistiskas ievirzes darbi. Programmā veicami arī daži literārās un gramatiskās vielas pārkārtojumi (LVA 700: 444). Jaunās programmas izstrādē bijuši trīs posmi: programmas projekts, rediģētā programma (LVA 700: 465b) un programmas gala variants.

Mācību programmas gala variantā mainīts viens no mērķiem, kas paredz skolēnu attīstīt par sabiedrībai derīgu locekli. Identisks ir mācību programmas gala variantā paustais apgalvojums (LVA 700: 465c), ka “jānostiprina viņos mīlestība un cieņa pret savu valodu un jāmodina griba kļūt par krietniem un derīgiem sabiedrības un tautas locekļiem, apzinīgiem pilsoņiem un harmoniski attīstītiem cilvēkiem”. No gala varianta izņemta precizējošā norāde: “L.P.S.R. un līdz ar to P.S.R.S. pilsoņiem un harmoniski attīstītiem cilvēkiem.” (LVA 700: 465c) Nevienā no arhīva dokumentiem nav rodams skaidrojums, kādēļ programmas autori atteikušies no šī ideoloģiski marķētā precizējuma. Iespējams, formulējums izņemts no mācību programmas gala varianta tāpēc, ka tajā uzsvērts nošķirums – Latvija (LPSR) un PSRS. Tā kā Latvija tajā laikā jau ir iekļauta PSRS sastāvā, tad programmas veidotāji drošības labad varēja no šī dalījuma atteikties. Citu mērķu formulējumos ir redakcionāli labojumi,

bet nav izmaiņu saturā (8. pielikumā sk. pilnu pamatskolas programmas projekta tekstu).

1940./1941. mācību gadā izdotajā mācību programmā latviešu valodas apguvei izvirzīti vairāki mērķi, kas stipri līdzīgi Latvijas brīvvalsts laikā formulētajiem: jāizvēlas viela ar estētisku un sabiedriski ētisku saturu; jānostiprina mīlestība un cieņa pret valodu; jāpanāk, lai skolēns iemīļotu grāmatu un sajustu cieņu pret tās autoru; jāattīsta skolēna fantāzija (Programa 1940: 7). Salīdzinājumam – latviešu valodas mācību programmā 1935. gadā (arī 1938. gadā) galvenais uzdevums formulēts šādi: iemācīt skolēnus runāt un rakstīt pareizā un noteiktā rakstu valodā. Lai to sasniegtu, jāizvēlas viela ar estētisku, ētisku, nacionālu un valstisku saturu. Ieteicams, kur tas vien iespējams, rakstu valodu salīdzināt ar runājamo tautas valodu, valodu tautas dziesmās, miklās, sakāmvārdos, pasakās un zinātniskos rakstos. (Literatūras jautājumi šai laikā skatīti kopsakarā ar valodas mācību, jo valoda un literatūra vēl netiek šķirta atsevišķos mācību priekšmetos.) Skolotājam ir “jādēsta skolēnu sirdīs tēvzemes mīlestība, valstiska pašcieņa, uzticība valstij un viņas vadībai” (Programas 1935: 3–4). Padomju laika programmā vairs nav pieminēti vārdi par tēvzemes mīlestību un valstisko pašcieņu.

Latvijas Valsts arhīva materiālu izpēte liecina, ka ar latviešu valodas un literatūras programmas ieviešanu nav veicies tā, kā bijis plānots. Tas secināms gan no janvārī notikušo skolotāju konferenču atreferējumiem (LVA 700: 426), gan no pavasarī pieņemto lēmumu tekstiem. Piemēram, 1941. gada 30. aprīlī Latvijas PSR izglītības tautas komisārs Pēteris Valeskalns konstatē, ka skolu apgāde ar jaunajām mācību programmām notiek neapmierinoši, tāpat lēni veicas jaunas mācību grāmatas sastādīšana latviešu valodā un literatūrā. Tāpēc tiek izdota pavēle Nr. 111/49, kurā viens no uzdevumiem ir pabeigt latviešu valodas un literatūras programmu pārstrādi līdz 1941. gada 10. maijam (LVA 700: 333). Pārstrādātā programma iznāk 6000 eksemplāru lielā metienā (LVA 700: 479).

Žurnālā “Padomju Latvijas Skola” 1941. gadā skolotāja Millija Andersone nāk klajā ar viedokli, ka mācību plāni Latvijā jāpieskaņo citu PSRS republiku skolu plāniem un jāizaudzina vērtīgi sociālistiskās valsts pilsoņi. Tāpat raksta autore konstatē, ka 1940./1941. gada mācību programma, kaut arī pārstrādāta, tomēr “atspoguļo tos pašus principus, kas mums pazīstami no buržuāziskās Latvijas laikiem”. Viņa iesaka palielināt stundu

skaitu dzimtajā valodā, kā arī lielāku uzmanību veltīt praktiskajiem darbiem, kas nostiprina teorētiskās zināšanas (Andersone 1941: 33–34). Karš izjauc šos plānus – veidot mācību programmas pēc citu PSRS skolu programmu parauga; tas arī ir iemesls, kāpēc okupētajā Latvijā izdotā latviešu valodas programma (Programa 1940) saturiski neatšķiras no tās, kas izdota Latvijas brīvvalsts laikā.

Tiek sagatavota arī mācību programma 1941./1942. un 1942./1943. mācību gadam, kas Otrā pasaules kara dēļ tā arī netiek izdotas, līdz ar to – netiek skolās ieviestas. Programmā 1941./1942. mācību gadam ir dots mācību vielas sadalījums, kur norādīts arī mācību tēmām atvēlamais laiks no 5. klases līdz 7. klasei (sk. 1. tabulu), kas ir novitāte mācību programmas uzbūvē, jo līdz tam norādītas tikai apgūstamās mācību tēmas.

1. tabula. Stundu skaita norāde latviešu valodas mācību programmā 1941./1942. mācību gadam

5. klase	6. klase	7. klase
7 stundas nedēļā, pavisam 231 stunda, no tām atkārtošānai 30 stundas	5 stundas nedēļā, pavisam 163 stundas, no tām atkārtošānai 20 stundas	4 stundas nedēļā, pavisam 130 stundas, no tām atkārtošānai 28 stundas

Sagatavotajā, bet praktiski neīstenotajā valodas un literatūras programmā ir dotas mācību tēmas, kas netiek detalizēti atklātas, piemēram, par palīgteikumu veidiem, valodas mācības sistematiskais kurss, gramatikas kursa teorētiskās daļas pārrunāšana un izskaidrošana. Netiek minēti arī programmas mērķi un uzdevumi. Iespējams, ka tie palikuši tādi paši, kā formulēti iepriekšējā programmā, tāpēc programmas veidotāji nav uzskatījuši par nepieciešamu tos atkārtot. Vidusskolai paredzētajā latviešu valodas mācību programmā saglabātas tās pašas mācību satura izklāsta vadlīnijas, kas izstrādātas un īstenotas Latvijas brīvvalsts laikā (LVA 700: 464).

1940./1941. gada mācību programmas izstrādē vērojama tendence, kas nav sastopama citu latviešu valodas mācību programmu izveidē. Tas ir mēģinājums vienādot gramatikas terminus visā skolas kursā, lai skolēni, pārejot no pamatskolas izglītības posma uz vidusskolu, sastaptos ar tiem

pašiem terminiem, ar kuriem jau iepazīstināti. Jāpiebilst, ka ieteikumi terminoloģijā sastopami tikai programmas projekta variantā, kas atrodams Latvijas Valsts arhīvā (LVA 700: 465a).

5. MĒRĶI UN UZDEVUMI LATVIEŠU VALODAS MĀCĪBU PROGRAMMĀS NO 1945. LĪDZ 1959. GADAM

Pirmajā pēckara mācību programmā 1945. gadā tiek norādīts, ka dzimtā valoda skolas izglītības sistēmā ieņem izcilu vietu, ka valodas mācība ir zinātne un ka šo zinātni pilnībā skolā iemācīt nevar (Programa 1945: 10). Salīdzinājumā ar Latvijas brīvvalsts laiku lielāks uzsvars tiek likts uz valodas sistemātisku apguvi, akcentējot, ka galvenā uzmanība pievēršama vārda un teikuma izpratnei, sevišķu vērību veltot pareizrakstībai. Netiek piemirsts atgādināt, ka valodas fakti jāpētī ne tikai no tagadnes pozīcijām, bet arī vēsturiskās attīstības aspektā. Tāpat pieminēts, ka, mācot valodu, gramatikas viela jāsaista ar literatūras lasāmvielu.

Kā novitāte, sākot ar 1945. gada mācību programmu, atzīmējams mācību vielas sistemātisks izkārtojums, salīdzinot ar neatkarīgās Latvijas mācību programmām, kurās tika ievērots koncentriskais mācību vielas izkārtojuma paņēmieni. Mācību programmās no 1945. gada līdz 1949. gadam nav būtisku izmaiņu ne mācību mērķu, ne satura ziņā. Arī vidusskolas mācību programmas uzdevumos gan 1945. gadā (Programa 1945), gan 1946. gadā (Programa 1946), gan 1947. gadā (Programa 1947) paredzēts sistemātisks gramatikas kurss, īpašu uzmanību veltot valodas struktūras analīzei, pareizrunai, kā arī stila izkopšanai. Skolu pārvaldes priekšnieks 1948. gada 6. jūlijā raksta vēstuli "Par skolu attīstību Padomju Latvijā", kas adresēta LPSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietniekam Jānim Ostrovam: "Arī kvalitatīvā ziņā skolu darbs arvien uzlabojas: skolēnu zināšanas kļūst pilnīgākas, dziļākas un stingrākas. No skolu programām pilnīgi izmēsta viltus zinātne, dažādi ideālisma murgi utt. Viņas balstās uz marksisma-ļeņinisma zinātniskiem pamatiem." (LVA 700: 55) Atšķirībā no literatūras mācību programmas latviešu valodas mācību programmās gan pagaidām nekas no marksistu atziņām iekļauts nav.

1950. gada mācību programmā galvenie mācību priekšmeta uzdevumi ir analogiski 40. gadu programmām, bet jauna ir norāde, ka "piemēriem

un analīzei gramatikas stundās, cik vien iespējams, plaši jāizlieto tādi teksti, kas ar savu dziļo idejisko saturu var skolēnus audzināt un noderēt viņiem par stilistiski pareizas un mākslinieciski spilgtas valodas paraugu.” (Programa 1950a: 3) Salīdzinot ar iepriekšējo gadu mācību programmām, 1950. gadā izdotajā mācību programmā lielāks uzsvars likts uz leksiku, jo tajā visskaidrāk var redzēt valodas faktu attīstību un maiņu (Programa 1950b: 3).

Gramatikas mācīšanā, kas tradicionāli bijusi latviešu valodas mācību satura centrālā daļa pamatskolā, var konstatēt šādus galvenos uzdevumus:

- 1) vārdu krājuma paplašināšana un veidošana;
- 2) pareizrūnas normu nostiprināšana;
- 3) pareizu teikuma konstrukciju veidošana;
- 4) apzināta valodas likumu apguve un lietošana;
- 5) ortogrāfijas un interpunkcijas normu apguve.

To visu, pēc programmas veidotāju domām, var panākt ar gramatiskās analīzes palīdzību. Mācību programmā paredzēts, ka skolēni no 5. klases līdz 7. klasei apgūst sistematisku gramatikas kursu.

Vidusskolas uzdevums latviešu valodas mācību satura apgūvē ir nostiprināt un padziļināt pamatskolā apgūtās zināšanas. Tiek uzsvērts, ka valodas mācības kurss ir teorētiski padziļināms un paplašināms, saistot to ar valodas vēsturiskās attīstības jautājumiem. Par galveno uzdevumu vidusskolā tiek uzskatīta skolēnu valodas attīstība, kā arī zināšanu praktisks lietojums. Pievērsta uzmanība skolēnu valodas kultūras nostiprināšanai, tādēļ sevišķu uzmanību programmas veidotāji aicina pievērst valodas struktūras analīzei, pareizrakstības un stila pilnīgai izkopšanai un pareizai literārai izrunai (Programa 1950b: 3). Vidusskolas programmas mācību saturs papildināts ar leksikoloģijas un frazeoloģijas jautājumiem, par ko vēl netiek runāts pamatskolas kursa programmā. Stilistikai nav atvēlēta atsevišķa nodaļa, bet tās elementi iekļauti gan morfoloģijas, gan sintakses kursā.

Sākot ar 1952. gadu, latviešu valodas mācību programmās gandrīz visi formulētie mācību priekšmeta uzdevumi un ieteikumi sasaistīti ar Staļina vārdu, tā norādot uz politikas un izglītības jau ciešo sasaisti. Jaunievements programmā ir leksikoloģijas mācīšana pamatskolā, kas līdz tam nav bijis formulēts kā atsevišķs temats. Skolotājiem programmā tiek dots uzdevums ar konkrētiem piemēriem parādīt, kā mainās vārdu krājuma

sastāvs, kā arī saistīt valodas attīstības jautājumus ar sabiedrības vēsturi (Programa 1952: 6). Tāpat dota norāde, ka skolēni iepazīstināmi ar Staļina atzinumiem par valodu. Secināms, ka tikai ar 1952. gada programmu latviešu valodas mācībās sākas pastiprināta ideoloģizācija, kas citos mācību priekšmetos notikusi jau agrāk.

Ideoloģiskie akcenti redzami arī atskaitēs par rezultātiem latviešu valodas mācību priekšmetā 1951./1952. mācību gadā (10. pielikumā sk. skolu atskaites par mācību darba uzlabošanos).

1953. gada 30. janvāra Skolu zinātniski pētnieciskā institūta (SZPI) sēdē dalībnieki tiek iepazīstināti ar ministrijas izstrādāto programmas pārveidošanas projektu. Viens no secinājumiem, kas izskan sēdes laikā, ir tāds, ka dzimtās valodas apguvē ir nepietiekams stundu skaits (LVA 143: 6). 1953. gada 15. augustā tiek pieņemti SZPI statūti (1971. gadā SZPI tiek reorganizēts par Latvijas PSR IM Pedagoģijas zinātniskās pētniecības institūtu, PZPI).

SZPI ir tā institūcija, kas nodarbojas ar plašu jautājumu loku, t. sk. izstrādā mācību programmas, recenzē mācību grāmatas, iesakot nepieciešamos uzlabojumus. Padomes sanāksmēs tiek apspriesta mācību programmu ieviešanas gaita, konstatēti trūkumi, ieteikti uzlabojumi. Latvijas Valsts arhīva materiālos informācija par SZPI darbību rodami 143. fonda 1. aprakstā, kur var iepazīties ar sēžu protokoliem un apspriestajiem jautājumiem. 1954. gadā tiek pieņemts Izglītības ministrijas (IM) lēmums, ka latviešu valodas oriģinālprogrammas izstrādā SZPI, bet apstiprina IM kolēģija (LVA 143: 15). Tādējādi mācību programmu izveidē un apstiprināšanā ir iesaistītas divas institūcijas, kas atbildīgas arī par latviešu valodas mācību programmās formulētajiem mērķiem, uzdevumiem un satura apjomu.

1956. gada latviešu valodas programmā pamatskolai par mērķi tiek izvirzīta prasība iemācīt skolēnam ne tikai sistemātiskas zināšanas, bet arī pamatīgu rakstu un runas prasmi. Skolotāja uzdevums šī mērķa sasniegšanai ir cīnīties (darbības vārds *cīnīties* bieži sastopams mācību programmās: cīnās par valodas tīrību, par pareiza stila ievērošanu utt.), lai skolēns apzinīgi apgūtu dzimto valodu un attīstītu loģisko domāšanu. Līdzīgi kā iepriekšējās programmās arī šajā dokumentā aktualizēta nepieciešamība pēc morfoloģiskās analīzes kā gramatikas apguves līdzekļa. Tiek piedāvāts izmantot gan daļējo, gan t. s. totālo analīzi, piemēram, darbības vārda apguvē (Programma 1956: 3–5).

1956. gada beigās tiek aktualizēta nepieciešamība veikt izmaiņas mācību programmās. Latvijas PSR IM kolēģija pieņem lēmumu, ka nākamajos piecos gados jānostabilizē visas mācību priekšmetu programmas un mācību grāmatas. Programmu uzlabošanas aspektā pieņemts šāds lēmums:

- 1) latviešu valodas programmā 5.–7. klasei svītrot atsevišķus grūti izprotamus jautājumus, atstājot tos tikai vidusskolas kursā;
- 2) latviešu valodas programmā 8.–11. klasei ietvert vairāk stila jautājumus, īpaši 11. klasē (LVA 700: 437a).

Pieņemtais lēmums par grūti izprotamo jautājumu svītrošanu no pamatskolas mācību programmas neatklāj, kuri gramatikas jautājumi konkrēti ir domāti, jo dokumentos tas netiek atklāts. Būtiski norādīt, ka visā aplūkotajā laika periodā diezgan regulāri tiek lemts par mācību satura atslogošanu, bet izstrādātajās programmās būtiska mācību satura apjoma samazināšana nenotiek, drīzāk var vērot pretējo – apjoma palielināšanu galvenokārt uz morfoloģijas, sintakses un leksikoloģijas rēķina. Arī mūsdienās risinās līdzīgas diskusijas par mācību satura pārskatīšanu ar nolūku samazināt tā apjomu.

SZPI regulāri tiek kontrolēti mācību rezultāti, saistot tos ar programmu prasību izpildi. Sēžu protokoli atklāj mācību sasniegumu analīzi, kas ļauj programmas veidotājiem izdarīt secinājumus par nepieciešamajām izmaiņām mācību programmās. 1957. gada 20. jūlijā tiek spriests par stāvokli latviešu valodas mācīšanā: analizēts labāko un sliktāko skolotāju darbs, eksāmenu rezultāti, atklāti lielākie trūkumi, kas novēršami tālākajā darbā. H. Grase iesaka pievērst uzmanību šādiem diviem aspektiem:

- 1) skolēnu stilam [stilistiski pareizas valodas lietošanai] [skaidrojums mans. – N. Dz.];
- 2) gramatikas mācīšanai, lai tā nav septiņgadīgās skolas atkārtojums, tādēļ gramatikas apguve jāsaista ar valodas praksi un stila mācību (LVA 143: 30).

1957. gada 1. marta SZPI padomes sēdē tiek lemts par to, kādām jābūt perspektīvajām latviešu valodas un literatūras programmām. M. Gaile uzskata, ka morfoloģija mācāma līdztekus sintaksei. Roberts Miķelsons atgādina, ka, veidojot mācību programmu, jābalstās uz partijas dokumentiem. Tāpat viņš uzsver, ka programmas vielai jāatbilst skolēnu vecumam, bet noslēgumā secina, ka gramatikas vielas programmā ir par daudz.

Sēdē izskan radikāls priekšlikums, vai gramatikas mācīšana nebūtu jābeidz 7. klasē, bet 8. klasē jādod vielas padziļinājums. M. Gaile pret šādu ierosinājumu iebilst, bet piekrīt domai, ka mācību vielas sadalījums ir pārdomājams (LVA 143: 55).

Mācību satura jautājumi, kas būtu iekļaujami mācību programmās un mācāmi skolā, tiek apspriesti ne tikai Izglītības ministrijai pakļautajās institūcijās. 1957. gadā lēmumi par izmaiņām mācību programmās tiek pieņemti ne vien SZPI sanāksmēs, bet arī Latvijas Komunistiskās partijas Centrālajā komitejā (LKP CK). Par to liecina arhīva dokuments, kurā paredzēts, kā mācāma latviešu valoda skolās, resp., tiek pieņemts CK lēmuma projekts, ka 5.–9. klasē skolēni apgūst sistemātisku gramatikas kursu, bet 10. un 11. klasē apgūst stilistikas jautājumus (LVA 700: 437b).

Diskusijās par mācību programmās iekļaujamo gramatikas vielas apjomu atklājas vēlēšanās atvieglot mācību programmu saturu no pārāk sarežģītiem, skolēnu vecumam nepiemērotiem gramatikas tematiem. Ietekmi uz mācību programmu izveidi atstāj Padomju Savienības Komunistiskās partijas (PSKP) kongresi, kuru lēmumi ieviešami arī izglītības darbā. Piemēram, PSKP XX kongresā (1956. gadā) tiek pieņemts lēmums likvidēt skolas atrautību no dzīves. To paredzēts panākt, izdarot izmaiņas mācību programmās. Latvijā 1957. gada 19. aprīlī top lēmuma projekts, kurā paredzēti trīs uzdevumi, kas realizējami dzīvē, mācot latviešu valodu un literatūru:

- “1. Atvieglot gramatikas kursu 5.–7. klasēs un nodibināt abpusēju saikni, mācot morfoloģiju un sintaksi.
2. 8.–11. klasēs sniegt padziļinātu gramatikas kursu, atbrīvojot to no sarežģītiem jautājumiem, ko māca augstskolā.
3. 10. un 11. klasē atvēlēt nelielu stundu skaitu stilistikas un literatūras teorijas apguvei.” (LVA 101: 120)

1958. gada 27. janvārī norisinās Latvijas PSR IM Kolēģijas sanāksme, kuras nobeigumā pieņemts lēmums “Par perspektīvajiem mācību plāniem un pāreju uz jaunām mācību programmām”. Sanāksmē secināts, ka darbs ar perspektīvajām programmām un mācību grāmatām jau noris un ir veikti šādi pārkārtojumi:

- 1) zinātņu pamatu apgūšanā vidusskolā saglabāts vispārējo zināšanu līmenis;
- 2) novērsta skolēnu pārslogošana;

- 3) panākta programmu un mācību grāmatu piemērotība un atbilstība skolēnu vecuma īpatnībām;
- 4) panākta visu programmu un mācību vielas koncentrācija savstarpējā saskaņotībā;
- 5) uzlabots programmu un mācību grāmatu teorētiskais līmenis;
- 6) racionālāk izmantota vienpadsmitgadīgā apmācība [11 klašu izglītība] [komentārs mans. – N. Dz.].

Perspektīvā mācību programma un plāns apspriests arī “Skolotāju Avīzē”, skolotāji izteikuši savu viedokli, iebildes, priekšlikumus par mācību programmas kvalitāti. Izvērtējot iesūtītos priekšlikumus, kolēģija nolēma, ka perspektīvajā mācību programmā jāsamazina skolēnu slodze. Šo ieceri plānots risināt, samazinot stundu skaitu latviešu valodas apguvei (arī krievu valodai, fizikai, ķīmijai), tādējādi samazinot arī apgūstamās vielas apjomu. Vienpadsmitgadīgās apmācības racionālākai izmantošanai ieteikts sistemātisku latviešu valodas gramatikas kursu beigt mācīt 10. klasē, 11. klasē atvēlot nedaudz stundu atkārtojumam un sacerējumu mācīšanai (LVA 700: 437d).

Daļēju skaidrību par to, kas saprotams ar gramatikas mācību satura atvieglināšanu, vieš iesūtītie ieteikumi mācību programmas uzlabošanai. 1958. gada 3. maijā savu atsauksmi iesūtījusi skolotāja Emma Andersone. Viņasprāt, par maz uzmanības pievērsts gramatiskajai analīzei, jo “analīze ir viens no visnepieciešamākajiem darba veidiem katrā stundā, citādi radīsies pārpratumi un skolēni netiks pietiekami vingrināti iegūto teorētisko zināšanu izlietošanā praksē.” (LVA 700: 493) Pozitīvi vērtējama kritiskā iebilde, ka par maz atvēlēts stundu skaits literatūras apguvei, bet bez tās nevar iemācīties arī gramatiku. Šaubas raisa E. Andersones pārliecība par gramatiskās analīzes nepieciešamību katrā mācību stundā, lai gan arī mācību programmās kā viens no paņēmieniem valodas apgūvē minēta sistemātiska gramatiskā analīze visos valodas līmeņos.

50. gadu beigās notiek pāreja uz jaunām mācību programmām. 1958. gada latviešu valodas mācību programmā tiek veikti pārkārtojumi, lai panāktu uzlabojumus skolēnu valodas kultūrā. Programmas (Programa 1958: 3) veidotāji uzsvēruši, ka samazināts un vienkāršots mācību vielas apjoms. Valodas mācības mērķis definēts šādi: “Skolotājam jāsaģatavo vispusīgi izglītoti padomju cilvēki, kas pārzina zinātņu pamatus, kuri apgūstami ar valodas palīdzību. Tāpēc skolēniem dzimtajā

valodā jādod ne tikai noteiktas, sistemātiskas zināšanas, bet arī pamatīga rakstu un runas prasme. [...] Skolotāju pienākums ir neatlaidīgi cīnīties par dzimtās valodas apzinīgu apgūšanu un skolēnu loģiskās domāšanas attīstību.” (Programa 1958: 3) Pēc jaunās latviešu valodas programmas 1959. gadā strādā 5. un 6. klasē. Par galveno uzdevumu pamatskolā izvirzīta sistemātiska latviešu gramatiskās sistēmas apguve: fonētika, morfoloģija un sintakse (gramatikas teorija), ortogrāfijas, interpunkcijas un stilistikas likumi (Programa 1959: 6).

Latvijas PSR IM SZPI Zinātniskās padomes 1959. gada 13. novembra sēdē tiek apspriesta vidusskolas mācību programma 1960. gadam. M. Gaile informē par jaunās latviešu valodas un literatūras programmas projekta uzbūvi un saturu, uzsverot, ka uzmanība pievērsta stilistikai un rakstu darbiem, lai celtu skolēnu runas kultūru. Par valodas apguves uzdevumu vidusskolā runā H. Grase, uzsverot, ka nepieciešams izkopt skolēnu runas un rakstu valodu, ievadīt viņus sacerējumu rakstīšanā. Lai cieši saistītu teoriju ar praksi, jāpaplašina skolēnu zināšanas gramatiski stilistikā virzienā. Tas nozīmē iepazīstināt audzēkņus ar galvenajiem valodas stiliem, sekmēt runas un rakstu kultūras izveidi (LVA 143: 73).

Izsekojot programmas tapšanas procesam, redzams, ka vidusskolā galvenais uzvars likts uz valodas kultūras izkopšanu, kas turpināts mācību programmās arī nākamajos gados. Valodas kultūras jautājumu iekļāvums mācību saturā ir 50. gadu beigu mācību programmu novitāte, resp., tas ir viens no uzdevumiem, kas akcentēts kā pamatskolā, tā vidusskolā. Mācību programmās uzsvērtā dzimtās valodas apzinīga apguve, kur nav pieļaujama iekalšana, bet gan valodas parādību novērošana, salīdzināšana un praktisko iemaņu nostiprināšana. To, ka vidusskolā vēlreiz nav iekļaujama gramatikas mācīšana, atbalsta arī R. Miķelsons, uzsverot, ka nepieciešams skolēniem iemācīt pareizi runāt, bet trešo reizi atkārtot gramatikas mācīšanu nav lietderīgi.

Līdzīgi procesi mācību programmu pārstrādē notiek Krievijā: tiek pārskatīti valodniecības jautājumi, kas ietekmē arī skolu mācību programmas, no kurām tiek svītroti nebūtiski un teorētiski maznozīmīgi jautājumi. Tiek izstrādāts programmas projekts, kas paredz skolēniem apgūt visvairāk nepieciešamās zināšanas gramatikā, kā arī pareizas, apzinātas lasīšanas prasmes, mutvārdu un rakstveida saziņu, pareizrakstību un interpunkciju. Uzmanība pievērsta tam, lai apgūtās zināšanas būtu saistāmas ar

dzīvi, tāpēc pastiprināms darbs ar lasīšanu, rakstu prasmi, kā arī lietišķo rakstu apguvi (Перестройка средней школы 1958: 3). Arī Latvijā 50. gadu otrajā pusē notiek diskusijas par teorētiskā materiāla apjoma samazināšanu mācību saturā, par skolas tuvināšanu dzīvei, norisinās arī diskusijas par skolēnu slodzes samazināšanu, par ko tiek spriests vēl mūsdienās. Iespējams, ka doma par pastiprinātu valodas kultūras apguvi skolā arī nākusi no Krievijas metodiķiem, kas saskata šādus krievu valodas apguves uzdevumus:

- a) jāsniedz vispārizglītojošas ziņas par valodu,
- b) jāpalīdz skolēnu vispārīgajai attīstībai,
- c) jāpalīdz veidot lasīšanas un rakstīšanas iemaņas,
- d) jāpaaugstina runas un rakstu kultūra (Добромыслов 1957: 22).

6. MĒRĶI UN UZDEVUMI LATVIEŠU VALODAS MĀCĪBU PROGRAMMĀS NO 1960. GADA LĪDZ 70. GADIEM

Jaunā latviešu valodas mācību programma 1960. gadam veidota, pamatojoties uz PSKP XXI kongresa (1959. gadā) lēmumiem un PSRS Augstākās Padomes likumu “Par skolas sakaru nostiprināšanu ar dzīvi un par tautas izglītības sistēmas tālāku attīstīšanu PSRS” (LVA 700: 705b). Atbilstoši šiem politiskajiem uzstādījumiem 60. gadu sākums ir pārmaiņu laiks arī Krievijā, kur tiek spriests par jaunas mācību programmas nepieciešamību krievu valodas apguvē. KPFSR Metodiskās nodaļas vadītājs Vladimirs Strezikozins (Владимир Стрезикозин) norāda, ka “trūkumi pasniegšanas metodikā rada situāciju, kad gramatisko zināšanu apguve ir atrauta no praktiskām valodas iemaņām runā un rakstos. Sevišķi sāpīgi tas izpaužas mācību rezultātos tagad, kad plaisas pārvarēšana starp teoriju un praksi kļuvusi par vienu no pamatvirzieniem padomju skolas pārveidē. Tālāka krievu valodas pasniegšanas pilnveidošana jāveic ar mērķi paaugstināt teorētisko līmeni un praktisko ievirzi.” (Стрезикозин 1961: 3) Uzmanība pievēršama tam, ka gramatikas apguves kurss izmantojams skolēnu loģiskās domāšanas attīstīšanai, jāatsakās no mehāniskas mācību grāmatas formulējumu apguves. Mācību darbā tiek ieteikts izmantot saistītu tekstu, lai pieradinātu skolēnus izmantot visu zināmo likumu sistēmu (Стрезикозин 1961:4-5), nevis orientēties tikai uz viena likuma apguvi. Tāpat viedokli par

krievu valodas apguves tendencēm izteicis Vasilis Dobromislovs (Василий Добромислов), norādot, ka pārāk daudz laika atvēlēts gramatisko likumu skaidrošanai un gramatiskajai analīzei, bet nav atlicis laika skolēnu valodas attīstībai (Добромислов 1961: 53). Izskan aktuāla doma, ka, mācot jaunu tematu, jāakcentē tā praktiskā nozīme, kā arī uzmanība jāpievērš skolēnu zināšanu sakārtošanai sistēmā (Добромислов 1961: 53-57). Kā redzams, krievu valodas metodiķi vairs nenorāda uz gramatisko analīzi kā vienīgo labāko paņēmieni valodas apguvē, tās vietā iesakot darbu ar saistītu tekstu, kā arī attīstīt skolēnu valodu. Jāsecina, ka latviešu valodas mācību programmās krievu metodiķu ieteikumi realizēti tikai daļēji: valoda mācāma kā sistēma, taču šajā procesā gramatiskā analīze joprojām ieņem centrālo vietu. Latvijā līdz pat 1970. gadam latviešu valodas mācību programmās pamatskolai netiek iekļauta mutvārdu saziņa, lai gan Krievijā par nepieciešamību to mācīt runā jau 1958. gadā.

1960. gada latviešu valodas mācību programmā mērķi un uzdevumi, kā arī mācību satura atspoguļojums sakrīt ar 50. gadu programmu nosaukumiem. LPSR Ministru padome 1960. gada novembrī pieņem lēmuma projektu par pāreju uz jaunām mācību programmām, tai skaitā arī uz jaunu latviešu valodas programmu gan pamatskolā, gan vidusskolā. Pārēja plānota pakāpeniski, vispirms to attiecinot uz pamatskolu:

- a) 1960./1961. mācību gadā visās Latvijas PSR vispārīzglītojošās skolās pēc jaunajiem mācību plāniem un programmām strādāt 1.–6. klasēs;
- b) 1961./1962. mācību gadā uz jaunajiem mācību plāniem un programmām pāriet visās Latvijas PSR vispārīzglītojošo skolu 7. klasēs;
- c) 1962./1963. mācību gadā jaunus plānus un programmas ieviest arī Latvijas PSR vispārīzglītojošo skolu 8. klasēs, un ar 1962. gada 1. septembri realizēt Latvijas PSR vispārējo obligāto astoņgadīgo izglītību visiem bērniem no 7 līdz 16 gadu vecumā (LVA 700: 705a).

1962./1963. gada mācību programma ir pirmā, kas paredzēta klasei pēc pārejas uz 8 klašu pamatskolu. Programmas ievadā citēti PSKP XXII kongresa (1961. gadā) uzdevumi izglītības darbiniekiem: “Laikā, kad notiek pāreja uz komunismu, nepieciešams audzināt un sagatavot komunistiski apzinīgus un labi izglītus cilvēkus, kas spēj darīt gan fizisku, gan garīgu darbu, aktīvi darboties dažādās valsts un sabiedriskās dzīves nozarēs, zinātnē un kultūrā.” (PSKP 1961: 109; Programa 1962)

Jaunie astoņgadīgās skolas mācību plāni paredz skolēnu politehniskās, darba un vispārizglītojošās apmācības tālāku uzlabošanu. Astoņgadīgās skolas mācību plānos, salīdzinājumā ar esošajiem septiņgadīgās skolas mācību plāniem, palielināts stundu skaits kā vispārizglītojošo, tā politehnisko priekšmetu mācīšanai. Tiek uzskatīts, ka tas radīs iespēju paaugstināt skolēnu vispārizglītojošo un politehnisko sagatavotību.

1965. gada latviešu valodas pamatskolas programmā nav izmaiņu, salīdzinot ar iepriekšējo gadu programmām. Galvenais akcents joprojām likts uz valodas gramatiskās sistēmas apguvi, gramatiskās analīzes veikšanu, kā arī pieturzīmju lietojuma skaidrošanu.

Ja 50. gadu mācību programmās ir apgalvojums, ka valoda mācāma kā zinātne, bet pilnīgi šo zinātni skolā iemācīt nevar, tad 1968. gada maijā izglītības ministrs Andrejs Elvihs skolotāju 3. kongresa runā norāda, ka pēc PSKP XXIII kongresa lēmuma skolas uzdevums ir iemācīt stingrus zinātņu pamatus (LVA 700: 1339). Lai arī ir izteiktas tēzes, ka valodas mācība jāsaista ar praktisko dzīvi, mācību programmās iekļautās teorētiskās vielas apjoms kļūst arvien lielāks. 60. gadu beigās ir laiks, kad notiek pāreja uz jaunām latviešu valodas programmām, lai īstenotu pāreju uz vispārējo vidējo izglītību, kad 1969. gadā pēc jaunās programmas sāk strādāt 4. klasē. Valodas apguvei citās klasēs jāizmanto līdzšinējās programmas (Programma 1967: 3). Latviešu valodas stundās, ievērojot 1969. gada mācību programmas prasības, tiek izvirzīti trīs mācību uzdevumi:

- “1) izveidot skolēniem labu runas un rakstu prasmi, iemācot rakstīt sacerējumu un izteikties vārdos par literāriem, publicistiskiem un literāri radošiem tematiem;
- 2) ciešā sakarā ar runas un rakstu mācīšanas praksi noskaidrot skolēniem dažus teorētiskus jautājumus par sacerējumu izveidi un runas kultūru;
- 3) padziļināt skolēnu zināšanas valodā, vidusskolas kursā izceļot gramatiski stilistiskus jautājumus par valodas formu un teikumu konstrukciju izvēli un lietojumu.” (Programma 1967: 4)

Runas un rakstu kultūras attīstīšana tiek pozicionēta kā viens no galvenajiem valodas apguves uzdevumiem, kas īstenojams vidusskolā. Mācību saturā tas paredz iekļaut tādus darba veidus kā zināšanu izklāstu plānveidīgā, skaistā valodā; ziņojumu, referātu, pārskatu sagatavošanu un uzstāšanos klases priekšā. Rakstveida uzdevumos dominē teikumu vai

teksta gramatiskā analīze, kā arī tādi vingrinājumi, kuru mērķis ir attīstīt skolēnu vārdu krājumu, teikumu un teksta veidošanas prasmes. Arī presē tiek runāts par to, ka jāattīsta skolēnu runas un rakstu prasme, saistot to ar atstāstījumu rakstīšanu (Grase 1967: 3).

1970. gada latviešu valodas mācību programma veidota, atsaucoties uz PSKP XXIII kongresa (1966. gadā) direktīvām, ar kuru palīdzību valstī ieviešama vispārēja vidējā izglītība. Dzimtā valoda akcentēta kā domāšanas un cilvēka personības veidotāja. Programmas izstrādātāji uzskatījuši, ka, veidojot cilvēka personību, skolēniem nepieciešamas sistemātiskas zināšanas dzimtajā valodā, kā arī laba rakstītprasme un runātprasme. Paskaidrojumos par latviešu valodas programmu uzsvērts, ka pamatskolas kursā latviešu valodas apguve cieši saistīta ar literatūras apguvi, "tas ir praktisks literāras valodas kurss, tādēļ bērnu valodas attīstīšanas jautājumi caurauž visas programmas daļas" (Programmu krājums 1970: 12). Jaunajā mācību programmā 1.–3. klasei tiek definēti tie uzdevumi, kas īstenojami, lai pēc tam tos organiski sasaistītu ar 4.–8. klases mācību saturu:

- "1) iemācīt bērnus apzināti runāt, lasīt un rakstīt saskaņā ar literārās valodas normām, attīstīt viņiem prasmi izlietot grāmatas jaunu zināšanu apguvei, komunistiskās morāles un rakstura veidošanai, kā arī izkopt prasmi mācīties;
- 2) sniegt bērniem priekšstatus un jēdzienus par apkārtējo dzīvi un dabu tagad un agrāk, bagātināt viņu domas, jūtas un valodu, izmantojot bērnu pieredzi un novērojumus par apkārtējo īstenību;
- 3) dot sākotnējas zināšanas par valodu un literatūru, mērķtiecīgi veidot apzinātu attieksmi pret valodas elementiem, attīstīt vērīgumu un interesi par valodu un grāmatām, mācīt lietot literārās valodas formas;
- 4) mācību gaitā veidot bērniem prasmi analizēt, pretstatīt, salīdzināt, klasificēt, vispārināt, noteikt svarīgo un mazsvarīgo, paskaidrot, pierādīt un tādējādi sekmēt viņa prāta darbības attīstību;
- 5) audzināt bērnus politiski, tikumiski un estētiski, attīstīt viņu zinātkāri un izziņas spējas, darba mīlestību un patstāvību." (Programmu krājums 1970: 12–13)

Ja neņem vērā dažus ideoloģiskos uzstādījumus, tad var atzīt, ka latviešu valodas mācībām izvirzītie uzdevumi ir vērsti uz vispusīgu zināšanu un prasmju apzinātu apguvi, kas, no mūsdienu viedokļa raugoties, attīsta skolēna lingvistisko, kā arī mācīšanās kompetenci.

Precīzu raksturojumu latviešu valodas mācību priekšmeta satura attīstībai 60. gadu otrajā pusē devusi Dz. Paegle: "Latvijas valstij, zaudējot patstāvību, latviešu valoda gan saglabā vispārizglītojoša priekšmeta raksturu, gan ir nozīmīgs mācību priekšmets skolā, bet tā pakāpeniski zaudē valsts valodas statusu, tautas vienotājas funkciju, vērtību, jo arvien lielāku nozīmi skolā, sabiedrībā iegūst krievu valoda, aktīvi tiek veicināta divvalodība. Mācību priekšmeta programmās, sākot ar 1967. gadu, lai palielinātu saistību ar jaunākiem zinātniskajiem atklājumiem, ieplūst arvien vairāk teorētiskā materiāla. Valodas gramatika, kas jau tā ir abstrakta pēc būtības, tiek papildināta ar vēl dziļāku teorētisku kursu, kļūst grūti aptverama skolas vecuma bērniem, it sevišķi tāpēc, ka tas jāveic pamatskolas vecumā, jo vidusskolā valodas mācība iegūst citu saturu. Rezultātā daudziem rodas nepatika pret savu valodu jau skolas gados, savukārt praktisko iemaņu nostiprināšanai un valodas teorijas pamatu apgūšanai skolā pietrūkst laika." (Paegle 2001a: 1,17)

Izkopta valodas kultūra likta par pamatu, lai skolēni gūtu labas sekmes citos mācību priekšmetos. Tādēļ, lai panāktu programmas teorētisku padziļinājumu, tās veidotāji lielāku uzmanību veltījuši valodas kultūrai: skolēni apgūst ne vien ortogrāfijas un interpunkcijas likumus, bet arī stilistikas tematus, plašu sacerējuma un izteiksmīgās runas mācības kursu (Programmu krājums 1970: 205). Līdztekus tam programma paredz sistemātisku valodas kursa apguvi, ko aizsāk 4. klasē ar fonētikas kursu, turpina ar morfoloģijas kursu un 8. klasē pabeidz ar sistemātisku sintakses kursu. Vidusskolā paredzēti leksikoloģijas, stila mācības, vispārīgās valodniecības jautājumi, kā arī stilistikas praktikums. Visā astoņgadīgajā kursā ieplānota raitas runas un rakstu mācība, kā arī lietišķo rakstu veidošana.

Programmas autori uzsver, ka novērsts vielas koncentrisms, tāpēc būtiski temati apgūstami jau 4. klasē, kur mācību satura apguvi ietekmē skolēnu vecuma īpatnības. Piemēram, mācot fonētiku, 4. klasē apgūstami fonētikas pamatjautājumi, bet sarežģītākie temati fonētikas kursa turpinājumā iekļauti 6. klases programmā. Morfoloģijas kursu skolēni apgūst no 4. klases līdz 6. klasei; šīs valodniecības nozares apguvei ievērojami palielināts stundu skaits (sk. 2. tabulu).

2. tabula. Morfoloģijas mācību saturam paredzētā stundu skaita salīdzinājums 20. gadsimta 60. gadu beigās/70. gadu sākumā

Morfoloģijas mācību saturs	1969. gada programma 5.–8. klasei	1970. gada programma 4.–8. klasei	Stundu skaita starpība
Lietvārds	18	29	11
Īpašības vārds	12	21	9
Skaitļa vārdi	10	13	3
Vietniekvārds	12	15	3
Apstākļa vārds	5	9	4
Prievārds	6	9	3
Saiklis	2	7	5
Partikula	2	5	3
Izsaukmes vārds	2	3	1
Darbības vārds	38	56	18
Divdabji	17	22	5
Kopā	121	189	68

Redzams, ka stundu skaits jūtami pieaudzis lietvārda, īpašības vārda, kā arī darbības vārda apguvei. Darbības vārda mācību saturs apgūstamo zināšanu apjoma dēļ ir sadalīts pa divām klasēm (sāk mācīties 5. klasē un beidz 6. klasē). Šāds dalījums darbības vārda apguvei programmās tiek saglabāts arī nākamajos gados.

Dz. Paegle minējusi iemeslus, kāpēc 1970. gada mācību programmā notiek visai būtiskas pārmaiņas, kas saglabātas līdz pat 1989. gadam: “Dots komunistiskās partijas rīkojums – pārtraukt valodas mācīšanu koncentriskos riņķos, pāriet uz lineāro principu – nekādu atkārtojumu un padziļinājumu vidusskolā; mācību satura izkārtojumu pielīdzināt krievu valodas mācīšanai Krievijas federācijā [tā rakstā. – N. Dz.]” (Paegle 1992: 20)

Kā atsevišķs temats mācību programmās pirmo reizi 1970. gadā tiek iekļauta *Raitas runas un rakstu mācība*, kas paredzēta gan mutvārdu, gan rakstveida darbu sagatavošanas prasmju apguvei. Skolēniem jāapgūst ne

tikai zināšanas, kā sagatavojams rakstu darbs vai mutvārdu stāstījums, bet arī, kā tie analizējami. Raitas runas un rakstu mācības jautājumi iekļauti visās klašu grupās, kur skolēni iepazīstas ar dažādiem tekstveides jautājumiem: temata izpratne, virsraksts un temats, lasāmā teksta temata noteikšana, plānošana, darbs ar citātiem, tēlu raksturošanas paņēmieni u. c. (Programmu krājums 1970: 216).

Leksikoloģijas temati vairs netiek iekļauti pamatskolas kursā, bet aplūkojami tikai vidusskolas 9. klasē. Leksikoloģijas kurss paplašināts ar tādiem tematiem, kas nepieciešami valodas praksei.

Jaunums mācību programmā ir daiļdarbu valodas jautājumu apskats: skolēni apgūst prasmes un iemaņas analizēt daiļdarba valodu ne tikai literatūras stundās, kur analizējams konkrēts daiļdarbs, bet gūst arī sistematiskas zināšanas par visu daiļdarbu valodas kopīgajām iezīmēm. Apgūstot jauno mācību programmu stilistikā, skolēni mācās sakarīga teksta veidošanu, novērš stila kļūdas, apgūst valodiskās darbības iemaņas, kas nepieciešamas katram cilvēkam.

Nākamajās programmās, kas izdotas 20. gadsimta 70. gados, vairs netiek raksturoti latviešu valodas kā mācību priekšmeta mērķi un uzdevumi, līdz ar to jāsecina, ka tie saglabāti tādi paši kā 1970. gada mācību programmā. Secināms, ka programmu pārskatīšana neko nav devusi mācību satura atvieglošanai, lai gan šāda prasība izvirzīta jau iepriekšējos gados. Latviešu valodas gramatikas apguve pamatskolā, vidusskolas latviešu valodas mācību stundas atvēlot vispārīgās valodniecības, stilistikas, leksikoloģijas, valodas kultūras jautājumu apguvei, kā arī ortogrāfijas un interpunkcijas prasmju nostiprināšanai, ir iemesls tam, ka mācību saturā pamatskolā ir iekļauti teorētiski sarežģīti jautājumi, kuru apguve nav pa spēkam visiem skolēniem. Mērķis apgūt visu latviešu valodas kursu jau pamatskolā pastāv arī mūsdienās, lai gan mazā stundu skaita dēļ teorētiskās zināšanas nevar pietiekami nostiprināt, lai tās kļūtu par noturīgām prasmēm. Gramatika kā sistēma tomēr būtu apgūstama tikai vidusskolā, kad skolēni jau spēj uztvert valodas teorētisko aspektu un valodas elementu savstarpējo korelāciju un nosacītību. Protams, tas nenozīmē, ka visi dzimtās valodas līmeņi svarīgāko un valodas praksei nepieciešamāko jautājumu aspektā nebūtu jāmācās arī pamatskolā – tikai mācību saturam jābūt piemērotam skolēna uztverei.

Latviešu valodas mācību programmu izpilde tiek analizēta PZPI Latviešu valodas un vēstures sektora pārskatā 1976. gadā. Šīs analīzes mērķis

ir noteikt, kāda ir skolēnu zināšanu kvalitāte (mācīšanas stāvokļa pirmreizēja pārbaude). Skolēnu zināšanu kvalitātes izpētei no latviešu valodas mācību programmas izraudzīti vārdu savienojumu sintakses un vienkārša teikuma sintakses pamatjautājumi 7. klasē. Pārbaudāmā mācību satura izvēli pamato šādi apsvērumi:

- 1) vārdu savienojumu sintakses pamatjautājumi skolu mācību programmā ietverti pirmo reizi, tāpēc šai sakarā svarīgi ir izpētīt mācīšanas stāvokli skolās un skolēnu zināšanu kvalitāti;
- 2) sakarā ar to, ka vārdu savienojumu sintakses un teikumu sintakses jēdzienu sistēmas veidošanā nepieciešamas atsevišķu morfoloģijas kursa pamatjautājumu zināšanas, ir svarīgi pastarpināti izpētīt 7. klases skolēnu zināšanu noturīgumu morfoloģijā, kā arī prasmes saistīt morfoloģijas kursā (4., 5., 6. klasē) apgūtos jautājumus ar sintakses kursa jautājumiem (LVA 143: 376).

Lai īstenotu skolēnu latviešu valodas zināšanu kvalitātes izpēti, tiek veidots pārbaudes darba saturs un instrukcija skolotājiem. Pārbaudes darbu raksta izlases kārtībā; to veic tikai Jelgavas pilsētas un Ogres rajona skolās tajās klasēs, kur māca vārdu savienojumu sintaksi. Tiek arī izstrādāta aptauja latviešu valodas skolotājiem, lai varētu secināt, kas sagādā grūtības mācību procesā. Neapšaubāmi, šāda mācību satura un tā apguves kvalitātes analīze vērtējama pozitīvi, jo ļauj atklāt problēmas mācību programmas apjomā un piemērotībā skolēniem.

NOBEIGUMS

Visās latviešu valodas mācību programmās akcentēts, ka latviešu valoda ir viens no svarīgākajiem mācību priekšmetiem, jo tas palīdz izprast valodu, kā arī kalpo par audzināšanas līdzekli. Vēlāk (50. gados) kļāt nāk doma, ka valoda mācāma kā sistēma, lai gan arī agrāk tas ir darīts, akcentējot arī valodas pareizu lietojumu kā runā, tā rakstos. Rakstā pētītajā periodā viens no uzdevumiem ir analītisko prasmju attīstība, kas ir visai būtiska, jo attīsta skolēna lingvistisko domāšanu. Analizējot mērķus un uzdevumus, secināms, ka tie izvirzīti tādi, lai skolu audzēkņi izprastu valodu kā sistēmu, bagātinātu valodu, kā arī prastu lietot valodu praktiski dažādās dzīves sfērās. Protams, okupācijas

periodā programmās atklāti arī ideoloģiskie uzslāņojumi, bet tie neietekmē valodas apguves kvalitāti.

Mūsdienās, mainot valodas mācību standartu, būtu jāņem vērā, ka dzimto valodu var un vajag mācīt kā sistēmu, jo bez sistēmas izpratnes neveidojas dziļa izpratne par valodu. Tāpat valodas mācības uzdevumos nedrīkst atteikties no dažādām analīzes formām (fonētiskā, morfoloģiskā, sintaktiskā), jo, saprātīgi tās izmantojot, var tikai palīdzēt skolēniem padziļināti izprast valodas sistēmu. Iespējams, ka problēmas rakstītprasmē ir cieši saistītas ar to, ka vairs skolu praksē netiek prasīta sintaktiskā analīze, kas tomēr dod stabilāku pamatu interpunkcijas apguvei. Tiesa, šis jautājams būtu atsevišķi pētāms un analizējams.

AVOTI

1. **Andersone 1941** – Andersone, Millija. Daži vārdi par latviešu valodas mācīšanu skolās. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 3, 1941, 33.–35. lpp.
2. **Anspaks 2003** – Anspaks, Jānis. *Pedagoģijas idejas Latvijā*. Rīga: RaKa, 2003.
3. **Antoloģija 1991** – *Pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1890. gadam* : antoloģija. Rīga: Zvaigzne ABC, 1991.
4. **Ārons b. g.** – Ārons, Matiss. *Vecais Pantenius: viņa dzīve un darbi*. Rīga: A. Gulbja apgāds, b. g.
5. **Bielenstein 1866** – Bielenstein, August. *Die Elemente der lettischen Sprache*. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1866.
6. **Broka 1933** – Broka, Jānis. *Kā mācāma latviešu valoda pamatskolā*: J. Brokas referāti. Rīga: Praktiskās paidagoģijas institūts, 1933.
7. **Dēķens 1922** – Dēķens, Kārlis. *Latviešu valodas mācības metodika pamatskolām*. Rīga: A. Gulbis, 1922.
8. **Dziļleja 1920** – Dziļleja, Kārlis. Latviešu valodas programma pamatskolām. *Latvijas Skola*, 1920, Nr. 6/7, 231.–236. lpp.; 8/10, 326.–328. lpp.
9. **Dzintars 2012** – Dzintars, Normunds. Akcentu maiņa latviešu valodas mācību sistēmā padomju okupācijas sākumposmā. *Via scientiarum*: starptautiskās jauno lingvistu konferences rakstu krājums, 1. laidniens. Ventspils, Liepāja: Ventspils Augstskola, Liepājas Universitāte, 2012, 77.–94. lpp.
10. **Dzintars 2013** – Dzintars, Normunds. *Latviešu valodas mācību satura attīstība pamatskolā no 1940. gada līdz 1991. gadam: lingvodidaktiskais aspekts*. Promocijas darbs filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības nozares lietišķās valodniecības apakšnozarē. Darba zinātniskā vadītāja Diāna

- Laiveniece. Liepājas Universitāte. Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte. Liepāja: [Liepājas Universitāte], 2013.
11. **Grase 1967** – Grase, Helga. Lielāku uzmanību dzimtajai valodai un literatūrai. *Skolotāju Avīze*, 1967, 16. aug., 3. lpp.
 12. **Ģimnāziju programmas 1935** – Ģimnāziju programmas. Rīga: Izglītības ministrijas mācības līdzekļu nodaļa, 1935.
 13. **Jansons 1940** – Jansons, J. Skolu dzīves jautājumi jākārto lietišķi un nosvērti. *Jaunais Komunārs*, 1940, 16. aug., 7. lpp.
 14. **Kalniņš 1881** – Kalniņš, Juris. *Vadonis rakstienos 3 koncentriskos riņķos*. Jelgava: Sieslack, 1881.
 15. **Kaudzīte, Stērste 1882** – Kaudzīte, Matīss, Stērste, Andrejs. *Sēta un skola*: jauna lasāma grāmata mājā un skolā. Rīga un Tērbata: Šnakenburga spiestuve, 1882.
 16. **Kronvalds 1936** – Kronvalds, Atis. *Kopoti raksti*. 2. sēj. Sak. A. Goba. Rīga: Valters un Rapa, 1936.
 17. **Kronvalds 1937** – Kronvalds, Atis. *Kopoti raksti*. 1. sēj. Sak. A. Goba. Rīga: Valters un Rapa, 1937.
 18. **Likumi 1875** – *Likumi priekš evaņģ. Luteru laukskolām un laukskolotāju semināriem igauņu zemē un Kurzemē, no Ķeizara Majestātes apstiprināti 25. aprīlī 1875*. Jelgava: Stefenhagen, 1876.
 19. **Likumi 1885** – *Likumi, instrukcijas un priekšraksti, kas zīmējas uz evaņģ. Luteru laukskolām Kurzemē un viņu valdīšanu*. Jelgava: Stefenhāgena un dēla drukātava, 1885.
 20. **LVA 101, 120** – *Par mācību satura atslogošanu (20. kongresa lēmums par skolas tuvināšanu dzīvei)*. LVA, 101. f., 20. apr., 120. l., 10. lp.
 21. **LVA 143, 15** – *Par programmu izstrādi un pieņemšanu*. LVA, 143. f., 1. apr., 15. l., 34. lp.
 22. **LVA 143, 30** – *Par ieteikumiem latviešu valodas mācīšanas uzlabošanā 1953. gadā*. LVA, 143. f., 1. apr., 30. l., 47. lp.
 23. **LVA 143, 376** – *Par mācību programmas realizāciju 1976. gadā*. LVA, 143. f., 1. apr., 376. l., 3.–4. lp.
 24. **LVA 143, 6** – *Par programmu pārveidošanu 1953. gadā*. LVA, 143. f., 1. apr., 6. l., 3. lp.
 25. **LVA 143, 55** – *Par mācību programmām. 1957. gada sēde*. LVA, 143. f., 1. apr., 55. l., 29.–31. lp.
 26. **LVA 143, 73** – *Par mācību programmu 1960. gadam*. LVA, 143. f., 1. apr., 73. l., 73.–74. lp.
 27. **LVA 700, 1339** – *Par Andreja Helviha runu 3. skolotāju kongresā*. LVA, 700. f., 5. apr., 1339. l., 4. lp.
 28. **LVA 700, 21** – *Paskaidrojums par stundu plāniem 1940./41. mācību gadā*. LVA, 700. f., 1. apr., 21. l., 13. lp.

29. LVA 700, 333 – *Par skolu apgādi ar programmām*. LVA, 700. f., 1. apr., 333. l., 40. lp.
30. LVA 700, 426 – *Par skolotāju konferencēm*. LVA, 700. f., 1. apr., 426. l., 17.–192. lp.
31. LVA 700, 437a – *Par mācību programmu un grāmatu stabilizēšanu 1956. gadā*. LVA, 700. f., 5. apr., 437. l., 2.–5. lp.
32. LVA 700, 437b – *Par LKP CK lēmuma projektu*. LVA, 700. f., 5. apr., 437. l., 7. lp.
33. LVA 700, 437c – *Par perspektīvajiem mācību plāniem*. LVA, 700. f., 5. apr., 437. l., 24.–28. lp.
34. LVA 700, 444 – *Par K. Kārkliņa grāmatu*. LVA, 700. f., 1. apr., 444. l., 9. lp.
35. LVA 700, 464 – *Vidusskolu mācību programma*. LVA, 700. f., 1. apr., 464. l., 28.–30. lp.
36. LVA 700, 465a – *Par ieteikumiem terminoloģijas vienādošanā*. LVA, 700. f., 1. apr., 465. l., 1. lp.
37. LVA 700, 465b – *Par rediģēto programmu pamatskolai 1941./42. mācību gadā*. LVA, 700. f., 1. apr., 465. l., 129.–132. lp.
38. LVA 700, 465c – *Pamatskolas mācību programma 1940./41. m. g.* LVA, 700. f., 1. apr., 465. l., 129.–132. lp.
39. LVA 700, 479 – *Par mācību programmu iznākšanu 1941. gadā*. LVA, 700. f., 1. apr., 479. l., 242. lp.
40. LVA 700, 493 – *Par Emmas Andersones viedokli perspektīvās programmas sakarā*. LVA, 700. f., 5. apr., 493. l., 30.–31. lp.
41. LVA 700, 55 – *Par skolu attīstību Padomju Latvijā 1948. gadā*. LVA, 700. f., 5. apr., 55. l., 17. lp.
42. LVA 700, 572 – *Par inspektora atbildi*. LVA, 700. f., 1. apr., 572. l., 48. lp.
43. LVA 700, 705a – *Par pāreju uz jaunām mācību programmām 1960. gadā*. LVA, 700. f., 5. apr., 705. l., 45. lp.
44. LVA 700, 705b – *Par mācību programmas sasaisti ar PSKP kongresa lēmumiem 1960. gadā*. LVA, 700. f., 5. apr., 705. l., 47. lp.
45. Nesterovs 1974 – Nesterovs, Oto. *Latviešu valodas un literatūras mācīšanas metodikas attīstība*. Rīga: Zvaigzne, 1974.
46. Paegle 1992 – Paegle, Dzintra. *Latviešu nācijas pastāvēšanas izšķirīgajā jaunatnā*. Latviešu valodas mācības metodisko komplektu salīdzinošā analīze sākumskolā, pamatskolā, vidusskolā. *Izglītība*, 1992, 24. dec., 20. lpp.
47. Paegle 2001a – Paegle, Dzintra. *Latviešu valoda kā vērtība skolā un sabiedrībā*. *Latvijas Vēstnesis*, 2001, 1. marts, 1. un 17. lpp.
48. Paegle 2001b – Paegle, Dzintra. *Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes: otrā paaudze 1907–1922*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2001.
49. Plūdons 1910 – Plūdons, Vilis. *Pirmais vadonis praktiski teorētiskā latvju valodas mācībā*. Trijos koncentriskos posmos. Rīga: A. Golts, 1910.

50. **Programas projekts 1916** – *Latviešu tautskolas programmas projekts*. Maskava, 1916.
51. **Programa 1926** – *Latvijas tautskolu programma*. Rīga: LETA, 1926.
52. **Programas 1930** – *Latvijas tautskolu programmas*. Rīga: A. Gulbja apgāds, 1930.
53. **Programas 1935** – *Latvijas pamatskolu programmas*. Rīga: Izglītības ministrijas mācības līdzekļu nodaļa, 1935.
54. **Programa 1940** – *Latviešu valodas programma pirmskolām, pamatskolām, vidusskolām un nelatviešu skolām*. Rīga: VAPP Pedagoģisko rakstu apgādniecība, 1940.
55. **Programa 1945** – *Latviešu valoda un literatūra. Vidusskolu programma (VIII–XII)*. Rīga: VAPP grāmatu apgāds, 1945.
56. **Programa 1946** – *Latviešu valoda un literatūra. Vidusskolu programma (VIII–XII klasei)*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1946.
57. **Programa 1947** – *Latviešu valoda un literatūra. Vidusskolu programma (VIII–XII klasei)*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1947.
58. **Programas 1950a** – *Latviešu valodas un literatūras programmas V–VII klasei*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1950.
59. **Programas 1950b** – *Latviešu valodas un literatūras programmas VIII–XI klasei*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1950.
60. **Programa 1952** – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma skolām ar latviešu mācību valodu V–VII klasei*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1952.
61. **Programma 1956** – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma V–VII klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1956.
62. **Programa 1958** – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma V–VII klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1958.
63. **Programa 1959** – *Latviešu valodas programma V–VII klasei*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1959.
64. **Programma 1967** – *Latviešu valodas programma. Literatūras programma VII–XI klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga: Zvaigzne, 1967.
65. **Programmu krājums 1970** – *Jauno mācību programmu krājums vispārizglītojošām skolām*. Rīga: Zvaigzne, 1970.
66. **PSKP 1961** – *Padomju Savienības Komunistiskās partijas programma*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1961.
67. **Ramāns 1927** – Ramāns, Viktors. *Latviešu valodas mācības (gramatikas) un pareizrakstības metodika*. Rīga: Rīts, 1927.
68. **Spīss 1867** – Spīss, Jānis. *Uzdevumi skolas bērniem priekš domu uzrakstīšanas*. 1. daļa. Jelgava: Šteffenhagens un dēls, 1867.
69. **Stērste 1879** – Stērste, Andrejs. *Latviešu valodas mācības sistematisks kurss: I. Etimoloģija*. Rīgā un Tērbatā: Šnakenburga spiest., 1879.

-
70. **Tichovskis 1940** – Tichovskis, Heronims. Latviešu valodas programma. *Latvijas Skola*, Nr. 4, 1940, 356.–361. lpp.
71. **Vičs 1994** – Vičs, Andrejs. *Latviešu skolu vēsture*: 2. grāmata. Kurzeme no 1800. g. līdz 1885. g. Rīga: Zvaigzne ABC, 1994.
72. **Добромыслов 1957** – Добромыслов, Василий. Советская методика русского языка за 40 лет. *Русский язык в школе*, N. 5, 1957, с. 19-27.
73. **Добромыслов 1961** – Добромыслов, Василий. Актуальные вопросы преподавания русского языка. *Русский язык в школе*, N. 6, 1961, с. 52-58.
74. **Стрезикозин 1961** – Стрезикозин, Владимир. За высокую грамотность и культуру речи учащихся. *Русский язык в школе*, N. 5, 1961, с. 1-6.

NORMUNDS DZINTARS

AIMS AND OBJECTIVES OF LATVIAN LANGUAGE SCHOOL PROGRAMMES FROM THE 1830S TO 1970S

SUMMARY

The history of the Latvian language as a school subject is quite short and it is related to different political systems and their changes. In order to ensure the existence of the Latvian nation, there have to be favourable conditions for the continuation of the language, which can be ensured when the language is taught at school. To teach a language, aims and objectives have to be set. It helps in understanding what and why pupils have to be taught in the subject of their native language. The author of the article has chosen to research the period from the 1830s to the 1970s, and he has focused on the aims and objectives set forward for pupils who are learning the Latvian language as their native language. The aim of the article is to reveal what aims and objectives were set in the Latvian language programmes in different periods of Latvian history.

The school subject of the Latvian language was first mentioned around 1836 when a priest from Jelgava, Wilhelm Christian Pantenius, included Latvian in the school curriculum of his first school. The Latvian language became a school subject in 1874 with the introduction of regulations in Vidzeme and in 1875 with the introduction of regulations in Kurzeme. In the school curriculum there were skills listed that had to be acquired in “winter school” and “year school” (summer school where parents could decide whether to send their children to). In “winter school”, while learning the Latvian language pupils had to learn how to read and write including letter writing, descriptions, dictations, and they had to acquire orthography. In summer school curriculum it was mentioned that children had to be taught “the rules so necessary in writing, and orthography of the Latvian language, too”.

An essential turn in teaching the Latvian language was A. Stērste's aim to teach the Latvian language in school as a science. And after the Second World War this approach was present in the programmes of the Latvian language. J. Lautenbahs placed A. Stērste's *Latviešu valodas*

mācība (Textbook of the Latvian Language) next to A. J. G. Bielenstein's *Latviešu valodas rokasgrāmata* (Manual of the Latvian Language).

It has been noted that in language teaching until the beginning of the 1930s, more attention was paid to the form or the content of the language, but little attention was paid to the sense of language, which is the ultimate goal of language teaching. More attention should have been paid to finding out the meaning of different word forms (word building, conjugation), but less attention should have been paid to language exercises.

To summarise, a conclusion can be drawn that during the period of the 1920s to 1930s objectives of the school programmes of lower secondary school (Form 1–6) followed a similar approach to the one present in school programmes of the Latvian language at the end of the 19th century. At the same time, a search for content appropriate to pupils was present. Acquisition of the Latvian language was closely related to the formation of national self-awareness. Pupils were not passive learners anymore; they were language researchers and discoverers of language regularities. The task of lower secondary school was to teach pupils correct usage of the Latvian language both in writing and speaking, as well as in formal writing called “writings of practical life”. During gymnasium (upper secondary school), pupils acquired grammar in a systematic grammar course.

In the language programme of Latvian school year 1940 / 41, several aims similar to the ones set forward during the years of the Free State of Latvia were put forward: content had to be aesthetical and socially ethical, love and respect towards the language had to be strengthened, pupils had to develop fondness for book reading and develop respect towards the author of the book, and pupils' imagination had to be developed. In the school programme of 1940 / 41, a tendency previously not observed in working out school programmes of the Latvian language could be observed. There was an attempt to unify grammatical terms in the whole course of the Latvian language. It would make the transfer from lower secondary school to upper secondary school easier because pupils would recognise the grammatical terms they had studied previously. However, it should be added that these recommendations concerning grammatical terms are present only in the project of the programme, which can be found in the National Archives of Latvia.

In the first post-war programme in 1945, it was stated that the native language occupied an important place, and that language studies was a science that cannot be fully acquired at school. In comparison with the time period during the Free State of Latvia, it has to be pointed out that a bigger emphasis was put on systematic language learning, especially on understanding of the word and the sentence, and great attention was paid to spelling. It was also indicated that language facts had to be researched not only from the point of view of the present moment, but also they had to be researched taking into consideration their historical development. Even more, it was noted that teaching grammar had to be interlinked with literary texts.

During the second half of the 1950s, there were discussions about reduction of the amount of theoretical material, about bringing school closer to life, and there were discussions about decreasing the study load for pupils. These aspects are still under discussion nowadays. It is possible that the idea about paying more attention to language culture came from methodologists in Russia.

In 1970, the Latvian language school programme was made according to the directives set forward by the 23rd congress of the Communist Party of the Soviet Union (1966), and it defined compulsory secondary education. The native language was considered as a means of formation of thinking and personality development. The authors of the programme considered that pupils had to acquire systematic knowledge of the native language, as well as good writing and speaking skills, in order to develop their personality.

JĀNIS VALDMANIS, INITA VĪTOLA

LATVIEŠU VALODAS AĢENTŪRA – VALSTS VALODAI UN IZGLĪTĪBAI

Latvijas valsts un nacionālās identitātes viens no visbūtiskākajiem simboliem vienmēr ir bijusi latviešu valoda. *Latvis, latvieši – latviešu valoda – Latvija* veido ciešu semantisko saikni¹, tā ir radniecīgu vārdu grupa ar kopīgu sakni kā leksiskās nozīmes galveno daļu. Sakarība, kas ir līdzīga arī daudzu citu valstu nosaukumu gadījumā, tomēr valstu pagātne un valodas politikas principi ir atšķirīgi. Latvijā valsts valoda vēsturisko notikumu un apstākļu dēļ ir neatkarības simbols un līdz ar to drošības rādītājs.

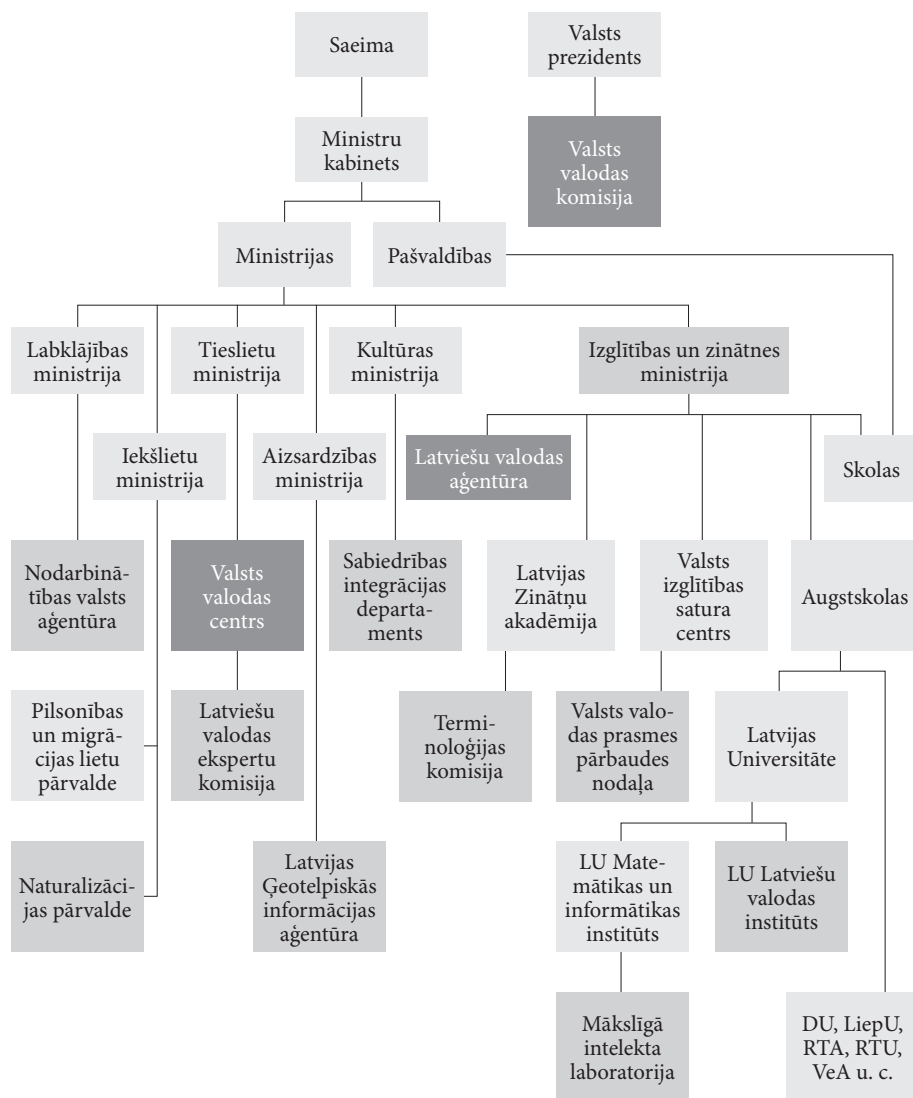
Kaut arī Latvijā valsts valodas politikā² tiešā veidā iesaistītas vien dažas institūcijas (Valsts valodas komisija kā Valsts prezidenta konsultatīva institūcija, Valsts valodas centrs un Latviešu valodas aģentūra), tomēr ar valodas politiku saistītas funkcijas (valsts valodas prasmju pārbaude, valsts valodas apguve un lingvistiskās integrācijas jautājumi, valodas izpēte) īsteno vēl citas valsts un pašvaldību iestādes, augstskolas. Laika gaitā mainījušies valodas politikā iesaistīto iestāžu uzdevumi, atsevišķām funkcijām mainīts deleģējums vai iestāžu pakļautība augstākstāvošām iestādēm, notikušas iestāžu reorganizācijas u. tml.

¹ Sk. Balode, L., Bušs, O. *No Abavas līdz Zilupei. Vietvārdu cilmes isā vārdnīca*. Zin. red. S. Rapa. Rīga: LVA, 2015, 11.–14. lpp.

² Valsts valodas politiku pašlaik nosaka Valsts valodas likums, kas pieņemts 1999. gadā. (Pieejams: <https://likumi.lv/doc.php?id=14740>)

“24. pants. (1) Valsts un pašvaldību institūcijām ir pienākums nodrošināt materiālo bāzi latviešu valodas izpētei, kopšanai un attīstīšanai.

(2) Valsts nodrošina valsts valodas politikas izstrādi, ietverot tajā latviešu valodas zinātnisku izpēti, aizsardzību un mācīšanu, sekmējot latviešu valodas lomas palielināšanu tautsaimniecībā, kā arī veicinot individa un sabiedrības izpratni par valodu kā nacionālu vērtību.”

1. att. Valodas politikas īstenotāj institūcijas³

³ Sk. arī Druviete, I., Valdmanis, J. The Role of National Language Policy Institutions in the Implementation of Law on the Official State Language in Latvia. G. Stickel (ed.). *National Language Institutions and National Languages*. Contributions to EFNIL Conference 2017 in Mannheim. Budapest, 2018, p. 149.

1. attēlu sal. ar *Latvijas valodas politikas institūciju struktūrshēma*. Valodas situācija Latvijā: 2004–2010. Zin. red. I. Druviete. Rīga: LVA, 2011, 20.–21. lpp.

Latviešu valodas aģentūra kā Izglītības un zinātnes ministrijas tiešās pārraudzības iestāde, sākot jau ar izveidi 2003. gadā un reorganizāciju 2009. gadā, ir iesaistīta visās valodas politikas īstenošanas jomās: lingvistiskajā, izglītības un pastarpināti arī juridiskajā.

Valodas politika Latvijā ir viena no tām jomām, kurā plānošana noris, pamatojoties uz regulāru sociolingvistisko pētījumu datiem, sākot no 20. gs. beigās veiktajiem monitoringa pētījumiem Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūtā⁴ un vēlāk valodas situācijas izpēti Latviešu valodas aģentūrā⁵.

Līdz šim norādītajos pētījumos būtiski situācijas izvērtēšanā bijuši tautskaites dati⁶ – apkopotā informācija par valodu prasmēm. Piemēram, 2000. gada tautas skaitīšanā aptaujātie sniedz informāciju par dzimtās valodas un svešvalodu prasmi (1989. gada, arī 1979. gada u. c. Vissavienības tautas skaitīšanās tika apkopota informācija tikai par dzimto valodu un bijušās PSRS tautību valodu prasmi).

Atkāpes datu ieguvē tika pieļautas 2011. gadā, kad tika apzināta valoda, kuru pārsvarā lieto mājās, un latviešu valodas paveida – latgaliešu [rakstu] valodas – lietojums ikdienā. Tā kā valsts nekontrolē un neiejaucas valodas lietojumā privātajā saziņā (kā tas noteikts Valsts valodas likumā), šāds jautājums par mājās lietoto valodu “..nav nozīmīgs valodas politikas plānošanai un īstenošanai. Šis rādītājs gan ļauj saskatīt, kā šo privāto valodas lietojuma jomu ietekmē demogrāfiskie procesi. Daudz nozīmīgāks un valodas politikas plānošanai un rezultātu izvērtēšanai lietderīgāks ir rādītājs par valsts valodas prasmi, kas pēdējo reizi tautas skaitīšanā tika noskaidrots 2000. gadā un regulāri tiek apzināts LVA veiktajās sociolingvistiskajās aptaujās.”⁷

⁴ Sk. Druviete, I. (ed.). *The Language Situation in Latvia. Sociolinguistic Survey. Part 1. Language Use and Attitudes among Minorities in Latvia*. Rīga: Latvian Language Institute, 1995; Druviete, I. *Valodas situācija Latvijā. Sociolingvistisks pētījums*. 2. daļa. Latviešu lingvistiskā kompetence un valodas procesu vērtējums. Rīga: Latviešu valodas institūts, 1996.

⁵ Sk. *Valodas situācija Latvijā: 2004–2010. Sociolingvistisks pētījums*. Zin. red. I. Druviete, atb. red. G. Kļava, I. Vitola. Rīga: LVA, 2011; *Valodas situācija Latvijā: 2010–2015. Sociolingvistisks pētījums*. Zin. red. L. Lauze, atb. red. G. Kļava. Rīga: LVA, 2016.

⁶ Sk. *Iepriekšējās tautas skaitīšanas*. CSP. Pieejams: <https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/tautas-skaitisana/ieprieksejas>; <https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/tautas-skaitisana/meklet-tema/183-latvijas-2011-gada-tautes-skaitisana>

⁷ *Valodas situācija Latvijā: 2010–2015. Sociolingvistisks pētījums*. Zin. red. L. Lauze, atb. red. G. Kļava. Rīga: LVA, 2016, 112. lpp.

Tā kā 2021. gada tautas skaitīšanā⁸ visu nepieciešamo informāciju plānots iegūt no administratīvajiem reģistriem un citām datubāzēm, atsakoties no iedzīvotāju aptaujas internetā vai viņu dzīvesvietās, noprotams, ka statistisko datu par valodu lietojumu un prasmēm nebūs. Šī situācija līdz ar to jāparedz, plānojot iedzīvotāju sociolingvistisko aptauju nākamā valodas situācijas monitoringa vajadzībām, lai varētu izziņāt izmaiņas atsevišķo respondentu grupu valodas prasmēs.

Vienlaikus ar valodas situācijas dinamikas analīzi, Latviešu valodas aģentūra veic arī citus sociolingvistiskos pētījumus. Sadarbībā ar Valsts izglītības satura centra Atestācijas nodaļu un Valsts valodas centru (VVC), kā arī LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratoriju tiek turpināts 2015. gadā publicētais pētījums par valsts valodas prasmes pārbaudes rezultātiem Latvijā (dati 2009–2012)⁹. Šoreiz vairāk uzmanības pievērsts valodas prasmes līmeņu kvalitatīvajiem rādītājiem, kas iegūti, analizējot valsts valodas prasmes pārbaudes datus, ar ko papildināta sākotnējā datubāze (tajā pilnveidotas arī datu analīzes iespējas). Apzinātais par pieaugušo valsts valodas prasmes kvalitāti, atbilstību iegūtajam valodas prasmes līmenim ļaus pilnveidot gan valodas prasmes līmeņu kritērijus, gan izstrādāt prasmju līmeņiem atbilstošus pārbaudes un atestācijas darbus.

Latviešu valodas konkurētspēju, valodas lietojumu Latvijā un ārpus Latvijas ietekmē daudzi faktori. Viens no tiem ir valodas lietotāja lingvistiskā attieksme pret valsts valodu un citām valodām, izpratne par valsts valodas nozīmi valsts pastāvēšanā. Šī pati aksioma, protams, ir spēkā ne tikai Latvijā.

Par lingvistiskās attieksmes un lingvistiskās uzvedības jautājumiem, par valodas vērtības apzināšanos runāts un rakstīts vairākkārt. Vērtību sistēma veidojas mācībās, saskarsmē un pieredzē un izpaužas cilvēka darbībā, uzvedībā. Gandrīz trīsdesmit gadus pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas (1990. gada 4. maijā) pienācis laiks ne tikai sabiedrības līmenī, bet arī individuāli saprast, ka valoda ir kas vairāk par instrumentu, lietišķu rīku, izdevīgu līdzekli saziņai.

⁸ Par 2021. gada tautas skaitīšanu. CSP. Pieejams: <https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/tautas-skaitisana/2021>

⁹ Valsts valodas prasmes pārbaude Latvijā: rezultāti un to analīze (2009–2012). Pētījums. V. Ernstsone, A. Lazareva, B. Mūrniece-Buļeva. Red. I. Muhka. Rīga: LVA, 2013. Pieejams: https://valoda.lv/wp-content/uploads/docs/Petijumi/Sociolingvistika/03_VVPP%20petijums_165x240_Q.pdf

Valodas kā jebkuras parādības, priekšmeta vai darbības vērtību veido to īpašību kopums, kas nosaka praktisko noderību, izmantošanas iespējas, ietekmīgumu, kā arī to veido valodas lietotāja emocionālā, kultūras piesaiste utt.

Lai sekmētu sabiedrības izpratni par valodas jautājumiem un valodas politikas jomu, Latviešu valodas aģentūra (LVA) piedāvā izglītojošus populārzinātniskus izdevumus un uzzīņu materiālus.

2017. gadā LVA izdotās grāmatas “Ceļavējš cilvēku ciltij: valoda sabiedrībā” autori priekšvārdā norāda: “Valoda nav arī tikai ikdienā izmantojams darbarīks, kas praktiskas nepieciešamības labad dažkārt asināms vai nomaināms pret ērtāku un izdevīgāku. Valoda ir būtiska personības pašapzināšanās daļa, un tās nozīmīgums nav saistāms tikai ar materiālo vai nemateriālo labumu apjomu, ko varam iegūt ar valodas starpniecību.”¹⁰

Grāmata, kas liek nopietnāk padomāt par kultūras un valodas vērtību, ir Marka Ablija piedāvātais ceļojums pa apdraudētajām valodām.¹¹ Izdevums, kas turpina Latviešu valodas aģentūras tulkojumu sēriju, ļaujot lasītājam iepazīties ar pasaulē populārām grāmatām un viedokļiem par valodas jautājumiem. Abi iepriekš minētie izdevumi saturiski saistīti jautājumā par lingvistiskā izdevīguma problēmu. Marks Ablijs ne velti citē filozofa un antropologa K. Levī-Strosa teikto: “Mums tagad draud izredzes būt tikai patērētājiem, tādiem, kas spēj patērēt jebko no jebkuras pasaules malas un jebkuras kultūras, taču zaudēt visu savdabību.”¹²

Lingvistiskā izvēle – aktuāls jautājums latviešiem diasporā, politiska izšķiršanās augstākajā izglītībā (kā saglabāt līdzsvaru starp publikācijām svešvalodā starptautiski atzītos izdevumos un publikācijām,

2. att. Izglītojoši populārzinātniski izdevumi (LVA, 2017)

¹⁰ Baltiņš, M., Druviete, I. *Ceļavējš cilvēku ciltij: valoda sabiedrībā*. Rīga: LVA, 2017, 46. lpp.

¹¹ Ablijs, M. *Tā viņi te runā. Ceļojums pa apdraudētajām valodām*. Tulk. M. Poļakova, zin. red. I. Druviete. Rīga: LVA, 2017.

¹² Turpat, 397. lpp.

3. att. Jaunākās vārdnīcas (LVA, 2015—2017)

monogrāfijām latviešu valodā; kādas ir zinātnes attīstības un latviešu valodas kā mūsdienu modernās valodas un kā zinātnes valodas attīstības saiknes utt.), mazākumtautību pārstāvju valstiskās piederības un cieņas apliecinājums mītnes zemei ikdienas oficiālajā saziņā.

Lingvistiskās izvēles jautājumi saistīti ar šobrīd aktuālajiem atslēgvārdiem “mūsdienu pasaule” un “globalizācija”. Latviešu valodas aģentūras pēdējo gadu vārdnīcu izdevumi ir apliecinājums norisēm pasaulē un Latvijā.

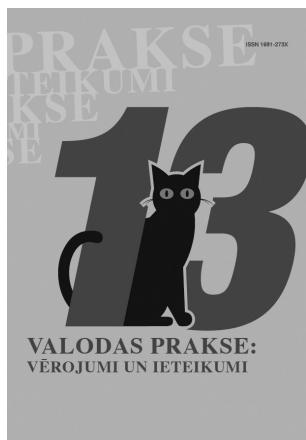
Te ir gan patvēruma meklētāju un bēgļu vajadzībām izstrādātā “Latviešu-arābu sarunvārdnīca”¹³, gan kaimiņvalstu sadarbības apliecinājums “Igaunu-latviešu vārdnīca”¹⁴, gan latvisko lingvistisko vidi raksturojošās skaidrojošās vārdnīcas: “Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos: Latgale”¹⁵ (pirmais izdevums plānotajā trīs krājumu sērijā), vietvārdu cilmes vārdnīca latviešu un angļu valodā “No Abavas līdz Zilupei”¹⁶ (papildināta ar iedzīvotāju skaita statistikas pārskata tabulām).

¹³ *Latviešu-arābu sarunvārdnīca ar latviešu valodas, arābu literārās valodas un arābu Levantes dialekta gramatikas apskatu*. Sast. I. Kleinhofa, S. Hašaba, A. Lazareva. Rīga: LVA, 2017. Patvēruma meklētāju un bēgļu vajadzībām izstrādāts arī informatīvs uzzīņu materiāls latviešu un arābu valodā (tulk. I. Kleinhofa). Sk. *Latvija. Informācija ārzemniekiem*. Sast. A. Lazareva. Rīga: LVA, 2016. Pieejams: https://valoda.lv/wp-content/uploads/2018/02/latvija_informacija_arzemniekiem_LV.pdf; https://valoda.lv/wp-content/uploads/2018/02/latvija_informacija_arzemniekiem_AR.pdf

¹⁴ *Igaunu-latviešu vārdnīca = Eesti-läti sõnaraamat*. Atb. red. V. Ernštreits. Latviešu valodas aģentūra. Rīga, Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015. Pieejama: www.ee-lv.lv

¹⁵ Mežs, I. *Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos: Latgale*. Priekšvārdu autori I. Mežs, M. Auns, O. Kovaļevska, A. Stafecka. Zin. un lit. red. A. Stafecka. Rīga: LVA, 2017.

¹⁶ Balode, L., Bušs, O. *No Abavas līdz Zilupei. Vietvārdu cilmes isā vārdnīca*. Zin. red. S. Rapa. Rīga: LVA, 2015.

4. att. Populārzinātnisks izdevums “Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi”, 2018, Nr. 13

Īpašu vietu populārzinātnisko rakstu krājumu virknē ieņem “Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi”.

Pirmās publikācijas par valodas jautājumiem latviešu lasītājam atrodamas jau mēnešrakstā “Austrums” – tās ir Jēkaba Velmes divpadsmit “Vēstules par valodu un valodniecību”¹⁷, nespeciālistiem pieejamas bija arī Kārļa Mīlenbaha publikācijas¹⁸, vēlāk – Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļas sēžu protokolos (1933–1942) fiksētās J. Endzelīna atbildes¹⁹, viņa redakcijā izdoti “Valodas prakses jautājumi” 1935. gadā (“Ramave”). Vēlāk jau 27 laidienus piedzīvojuši “Latviešu valodas un kultūras jautājumi” (1965–1993), 20. gs. 80. gados krājums “Valodas kultūra radiovilni”, “Valodas aktualitātes” (1984–1992),

kur apkopoti arī Valodas prakses dienu referāti, bija pazīstams arī palīgliedzēklis valodas praksē “Konsultants” (1982–1989), Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas ceturkšņa informatīvais biļetens “Terminoloģijas Jaunumi” (2002–2012).²⁰ Turpinot šo rakstu krājumu, īpaši “Latviešu valodas kultūras jautājumu”, aizsāko tradīciju, 2005. gadā tika izdots pirmais nu jau ikgadējā populārzinātnisko rakstu krājuma “Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi” numurs (te pateicība par sākotnēju

¹⁷ Par to sk. Jēkaba Velmes “Vēstules par valodu un valodniecību” (“Austrums”, 1885–1888). *Lingvistiskā karte*. LVA, 2016–2018. Pieejams: http://www.lingvistiskakarte.lv/tag/jekaba_velmes

¹⁸ Vēlāk apkopotas četras brošūras “Daži jautājumi par latviešu valodu” (1891, 1893, 1902, 1909).

¹⁹ Prof. J. Endzelīna atbildes. *Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļas sēžu protokoli, 1933–1942*. P. Kļaviņa priekšvārdi un rādītāji. 3. elektroniskais izd., 2008. Pieejams: <http://www.eraksti.lv/>

²⁰ Valodas kultūras un prakses jautājumi tikuši skatīti LPSR ZA Valodas un literatūras institūta (VLI) Valodas kultūras grupā (no 1965. gada), pēc izdevniecības “Liesma” iniciatīvas 1976. gadā sāks valodas kultūras jautājumiem veltīts zinātnisku semināru cikls Viļņā, Tallinā un Rīgā, kur aktīvi iesaistījies VLI Terminoloģijas un valodas kultūras grupa (TVKG): “Jau 1977. gada rudenī, lai izzinātu sabiedrības vajadzības, TVKG rīkoja plašu sanāksmi “Parunāsim par latviešu valodas kultūru”, un turpmāk ik gadus (līdz 1991. gadam) – Valodas prakses dienas.”. Par to sk.: Skujiņa, V. Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisija sešos gadu desmitos. *LZA Vēstis*, A daļa. Sociālās un humanitārās zinātnes. 6. sēj., Nr. 3. Rīga: LZA, 2007, 4.–14. lpp. Pieejams: <http://termini.lza.lv/article.php?id=204>

sadarbību pienākas LU Latviešu valodas institūtam un īpaši pirmajai redaktorei un sastādītājai S. Lagzdiņai).

Izdevumos apkopotā informācija ir labs palīglīdzeklis Latviešu valodas aģentūras lingvististēm, kas sniedz konsultācijas sabiedrībai dažādos latviešu valodas jautājumos, t. sk. citvalodu personvārdu atveidē latviešu valodā.²¹

1. tabula. Sniegto valodas konsultāciju un lingvistisko atzinumu skaits (2016–2018)

	2016	2017	2018
Mutvārdu un elektroniskās konsultācijas	25 412	22 068	26 431
Izziņas par personvārdu atveidi un identifikāciju	844	786	615
Lingvistiskie atzinumi un ekspertīzes	9	14	15

Lai dalītos pieredzē, 2018. gadā Rīgā Latviešu valodas aģentūra organizēja darbsemināru “Pārbaudījumi valodas konsultantu ikdienā”, tā saturiski turpinot Igaunų valodas institūtā 2016. gadā notikušo semināru. Valodas konsultāciju dienestu darbinieki no Igaunijas, Lietuvas, Somijas, Krievijas un Čehijas dalījās sava ikdienas darba pieredzē.

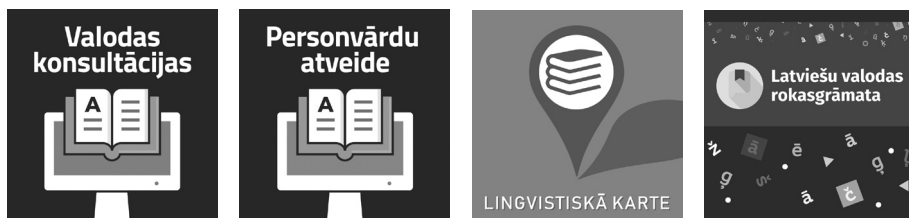
Valodas lietotāji var izmantot LVA sniegtās mutvārdu konsultācijas, saņemt atbildes ar elektroniskā pasta starpniecību, bet var arī aktuālo informāciju atrast piedāvātajās datubāzēs ar lietotņu palīdzību. Piemēram, valodas konsultāciju datubāzes²² saturu veido gan Latviešu valodas aģentūras lingvistu sniegtās atbildes uz interesentu jautājumiem, gan Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisijas lēmumi un ieteikumi (pašlaik apkopotas 650 atbildes uz sabiedrības uzdotajiem jautājumiem, vēl tiks pievienoti krājuma “Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi” numuri).

Citvalodu personvārdu atveides datubāzē²³ apkopoti līdz šim publicētie un pieejamie atveides noteikumi un ieteikumi (26 valodām), arī

²¹ Latviešu valodas aģentūras nolikums. MK noteikumi Nr. 938, 18.12.2012. *Likumi.lv*. Pieejams: <https://likumi.lv/doc.php?id=253761>

²² Valodas konsultācijas: elektroniskā datubāze. LVA, 2017. Pieejama: <https://www.valodaskonsultacijas.lv/>

²³ Citvalodu personvārdu atveide latviešu valodā. LVA, 2017. Pieejama: <https://www.personvarduatveide.lv/>

5. att. Jaunāko lietotņu logotipi (LVA, 2016–2018)

6. att. Metodiskie līdzekļi “Latviešu valodas prasmes līmeņi” (LVA, 2016)

publikācijas par personvārdu atveides problēmām. Personvārdu atveides datubāze saturiski papildināta ar LU Latviešu valodas institūta izstrādņēm, apgāda “Zinātne” un Latvijas Republikas oficiālā izdevēja “Latvijas Vēstnesis” publikācijām, kā arī VVC Latviešu valodas ekspertu komisijas lēmumiem.

Īstenojot projektus, Latviešu valodas aģentūra regulāri sadarbojas ar citām institūcijām un

autoriem: pētniecības un valsts iestāžu sadarbība ļauj iegūt pietiekami sarežģītus, plašai sabiedrībai nepieciešamus projektu rezultātus. Tas sakāms arī par apjomīgo un tehnoloģiski sarežģīto lietotņu – lingvistisko uzziņas materiālu, mācību palīg līdzekļu un rokasgrāmatu²⁴ – izstrādi.

Latviešu valodu pasaules kopainā iezīmē latviešu valodas prasmju līmeņu apraksti²⁵, kas ir nepieciešami latviešu valodas kā svešvalodas mācību programmu, kursu satura, pārbaudes darbu, pašnovērtēšanas materiālu, mācību materiālu u. tml. izstrādei.

Ar šiem pētījumiem Latvija iekļaujas Eiropas vienotajā svešvalodu apguves un vērtēšanas sistēmā.

Latviešu valodas aģentūras darbības spektrs ir ļoti plašs. Aģentūras auditorija ir ne tikai studenti, kas latviešu valodu apgūst augstskolās

²⁴ <http://www.lingvistiskakarte.lv/info/1>; <http://valodasrokasgramata.lv/>

²⁵ Šalme, A., Auziņa, I. *Latviešu valodas prasmes līmeņi: pamatlīmenis A1, A2, vidējais līmenis B1, B2*. Rīga: LVA, 2016.; Šalme, A., Auziņa, I. *Latviešu valodas prasmes līmeņi: augstākais līmenis C1, C2. Vadlīnijas*. Rīga: LVA, 2016.

Latvijā un ārvalstīs, patvēruma meklētāji, bēgļi un citi jauniebraucšie (trešo valstu valstspiederīgie), ne tikai interesenti par latviešu valodu, to profesiju speciālisti, kuru darbs ikdienā saistīts ar valodu (žurnālisti, redaktori, korektori, tulki utt.), bet arī dažādu mācību programmu skolēni un viņu pedagogi Latvijā; skolēni diasporā un viņu skolotāji; bērnu vecāki; skolotāji, kas latviešu valodu māca pieaugušajiem.

Tātad viena no plašākajām mērķauditorijām ir pedagogi, kas apmeklē Latviešu valodas aģentūras piedāvātos profesionālās pilnveides kursus (piemēram, 2018. gadā – 620 kursu apmeklētāju). Tie ir pirmsskolas, sākumskolas, bilingvālās izglītības, pamatskolas un vidusskolas latviešu valodas skolotāji, nedēļas nogales skolu diasporā skolotāji, latviešu valodas pedagogi pieaugušajiem, pedagogi, kas strādā ar *CLIL*²⁶ pieeju mācībās utt.

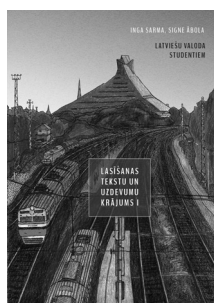
Sadarbībā ar diasporu tiek piedāvāti gan minētie profesionālās pilnveides kursi pedagogiem (kursi Latvijā un semināri ārpus Latvijas), gan sniegts finansiāls un metodisks atbalsts izglītojošu pasākumu organizēšanai ārvalstīs latviešu valodas apguves un lietojuma veicināšanai un rīkotas latviešu valodas apguves nometnes diasporas bērniem Latvijā. No 2017. gada tiek piedāvāta iespēja apgūt latviešu valodu tālmācībā *Classflow* vidē (pašlaik 14 skolotāju vadībā to apgūst 120 skolēnu (6–14 gadu veci) no latviešu ģimenēm 30 valstīs).

Latviešu valodas aģentūra turpina atbalstīt latviešu valodas apguvi ārvalstu augstskolās (no 2010. gada līdz 2018. gadam atbalstīti 5–9 lektorāti dažādās pasaules valstīs: ASV, Austrijā, Čehijā, Igaunijā, Ķīnā, Lietuvā, Polijā, Somijā, Ukrainā, Vācijā). Rīkoti valodas apguves vasaras kursi, konferences studentiem, sadarbībā ar *UNESCO* Latvijas Nacionālo komisiju ir īstenoti projekti, kur valodas apguve popularizēta un sekmēta ar latviešu literatūras tulkošanas palīdzību.

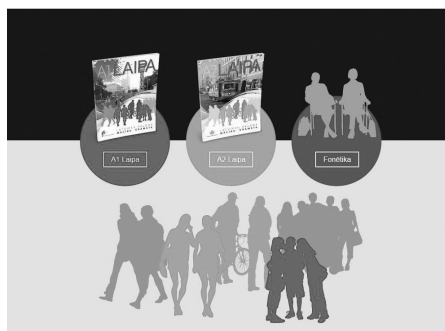
Cita darbības joma – elektroniskie mācību materiāli, ar ko regulāri tiek papildināta LVA mājaslapas sadaļa “Māci un mācies” (*maciunmacies.valoda.lv*).

Kaut arī darbības jomu spektrs ir pietiekami plašs un izstrādātie materiāli ir saturiski un formas ziņā daudzveidīgi, tomēr mērķauditorijas savstarpēji mijiedarbojas. Respektīvi, katrs pasākums, darbības rezultāts ir

²⁶ *Content and Language Integrated Learning (CLIL)* – mācību satura un valodas integrēta apguve.

7. att. Jaunākie mācību palīglīdzekļi
(LVA, 2015– 2019)

sastāvdaļa kopīgā sistēmā, uzdevumi tiek īstenoti pēctecīgi un tiek domāts par to ilgspēju.

Latviešu valoda ir Latvijas Republikas valsts valoda, sabiedrības integrācijas valoda un viena no Eiropas Savienības oficiālajām valodām, tāpēc latviešu valodas ilgspējas nodrošināšana ir Latvijas valsts un visas sabiedrības tiesības un pienākums.

JĀNIS VALDMANIS, INĪTA VĪTOLA**LATVIAN LANGUAGE AGENCY FOR
STATE LANGUAGE AND FOR LEARNING LATVIAN****SUMMARY**

Like the other Baltic States, Latvia embodies the language as heart and core approach both in its official language policy and in public opinion. There are obvious historical, geopolitical, and psychological reasons for this. Capacity building for official language policy institutions and promoting their cooperation resulted in some changes in the system of language policy institutions. Now there is a well-defined structure of state-founded language policy institutions in Latvia.

The mission of the Latvian Language Agency (LLA) is to promote and strengthen the status and sustainable development of the Latvian language as the state language of the Republic of Latvia and an official language of the Union. The LLA is a direct administrative body supervised by the Minister of Education and Science.

Within the overall aim there are three areas or objectives, namely: 1) to analyse the situation of the Latvian language and dynamics of sociolinguistic processes; 2) to increase the competitiveness of the Latvian language within Latvia and worldwide; 3) to provide support for the Latvian language within Latvia and abroad.

Regular investigation of the language situation is the only way to evaluate the results of language policy and plan its future activity. The research and monitoring of the language situation, which is carried out by the Latvian Language Agency, serves as a basis to define as precisely as possible the most urgent tasks in the implementation of language policy to be implemented in the short and longer term.

The role of the Latvian Language Agency includes the promotion and development of Standard Latvian: developing study materials, dictionaries, academic literature, methodological resources, etc.; organising and supporting the development and publication of scholarly and educational literature, informational and educational

resources, popular science publications, online resources; and providing consultancy services related to the usage of the Latvian, etc.

In order to enhance language quality in society, the Agency provides consultancy related to the use of Latvian.

LLA organises various events and activities in order to involve the wider public in the implementation of language policy. A strict guiding principle of LLA is that without the active interest of society and its involvement and collaboration, language policy cannot be successful. There are a number of events traditionally organised by LLA and well known throughout the country; for example the European Day of Languages, which LLA has been organising since 2006. In recent years, this day has been celebrated through a two-week programme of events devoted to language. It includes competitions, quizzes, book presentations, seminars, conferences, and educational events for pupils, students, teachers and members of the public through the country and in the Latvian diaspora abroad.

One of the key functions of LLA in promoting social integration is to ensure a favourable environment for language learning. The acquisition of the Latvian language is supported whether as a mother tongue, a second language or a foreign language. Great attention is therefore paid to the methodological skills and professional development of teachers of Latvian as a second language (LAT2).

Support is also provided to higher educational establishments that engage in research, studying and teaching the Latvian language. LLA cooperates with universities abroad and supports the organisation of the study of Latvian as a foreign language.

ANDRA KALNAČA

VAI LATVIEŠU GRAMATIKA MAINĀS?

IEVADS

Šāds jautājums, protams, ir retorisks, jo uz to iespējama tikai viena atbilde – jā, latviešu gramatika mainās. Taču precīzāk būtu teikt, ka tā mainās atšķirīgi dažādās valodas sistēmas daļās. Proti, ir t.s. centrālā daļa, kas latviešu valodā izveidojusies senākos valodas attīstības posmos un ir stabila, piemēram, vārdšķiru klāsts (lietvārds, īpašības vārds, skaitļa vārds, vietniekvārds, darbības vārds, apstākļa vārds, prievārds utt.), dažādu vārdšķiru funkcijas teikumā (lietvārds parasti ir teikuma priekšmets vai papildinātājs, savukārt darbības vārds ir izteicējs, īpašības vārds visbiežāk ir apzīmētājs utt.). Tāpat latviešu valodā nemainās tas, ka lietvārdam ir divas dzimtes – vīriešu un sieviešu –, divi skaitļi – vienskaitlis un daudzskaitlis, darbības vārdam trīs laiki – tagadne, pagātne un nākotne – ar vienkāršo un salikto laika formu sistēmu, kā arī piecas izteiksmes – īstenības, atstāstījuma, vēlējuma, vajadzības un pavēles izteiksme. Ja ieskatīsimies dažāda laika latviešu gramatikās, tad būtisku atšķirību kopējā valodas gramatiskās sistēmas aprakstā neatradīsim, piemēram, salīdzinājumam 19. gs. Augusta Bīlenšteina (*August Bielenstein*) *Die lettische Sprache nach ihren Lauten un Formen erklärend und vergleichend dargestellt* (1863–1864), 20. gs. Jāņa Endzelīna *Lettische Grammatik* (1922) un *Latviešu valodas gramatika* (1951), Antonijas Ahero, Annas Bergmanes, Ainas Blinkenas, Rūdolfa Grabja, Mildas Lepikas, Ritas Melbikses, Ainas Miķelsones, Tamāras Porītes, Mērijas Saules-Sleines *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika* (1959–1962), 21. gs. Dainas Nītiņas un Jura Grigorjeva redakcijā *Latviešu valodas gramatika* (2013).

Taču valodā var mainīties, piemēram, gramatisko formu veidols, nozīme un lietojums. Tā mūsdienu latviešu literārajā valodā vairs netiek lietotas sieviešu dzimtes 4., 5. un 6. deklinācijas lietvārdu vienskaitļa datīva formas ar galotni *-i*, to vietā 4. deklinācijā ir galotne *-ai*, 5. deklinācijai – galotne *-ei*, 6. deklinācijai – *-ij* (Endzelīns 1951: 414–415, 421,

428–432). To, ka šāda sieviešu dzimtes vienskaitļa datīva galotne agrāk tiešām bijusi, apliecina gan veclatviešu teksti (Endzelīns op. cit.), gan dainu (1) un izlokšņu piemēri (2):

(1) a. *Tai dziesmiņi nabadzīti*

Otra puse pazudusi;

Jūgsim bērus kumeliņus,

Meklēsim otru pusi. (no www.dainuskapis.lv)

b. *Es savai māmiņai*

Tā mīļāja meita biju;

Sveši māti neiztapu

Ne plāniņu izslaucīt. (no www.dainuskapis.lv)

(2) vidus dialekta kursiskajās izloksnēs Kurzemes dienvidrietumos vēl 20. gs. otrajā pusē (piemēri no Ozola 2004: 95–96):

a. *māti iēduōd piēci laī*

b. *aīti viīla i dikti sasvīduse*

Ja runājam par gramatisko formu nozīmes un lietojuma pārmaiņam, tad latviešu valodā raksturīgs piemērs ir ģenitīva funkciju maiņa teikumā, t.i., ģenitīva daļēja aizstāšana ar citiem locījumiem (nominatīvu, akuzatīvu, arī datīvu vai lokatīvu) vai prievārda savienojumiem noteiktas nozīmes konstrukcijās. Šis process valodā izpaužas kā ģenitīva un citu locījumu paralēlisms, atsevišķos gadījumos pat aktīva konkurence, kas turklāt tiek dažādi vērtēta arī no latviešu valodas normēšanas veidokļa. Jāuzsver, ka ģenitīvam latviešu valodā vērojama ļoti plaša un sazarota daudznozīmība, turklāt sintaktiski daudzveidīgā saistījumā gan ar otru lietvārdu, gan ar darbības vārdu, atsevišķās nozīmēs arī ar skaitļa vārdu, apstākļa vārdu vai īpašības vārdu (Ahero et al. 1959: 390–396; Paegle 2003: 39–41; Nītiņa, Grigorjevs 2013: 345–349; Kalnača 2013: 60–61, 2014: 48–50). Lietvārds ģenitīvā var izteikt, piemēram:

1) piederību

(3) *māsas istaba, mājas jumts, bērza zari*

2) īpašību

(4) *jūtu cilvēks, vasaras āboli, liela auguma zēns, naudas kārs, prieka pilns*

3) vielu

(5) *stikla trauks, auzu milti, koka karote, zelta gredzens*

- 4) noderīgumu vai saturu
 - (6) *sviesta trauks, vīna glāze, basketbola bumba*
- 5) pielikumu
 - (7) *Liepiņu ģimene, Kalnmaļu mājas, Kārkliņa kungs, Kronvalda Atis, Sudrabu Edžus*
- 6) daļas un veselā attieksmes
 - (8) a. *glāze piena, tase kafijas, kilograms ābolu*
 b. *desmit ābeļu, simts gadu, tūkstoš grāmatu*
 c. *daudz naudas, maz sniega, vairāk prieka*
- 7) teikuma priekšmetu noliegumā
 - (9) *Man nav naudas; Šodien nav saules; Šai mežā nav egļu.*
- 8) papildinātāju noliegumā
 - (10) *Es nekā nezīnu; Tā cilvēka es nepazīstu; Viņš nav izlasījis nevienas grāmatas.*
- 9) mērķa nozīmi blakus darbības vārdiem *lūgt, alkt, kārot, ilgoties, vajadzēt*
 - (11) *ilgoties pavasara, alkt laimes, vajadzēt naudas*
- 10) attālināšanos blakus darbības vārdiem *bēgt, būties, baidīties, sargāties*
 - (12) *bēgt laimes, būties vējbaku, sargies vilciena!*
- 11) daļu no veselā blakus darbības vārdiem *gribēt, dzert, ēst*
 - (13) *gribēt siera, dzert tējas, ēst maizes*

Pirmās sešas ģenitīva nozīmes ir adnominālas (t.i., ģenitīvs sintaktiski atkarīgs no nomena), 7.–11. – adverbālas (ģenitīvs sintaktiski atkarīgs no darbības vārda).

Locījuma funkciju daudzveidība var būt viens no locījumu sinonīmijas cēloņiem, taču latviešu valodā iespējami arī citi cēloņi, piemēram, locījumu homoformas resp. galotņu sakritums (14).

- (14) a. *mās-u* – ACC SG, GEN PL
 b. *mās-as* – GEN SG, NOM PL, ACC PL
 c. *nam-u* – ACC SG, GEN PL
 d. *ūden-s* – NOM SG, GEN SG
 e. *nakt-s* – NOM SG, GEN SG
 f. *nakt-is* – NOM PL, ACC PL

Tomēr šādas homoformas, šķiet, nebūs noteicošais faktors, jo latviešu valodā nepārprotami iezīmējas vēl kāds locījumu sinonīmijas cēlonis – teikuma sintaktiskās struktūras modeļu vienādošanās gan apgalvojumā, gan noliegumā. Proti, teikuma priekšmeta un papildinātāja funkcijā visos

gadījumos sākotnējo ģenitīvu pamazām aizstāj nominatīvs un akuzatīvs. Vienlaikus tiecas pārkārtoties arī tradicionālās latviešu valodas atributīvās vārdkopas ar adnominālu lietvārdu ģenitīvā – tā vietā sastopams gan adnomināls datīvs, gan lokatīvs.

Ģenitīva un citu locījumu sinonīmija un konkurence, to cēloņi analizēti raksta autorens pētījumos (piemēram, Kalnača 2002a, 2002b, 2007, 2011, 2013, 2014), kā arī Antas Novikovas (2009) rakstā. Datīva un ģenitīva funkcijas un sinonīmiju ar citiem locījumiem kognitīvā aspektā aprakstījis Sturla Bergs-Olsens (*Sturla Berg-Olsen* 2005). Ģenitīva un nominatīva attieksmes eksistenciālteikumos aplūkojusi Sarmīte Lagzdiņa (1980, 1997) un Marja Leinonen (*Marja Leinonen* 2016), kā arī Ilze Lokmane un Andra Kalnača (2018a, 2018b). Balstoties uz latviešu dainu materiālu, locījumu paralēlismu dažādās sintaktiskās konstrukcijās aplūkojis arī Alfrēds Gāters (1993).

1. ĢENITĪVS – NOMINATĪVS

1.1. PIELIKUMA ĢENITĪVS

Mūsdienu latviešu valodā, nosaucot personu, vārds un uzvārds parasti tiek lietots nominatīvā: Jānis Kalniņš, Ieva Grava. Taču vēl 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā parastāks bija pielikuma ģenitīvs, uzvārdu vienskaitlī vai daudzskaitlī novietojot pirms vārda (Mīlenbahs 1907: 174):

- (15) *Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss, Māteru Juris, Lapas Mārtiņš, Skuju Frīdis, Birznieku Sofija, Birznieku Latīņa, Zemgaliešu Biruta*

Tomēr vārda un uzvārda lietojumā pielikuma nominatīvs vienskaitļa formā, kas seko aiz personas vārda, mūsdienu latviešu valodā gandrīz pilnībā ir izkonkurējis ģenitīvu, turklāt visos literārās valodas stilos. Tāpēc par kādu aktīvu sinonīmijas procesu un nominatīva / ģenitīva konkurenci šai funkcijā vairs runāt nevar. Taču pielikuma ģenitīvs uzvārdos ieguvis stilistisku papildnozīmi, jo mūsdienu valodas lietotājam saistās vai nu ar senāku laiku tēlojumu daiļliteratūrā, vai arī ar ironizēšanu par kādu cilvēku (plašāk sk. Kalnača 2007).

1.2. TEIKUMA PRIEKŠMETS NOLIEGUMĀ UN DALĀMAIS ĢENITĪVS

Mūsdienu latviešu valodā nominatīva un ģenitīva sinonīmija noliegumā, galvenokārt ar darbības vārdu *nebūt* (16), un dalāmības nozīmē, izsakot teikuma priekšmetu (17), ir plaši sastopama gan runātā valodā, gan dažādos rakstītos tekstos, piemēram:

(16) a. GEN

Naudas teātrī nav nekādas. (Neatkarīgā Rīta Avīze)

*Rokas **pulksteņa** man līdz šim nav bijis.* (N. Ikstena)

b. NOM

*Man nav tāda **sajūta**, ka es varu atpūsties.* (www.lsm.lv)

*Tāču pašlaik es labi apzinos, ka **atbalsts** sabiedrībā un politiskajās aprindās nav.* (www.apollo.lv)

(17) a. GEN

*Simts **gadu** valstij ir maz, bet simts **gadu** cilvēka mūžā ir ļoti daudz.* (www.lsm.lv)

Naudas bija diezgan. (Kas Jauns)

*Mārtiņš atzīst, ka vēl negribot uzņemties pārāk lielu atbildību. jo trūkst **pieredzes**.* (www.korpuss.lv)

b. NOM

*Trīsdesmit **gadi** pie stūres – un bez avārijām.* (www.iauto.lv)

*Kā jau ierasts, šādos pasākumos ir daudz **cilvēki**.* (www.korpuss.lv)

*Tas arī viss, kam man pietiek **laiks**.* (www.delfi.lv)

Abu locījumu konkurence minētajās nozīmēs ir tik aktīva, ka valodas lietotāji vairs ne vienmēr apzinās ģenitīva normatīvo statusu un vēsturisko priekšroku noliegumā, blakus nelokāmiem skaitļa vārdiem *desmit*, *simt*, *tūkstoš*, mēra apstākļa vārdiem *daudz*, *maz*, *vairāk*, *diezgan*, *cik*, *tik* u.tml., kā arī vārdiem *trūkt*, *pietikt*. Nominatīva un ģenitīva paralēlisms nav jauna parādība latviešu valodā, par nominatīvu ģenitīva vietā blakus *desmitniekiem*, *simtniekiem* un *tūkstošniekiem* (gan lokāmiem, gan nelokāmiem) Kārlis Mīlenbahs rakstījis jau 1907. gadā grāmatā *Latviešu gramatika* (kopā ar Jāni Endzelinu) (Mīlenbahs 1907: 122). Abu locījumu paralēlismu un iespējamus cēloņus analizējusi arī Sarmīte Lagzdīņa (1980: 137–143, 1997: 165–200) un S. Bergs-Olsens (2005: 184–190). Normēšana šais gadījumos nav konsekventa – blakus darbības vārdiem *nebūt*, *trūkt*, *pietikt*, arī *netrūkt*, *nepietikt* par literārās valodas normu

tiek joprojām uzskatīts ģenitīvs (sk., piemēram, Skujiņa 1999: 43; Nītiņa, Grigorjevs 2013: 349). Taču par ģenitīva vai nominatīva lietojumu blakus *desmitnieku*, *simtnieku* un *tūkstošnieku* skaitļa vārdiem jaunākajos avotos tik skaidru norāžu nav – parasti kopā ar piemēriem vispirms minēts ģenitīvs, tad seko piebilde, ka paralēli tiek lietots arī nominatīvs (piemēram, Nītiņa, Grigorjevs op. cit.). Dzintra Paegle (2003: 70) min, ka literārā norma šais teikuma priekšmeta konstrukcijās ir ģenitīvs, lai gan te tiek lietots arī nominatīvs. Iespējams, ka nominatīvs blakus t.s. desmitnieku skaitļa vārdiem skaidrojams ar latviešu valodas tendenci vienādot atributīvas vārdkopas ar skaitļa vārdiem kopumā (Paegle op. cit.):

- (18) *viens gads, pieci gadi, desmit gadi* (// gadu), *piecpadsmit gadi* (// gadu), *simt gadi* (// gadu)

Tam var piekrist, tomēr paliek jautājums, kāpēc ģenitīva un nominatīva konkurence sastopama arī blakus mēra apstākļa vārdiem un eksistenciālas un dalāmības nozīmes darbības vārdiem, jo īpaši – saistījumā ar *nebūt*. Liekas, ka atbilde meklējama teikuma sintaktiskās struktūras izveidē un locījumu sintaktiskajās funkcijās. Visi minētie ģenitīva un nominatīva sinonīmijas gadījumi ir saistīti ar teikuma priekšmeta funkciju, kur valodā parasti dominē nominatīvs. Ģenitīvs, retāk citi locījumi, šai funkcijā nav izplatīti, lai gan iespējami. Latviešu valodā, neraugoties uz literārās valodas normām, skaidri redzama tendence kā vienīgajam teikuma priekšmeta locījumam visos gadījumos būt nominatīvam, noliegumā un dalāmības nozīmē konkurējot ar ģenitīvu.

2. ĢENITĪVS – DATĪVS

Ģenitīva un datīva sinonīmija mūsdienu latviešu valodā sastopama visos valodas paveidos konstrukcijās ar adnominālu datīvu piederības, satura vai noderīguma ģenitīva nozīmē:

- (19) a. [televīzijas] *Laika ziņu vadītāja kļuvusi par māmiņu meitai.*
(www.tvnet.lv)
b. *Mūsu veikali piedāvā .. apģērbus un apavus sievietēm, vīriešiem un bērniem, preces sportam un tūrismam, bērnu preces ..*
(www.korpuss.lv)

- c. *Kristāla vāze **puķēm***. (www.taupo.lv)
- d. *Latvijas Sporta skolu federācija rīkoja lielākās pavasara sacensības **skolēniem***. (www.korpuss.lv)

Te var diskutēt, vai visos piemēros datīva vietā iederīgāks būtu ģenitīvs, kaut gan tas skaidrāk izsaka piederību vai noderīgumu un ļauj labāk uztvert teksta saturu (Strazdiņa 1974: 129–140; Freimane 1993: 217–218). Jāatzīmē, ka pretējs viedoklis ir Jānim Rozenbergam (1983: 21), uzskatot, ka tieši datīva izteiktā piederība ir daudz ciešāka.

Ģenitīva un datīva sinonīmija piederības nozīmē nav jauna parādība, arī par šo gadījumu rakstījis Kārlis Mīlenbahs (1907: 178): “Datīva, piederuma ģenitīva un piederuma vietnieka vārda robežas daudzkārt teikuma sakarā saiet tuvu kopā. Salīdz. .. *Galdam nolūzusi kāja; galda kāja nolūzusi. Es mātei pirmā meita; es mātes pirmā meita.* .. Tāpēc nav ko brīnīties, ka Vidzemes rietumos un Kurzemes ziemeļos attīstīties sevišķs piederuma datīvs. .. Visā Kurzemē gan ieviesies datīvs “kam” piederuma ģenitīva “kā” vietā: *Kam* (Vidzemē, p.p. Lubānē kā) *dēls tu esi?*”

Datīvs ģenitīva vietā ir plaši sastopams pārtikas un nepārtikas produktu nosaukumos, dažādos uzrakstos veikalos, iestādēs, reklāmas standos un bukletos, respektīvi, lietišķajā stilā saistībā ar nomināciju, piemēram:

- (20) *mēbeles mājai, birojam un dārzam*
apģērbi bērniem un jauniešiem
apavi sportam un brīvajam laikam
garšvielu maisījums grīlam
preces māksliniekiem
restorāns gardēžiem
viesnīca mājdzīvniekiem

Arī laikrakstos, žurnālos, interneta ziņu portālos visai bieži ir konstatējams datīvs paralēli ģenitīvam piederības vai noderīguma nozīmē:

- (21) a. *Dienas galvenais notikums būs īpaši šim pasākumam radītā luga **bērniem***. (www.tvnet.lv)
- b. *Ordenis **vecākiem***. (Ievas Stāsti)
- c. *Augustā darbu Rīgā sāks jauns dienas centrs nepilngadīgajiem **likumpārkāpējiem***. (Diena)
- d. *Svinīgā ceremonijā ieliek pamatakmeni LU Akadēmiskajam **centram***. (www.delfi.lv)

- e. *Valdībai ir rīcības plāns inflācijas mazināšanai* nākamajā gadā.
(www.delfi.lv)

Iespējams, ka datīvs ir teksta autoru apzināta izvēle, lai ar tā palīdzību akcentētu informācijas saturu un mērķi (Kalnača 2014: 63–64). Arī Aksels Holvūts (*Axel Holvoet* 2011: 84–85) uzskata, ka, iespējams, galvenais ģenitīva un datīva paralēlisma cēlonis ir informācijas aktualizācija, proti, t. s. papildu rēmas akcentēšana, kas tiek panākta, mainot konstrukcijas struktūru un apzīmētāju novietojot aiz lietvārda datīvā, bet ne ģenitīvā, kā būtu gaidāms.

Latviešu valodā ģenitīva un datīva konkurence piederības izteikšanā īpaši pieaugusi pēdējos gadu desmitos, iespējams, dažādu tulkotu tekstu iespaidā, kur avotvalodas konstrukcijas, it sevišķi ar prievārdiem, latviešu valodā tiek atveidotas ar adnomināla datīva konstrukcijām, lai gan ģenitīva konstrukcija būtu daudz piemērotāka un saturiski skaidrāka.

3. ĢENITĪVS – LOKATĪVS

Latviešu valodā piederības nozīmē vērojams vēl viens locījumu sinonīmitātes gadījums – ģenitīva un lokatīva paralēls lietojums, piemēram, sal. (22) un (23):

(22) LOC

- a. *Pasaules U17 čempionāts basketbolā meiteņu komandām risināsies Spānijas pilsētā Saragosā.* (www.korpuss.lv)
- b. *No ģeoloģiskā izcelsmes viedokļa upes Latvijā ir uzkatāmas par jaunām, jo tās ir izveidojušās pēdējo apledojuumu laikā.* (www.korpuss.lv)
- c. *Ar dziesmām, rotaļām .. un dabas parka Tērvetē pasaku tēliem .. iepazīsim Rīku pilsētas ielas un namiņus!* (www.atputasbases.lv)

(23) GEN

- a. *Eiropas basketbola čempionāta apakšgrupu cīņas norisināsies arī Latvijā.* (www.delfi.lv)
- b. *Latvijas upes ir ģeoloģiski jaunas.* (www.korpuss.lv)
- c. *Tik skaistu Tērvetes dabas parku vēl nebūsit redzējuši!* (www.skaties.lv)

Šāds lokatīvs visai plaši sastopams pēdējo gadu publicistikā – gan runātos tekstos televīzijā un radio, gan laikrakstu un žurnālu valodā.

Tas atrodams arī lietišķos un zinātniskos tekstos. Sinonīmija parasti fik-sējama hierarhiski saistītu apzīmētāju vārdkopās, kur vienam neatkarī-gam lietvārdam pakārtoti vairāki atkarīgi vārdi, veidojoties apzīmētāju grupām. Ar ģenitīvu izteiktais apzīmētājs, kam šajos vārdu savienojumos piederības nozīme ir saistīta arī ar vietas vai laika nozīmi, lokatīvā tiek novietots nevis pirms, bet gan pēc apzīmējamā vārda.

Līdzīgi kā iepriekš apskatītajā ģenitīva un datīva sinonīmijā, liekas, ka arī šajā gadījumā par alternācijas cēloni var uzlūkot teksta autora vēlmi aktualizēt informāciju. Tomēr jāatzīst, ka teikums ar ģenitīvu (ne loka-tīvu) piederības nozīmē ir saprotams labāk. Lokatīvam valodā ir citas funkcijas, tas latviešu valodā adnomināli vai adverbāli izsaka vietas, laika, veida, nolūka nozīmi, piederības izteikšana tam nav raksturīga (Paegle 2003: 44; Kalnača 2013: 61). Taču iespējams, ka latviešu valodā norisinās morfosintaktisks process, kura mērķis ir teikumā ietvertās informācijas aktualizācija ar piederības izteicēju datīvā vai lokatīvā, tā daļēji mazinoties ģenitīva lomai.

Ģenitīva un lokatīva sinonīmija neatkarīgi no valodas stila un tekstu veida tomēr nebūtu atbalstāma un veicināma, jo lokatīvs, lietots tam neraksturīgā funkcijā, dažkārt var apgrūtināt teksta satura uztveri. Savu-kārt ģenitīvs piederības nozīmē ļauj skaidrāk uztvert tekstā minēto parā-dību savstarpējo saikni un hierarhiju.

4. ĢENITĪVS – AKUZATĪVS

Latviešu valodā ģenitīvs un akuzatīvs papildinātāja funkcijā visos iespēja-mos gadījumos funkcionē kā gramatiski sinonīmi, radot abu locījumu kon-kurenci (Kalnača 2002: 142–144). Literārā norma, respektējot ģenitīva un akuzatīva nozīmes tuvību minētajā funkcijā, ļauj lietot abus locījumus atka-rībā no teksta autora izvēles (piemēram, Mīlenbahs 1907: 171–173; Ahero et al. 1959: 394, 398–399; Paegle 2003: 41; Nītiņa, Grigorjevs 2013: 348–349).

4.1. PAPILDINĀTĀJS UN NOLIEGTS IZTEICĒJS

Ģenitīva un akuzatīva konkurence blakus noliegtam izteicējam (parasti pārejošiem darbības vārdiem) pašlaik ir aktīvs latviešu valodas grama-tikas pārmaiņu process, taču būtu pārāgri uzskatīt, ka akuzatīvs te būtu

izkonkurējis ģenitīvu, arī dažādās Vidzemes un Latgales izloksnēs joprojām tiek lietots tieši ģenitīvs. Piemēram, vietniekvārdam *nekas* papildinātāja funkcijā bieži atrodama gan ģenitīva (24), gan, protams, akuzatīva (25) forma:

- (24) a. "Es **nekā** nezīnu," sieva raudādama atbild. (www.korpuss.lv)
 b. Kaut kāds dīvains iekšējais stāvoklis – **nekā** negribas. (Lilit)
 c. Ja notiek ņaudēšana, ka viss ir slikti, visi zog un neviens **nekā** nedara, tad nekas arī nenotiek. (Diena)
- (25) a. Kāpēc es **neko** nezīnu? (www.korpuss.lv)
 b. Es **neko** nesaprotu, nevaru un negribu! (www.tvnet.lv)
 c. Bērns praktiski **neko** neēd. (www.delfi.lv)

Tomēr, ja salīdzinām dažādu posmu latviešu daiļliterātas u.c. tekstus, tad atšķirība ir skaidri redzama – 19. gs., 20. gs. un t.s. trimdas latviešu tekstos, ja ir noliegts izteicējs, tad papildinātājs parasti ir ģenitīvā:

- (26) a. Pēc divām nedēļām dzersim kāzas, nemaz negaidīsim jauna **gada!**
 (Zeiboltu Jēkabs)
 b. Es ievēroju, ka viņa pat sarkanā **krusta** nenēsāja, kaut gan bija žēlsirdīgā māsa. (J. Ezeriņš)
 c. Vai tu **manis** nemīli? (Ā. Erss)
 d. Krastā neredzēja nevienas vienīgas **uguntiņas** (A. Eglītis)

Līdzīgs ģenitīva lietojums arī dainu tekstos (piemēri no www.dainuskapis.lv):

- (27) a. Kaut zinātu to kalniņu,
 Kur guļ mana māmuliņa,
 Es neļautu tā **kalniņa**
 Cūciņām rušināt.
- b. To vietniņu gan zināju,
 Kur piedzimu, kur uzaugu;
 Tās **vietniņas** nezināju,
 Kur mūžiņu nodzīvošu.

Šādam ģenitīvam ir senatnīguma nokrāsa (Rozenbergs 1983: 21), jo mūsdienu latviešu valodā, t.i., literārajā valodā un izloksņu vairumā, te parastāks ir akuzatīvs. Tāpēc ģenitīva forma tiek uztverta kā stilistiski

marķēta un piederīga vai nu daiļliteratūras stilam, vai arī gados vecāku izlokšņu runātāju valodai.

Turot prātā ģenitīva un nominatīva konkurenci blakus darbības vārdam *nebūt*, jāatzīst, ka latviešu valodā veidojas situācija, kur ģenitīvs pamazām tiek izslēgts no nolieguma marķējuma gan teikuma priekšmeta, gan papildinātāja funkcijā. Par vienīgo nolieguma marķējumu tiecas kļūt darbības vārdam pievienotais priedēklis *ne-*. Taču no normēšanas viedokļa abi gadījumi ir atšķirīgi – ģenitīva / nominatīva konkurence joprojām tiek uzskatīta par neliterāru, kamēr ģenitīva / akuzatīva konkurence netiek normēta, locījuma izvēli atstājot teksta autora ziņā.

4.2. DALĀMAIS ĢENITĪVS

Dalāmais ģenitīvs papildinātāja funkcijā latviešu valodā sastopams blakus darbības vārdiem *dot*, *gribēt*, *ēst*, *dzert*, *vajadzēt* u.c.

- (28) a. *Krusttēv, dod **naudas**!* (J. Janševskis)
 b. *Kad es piedzeros **vīna**, tad atvērtu durvju es nevaru atšķirt no spoguļa..*
 (J. Ezeriņš)
 c. – *Uz kurieni tad tu īsti [dodies]? – Nu tā... **sievas** lūkoties* (J. Ezeriņš)
 d. *Lai darbotos literatūrā, vajag cita **rakstura**.* (A. Eglītis)

Taču arī šai gadījumā mūsdienu valodā ģenitīva vietā parastāks ir akuzatīvs:

- (29) a. *Protams, var vienkārši teikt, lai valdība dod **naudu** un viss būs.*
 (www.korpuss.lv)
 b. *Kādēļ **kafiju** ieteicams dzert katru dienu?* (www.tvnet.lv)
 c. *Visi grib **naudu** ..* (www.korpuss.lv)
 d. *Tu tikai gribi **māju** laukos vai tev patiešām vajag **māju** laukos?* (Santa)

Ja sākotnēji dalāmības nozīmē ģenitīva un akuzatīva lietojums bija saistīts ar opozīciju *konkrēts* / *vispārīgs*, tad mūsdienu valodā šī opozīcija ir zaudējusi savu semantisko aktualitāti latviešu valodā (Kalnača 2002a, 2002b, 2014: 59). Proti, sākotnēji ģenitīva lietojums norādījis uz daļu no objekta, bet akuzatīvs – uz visu objektu kopumā (Mīlenbahs 1907):

- (30) a. *Es gribu **siera*** [gabalu vai šķēli siera].
 b. *Es gribu **sieru*** [visu, cik ir / tieši sieru un neko citu].

Tomēr valodā darbības vārdi *dot, gribēt, ēst, dzert, vajadzēt* u.c. tiek lietoti arī saistījumā ar abstraktas nozīmes lietvārdiem, kur daudzuma pretstatījums nav iespējams, piemēram, *Tas man dod prieku; Ikviens grib laimi; Viņam vajag darbu*. Iespējams, tas arī veicinājis opozīcijas vājināšanos. Tādējādi pašlaik latviešu valodā šādos gadījumos iespējams lietot abus locījumus bez nozīmes atšķirības. Ja nepieciešams īpaši norādīt uz konkrētu daudzumu, tad tiek izmantoti leksiski līdzekļi:

(31) *Es gribu **gabaliņu** siera / **nedaudz** siera / **šķēli** siera.*

Taču dalāmais ģenitīvs, tāpat kā ģenitīvs papildinātāja funkcijā blakus noliegtiem vārdiem, latviešu literārajā valodā un izlokšņu vairumā ieguvis stilistisku nozīmi – senatnīguma nokrāsu – un daiļliterāras stila marķējumu.

Dalāmības nozīmē sastopama arī ģenitīva un akuzatīva sinonīmija blakus nelokāmiem skaitļa vārdiem, t.i., *desmitniekiem, simtniekiem un tūkstošniekiem*, ja skaitļa vārda un lietvārda konstrukcija ir papildinātāja funkcijā:

(32) GEN

- a. *Viņš kājām varēja noiet ne vairāk kā simt **metru**.* (Diena)
- b. *Ja tu tagad pamēģinātu, 14 **metru** tu noteikti aizlēktu* (Sporta Avīze)
- c. *Viņš var noskriet 20 **kilometru** no Daugavas līdz Gaujai un atpakaļ.*
(Privātā Dzīve)

(33) ACC

- a. *Olimpieši [sportisti] Rucavā šogad iestādīja desmit **kokus** – Ziemeļamerikas ozolu un riekstkoku dzimtas pārstāvjus.* (www.lsm.lv)
- b. *"TTT Rīga" basketbolistes apvienotā čempionāta pamatturnīra otrajā posmā izcīnīja desmit **uzvaras**.* (www.sportacentrs.com)
- c. *..tikai neliela daļa [pasažieru] biļetes pērk iepriekšpārdošanā – mēnesī apmēram 20 000 **biļetes**.* (Diena)

Literārajā valodā papildinātāja funkcijā iespējami abi locījumi, teksta autors vai rediģētājs pats var izšķirties vai nu par ģenitīvu, vai arī akuzatīvu. Taču kopumā jāatzīst, ka dažādos latviešu valodas tekstos sastopamais ģenitīva un akuzatīva paralēlais lietojums vienā sintaktiskajā pozīcijā ir nepārprotams locījumu konkurences un valodas attīstības apliecinājums.

5. BEZPRIEVĀRDA ĢENITĪVS – PRIEVĀRDA ĢENITĪVS

Mūsdienu latviešu valodā stilistisks šķīrums ir arī adverbāla bezprievārda un prievārda ģenitīva lietojumam virzības, resp., attālināšanās (t.s. ablatīva), kā arī mērķa nozīmē. Sākotnēji šādā nozīmē tika lietots ģenitīvs bez prievārda kopā ar darbības vārdiem *bīties, bēgt, vairīties, atvest, iznākt, izlēkt* u.c. (Mīlenbahs 1907: 173; Ahero et al. 1959: 390; Nītiņa, Grigorievs 2013: 349). Tas labi redzams, piemēram, latviešu 20. gs. pirmās puses daiļliteratūrā:

- (34) a. *Tas [akmens] nebīstas **sala** un **sniega**.* (J. Ezeriņš)
 b. *Viņa norāva ziedošu gundegu un pati nobijās sava **darba**.* (J. Ezeriņš)
 c. *Viņa ļoti **dieva** bīstas, viņai par daudz bail **grēka**.* (J. Janševskis)

Mūsdienu latviešu valodā parastāks ir darbības vārda savienojums ar lietvārda ģenitīvu un prievārdu *no* (daudzskaitļa formā *no* biedrojas ar datīvu, nemainoties konstrukcijas būtībai):

- (35) a. .. *bīties **no maijvabolēm** nevajadzētu vispār, ja vien neesat lauksaimnieks.* (www.korpuss.lv)
 b. *Varbūt rodas iespaids, ka vairoš **no klusuma**, bet tā nav.* (www.korpuss.lv)
 c. *Varbūt viņi bēg **no** taisnās **tiesas**.* (www.korpuss.lv)

Tāpat ģenitīvs mērķa nozīmē bez prievārda agrāk plaši bijis sastopams blakus darbības vārdiem *alkt, ilgoties, kārot(ies), slāpt*, piemēram, *alkt laimes, ilgoties vasaras, slāpt skaistuma* (Ahero et al. 1959: 395; Paegle 2003: 41):

- (36) a. *Arī jaunais rīts **laimes** alks!* (Zeiboltu Jēkabs)
 b. *Lielaļam policistam slāpa karavadoņu **lauru**.* (A. Eglītis)
 c. *Varbūt, ka viņam iekārojās gardāka **kumosa**?* (A. Eglītis)

Saistījumā arī ar šiem darbības vārdiem mūsdienu latviešu valodā biežāk atrodams prievārda savienojums *pēc* + ģenitīvs (daudzskaitlī – *pēc* + datīvs) (*ilgoties pēc vasaras, slāpt pēc skaistuma*); darbības vārdiem *alkt* un *kārot* iespējams arī saistījums ar lietvārdu akuzatīvā (*alkt pēc laimes, alkt uzmanību; kārot(ies) pēc saldumiem, kārot(ies) saldumus*):

- (37) a. *Aktieris līdz sirdssāpēm alkst **pēc** savas **skatuves**.* (www.korpuss.lv)
 b. *Arvien smeldzīgāk sāku ilgoties **pēc** lauku **klusuma** ..* (www.korpuss.lv)

c. *Izturēt! Izdzert līdz galam visu, ko dzīve dod. Pastāvēt! Un slāpt **pēc** nākamā **malka**.* (www.tvnet.lv)

d. *Līva spējusi darīt visu, **ko** vien kāro, – dejoj, spēlēt vijoli ..*
(www.korpuss.lv)

Literārajā valodā ģenitīvu ablatīva un mērķa nozīmē var lietot paralēli gan bez prievārda, gan prievārda saistījumā, taču sinonīmija ir stilistiski atšķirīga. Bezprievārda ģenitīvs ieguvis poētiskākas un neikdienišķākas, ar daiļliteratūras stilu saistītas izteiksmes nokrāsu (sk. (34) un (36) piemērus), kaut gan tekstu rakstīšanas laikā tāds ģenitīvs bijis parasts un stilistiski neitrāls.

Bezprievārda ģenitīva stilistiskās iespējas mūsdienu latviešu valodā veiksmīgi tiek izmantotas publicistikā (38) un daiļliteratūrā (39):

(38) a. *Pērļuvistiņas **sala** nebaidās.* (Latvijas Avīze)

b. *Nebaidos neviena **darba**.* (Ieva)

c. *Ļaudis ir noilgojušies **pavasara*** (Diena)

d. *Ja pēkšņi ļoti kārojas **sviesta**, tas liecina, ka organismā trūkst kādas taukskābes vai A vitamīna.* (Kas Jauns)

(39) a. *Viņš ilgojas silta **vārda** un cilvēciskas **draudzības**.* (L. Muktupāvela, sk. www.korpuss.lv)

b. *Es alkstu **sarežģītības**, bet te viss šķiet pārlieku skaidrs.* (E. Mārtuža, sk. www.korpuss.lv)

c. *.. cilvēki centās pārspēt sauli. Jo arī **saules** viņi sāka baidīties ..*
(E. F. Cimare, sk. www.korpuss.lv)

Tomēr citos valodas paveidos, piemēram, lietišķajos rakstos vai zinātniskos un populārzinātniskos tekstos, šāds lietojums parasti nebūs sastopams.

SECINĀJUMI

Latviešu valodā skaidri redzama tendence teikuma priekšmeta un papildinātāja sfēras sadalījumu nostiprināt ar viena veida locījumiem. Teikuma priekšmets vienmēr tiecas būt nominatīvā, papildinātājs – akuzatīvā, ģenitīvam atstājot apzīmētāja funkciju (t. sk. dalāmības nozīmē).

Latviešu valodā pieaug datīva un lokatīva netipisks sintaktiskais lietojums blakus lietvārdiem (adnominālā saistījumā). Ja šai sintaktiskajā

funkcijā “tradicionālais” lietvārds ģenitīvā kā apzīmētājs novietojas pirms lietvārda, ar ko tas ir saistīts, tad lietvārds datīvā vai lokatīvā atrodas pēc lietvārda. Šāds apzīmētājs latviešu valodai nav raksturīgs, tāpēc rodas arī teorētiska rakstura problēma – kā klasificējamas šādas konstrukcijas.

Latviešu valodā veidojas arī situācija, kur ģenitīvs pamazām tiek izslēgts no nolieguma marķējuma gan teikuma priekšmeta (īpaši eksistenciālteikumos), gan papildinātāja funkcijā. Tā vietā vērojams vai nu lietvārds nominatīvā (teikuma priekšmets), vai arī akuzatīvā (papildinātājs), noliegumu marķējot tikai ar darbības vārda priedēkli *ne*.

Latviešu valodā vērojama arī tendence agrākās bezprievārda ģenitīva konstrukcijas aizstāt ar prievārda konstrukcijām mērķa, virziena (attālināšanās), arī cēloņa nozīmē. Sintaktiski tas nozīmē tieša papildinātāja, resp., lietvārda ģenitīvā, aizstāšanu ar netiešu papildinātāju, resp., prievārda un lietvārda konstrukciju.

Tātad jāatzīst, ka latviešu gramatika, ja ar to saprot gramatisko sistēmu, tomēr mainās – locījumu sinonīmija un pat konkurence ir plašāku sintaktisku pārkārtojumu izpausme, kas norisinās neatkarīgi no literārās valodas normēšanas principiem. Vienlaikus teikuma semantiskā, t.i., dziļā struktūra saglabājas nemainīga, jo pārkārtojumi attiecas uz virsējo struktūru.

SAĪSINĀJUMI

ACC	akuzatīvs
GEN	ģenitīvs
NOM	nominatīvs
LOC	lokatīvs
PL	daudzskaitlis
SG	vienskaitlis

AVOTI

Diena (laikraksts)

Eglītis, Anšlavs. 2000. *Es nebiju varonis*. Rīga: Zinātne.

Eglītis, Anšlavs. 1976. *Piecas dienas*. Grāmatu Draugs.

Erss, Ādolfs. 1970. *Satīrs un krusts*. Tilta Apgāds.

- Ezeriņš, Jānis. 1998. *Noveles*. Rīga: Atēna.
- Ieva* (žurnāls)
- Ievas Stāsti* (žurnāls)
- Ikstena, Nora. 2011. *Vīrs zilajā lietusmēteliņā*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Janševskis, Jēkabs. 1986. *Dzimtene*. I. Rīga: Zinātne.
- Kas Jauns* (žurnāls)
- Krišjāņa Barona Dainu skapis*. Pieejams: www.dainuskapis.lv
- Latvijas Avīze* (laikraksts)
- Latvijas sabiedriskie mediji*. Pieejams: www.lsm.lv
- Līdzsvarotais mūsdienų latviešu valodas tekstu korpuss 2018*. Pieejams: <http://www.korpuss.lv/id/LVK2018>
- Lilit* (žurnāls)
- Neatkarīgā Rīta Avīze* (laikraksts)
- Privātā Dzīve* (žurnāls)
- Santa* (žurnāls)
- Sporta Avīze* (žurnāls)
- Zeiboltu Jēkabs. 1985. *Ūdens burbuļi. Barons Bunduls*. Rīga: Zinātne.
- www.apollo.lv (ziņu portāls)
- www.atputasbazes.lv (uzziņu portāls)
- www.delfi.lv (ziņu portāls)
- www.iauto.lv (interesu portāls)
- www.tvnet.lv (ziņu portāls)
- www.skaties.lv (ziņu portāls)
- www.sportacentrs.com (ziņu portāls)

LITERATŪRA

1. Ahero, Antonija et al. (1959). *Mūsdienų latviešu literārās valodas gramatika*. I. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
2. Berg-Olsen, Sturla. (2005). *The Latvian dative and genitive: a cognitive grammar account*. Oslo: University of Oslo.
3. Bielenstein, August. (1863–1864). *Die Lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt*. I–II. Berlin: Dümmler.
4. Endzelins, Jānis. (1922). *Lettische Grammatik*. Rīga: Kommissionsverlag A. Gulbis.
5. Endzelins, Jānis. (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
6. Holvoet, Axel. (2011). Beyond external possession: Genitive and dative with locational nouns in Latvian. *Baltic Linguistics*. 2, 79–107.

7. Freimane, Inta. (1993). *Latviešu valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
8. Gāters, Alfrēds. (1993). *Lettische Syntax. Die Dainas*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
9. Kalnača, Andra. (2002a). Lietvārda locījumu formu konkurence latviešu valodā. *Linguistica Lettica*, 10, 135–150.
10. Kalnača, Andra. (2002b). Concurrence of case forms – lapse or norm in Standard Latvian. *Kalby studijos / Studies about Languages*, 3, 5–9.
11. Kalnača, Andra. (2007). Ģenitīva sinonīmijas stilistiskās funkcijas mūsdienu latviešu valodā. *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 3, 68–78.
12. Kalnača, Andra. (2011). *Morfoloģijas stilistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
13. Kalnača, Andra. (2013). Morfoloģija. *Latviešu valoda*. Veisbergs, Andrejs (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 45–108.
14. Kalnača, Andra. (2014). *A Typological perspective on Latvian grammar*. Warsaw / Berlin: De Gruyter Open.
15. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. (2018a). Teikuma priekšmeta locījums un vārdu secība latviešu valodas eksistenciālteikumos. *Dzīves lingvistika. Veltījumskrājums Jānim Valdmanim*. Vītola, Inita (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 207–221.
16. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. (2018b). Subject case alternation in negated existential, locative, and possessive clauses in Latvian. *Kalbotyra* (71), 42–63.
17. Lagzdiņa, Sarmīte. (1980). Lietvārda locījums pie nelokāmiem skaitļa vārdiem. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 16, 137–143.
18. Lagzdiņa, Sarmīte. (1997). Verbs *nebūt* morfoloģiskajā paradigmā un teikumā. *Savai valodai*. Blinkena, Aina (red.). Rīga: Latviešu valodas institūts, 165–200.
19. Leinonen, Marja. (2016). Partitives and genitives in negated sentences in Finnish, Latvian and Lithuanian. *Valoda: nozīme un forma*. 7. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 89–103.
20. Mīlenbahs, Kārlis. (2007). Teikuma mācība. *Latvešchu gramatika*. J. Endselina un K. Mīlenbacha Sarakstīta. Rīga: K.I. Sichmaņa apgāhdība.
21. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). (2013). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
22. Novikova, Anta. (2009). Akuzatīva, bezprieveārda ģenitīva un prievārda ģenitīva konkurence adverbālās konstrukcijās. *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 66–72.
23. Ozola, Ieva. (2004). Turpat blakus Rucavai: Sventājas latviešu izloksne. *Mana novada valoda. Lejaskurzeme*. Laumane, Benita (red.). Liepāja: LiePA, 92–109.
24. Paegle, Dzintra. (2003). *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.
25. Rozenbergs, Jānis. (1983). *Latviešu valodas praktiskā stilistika*. II. Rīga: Zvaigzne.
26. Strazdiņa, V. (1974). Daži pārvaldījuma kļūdu veidi. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 10, 129–140.

ANDRA KALNAČA

DOES LATVIAN GRAMMAR CHANGE?

SUMMARY

The polyfunctional structure of genitive undergoes certain changes in Latvian. Almost all changes are closely associated with different constructions for the genitive. Such grammatical processes depend on the syntactic usage of the case form. The nominative assumes the primary genitive function as a subject in the same way as the accusative substitutes for the genitive or the nominative functions as an object. An adnominal genitive continues to function as an attribute, whereas an adverbial genitive is replaced by the accusative in order to function as an object and by the nominative to function as a subject.

Examination of the case structure points to unification of functions for the surface structure of the utterance, although the core structure remains unchanged. Nonetheless, it can be objectively verified, and it operates relatively independently from the norms of Standard Latvian. Several regulations have been written trying to stop this process while at the same time, however, treating some instances of alternation as acceptable. This inconsistency in standardisation implicitly points to the objective nature of the changes. The most significant conclusion is – the alternation of case forms is neither a norm nor deviance in Standard Latvian – it is the continuous process of semantic and syntactic evolution.

ANDREJS VASIĻJEVS

LATVIEŠU VALODA, MĀKSLĪGAIS INTELEKTS UN IZAICINĀJUMI EIROPAS DAUDZVALODĪBAI

Pēdējos pāris gados mākslīgais intelekts ir viena no visvairāk apspriestajām tehnoloģijām ne tikai speciālistu un zinātnieku lokā, bet arī visplašākajā sabiedrībā. Gandrīz katru dienu parādās jaunas drukātās un elektroniskās publikācijas par mākslīgā intelekta tēmu. Patiesi, pēdējos gados sasniegts straujš tehnoloģisks izrāviens, kas mākslīgā intelekta risinājumus padara praktiski izmantojamus visdažādākajās dzīves sfērās. Tiek prognozēts, ka tam būs tikpat liels vai pat vēl lielāks iespaids uz cilvēces attīstību, kāds savulaik bija iekšdedzes dzinēja vai elektroiekārtu izgudrošanai, bet mūsdienās – interneta un mobilo tehnoloģiju izplatībai.

Līdzīgi kā cilvēka intelekts ir visciešākajā veidā saistīts ar mūsu unikālo valodas spēju, kas cilvēku atšķir no citām dzīvām būtnēm, arī mākslīgā intelekta attīstībā valodai ir ļoti svarīga loma. Lai gan plašākā nozīmē ar jēdzienu mākslīgais intelekts apzīmē ļoti plašu tehnoloģiju un risinājumu kopu (piemēram, fotogrāfijās attēlotu objektu atpazīšanu, pašbraucošu automašīnu vadības sistēmas, diagnozes noteikšanu pēc medicīniskām analizēm utt.), tieši valodas prasmes ir viena no svarīgākajām spējām, ko sagaidām no mākslīgā intelekta.

Jau 1967. gadā uzņemtajā izcilajā Stenlija Kubrika filmā “2001. gada Odiseja” tiek radīts dators HALO, kura mākslīgais intelekts spēj sarunāties cilvēka balsī un pat nolasīt vārdus pēc lūpu kustībām. Kubriks iztēlojās, ka tik jaudīgam datoram būtu jābūt ļoti liels, aizņemot veselu kosmiskā kuģa telpu. Tagad iespēja uzdot jautājumus digitālajam palīgam ir iebūvēta gandrīz katrā viedtālrunī.

Viedtālrunos un tiem piesaistītajās mākoņskaitļošanas sistēmās iebūvētās tehnoloģijas spēj saprast runāto un pārveidot to tekstā. Tās nosaka

sacītā nolūku – kas tas ir par jautājumu vai komandu. Tās spēj atrast prasīto informāciju un sniegt atbildi cilvēka balsī, vai precīzāk – cilvēkam līdzīgā datorbalsī. Šādas iespējas tiek iebūvētas arī automašīnās, televīzijas sistēmās, viedos skaļruņos un citās iekārtās.

Taču daudzi no jaunajiem mākslīgā intelekta risinājumiem, ko ikdienā izmanto miljoniem lietotāju visā pasaulē, Latvijas iedzīvotājiem nav pieejami, jo neatbalsta latviešu valodu. Lielie tehnoloģiju uzņēmumi savus jaunākos risinājumus fokusē uz lielo valstu tirgiem, jo investīcijas mazskaitlīgo valodu tehnoloģiskajā atbalstā tiem nav ekonomiski izdevīgas.

Ar valodu diskrimināciju digitālajā vidē saskaras ne tikai latvieši, bet arī daudzu citu mazāko Eiropas nāciju pārstāvji. Šīs valodu nevienlīdzības novēršanai ir nepieciešams veikt mērķtiecīgus pasākumus gan nacionālā, gan Eiropas Savienības līmenī.

Šajā rakstā apskatīsim Eiropas Parlamenta rezolūcijā izvirzītos uzdevumus valodu līdztiesības nodrošināšanai, aplūkosim jaunākos sasniegumus mākslīgā intelekta tehnoloģijās latviešu valodai, kā arī akcentēsim ētiskos aspektus.

EIROPAS VALODU LĪDZTIESĪBA DIGITĀLAJĀ LAIKMETĀ

Eiropas Parlaments 2018. gada 11. septembrī ar deputātu lielu atbalstu pieņēma īpašu rezolūciju par valodu līdztiesību digitālajā laikmetā. Tajā norādīts, ka pēdējo desmit gadu laikā digitālā tehnoloģija ir būtiski ietekmējusi valodas attīstību. Eiropas sabiedrībai arvien vairāk digitalizējoties, padziļinās digitālā plaisa starp plaši lietotām un mazāk lietotām valodām. Tas rada nevienlīdzību piekļuvē informācijai un tehnoloģisko iespēju izmantošanā.

Mazāk lietotajām Eiropas valodām ir būtiski sliktāki apstākļi, jo akūti trūkst rīku, resursu un finansējuma pētījumiem. Satraucošs ir rezolūcijā minētais vērtējums, ka vairāk nekā 20 Eiropas valodām draud digitālā valodas izzušana.

Daudzvalodība ir nostiprināta kā fundamentāls Eiropas Savienības pamatprincips, tāpēc par to nepieciešams rūpēties visās sfērās, arī tehnoloģiju lietojumā. Eiropas Parlaments mudina Eiropas Savienības dalībvalstis nākt klajā ar efektīviem dzimtās valodas nostiprināšanas

risinājumiem. Tā aicina dalībvalstis izstrādāt visaptverošu un ar valodas jautājumiem saistītu politiku, lai novērstu šķēršļus valodu vienlīdzības panākšanai digitālajā laikmetā. Tās dalībvalstis, kas jau ir izstrādājušas sekmīgas politikas stratēģijas valodu tehnoloģiju jomā, tiek mudinātas dalīties pieredzē un labā praksē.

Eiropas Parlaments aicina noteikt minimālos valodu resursus, piemēram, datu kopas, leksikonus, runas ierakstus, tulkošanas atmiņas, anotētus korpusus un enciklopēdisko saturu, kam vajadzētu būt visām Eiropas valodām, lai nepieļautu to digitālo izzušanu.

Rezolūcija norāda, ka Eiropai globālajā konkurencē ar ASV un Ķīnas spēcīgajiem spēlētājiem ir iespējas ieņemt vadošās pozīcijas uz valodu orientēta mākslīgā intelekta jomā. Tā atgādina, ka ES uzņēmumi spēj vislabāk piedāvāt risinājumus, kas pielāgoti mūsu īpašajām kultūras, sabiedrības un ekonomikas vajadzībām.

Eiropas Parlamenta rezolūcija ir skaidrs mudinājums izvērtēt arī latviešu valodas pozīcijas digitālajā pasaulē, kurā īpaši strauji izplatās tieši mākslīgā intelekta risinājumi. Tāpēc tālāk rakstā sniegsim nelielu ieskatu, kā pēdējos gados attīstītas mākslīgā intelekta tehnoloģijas latviešu valodai.

BALSS SINTĒZE

Balss tehnoloģijas nodrošina informācijas saņemšanu un saziņu ar datorsistēmām cilvēka balsī. Svarīgākās balss tehnoloģijas ir balss sintēze un runas atpazīšana.

Balss sintēzes tehnoloģijas ļauj tekstu nolasīt vai izrunāt cilvēka balsī. Iepriekšējās desmitgadēs dominējošā tehnoloģija balss sintēzes risinājumos bija tā saucamā konkatēnā sintēze. Tajā runas formēšanai tiek izmantoti ļoti īsi fragmenti (audiovienumi), kas iegūti no cilvēka ierunāta teksta. Izrunājamajam tekstam tiek piemeklēti atbilstošākie audiovienumi, kas tiek "salipināti" kopā un ar dažādām apstrādes metodēm izlīdzināti vienmērīgāka runas sastatījuma nodrošināšanai. Šādā veidā izstrādāta Tildes iepriekšējās paaudzes latviešu runas sintēzes sistēma Visvaris. Šī pieeja nodrošina sintezētās runas saprotamību, un tā ir ļoti noderīga specializētos pielietojumos, piemēram, datorsistēmās, kas

paredzētas cilvēkiem ar redzes problēmām. Tomēr šādi sintezētai runai ir ļoti monotons un “robotisks” skanējums, tāpēc to ilgstoši klausīties ir apgrūtināši.

Pēdējos gados pētnieki meklē jaunus risinājumus, kas ļautu nodrošināt dabisku runas skanējumu ar atbilstošām intonācijām, pauzēm un runas ritmu. Tildes pētniekiem izdevies latviešu valodai piemērot visjaunākos mākslīgā intelekta tehnoloģijās balstītos risinājumus. Neironu tīklos balstītā dziļā mašīnmācīšanās ļauj izanalizēt apjomīgus cilvēka runas ierakstus un izveidot pilnībā sintezētas runas modeli. Šādi sintezēta balss skan ļoti līdzīgi cilvēkam, uz kura ierakstiem “apmācīts” mākslīgais intelekts. Dators spēj imitēt gan balss tembru, gan konkrētajam cilvēkam raksturīgo runas intonatīvo plūdumu. Labākos datora sintezētās balss paraugus ir grūti atšķirt no cilvēka ierakstiem.

Jaunā runas sintezatora izveidei savus audioierakstus piekritusi piešķirt pazīstamā Latvijas Radio diktore Sandra Glāzupa. Lai gan viņas balss vairs neskan Latvijas Radio ēterā, tā turpinās skanēt datora izpildījumā, piemēram, lasot portāla Delfi ziņas.

RUNAS ATPAZĪŠANA

Runas atpazīšanas uzdevums ir pārvērst cilvēka runāto par rakstisku tekstu. Tas ir ļoti grūts uzdevums, jo cilvēka balsij ir sarežģīta akustiskā struktūra. Mūsu smadzenes ir īpaši pielāgotas runas audiosignāla analīzei un saprašanai. Spēju uztvert apkārtējo cilvēku sacīto zīdains apgūst jau pirmajos dzīvības gados, tāpēc mums tā var likties vienkārši iegūstama prasme. Taču tie, kas sākuši mācīties jaunu valodu, labi saprot, cik grūti sākumā uztvert, kāds vārds ir pasacīts, īpaši, ja tā ir ļoti atšķirīga, piemēram, tonāla valoda, pie kurām pieder vjetnamiešu, ķīniešu un citu Āzijas tautu valodas.

Runātās valodas uztveri apgrūtina gan tas, ka daudzi vārdi tiek izrunāti ļoti līdzīgi, gan arī runas nepārtrauktais plūdums, kurā valodas nezinātājam grūti atšķirt atsevišķus vārdus. Papildu grūtības rada katra cilvēka specifiskās izrunas īpatnības, ko nosaka gan fiziskie parametri – dzimums, vecums, balss trakta īpatnības, – gan arī konkrētais situatīvais konteksts, ko ietekmē arī attiecīgā sociālā vide, personas izglītība un runas kultūra.

Lai pārvērstu runu tekstā, datoram ir nepieciešams “iemācīties” gan tā saucamo akustisko modeli, kas nosaka atbildes starp skaņām un teksta vienībām, gan valodas modeli, kas nosaka, kādi vārdi tiek lietoti valodā un kā šie vārdi var tikt virknēti frāzēs un teikumos. Līdzīgi kā cilvēkam valodas konteksts palīdz saprast, kas tieši ir pasacīts, arī datoram akustiskā un valodas modeļa kombinācija ļauj izvēlēties ticamāko runas transkripciju tekstā.

Neironu tīklu tehnoloģijas ļauj “iemācīties” šādus modeļus no liela valodas datu apjoma. Akustiskā modeļa trenēšanai nepieciešams transkribētas runas korpuss, kurā precīzi marķēts viss ierakstā dzirdamais, ieskaitot pārteikšanās, minstināšanās un krešļus. Šādam korpusam jāietver visdažādāko runātāju paraugi – dažādu izlokšņu un dažāda vecuma sieviešu, vīriešu, bērnu balsis. Šāda korpusa sagatavošana ir ļoti apjomīgs darbs. Latviešu valodai šādu korpusu IT Kompetences centra ietvaros izstrādājis Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts (LU MII) sadarbībā ar Tildi un LETA.

Valodas modeļa trenēšanai izmantojamajiem datiem jāpārstāv visdažādākie leksikas slāņi – ne tikai literārā un lietišķā valoda, bet arī sarunvaloda un slengs. Grūtības sagādā tas, ka runātā un rakstītā valoda ļoti atšķiras, tāpēc pat sociālajos tīklos izmantotā sarunvaloda pilnībā neatspoguļo cilvēku mutiskajā saziņā izmantotās valodas daudzveidību.

Mākslīgā intelekta tehnoloģijās balstītu runas atpazīšanu sistēmu izstrādājusi gan LETA sadarbībā ar LU MII, gan Tilde (Salimbajevs 2016). LETA sistēma ieviesta ziņu monitoringa sistēmā, kas transkribē radio un televīzijas raidījumus. Tildes izveidotais runas atpazīnējs ir pieejams kā bezmaksas viedtālrunu lietotne, kas ļauj balsī diktēt īsziņas un e-pasta vēstules, kā arī uzdot nepieciešamo adresi maršruta plānotājā Waze. Tildes tiešsaistes sistēmu¹, kas pārvērš tekstā audiofailus, var izmantot, piemēram, lekciju, sanāksmju ierakstu vai interviju atšifrēšanai. Lai gan šī sistēma vēl pilnībā nevar aizstāt cilvēku spēju, tās precizitāte sasniedz 90%, bet specializētos pielietojumos, kā, piemēram, Saeimas sēžu transkripcijā, pat 94% (Salimbajevs, Ikaunieca 2017).

¹ <https://www.tilde.lv/tildes-balss>

Jāņem vērā, ka pat pilnīgi precīzi transkribēta intervija vai priekšlasījums nebūs uzreiz gatavs publicēšanai. Tie, kas kādreiz veikuši audioierakstu atšifrēšanu, labi zina, cik daudz darba vēl jāiegulda, lai runātās valodas pierakstu pārveidotu par gramatiski pareizu un raiti lasāmu tekstu.

NEIRONU MAŠĪNTULKOŠANA

Mašīntulkošana jeb automātiska vienas valodas teksta pārvēršana citā valodā ir vēl viena joma, kurā pēdējos gados aktīvi tiek ieviestas mākslīgā intelekta tehnoloģijas.

Līdz 2015. gadam automātiskās tulkošanas jomā dominēja tā saucamās statistiskās mašīntulkošanas sistēmas. Tās balstās statistiskos modeļos, kuru parametri izgūti no cilvēka veiktiem tulkojumiem. Šai metodei vajadzīgs ļoti liels datu apjoms. Tā kā latviešu valoda ir fleksīva un tajā var tikt izmantotas vairāk nekā 20 miljoni vārdformas, latviešu mašīntulka izveidei nepieciešams vēl daudz lielāks datu apjoms kā angļu vai spāņu valodām. Statistiskās mašīntulkošanas sistēmām grūtības rada arī latviešu valodai raksturīgā brīvā vārdu kārtība. Šo sistēmu modeļi balstās uz vairāku vārdu frāzēm un slikti tulko garākus teikumus, īpaši, ja savstarpēji atkarīgie vārdi teikumā izvietoti tālu viens no otra. Tāpēc šādu sistēmu veiktie tulkojumi bieži ir gramatiski nepareizi un grūti lasāmi.

Sākot ar 2015. gadu, mašīntulkošanas jomā strauji izplatās neironu tīklu mašīnmācīšanās tehnoloģijas. Līdzīgi kā statistiskajā mašīntulkošanā arī neironu sistēmu “apmācībā” tiek izmantots milzīgs skaits cilvēka tulkotu teikumu pāru. Atšķirībā no statistiskās pieejas vārdi tiek sadalīti mazākās vienībās (aptuveni pielīdzināmās morfēmām), kas tiek reprezentētas ar skaitliskiem vektoriem. Tie tiek izmantoti, lai vienotā neironu tīkla modelī iekodētu teikuma līmeņa sakarības. Šādi modeļi daudz labāk saprot teikuma līmeņa kontekstu un veido gramatiski saskaņotu un plūstošu tulkojumu. Tie arī labāk spēj aptvert latviešu valodas vārdformu daudzveidību un iztulkot arī tādus vārdus, kas nav parādījušies apmācības datos.

Neironu mašīntulkošana ievērojami uzlabo tulkojumu kvalitāti latviešu un citām fleksīvām valodām (Pinnis et al. 2017; Rikters et al. 2018). Šajā tehnoloģijā balstīts mašīntulks, ko izstrādājuši Tildes pētnieki,

uzvarēja tā dēvētajā “mašintulkošanas olimpiādē” – zinātniskajās sacensībās WMT 2017. Šajās sacensībās tiek salīdzinātas vadošo pasaules pētniecības centru un uzņēmumu veidotās sistēmas. 2017. gadā sacensībās pirmo reizi bija iekļauta arī latviešu valoda. Tildes neironu mašintulka kvalitāte tika atzīta par visaugstāko, pārspējot arī *Google* un *Microsoft* sistēmas (Pinnis et al. 2017). Jāatzīmē, ka Tildes sistēmas bija labākās arī nākamajās sacensībās WMT 2018, kurās bija iekļauta igauņu valoda (Pinnis et al. 2018). Latvijas Zinātņu akadēmija Tildes neironu mašintulku atzina par vienu no 2018. gada nozīmīgākajiem zinātnes sasniegumiem.

VIRTUĀLIE ASISTENTI

Mākslīgā intelekta tehnoloģijas plaši tiek pielietotas virtuālo asistentu izveidē. Tādi virtuālie asistenti kā *Apple Siri*, *Amazon Alexa*, *Microsoft Cortana* vai *Google Assistant* nodrošina saziņu ar lietotāju dialoga formā un palīdz veikt zvanus, sūtīt ziņojumus, atskaņot mūziku, ieplānot tikšanās, veidot piezīmes, atgādināt uzdevumus, sniegt norādījumus utt. Tie arī spēj atbildēt uz faktoloģiskiem jautājumiem un cenšas uzturēt sarunu (Vasiļjevs et al. 2017). Ar tiem var sazināties gan balsi, gan teksta formā.

Teksta formas dialogu ziņapmaiņas sistēmās (piem., *Facebook Messenger*) uztur specializēti virtuālie asistenti, kurus veido uzņēmumi saziņai ar saviem klientiem. Tie parasti veic klienta atbalsta funkcijas, palīdzot atrisināt problēmas vai uzzināt vajadzīgo informāciju par uzņēmuma produktiem un pakalpojumiem. Pārsvarā šie risinājumi veidoti ar globālo uzņēmumu piedāvātām tehnoloģijām. Taču latviešu valoda tur nav ietverta vai arī strādā ļoti nekvalitatīvi.

Daudzvalodīgu virtuālo asistentu izveidei Tilde izveidojusi īpašu mākslīgā intelekta rīku platformu. Tā nodrošina saziņu ar lietotājiem latviešu valodā – saprast brīvā formā uzdotus jautājumus un piemeklēt tiem atbilstošākās atbildes. Šo iespēju nodrošina neironu tīklu tehnoloģijās balstīts nodoma noteikšanas modelis (Balodis, Deksnis 2018). Šis modelis no daudziem iepriekš sagatavotiem piemēriem “iemācās” pazīmes, pēc kurām saprast lietotāja uzdoto jautājumu (lietotāja nodomu). Šīs pazīmes ļauj saprast jautājumu arī tad, ja tas uzdots pavisam atšķirīgi no apmācībā izmantotajiem piemēriem.

Tildes tehnoloģija izmantota Uzņēmumu reģistra virtuālā asistenta UNA izveidē. UNA klientiem sniedz informāciju par uzņēmumu nodibināšanu, likvidēšanu un ziņas par dokumentu virzību. UNA turpina uzlabot jautājumu saprašanas kvalitāti, mācoties no jauniem piemēriem, kādi tiek sastapti komunikācijā ar klientiem.

ĒTISKIE ASPEKTI

Mākslīgā intelekta attīstība un arvien plašāka izmantošana rada arī virkni ētiskas dabas jautājumu. Kā jebkura jaudīga tehnoloģija tas var ne tikai nest lielu labumu, bet arī novest pie smagām sekām, ja tiek lietots bezatbildīgi vai ļaunprātīgi.

Piemēram, mašīntulku var viegli integrēt dažādās tiešsaistes sistēmās, lai automātiski nodrošinātu pieeju informācijai citās valodās. Taču svarīgi ir vienmēr brīdināt, ka tas ir automātisks tulkojums un var būt kļūdainš. Pretējā gadījumā lietotājam var rasties nopietnas problēmas, ja tas pilnībā uzticēsies, piemēram, tulkotam aprakstam par medikamenta lietošanu. Neironu mašīntulka tulkojums var būt gramatiski un stilistiski nevainojams, tāpēc ir viegli nepamanīt, ja tas nokļūdījies un, piemēram, iztulkojis nevis “nedrīkst lietot”, bet “drīkst lietot”.

Līdzīgas problēmas var rasties, ja netiek pārbaudīts runas atpazinēja transkribēts teksts.

Lietotājs jābrīdina arī visos gadījumos, kad tam atbild nevis cilvēks, bet virtuālais asistents. Virtuālā asistenta dialogsistēmās ļoti svarīgi nodrošināt arī personas datu aizsardzības prasības.

Jaunos riskus var radīt mākslīgā intelekta izmantošana sabiedrības maldināšanai. Ar tā palīdzību var ģenerēt pārliecinošas viltus ziņas, piemēram, audioierakstu ar valsts prezidenta it kā izteiktiem apgalvojumiem, kas patiesībā ir ģenerēts ar prezidenta balsi imitējošu sintezatoru.

Kā panākt, lai mākslīgais intelekts kalpotu sabiedrības attīstībai, nevis radītu jaunus apdraudējumus un palielinātu nevienlīdzību? Lai atbildētu uz šiem jautājumiem, Eiropas Savienība izveidojusi īpašu Augsta līmeņa mākslīgā intelekta ekspertu grupu. Tā izstrādājusi īpašas ētikas vadlīnijas, kas nosaka svarīgākās prasības mākslīgā intelekta risinājumiem, lai mēs varētu tiem uzticēties un droši izmantot visās dzīves sfērās. Dzišanos

pēc maksimālās efektivitātes, kas virza tehnoloģiju progresu, līdzsvaro prasība ievērot principus, kas balstās vispārējās cilvēktiesībās un Eiropas pamatvērtībās.

Pozitīvi jāatzīmē vadlīnijās ietverto aspektu plašums un universālums – tās var attiecināt uz visdažādākā veida risinājumiem. Vienlaikus šīs vadlīnijas ir arī pietiekoši praktiskas un ietver sarakstu ar konkrētiem jautājumiem, kas jānoskaidro, veidojot jebkuru mākslīgā intelekta sistēmu.

Tai pašā laikā sarūgtina, ka vadlīnijas neizceļ Eiropai tik svarīgo daudzvalodības jautājumu. Vadlīnijās daudzkārt uzsvērts, ka visiem jānodrošina vienādas iespējas mākslīgā intelekta izmantošanā, īpaši izceļot marginālās grupas un cilvēkus ar īpašām vajadzībām. Taču latviešiem un desmitiem miljonu citu eiropiešu nav iespējas pilnvērtīgi izmantot daudzus mākslīgā intelekta risinājumus, jo tie pieejami tikai angļu un dažās citās lielās valodās. Latviešu lietotājs nevar savā dzimtajā valodā izmantot, piemēram, Apple iOS un Andriod tālruņos iebūvētos virtuālos asistentus, vai arī izmantot mūsdienu automašīnās iebūvētās balss vadības sistēmas.

Eiropas Savienībai būtu jāpanāk, ka globālo uzņēmumu veidotās sistēmas strādā arī mazākās valodās, lai arī lietotāju skaits tur nav liels un ekonomiski tas nav izdevīgi. Diemžēl Eiropas lielo valstu pārstāvji, kam ir liela ietekme uz Eiropas Savienības politiku, mazo valodu vajadzības īsti nesaprot. Tas vēlreiz parāda, cik svarīgi mūsu valsts pārstāvjiem kopā ar citām mazākām ES valstīm aizstāvēt visu ES valodu vienlīdzību visās sfērās, arī mākslīgajā intelektā. Jāpanāk, lai Eiropas Parlamenta rezolūcija par valodu līdztiesību digitālajā laikmetā nepaliek tikai kā vēsturisks dokuments, bet tiek iedzīvināta konkrētās praktiskās darbības.

Ar ētikas vadlīnijām Eiropa cenšas kļūt par globālu līderi ētiska un uzticama mākslīgā intelekta jomā. Taču ar vadlīnijām vien būs nepietiekami, jo ASV un Ķīna jau panākušas lielu tehnoloģisko pārakumu un investē mākslīgajā intelektā grūti aptveramas daudzmiljardu summas. Tieši daudzvalodīgs mākslīgais intelekts varētu būt specializācijas joma, kas tik svarīga Eiropas vienotībai un kurā Eiropai ir reālas iespējas kļūt par pasaules līderi.

Latvija ir spēcīga šai jomā un var rādīt piemēru, kā fleksīvu valodu ar ierobežotiem resursiem var strauji attīstīt visjaunākajās mākslīgā intelekta tehnoloģijās. Jauno programmu Apvārsnis Eiropa un Digitālā Eiropa ietvaros Latvija varētu kļūt par bāzi Eiropas mēroga izcilības centra izveidei.

AVOTI UN LITERATŪRA

1. Balodis, K., Deksnē, D. (2018). Intent Detection System Based on Word Embeddings. *AIMSA 2018: Artificial Intelligence: Methodology, Systems, and Applications, LNAI 11089*, 25–35.
2. Pinnis, M., Krišlauks, R., Deksnē, D., Miks, T. (2017). Evaluation of Neural Machine Translation for Highly Inflected and Small Languages. *Proceedings of the 18th International Conference on Intelligent Text Processing and Computational Linguistics (CICLING 2017)*, 445–456.
3. Pinnis, M., Krišlauks, R., Miks, T., Deksnē, D., Šics, V. (2017). Tilde's Machine Translation Systems for WMT 2017. *Proceedings of the Second Conference on Machine Translation*, Volume 2: Shared Task Papers, 374–381.
4. Pinnis, M., Rikters, M. and Krišlauks, R. (2018). Tilde's Machine Translation Systems for WMT 2018. *Proceedings of the Third Conference on Machine Translation*, 477–485.
5. Rikters, M., Pinnis, M., Krišlauks, R. (2018). Training and Adapting Multilingual NMT for Less-resourced and Morphologically Rich Languages. *Proceedings of the Eleventh International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2018)*, 3766–3773.
6. Salimbajevs, A., Ikaunieca, I. (2017). System for Speech Transcription and Post-Editing in Microsoft Word. *Proceedings of Interspeech 2017: Show & Tell contribution*, 825–826.
7. Salimbajevs, A. (2016). Towards the First Dictation System for Latvian Language. *Frontiers in Artificial Intelligence and Applications*, Volume 289: Human Language Technologies – The Baltic Perspective, 66–73.
8. Vasiljevs, A., Skadina, I., Deksnē, D., Kalis, M., Vira, I. (2017). Application of virtual agents for delivery of information services. *New Challenges of Economic and Business Development–2017 Digital Economy*, 702.

ANDREJS VASIĻJEVS**LATVIAN LANGUAGE, ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND CHALLENGES FOR EUROPEAN MULTILINGUALISM****SUMMARY**

Multilingualism is enshrined as a fundamental principle of the European Union and should be ensured in all spheres, including digital technology. However, many artificial intelligence applications are not available in Latvian. Major technology companies target their latest solutions to larger markets leaving smaller language communities with inferior technologies or no language support at all. On 11 September 2018, the European Parliament adopted a special resolution on language equality in the digital age. It points out that there is currently a widening technology gap between well-resourced languages and less-resourced languages. This creates inequalities in access to information and the use of technological opportunities. The European Parliament urges member states to come up with effective ways of strengthening their mother tongue in the digital era. In recent years, a significant progress is achieved in developing artificial intelligence (AI) technologies for Latvian. AI based speech synthesizer generates human-like voice that is very close in intonation and flow to a real person. Latvian Speech-to-Text system can transcribe human speech with 90–94% accuracy. Tilde Neural Machine Translation for Latvian is a winner of global machine translation competition WMT2017 outperforming systems from Google, Microsoft and other well-known industry and research participants. Other innovative application of AI for Latvian language is virtual assistants. Users can communicate with virtual assistants in Facebook Messenger or other messaging platforms in a similar way in which they chat with their friends. This is enabled by novel intent detection technology based on deep machine learning. Virtual assistant can provide answers to questions and find requested information that is very useful in automating customer support. The

Register of Enterprises is the first public sector institution introducing virtual assistant for online customer support. More than 30% of support questions are already answered by the virtual assistant UNA. Latvian example demonstrates how artificial intelligence technologies can strengthen smaller languages in the digital age.

ILZE RŪMNIECE

TULKOJUMI NO KLASISKAJĀM VALODĀM: MĒRĶAUDITORIJA UN HUMANITĀRĀ IZGLĪTOTĪBA DIVOS GADSIMTOS

Klasiskās valodas – sengrieķu un latīņu – gadu tūkstošos veidojušas un attīstījušas Eiropas areāla kultūrtekstus un izglītošanās jomu. Antīkā pasaule jeb grieķiski romiskā kultūra devusi tās organizētas cilvēku sabiedrības pamatnostādnes, kuras līdz šim laikam atzīstam un izmantojam, piemēram, – likums, tiesības, valsts un pilsonis/indivīds, ētikas un estētikas pamatnostādnes, māksla jeb māka daudzās jomās, izglītība un zinātne, mīts kā dievišķā un cilvēciskā sabalansētība. Tādēļ skaidrs, ka ar valodām un caur valodām atnāk izpratne par šiem fenomeniem; tādēļ tās arī ar laiku nodēvētas par klasiskām – svarīgu jēdzienu, vērtību pirmizteicējas, stabilas vēsturiskajā ilglaicīgumā, skaidras savas sistēmas sakārtotībā, ar plašu un bagātu valodas un stila līdzekļu arsenālu.

Tieši klasiskās valodas – un te kā pirmsācējs jāmin 2. gs. p.m.ē. grieķu gramatiķis Dionīsijs Trāķietis – sakārto valodas elementus sistēmā, tā sniedzot vēlākajām Eiropas nacionālajām valodām gatavu un vispārpieņemamu šablonu valodas gramatikai. Kad balsti sakārtoti, daudzus un dažādus namus uz tādiem var celt.

Ir tikai likumsakarīgi, ka Eiropas nācijas aizvien tiekušās savos kultūrtekstu krājumos uzkrāt klasisko, antīkās pasaules slavenāko tekstu tulkojumus; jo tie ir kas vairāk kā parasta “ikdienas” daiļliteratūra. Jāpiebilst, ka Eiropas tekstvidē senāko literāra teksta tulkojumu veidojušas pašas klasiskās valodas: 3. gs. p.m.ē. grieķis Līvijs Andronīks veido Homēra “Odisejas” pārcēlumu latīņu valodā romiešu jaunatnes izglītošanas vajadzībām. Līdz ar to var teikt, ka antīko kultūrtekstu tulkošanas vēsture mērāma aptuveni 24 gadsimtos.

Šī raksta mērķis ir novērtēt klasisko tekstu tulkošanas tradīciju un nozīmi latviešu valodas un Latvijas kultūras vidē. Tas tomēr neparedz

izsmelošu izvērtējumu, bet gan skatījumu lielākos vilcienos (iekļauj apjomīgākos tekstus), atrādot atsevišķu ieguvumu potenciālo nozīmi. Virsrakstā pieminētais laikposms – divi gadsimti – nozīmē skatījumu no pirmsākumiem 19. gadsimtā līdz 21. gadsimta nesēnai pagātnei.

Antīkās dzejas paraugi latviešu valodā atnāk ar Jura Alunāna “Dziesmiņām, latviešu valodai pārtulkotām” 1856. gadā. Atdzejoti mākslinieciski augstvērtīgi J. V.Gētes, F. Šillera, A. Puškina, M. Ļermontova, H. Heines dzejoļi un kā senākā no vērtībām – arī romietis Horācijs.

Skaidrs, ka šie tulkojumi tolaik bija pārbaudījums mērķvalodai. Par latviešu valodu Alunāns domājis tā: “Ļaudis, kas latviešu valodu maz galvā ieņēmuši, allaž sūdzas, ka tā esot ļoti nabaga. Zināms, mūsu valoda vēl maz kopta, tāpēc viņa arī vēl nevar pietuvināties pie citām mācītām valodām, bet pamats viņai ir stiprs, kas spēj jo lielu ēku satvert. Latviešu valoda pielīdzināma treknai, auglgai zemei, kas, palaista un bez kopšanas būdama, gušņas un dadžus izaudzina, bet kas, ar prātu kopta, svarīgus zelta kviešus simtkārtīgos augļos atmet.” (No rakstiem “Pēterburgas Avīzēs”, 1862.)

“Kopt ar prātu” – svarīgs izteikums, kurš noteikti sevī ietver arī nepieciešamību latviešu valodai likt sastapties ar citām lielām valodām, lai pārbaudītu tās varējumu. Un lai to audzētu arvien bagātīgāku. Alunāna teksti to dara, sākot iedzīvināt vairākus simtus jaunu vārdu, no kuriem lielākā daļa šodien ir latviešu valodas arsenāla pašsaprotams pamats.

Pēc nepilniem 40 gadiem joprojām 19. gadsimtā valodnieks Kārlis Milenbahs ķeras pie sengrieķiem un pārtulko astoņus Homēra “Odisejas” dziedājumus. Viņš pamatoti uzskata, ka mērķauditorija – latviešu lasītājs – nav pietiekami zinošs antīkās pasaules un mitoloģijas reālijās. Tāpēc tulkojumu bagātina paskaidrojumi un komentāri gan par pantmēru – heksametru, gan par seno laiku sadzīvi, paradumiem. Arī tulkotāja viedoklis par atsevišķām personvārdu latviskojuma formām tiek izklāstīts. Pamatprincips, par kuru tulkotājs runā – “pēc iespējas turēties pie oriģināla un valodai pāri nedarīt” –, ir spēkā joprojām.

Tas tomēr pašam ne viscaur izdodas, jo tolaik Tērbatas Universitātes studenta Jāņa Endzelīna vērtējumā, piemēram, neveiksmīga ir grieķu divskaņa *eu* aizstāšana ar *ei*, vai ģenitīva pamats īpašvārdu atveidē; tomēr retvārdi latviešu tulkojumā Endzelīnu priecē. Tātad arī šis tulkojums – valodas attīstītājs, bagātinātājs un arī lasītāja izglītotājs. Varētu teikt, līdzīgi kā reiz senajā Romā grieķu “Odiseja” Andronīka tulkojumā.

Vēl pāiet savi 30 gadi, un Eiropas dzejas priekšgājēja antīkā lirika – kā grieķu, tā romiešu teksti – atklājas latviešu lasītājam gana bagātīgi Latvijas Universitātes profesora Kārļa Strauberga tulkojumā ("Grieķu lirika", 1922; "Kvinta Horācija Flakka dzejas", 1924). Ieraksts titullapā, ka tie ir Izglītības ministrijas izdevumi, liecina par tekstu primāro mērķauditoriju – izglītošanai skolās un studijās.

Ievadvārdos Horācija dzejai tulkotājs raksturo savu izvēlēto antīkās literatūras tekstu kopu šādi: "Horācijs ir viens no nedaudziem dzejniekiem, kuru darbus nevar lasīt, bet pārlasīt, kuru darbos ir iekšā kaut kas no mūžības." Bez tam Straubergs, gan paškritiski, gan arī mērķvalodas iespējas kritiski vērtēdams, piebilst: "Ļoti labi apzinos, ka daudzi trūkumi ir šajā darbā; mūsu valoda ir bagāta, bet vēlreiz jāpastrīpo, ka tradīciju ir maz; sevišķi sinonīmu izvēle nav viegla" (1924, 4. lpp.). Jāsecina, ka pagājušā gadsimta 20. gados joprojām klasisko tekstu tulkošanas tradīciju maz vai arī – tās nepilnības.

Nākamajā desmitgadē cits filologs, valodnieks Jānis Endzelīns par latviskošanas vērtu redz Senās Romas prozaīķa, vēsturnieka Gāja Kornēlija Tacita darbu *Germania* (1938).

Saprotams, kāpēc Endzelīnam kā baltu valodu speciālistam bija svarīgi iztulkot tieši šo latīņu tekstu: tajā raksturotas ciltis, kas gandrīz pirms 20 gadsimtiem mitušas Ziemeļeiropas austrumpusē. Šajā Tacita tekstā ir arī slavenais aestu cilts un dzintara pieminējums. Bet arī paši ģermāņi vispusīgi raksturoti romieša Tacita redzējumā, kas latviešu lasītājam potenciāli visnotaļ interesanti; tomēr tulkojuma pieejamība tolaik ne visai plaša. Tad nu 21. gadsimtā, 2011. gadā Vēstures izpētes un popularizēšanas biedrība *Germania* tulkojumu atkārtoti publicējusi, iekļaujot grāmatā atsevišķus komentējumus gan par pašu tekstu, gan par tā tulkotāju un tulkojumu. Līdz ar to tā ir kompleksa uzmanība Endzelīna veikumam, kas svarīga pirmām kārtām tieši vēstures jomas speciālistiem un interesentiem.

Tomēr bez tīri saturiskas intereses – noteikti jāpiekrīt grāmatas priekšvārdos lasāmajam, ka šis "Ģermānijas" tulkojums vispirms ir tieši valodnieka (ne profesionāla vai daudzkārtēja tulkotāja) darbs. Latviešu valodas korpusa un ūzusa kontekstā šis latīņu teksta tulkojums sniedz gana daudz vērtīgu faktu teju visos valodas līmeņos.

Pagājušā gadsimta sešdesmitie un septiņdesmitie gadi ir lielo antīko eposu pilno latviešu versiju laiks: Homēra "Īliada" (Latvijas Valsts izdev-

niecība, 1961) un “Odiseja” (Liesma, 1967), Vergilija “Eneīda” (Liesma, 1970) iezīmē ilgstošu un raženu tulkotāja Augusta Ģiezena un tolaik vēl pārsvarā komentētāja un ievadvārdu autora Ābrama Feldhūna turpmāko sadarbību.

Tā, lielie antīkās drāmas darbi latviski top lasāmi septiņdesmitajos un astoņdesmitajos gados, tie ir “Sengrieķu traģēdijas” (Liesma, 1975), “Antīkā komēdija” (Liesma, 1979), kas aptver gan grieķu, gan romiešu komēdijas paraugus. Atsevišķā grāmatā 1984. gadā parādās Eiripīda “Traģēdijas” (Liesma, 1984). Interessants fakts ir 1960. gadā publicētie sengrieķu komediogrāfa Aristofana darbu divi mazformāta sējumiņi – humanitārai rotaļai, dāvinājumam, ko kabatā var ielikt. Šobrīd bibliogrāfisks retums – kā vairums no 20. gadsimta otrās puses guvumiem klasisko tekstu tulkojumos.

Šie izdevumi, kuros izvēlētas mākslinieka Kurta Fridrihsona ilustrācijas (izņēmums ir Vergiljs un antīkā komēdija), veidoti kā izcils grāmatniecības paraugs ar patiesu cieņu pret pasaules kultūrvēstures pamattekstiem. Par tiem izvērstu saturisku, filoloģisku un vēsturisku priekšvārdu noslēgumā Ābrams Feldhūns raksta: “.. varam būt laimīgi, ka gadu tūkstošu gaitā saglabājušies paši epi, darbi, kas .. neapšaubāmi nāk no pašām apdāvinātās grieķu tautas dzilēm un ko cilvēce joprojām pamatoti pieskaita pie sava radošā ģenija lielajiem sasniegumiem” (“Īliada”, 1961, 25. lpp.).

Gan ievadu un komentāru saturs, gan pārējie pievienotie parateksti liecina par vēlmi sasniegt un izglītēt plašu mērķauditoriju, visdrīzāk nu jau tās paaudzes, kuras savā izglītībā klasiskās valodas nav baudījušas, vismaz noteikti ne tādā apjomā, lai lasītu oriģinālus. A. Ģiezena izcila tulkotāja darbs veiksmīgi balstās labi aprobētos, lasītājam zināmos latviešu valodas slāņos.

Divdesmitā gadsimta septiņdesmito un astoņdesmito gadu devums antīkās pasaules tekstu latviskošanā bijis divējs: izdevniecība “Liesma” (vēlāk šo darbu turpina “Zinātne”) mērķtiecīgi veido divas grāmatu sērijas “Stāsti par vēsturi”, “Pagātnes domātāju darbi” un tulkošanas darbā iesaistās arī citi tulkotāji – Gustavs Lukstiņš, Ināra Ķemere; plašāk pats kā tulkotājs sāk darboties Ābrams Feldhūns.

Vēstures sērijā parādās sengrieķu historiogrāfijas klasiskā autora Ksenofonta “Anabāse” (“Kad uzvarētāji atkāpjas”. Liesma, 1971) un Cēzara teksti (“Piezīmes par gallu karu”. Zvaigzne, 1977). Arī izcilā vēsturiskās

biogrāfijas autora Plūtarha darbu izlase divās grāmatās – grieķu un romiešu slavenību dzīves apraksti ("Hellāda no Perikla līdz Aleksandram". Liesma, 1978; "Tālo gadsimtu slava". Liesma, 1975).

Savukārt sērija "Avots. Pagātnes domātāju darbi" atsevišķās publikācijās akcentē antīko kultūrlaiku domas un atziņu vērtību. Grieķu antīkās klasikas laiku filozofu Aristoteļa ("Nikomaha ētika". Zvaigzne, 1985) un Platona darbi ("Menons. Dzīres". Zvaigzne, 1980; "Valsts". Zvaigzne, 1982) top filologu un filozofu sadarbībā, par ko liecina gan sērijas redkolēģijas sastāvs, gan priekšvārdu un citu paratekstu klātbūtne un autorība minētajās grāmatās. Viena no fascinējošākajām antīko gudrībnieku personībām Sokrats aizvien nāk pie latviešu lasītājiem Ā. Feldhūna komplektētā sengrieķu domātāju un rakstnieku atmiņu grāmatā ("Netveramais Sokrats". Liesma, 1987). Filozofisko tekstu tulkojumu kopu desmitgadē noslēdz vēlinās Romas imperatora Marka Aurēlija darbs ("Pašam sev". Zvaigzne, 1991).

Pagātnes domātāju lokā noteikti svarīgi ir arī oratormākslas speciālisti. No klasisko laiku rētoriem atsevišķu uzmanību sērijas "Pagātnes domātāju darbi" gan izpelnās tikai viens – tiesu runu slavenība klasisko laiku Atēnās Līsijs ("Tiesas runas: Izlase". Zvaigzne, 1984); iespējami krāšņākos to laiku oratorus Dēmostenu, Isokratu atstājot ēnā vai arī nākotnes tulkotājiem.

Antīkās vēstures atpazīstamākie notikumi un personas, un filozofu darbi ir loģisks un gaidīts turpinājums (pēc eposa un drāmas), lai atklātu latviešu lasītājam grieķu–romiešu senatni, tās sabiedrības un kultūras iezīmes. Noteikti ar virsmērķi, ka (un kāpēc) tās laiku lokos nezaudē aktualitāti un turpina iespaidot mūsdienu norises. Latviskie teksti, īpaši filozofu tulkojumi, attīsta latviešu valodas varējumu intelektuālās jomas izteikšanā, piejaucējot latviskai izteiksmei antīkās domas un vides specifiskus jēdzienus.

Tai pat laikā septiņdesmito un astoņdesmito gadu lokā tiek tulkoti arī teksti, kuri žanriskās piederības vai satura (tēmas) specifikas dēļ visos laikos un sabiedrībās pulcē plašu lasītāju auditoriju: ārpus minētajām sērijām parādās "Ēzopa fabulas" (Zinātne, 1978). Uz tolaik ciešo saikni ar krieviskajiem tekstiem un to izdevējiem norāda grāmatā ietvertie paskaidrojumi un pēcvārds, kuru autors ir Maskavas klasiskais filologs un antīkās pasaules guru Mihails Gasparovs.

Te arī viduslaiku humānistu domas tulkojumos: Roterdamas Erasma “Muļķības slavinājums” (Zvaigzne, 1985, tulkojis Kristaps Eliass). Zīmīgi tulkojumiem no klasiskajām valodām arvien ir ievadvārdi, tā arī tulkotājs K. Eliass formulē gan mērķauditoriju, gan seno tekstu ietekmi uz lasītāju, to funkcionalitāti: “Grāmata paredzēta studentiem, skolēniem, skolotājiem, kā arī visiem lasītājiem, kuri vēlas asināt savu skatu apkārtējo parādību vērtēšanā un paaugstināt vispārējo zināšanu līmeni” (4. lpp.).

Eiropas literatūras vēstures dziļākais slānis – antīkā literatūra – īsi ieskicēta vidusskolu programmās, Latvijas augstskolās astoņdesmitajos un deviņdesmitajos gados izpelnās plašu lekciju un semināru kursu klāstu. Dažādos publicējumos izkaisītie seno tekstu tulkojumi nedod secīgu un vienotu iespaidu par antīkās literatūras attīstību. Tādēļ augstskolu plašā latviešu studentu loka vajadzībām Latvijas Valsts universitātes docentes Tamāras Fominas vadībā top grieķu un latīņu izcilāko dzejas un prozas paraugu fragmentu tulkojumu kopojumi: “Sengrieķu literatūras antoloģija” un “Senās Romas literatūras antoloģija” (publicētas attiecīgi 1990. un 1994. gadā). Tiek izmantoti gan dažādi jau tapuši tulkojumi, gan daļēji piedāvāti pirmtulkojumi – dzejnieku atdzejojumi vai arī universitātes mācībspēku radīti latviskie teksti īpaši antoloģiju projektam.

Autorus un viņu darbus raksturojoši īsi komentējumi labi rāda, ka mērķauditorija ir skolēni un studenti; grāmatu pieticīgais tipogrāfiskais un mākslinieciskais noformējums to vēl papildus apliecina – teksti izlasīšanai un vispārējas informācijas gūšanai par antīko literatūru, ne vispusīgai baudīšanai. Tomēr to izglītojošā vērtība nozīmīga, paaudzes joprojām pamatus apgūst pēc šo antoloģiju materiāla labos, redakcionāli noslīpētos tulkojumos (lai arī fragmentāri).

Īsi pirms tūkstošgades nomaiņas latviešu variantu piedzīvo svarīgs sengrieķu ģeoloģiskā un didaktiskā eposa paraugs – Hēsioda abas episkās poēmas: “Teogonija” un “Darbi un dienas” (Zinātne, 1998). Izdevēju komentārs liecina, ka publikācija sāka gatavot 1995. gadā izdevniecībā “Balta”. Domājot par tulkotāja–redaktora darba specifiku, latviešu tekstu veidojot un pārveidojot, par to, kā pakāpeniski top aizvien perfektāki seno tekstu tulkojumi, zīmīgi ir Ā. Feldhūna vārdi grāmatas priekšvārdā:

“Tā kā esmu bijis gandrīz visu A. Ģiezena pēc kara izdoto tulkojumu redaktors, man ir pamats cerēt, ka atdzejotājs, ja viņam būtu bijis lemts pieredzēt sava Hēsioda darbu latviskojuma izdošanu, manuskripta

sagatavošanas gaitā sadarbojoties ar redaktoru, tagad izdarītos labojumus būtu atzinis par nepieciešamiem.”

Eposa ranga latīņu tekstu latviešu lasītājam pasniedz arī fizikas speciālista Jāzepa Eidusa tulkotā Tita Lukrēcija Kāra poēma “Par lietu dabu” (Zvaigzne ABC, 1995); iepriekš tikai fragmentos Lukrēcijs bija lasāms jau minētajā antoloģijā.

Deviņdesmito beigas vēl atrāda vairāku tulkotāju un dažādu tolaik eksistējušu izdevniecību darbu ar marginālākiem tekstiem klasiskajās valodās, atverot retāk šķirstītas antikās literatūras lappuses un tādējādi meklējot plašāku (un dziļāku) mērķauditoriju. Tā, grieķis Teofrasts Ināras Ķemeres tulkojumā īstekstos atklāj senatnes uzskatus par dažādiem cilvēka raksturu tipiem (“Raksturi”. Minerva, 1995).

Filologu un filozofu sadarbībā tapis unikāls darbs – agrīno Grieķijas filozofu (Anaksimandrs, Anaksimens, Ksenofans, Hērakleits – “Vaga”, 1994) visai fragmentārie teksti ar oriģinālvariantu, latviešu pirmtulkojumu un arī vācu un krievu tulkojumu variantiem, arī ziņām par filozofiem pašiem. Redzams, ka šāda grāmata gaida antikās kultūras un valodu speciālistus, tomēr nav nepieejama arī jebkuram interesentam, pat nejaušam lasītājam.

Latvijas klasisko filologu tolaik atjaunoto paaudzi pārstāv Daiga Lapāne ar interesantu pieeju – vienā grāmatā savietot savus sengrieķu mīlas un vīna dzejnieka Anakreonta (arī anakreontikas) atdzejojumus un attiecīgu reminiscenču latviešu dzejnieku dzejoļus (“Dienviņu vīns. Ziemeļu vīns”. Garā Pupa, 1999). Minētās grāmatas šobrīd jau ir izteikts bibliogrāfisks retums.

21. gadsimta pirmā desmitgade atkal pievēršas skaistajai grāmatai un sabiedrības (vismaz filozofijas speciālistu) gaidītajiem Platona tekstiem, jo “Zinātne” veido mazo, dāvinājuma formāta grāmatu ciklu, kurā gan atsevišķas izcili ilustrētas sengrieķu traģēdijas, gan specifiskais mīmijambu žanrs Hēroda tekstos, gan atsevišķās grāmatās vairāki Platona dialogi. Tulkotāja Ā. Feldhūna darba ar Platona tekstiem vainagojums – 2015. gadā iznākušais Platona dialogu un vēstuļu apjomīgs kopus sējums. Pievēršanas Platona tulkojumiem iezīmē jaunas un šaurākas, bet zinošākas vai zināt gribošākas mērķauditorijas pastāvēšanu antikās kultūras apguves jomā. Līdzīgi vērtējams arī Lūcija Annēja Senekas tekstu sējums (1996), arī Ābrama Feldhūna un izdevniecības “Zinātne” darbs, popularizējot

latiņvalodīgos filozofiska satura tekstus, bet arī turpinot mazāk populāru antīko tekstu tulkojumu veidošanu. Gan Hēroda mīmijambu žanrs (Zinātne, 2003), gan Ksenofonta versija par sarunām ar Sokratu (Zinātne, 2005) to apliecina.

Klasiskās filoloģijas popularitāte tūkstošgades mijā raisa vēlmi un gatavību latviskot arī senus filoloģiskus, teorētiskus tekstus par dzijas mākslu un stilistiku. Ināra Ķemere sadarbībā ar Ojāru Lāmu redakcionāli pārstrādā 1959. gada Aristoteļa "Poētikas" latvisko versiju (Jāņa Rozes apgāds, 2008). Grāmatas priekšvārdā O. Lāms atzīmē, ka A Ģiezena tulkojums ir labs pamats, tomēr "nemainītā veidā tas neatbilstu ne mūsdienu latviešu valodas prasībām, ne arī mūsdienīgai izpratnei par tulkošanas principiem. Jaunajā izdevumā ir mēģināts rast precīzāku izpausmi gan Aristoteļa lakoniskajam stilam, gan skaidrāku atveidojumu viņa lietotajiem terminiem" (2008, 32., 33. lpp.)

Kā Latvijas Universitātē izstrādāta maģistra darba publicējums un tulkojums no sengrieķu valodas latviešu lasītājam tiek Longīna apcerējums par izteiksmes stila jautājumiem ("Par cildeno". Zinātne, 2003), zīmīgi, ka tolaik tas ievada iecerēto sēriju "Klasiskās filoloģijas gadugrāmata. Itaka II".

Klasisko un orientālo pētījumu centra *Ad Fontes* darbs seno tekstu tulkošanā un publicēšanā iezīmē 21. gadsimta iespējas un attieksmi: nāk jauna Latvijas filozofu un klasisko filologu paaudze, kas vieno spēkus un zināšanas jauna līmeņa latviešu pirmtulkojumu radīšanā. Tikai ieskicējot būtiskāko izdevniecības "Liepnieks & Rītups" darbībā, jāteic, ka top tulkojumi, kuri orientējas uz visumā šauru un klasiskajās valodās svaidītu lasītāju loku, neizslēdzot arī tā potenciālu paplašināšanos. Par to liecina atsevišķu paralēltekstu (ar sengrieķu oriģinālu līdzās latviešu tulkojumam) publicējumi: piemēram, Platona darbs "Teaitēts" – divu filozofijas speciālistu – Ivara Neidera un Edgara Narkēviča tulkojums ar piezīmēm. Satori vietnē par šī darba mērķauditoriju lasām: "Teaitēts" kā viens no pirmajiem paralēlajiem tekstiem sengrieķu un latviešu valodās Latvijā var būt interesants klasisko valodu zinātājiem vai studentiem, kā arī vienkārši noderēt par ierosmi, lai pievērstos sengrieķu valodas izpētei." Šis publicējums izceļams citu latviešu valodā tulkoto Platona darbu vidū, jo tas ir pirmais Platona izdevums, kas atbilst akadēmiska izdevuma standartiem.

2003. gadā izdevniecība "Liepnieks & Rītups" publicē grāmatu "Hipokratiskie raksti. Izlase". Pirmoreiz latviešu tulkojumā lasāma slavenā

sengrieķu ārsta Hipokrata un viņa vēlāko sekotāju darbu izlase. Tulkojums un bagātīgi komentāri (arī valodiski) ir divu jaunās paaudzes klasisko filologu – Agneses Gailēs un Aijas van Hofas kopdarbs; samērā reta un interesanta pieredze tulkojuma tapšanā, tulkojums kvalitātē noslīpēts, baudāma latviešu valoda, labi uztverama izteiksme. Spriežot pēc publicējuma valodas un struktūrelementiem, tā mērķauditorija domāta gan mediķi, gan klasiskās senatnes un valodu zinātāji un interesenti, gan jebkurš nejaušs lasītājs, atklājot sev senos vērojumus par cilvēka dzīvi un veselību.

Pēc dažiem gadiem abas Hipokratisko tekstu latviešu publicējuma veidotājas apliecina savas sadarbības ražīgumu un kvalitāti, piedāvājot Epikūra vēstuli un sekundāru tekstu krājumu (“Liepnieks & Rītups”, 2007).

Latīņu teksti jaunas tulkotāju intereses gaismā parādās, Latvijas kultūrizpētei pievēršoties vēl maz atklātām Viduslaiku liecībām par mūsu zemi, par Rīgu.

16. gadsimta humānista Bazīlija Plīnija vārds top zināms Rīgas 800 gadu jubilejas sakarā sērijā “*Bibliotheca Rigensis*” – viņa “Slavas dziesma Rīgai” (Jumava, 1997) iznāk krāšņā, apjomīgā dāvinājuma formāta grāmatā, kur līdzās latīņu tekstam un latviešu tulkojumam lasāms arī krievu, vācu un angļu variants. Skaidrs, ka šis teksts adresēts ne tikai latviešiem, bet Eiropai, pasaulei, jo arī skaidrojumi un pēcvārdi izlasāmi ne tikai latviešiem.

Līdzīga – dāvinājuma izdevuma – loma arī Latvijas Universitātē pasniedzēju (Brigita Cīrule, Ilze Rūmniece) un studentu sadarbībā tapušajai reprezentācijas grāmatai “Daugavas paklājs” (LU Akadēmiskais apgāds, 2014), Augustīna Eicēdija latīņvalodīgajam dzejas tekstam par Livonijas kristiešu priekštāvju valdīšanu Daugavas krastos un ļaudīm, kas te dzīvoja.

Galvenajos vilcienos – tāds ir sengrieķu un latīņu lielāko un reizumis arī marginālāko literāro tekstu līdzšinējais vēsturiskais ceļš uz latviešu valodu, pie latviešu lasītāja. Valodai un izglītošanai. Kā Latvijas pirmās augstskolas saukli “*Scientiae et patriae*” – Zinātnei un Tēvijai.

RAKSTĀ MINĒTIE NO SENGRIEĶU UN LATĪŅU VALODAS TULKOTIE TEKSTI:

1. Alunāns, J. *Dziesmiņas 2 daļās*. Rīga: Liesma, 1981–1982
2. *Antīkā komēdija*. Rīga: Liesma, 1979
3. Aristofans. *Komēdijas. Izlase 2 sēj.* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1960
4. Aristotelis. *Nikomaha ētika*. Rīga: Zvaigzne, 1985
5. Aristoteļa *Poētika*. Rīga: A. Gulbis, 1924
6. Aristotelis. *Poētika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1959
7. Aristotelis. *Poētika*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2008
8. Augustīns Eicēdijs. *Daugavas paklājs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2014
9. Bazīlija Plīnija *Slavas dziesma Rīgai 1595*. Rīga: Jumava, 1997
10. *Dienvīdu vīns. Ziemeļu vīns*. Sengrieķu anakreontiskā lirika. Latviešu vīna un liksmes dzeja. Rīga: Garā Pupa, 1999
11. Eiripīds. *Traģēdijas*. Rīga: Liesma, 1984
12. Epikūrs. *Vēstules. Atziņas. Fragmenti*. Rīga: Liepnieks & Rītups, 2007
13. Ēzopa fabulas. Rīga: Zinātne, 1978
14. *Grieķu lirika*. Rīga: Izglītības ministrija, 1922
15. Gaius Cornelius Tacitus. *Germania*. Rīga: Vēstures izpētes un popularizēšanas biedrība, 2011
16. Gājs Jūlijs Cēzars. *Piezīmes par gallu karu*. Rīga: Zvaigzne, 1977
17. Hērods. *Mīmi*. Rīga: Zinātne, 2003
18. Hēsiods. *Teogonija. Darbi un dienas*. Rīga: Zinātne, 1998
19. *Hipokratiskie raksti. Izlase*. Rīga: Liepnieks & Rītups, 2003
20. Homērs. *Īliada*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1961
21. *Homēra Odiseja*. Tulkota un ihseem peesihmejumeem isskaidrota no K. Mühlenbacha. Jelgava: A. Reinbergs, 1890
22. Homērs. *Odiseja*. Rīga: Liesma, 1967
23. Ksenofonts. *Dzīres*. Rīga: Zinātne, 2005
24. Ksenofonts. *Kad uzvarētāji atkāpjas*. Rīga: Liesma, 1971
25. *Kvinta Horācija Flakka Dzejas*. Rīga: Izglītības ministrija, 1924–1936
26. Līsijs. *Tiesas runas. Izlase*. Rīga: Zvaigzne, 1984
27. Longīns. *Par cildeno*. Klasiskās filoloģijas gadugrāmata. ITAKA II. Rīga: Zinātne, 2003
28. Lūcijs Annējs Seneka. *Vēstules Lucīlijam par ētiku*. Rīga: Zinātne, 1996
29. Marks Aurēlijs. *Pašam sev*. Zvaigzne, 1991
30. *Netveramais Sokrats*. Sokrats sengrieķu domātāju un rakstnieku atmiņās. Rīga: Liesma, 1987
31. *Pirmssōkrātisko domātāju darbi*. I daļa. Rīga: Vaga, 1994
32. Platons. *Menons. Dzīres*. Rīga: Zvaigzne, 1980
33. Platons. *Teaitēts*. Rīga: Liepnieks & Rītups, 2008

34. Platons. *Dialogi*. Rīga: Zinātne, 2015
35. Platons. *Valsts*. Rīga: Zvaigzne, 1982
36. Plūtarhs. *Hellāda no Perikla līdz Aleksandram*. Rīga: Liesma, 1978
37. Plūtarhs. *Tālo gadsimtu slava*. Rīga: Liesma, 1975
38. Roterdamas Erasms. *Muļķības slavinājums*. Rīga: Zvaigzne, 1985
39. *Senās Romas literatūras antoloģija*. Rīga: Zvaigzne, 1994
40. *Sengrieķu literatūras antoloģija*. Rīga: Zvaigzne, 1990
41. *Sengrieķu traģēdijas*. Rīga: Liesma, 1975
42. Teofrasts. *Raksturi*. Valters un Rapa, 1939
43. Teofrasts. *Raksturi*. Rīga: Minerva, 1995
44. Tits Lukrēcijs Kārs. *Par lietu dabu*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1995
45. Vergīlijs. *Eneīda*. Rīga: Liesma, 1970

ILZE RŪMNIECE**TRANSLATIONS FROM CLASSICAL LANGUAGES:
TARGET AUDIENCE AND LEVEL OF HUMANITARIAN
EDUCATION OVER TWO CENTURIES****SUMMARY**

The article deals with chronologically arranged translations of antique literature from Ancient Greek and Latin into Latvian. The article aims at tracking the target audience of these translations in Latvian society over a certain period (from the late 19th century to the present). At the same time, the time when the translations were created is brought into relation with their genre, as well as the personalities of the translators and education of the society as a whole are described. The article highlights the contribution of the major and some particular Latvian publishing houses in printing these translations. It may be concluded that the Latvian translations of European antiquity texts started their way to the reader with the fundamental genres (epic, drama) and arriving into the 21st century with rarities and less known genres. This can be explained by a new generation of translators and new accents in the system of education by renewing Classical Philology studies in the higher education in Latvia.

ZIŅAS PAR AUTORIEM

Juris Baldunčiks – *Dr. philol.*, Ventspils Augstskolas Tulkošanas studiju fakultātes profesors

Māris Baltiņš – *Dr. habil. med.*, Valsts valodas centra direktors

Dens Dimiņš – Islandes Universitātes doktorants

Ina Druviete – *Dr. habil. philol.*, Latvijas Universitātes profesore

Normunds Dzintars – *Dr. philol.*, Liepājas Valsts 1. ģimnāzijas latviešu valodas un literatūras skolotājs

Dzintra Hirša – *Dr. philol.*

Andra Kalnača – *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesore

Baiba Metuzāle-Kangere – *Dr. philol.*, Stokholmas Universitātes emeritētā profesore

Jānis Pleps – *Dr. iur.*, Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes docents, Tiesību teorijas un vēstures katedras vadītājs, Valsts prezidenta konstitucionālo tiesību padomnieks

Vaclava Pluča – *Mg. paed.*, Rīgas Sergeja Žoltoka vidusskolas direktore

Vineta Poriņa – *Dr. philol.*, Latvijas Okupācijas muzeja valodas pētniecības projekta vadošā pētniece

Ilze Rūmniece – *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesore

Daiva Vaišniene – *Dr. hum.*, Viļņa Dižā Universitātes Izglītības akadēmijas docente

Jānis Valdmanis – *Dr. habil. philol.*, Latviešu valodas aģentūras direktors

Pēteris Vanags – *Dr. habil. philol.*, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesors, Doktora studiju programmas direktors

Andrejs Vasiļjevs – *Dr. sc. comp.*, Valodas tehnoloģiju uzņēmuma “Tilde” vadītājs

Andrejs Veisbergs – *Dr. habil. philol.*, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesors, Valsts valodas komisijas priekšsēdētājs

Inita Vītola – *Dr. philol.*, Latviešu valodas aģentūras Valodas attīstības daļas vadītāja

THE LANGUAGE AND THE STATE

"Zinātne" Publishers
Rīga 2019

SIA Apgāds "Zinātne"
Akadēmijas laukumā 1, Rīgā, LV-1050
Reģistrācijas Nr. 40003576967
Iespiesta SIA "Drukātava"